

ƏMÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

BƏKİR ÇOBANZADƏ

**Secilmis
əsərləri**

BƏKİR ÇOBANZADƏ

III/63
Ç 67

252439

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ

III CİLD

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"

BAKİ

2007

Bu kitab "Bəkir Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu, I-II qisimlər" (Bakı, Azərnaşr, 1926-1927) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Nəşrə hazırlayan:

Arif Ramazanov
Tərlan Quliyev
filologiya elmləri doktoru

Redaktoru və
ön sözün müəllifi:

Məmməd Adilov
filologiya elmləri doktoru

ISBN 978-9952-34-185-0

494.3-dc22

1. Türkoloji tədqiqat

Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 344 səh.

Görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadənin "Seçilmiş əsərləri"nin üçüncü cildinə daxil edilmiş "Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu" adlı ikicildliyi türk dillərinin və ədəbiyyatlarının tədrisi və tədqiqi metodlarının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Kitab Azərbaycanda ali təhsil tarixinin öyrənilməsinə zəngin material verir və müasir tədris və elmi araşdırmalar üçün aktuallığını hələ də saxlamaqdadır.

© "Şərq-Qərb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"
12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Keçən əsrin görkəmli türkoloqu Bəkir Çobanzadənin (1893-1938) "Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu" ikicildliyi metodika sahəsində yazılmış sanballı elmi əsərlər cərgəsində özünə layiqli yer tutur. 1924-cü ildən Azərbaycana köçüb, Bakı Dövlət Universitetində və başqa sovet respublikalarının ali məktəblərində dərs deməyə başlamış alim, burada anadilli tədrisin təşkilində mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa çalışmış, bu sahədə bir sıra elmi-tədqiqat işləri və dərsliklər yazmışdır. Türk-müsəlman ölkələrində elm və təhsilin durğunluq dəryasında boğulmaqda olan Şərq təmayülündən ayrılıb, daha mütərəqqi Avropa və rus-sovet sisteminə inteqrasiyasında Bəkir Çobanzadənin bu və başqa əsərlərinin böyük rolu olmuşdur.

"Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu" əsərində müəllif tədrisdə elmin nailiyyətlərindən səmərəli istifadə edilməsinin vacibliyini irəli sürür, ibtidai və orta məktəblərdə, texnikumlarda və universitetlərdə dil və ədəbiyyatın başqa elm sahələri ilə əlaqədə tədris edilməsinin, hər şeydən əvvəl isə bunun elmi səviyyədə təşkilinin məqsədmüvafiq olduğunu göstərir. "Məktəbdə birincidən üçüncü dərəcəyə, darülfünuna qədər tələbələrə veriləcək hər fikir, hər nəzəriyyə bütün sifətlərilə elmi əsaslara müvafiq, uyğun olmalıdır. Binaən əleyh məktəblərdə oxunacaq hər cür sərf və nəhv elmi olmaq zəruridir" - deyən müəllif tədris prosesində şagird və tələbələrin tədqiqata cəlb edilməsinin vacibliyini də vurğulayır. Buna görə də onun bu əsəri həm dil və ədəbiyyatın tədrisi metodu, həm də dil və ədəbiyyat üzərində tədqiqatların metodologiyası baxımından qiymətli mənbə kimi qəbul edilir.

* * *

"Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu" kitabının birinci qisminin dil və üslub xüsusiyyətləri getdikcə Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırıldığı halda, ikinci qismi, demək olar ki, başdan-ayağa sırf Azərbaycan dilində yazılmışdır.

Bəkir Çobanzadənin "Seçilmiş əsərləri"nin üçüncü cildi nəşrə hazırlanarkən əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin olduğu kimi saxlanması prinsipinə əməl edilmişdir.

TÜRK DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ TƏDRİS ÜSULU

BİRİNCİ QISIM

BAŞLANGIC

Moskva darülfünununda dil tədris üsulu üçün ayrı bir kurs təşkil edilmiş, ümumiyyətlə rus, Avropa elm və tədris aləmində dil və ədəbiyyat üsulu ətrafında hər il yüzlərlə kitablar nəşr olunmaqda, yeni-yeni cərəyanlar çıxmaqdadır.

Azərbaycan darülfünunu şərq fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı kafedrası dərş proqramına həftədə iki saat hesabı ilə türk dili və ədəbiyyatı üsulu gətirilmiş və bu dərslər də acizə verilmiş idi.

İştə bu əsər şərq fakültəsində keçilən dərslərin əsas qismidir.

Mövzu dil və ədəbiyyat olmasına görə əsər də dil və ədəbiyyat üsulu namilə iki qismə ayrılacaqdır.

Müəllif bu əsərdə əsas etibarilə kəndisinə məqsəd olaraq dil və ədəbiyyatın tədris üsulu çərçivəsində bu gün və dün Avropa və Rusiyada yaşamış və yaşayan cərəyanların tənvir və izahını almışdır.

Bu gün Rusiyada iki cərəyan – şəkilçilər və məntiqçilər bir-biri ilə dil tədrisi məsələlərində çarpışmaqdadır. Bu mücadilədə şəkilçilər artıq qəti surətdə yenmişlər, – demək mümkündür.

Afanasyevin, Peşkovskinin, Uşakovun əsərlərinə verilən əhəmiyyət və qiymət buna dəlildir.

Rus Maarif Komissarlığı darülfünun kursları və başqa dil məsələləri ətrafında meydana çıxan elmi təşkilatlar bunların əlindədir. Yalnız xarici əlamətlərlə deyil, şəkilçilər nəzəriyyə və sistemlərindəki qüvvət və elmiyyətlə də qarşılarındakıları əsas nöqtələrdə rəcətə və təslimə məcbur etmişlərdir. Əsasən şəkilçilərin sistemi elmi lisaniyatın nəticə və qanunlarını tətbiq və tövsidən başqa bir şey deyildir.

Müəllif iştə bunun üçün bilxassə sərf, əlifba və bunlara toxunan bəhslərdə rus şəkilçilərinin fikirlərini əks etdirməyə çalışmaqda bərabər, başqa cərəyanların müməssillərində də gözüne ilişən, hafizəsinə yerləşən müsbət nöqtələri almaqdan çəkinməmişdir.

Bu əsərə doğrudan-doğruya dil tədrisinə bağlı görünməyən bir-iki bəhs də əlavə olunmuşdur: dil və fəlsəfə, türk sərfinin tarixçəsi...

Diqqətlə oxunduğu təqdirdə, xaricən olmasa da, daxilən bu bəhslərin əsas mövzumuz və məqsədimizlə sıxı-sıxıya bağlandığı anlaşılır.

Şurasını da əlavə etməyi unutmuyorum: bəzi oxuculara, bilxassə müəllim arxadaşlara bu əsər olduqca “nəzəri” görülmə bilər. Bu qayət

təblihidir. Əsasən yeni tədris üsulunun ruhu müəllimləri dar çərçivələr, müqəddəs, əməli qaydalar içində qapamamaqdır. Müəllimlər və üsulçulardan yalnız əsaslar istənməlidir. Yoxsa tətbiqat məktəbini, tələbəsini, mühitini hər kəsdən ziyadə bilməsi lazım gələn müəllimin öz işidir. Məktəblərimizdə təcrübəli müəllimlər yox deyildir. Onlarda əskik olan əsaslar və elmi həqiqətlər üsullardır.

Bu əsərin yalnız öz tədqiqatımızdan ibarət olmadığını söyləməyə həcat belə yoxdur. Çünki hər bəhisdə mənbələrimiz bir çox dəfələr zikr edilmişdir. Bununla bərabər, əlifba, sərf, doğru yazma... kibi bəhslərdə hər kəsdən ziyadə rusların parlaq üsulçuları sayılan Uşakov, Afanasyev, Peşkovski, Rıbnikova, Sokolov, Çelyustkin, Derjavin, Sakolin... kibi alimlərin əsərlərindən faydalandığımızı ayrıca qeyd etməliyiz.

Bu sahədə vəzifə və məsuliyyət yalnız dilçilərin və nəzəriyyəçilərin üstünə düşməz. Bəlkə, müəllimlərin, əməliyyatçıların daha böyük, daha ağır vəzifələri, xidmətləri vardır. Türk dilinin, ədəbiyyatının tədrisi üsuluna onların gətirəcəkləri nəticələr, təcrübələr mədəniyyətimizin şimdiki qədər hər nasılsa pək sönük qalan bu sahəsini canlandıracaq və işıqlandıracaqdır.

Türklərin elmi və mədəni oyanmasının üsuli-tədris qovğaları ilə başladığı unudulmamalı və tədris üsulunun canlanmasını bu oyanmanın dərinləşməsi, kökləşməsi kibi salamlamalıyıq.

*B. Çobanzadə
Bakı, 16 yanvar 1926*

DİL VƏ FƏLSƏFƏ

*Rum, qüruni-vüsta, fransız, alman, ingilis filosoflarının
iyirminci əsrə qədər dil haqqındakı nəzəriyyələri*

Bu gün dilin tədris üsulu haqqında dürlü cərəyanların müməssiləri tərəfindən təklif olunan nəzəriyyə və planlar dil bilgisi ilə, dil bilgisi də, bizə məlum olduğu qədər, qrek, rum fəlsəfəsindən başlayaraq zamanımıza qədər ilərilənmiş və təkamül etmiş olan fəlsəfi məktəblər ilə bağlıdır.

Bir-birini təqib etmiş olan fəlsəfi və ictimai məktəblərin və bu məktəbləri təsis edən üləma və filosofların hər biri mühitində, kainatda rast gətirdiyi bir çox məsələlər arasında ən mühümü olan dil və sözləşmə hadisəsi haqqında fikrini söyləmədən az-çox həqiqətə yaxın bir takım fərziyyə və nəzəriyyələr iləriyə sürmədən keçənməmiş, sistemasini tamamlayamamış, məktəbini quramamışdır.

Dili doğru, elmi və tarixi inkişaf və təkamül qanununa uyğun bir surətdə öyrənmək, bilxassə öyrətmək üçün bu fəlsəfi nəzəriyyələrə bir baxış imkanını əldə etmək lazımdır. Bu gün bizim elmi deyə inan-dığımız təcrübi-psixoloji, fizioloji və təcrübi sövtiyyat tərəfindən təqdim olunan qəti və dürüst nəzəriyyələrin mənşə və mənbələrində nə qədər tühəf, bu günün tələqqisinə görə nə qədər məntiqsiz və həтта boş olduğunu bilmək dil kibi mühüm bir məziyyətin mükəmməlləşməsi, yapılması və lazım gələn ictimai və mədəni xidməti görməsi üçün uğraşan müdəqqiqlər, müəllimlər və üsulçular üçün bir kaç nöqtəyi-nəzərdən faydalıdır.

Əvvəla, lisanın və onun üsuli-tədrisinin ayrı, məhdud, mücərrəd hadisə və məsələlərdən olmayıb, bəlkə, ümumi mədəni səviyyə və ictimai cərəyanlarla bağlandığını görmək, bilmək ancaq bu sayədə qabil olur.

Saniyə, dilin üsuli-tədrisinə ətraflı, şüurlu bir tərzdə yanaşmaq mümkün olacaqdır. Yalnız on doqquzuncu əsrin təkamülçü və fənni nəzəriyyə və həqiqətləri ilə tanış olan bir adam bunları möcüzə kibi qəbul edib, keçmiş əsrlərdə yaşayan nöqtəyi-nəzərlərin zamanımıza və zamanımızın hər sahəsinə olduğu kibi mənəvi, fəlsəfi və tərbiyəvi elm və həyatına olan təsirindən xəbərsiz qalır.

Salisən, dil və üsuli-tədrisin keçmiş fəlsəfi məktəblər və cərəyanlar içərisində aldığı mövqedə və bu xüsusda əski məktəblər üləmasının bəyan etdiyi fikirlər arasında bu günün mütəxəssisləri üçün qeyd və zəbt olunacaq faydalı və hikmətli fikirlər, nəzəriyyələr az deyildir. Bilxassə dilin mənşəyi, onun rolu və əhəmiyyəti haqqında əskilərin daşdığı fikirlər arasında bir çoxları hala bu gün də canlı və qiymətli şeylərdir.

Rabiən, əski fəlsəfi məktəblərin təftişi, gözdən keçirilməsi sayəsində bugünkü məktəblərdə yaşayan gərəklər üsuli, gərəksə elmi vahimələrin, batil və keçmiş əsrlərdən miras qalmış ənənə və fikirlərin fərqi varmaq çox qolaydır. Ələlxüsus Şərq və türk-tatar məktəblərinin elmi mündəricəsi və üsuli-tədrisi belə vaxtı keçmiş təsirlərin zəbunudur. Bu təsirlərin təmərküz etdiyi, toplandığı başlıca nöqtə də, mübaligəsiz deyə bilərik ki, lisan və onun tədrisi-üsuludur.

Heraklit (**Heraclite**). Miladi-İsadan səkkiz əsr əvvəl yaşamış və yazmış olan Heraklit ümumiyyətlə bütün qaranlıq əsrlər içindən çıxıb zamanımız filosoflarına qədər təsir etmişdir. Onun fəlsəfəsi bir kaç kərə dirilmiş və nəhayət, alman filosofu Hegel tərəfindən son dəfə olmaq üzrə bir daha işlənmiş və bu şəkildə zamanımızın ictimai və fəlsəfi mütəfəkkirləri üzərinə olan təsiri bir daha təzələnməmişdir.

Heraklitin fəlsəfəsi daimi təbəddül, daimi cərəyan (**Universel L'ecoulement**) üzərinə qurulmuşdur: "Bir şeyə iki dəfə eyni ismi vermək qabil deyildir. Çünki o artıq təbəddül etmiş, ümumi və əflaki cərəyanla götürülmüşdür. Hər şeyin əsası atəşdir. Hər şey atəşdən çıxmış və atəşin dürlü-dürlü şəkilləridir. Dünyanı heç sönməyən və sönməyəcək olan əbədi bir atəş idarə ediyor".

Heraklitin bizə qədər gəlmiş olan əsərlərinin parçalarından anlaşıldığına görə, o, söz oyunları və söz iştiqaqlarından fəvqəladə xoşlanırdı. Əcəba, bundan Heraklitin məqsədi nə idi?

Bir az sonra gələn şagirdləri kibi o da sözün, adların insana allahlar tərəfindən öyrədildiyinə və yaxud sözlərin, adların əşyanın mahiyyətini izah edə biləcəyinə qanəmi idi? Bizə məlum deyildir.

Onun, Heraklitin tələbələrindən Demokrit (**Democrite**) üçün dil hər şeydən əvvəl ixtiyari bir şey müəssisə (**institution arbitraire**) idi. Adlar və sözlər əşyanın mövzularının təbiətinə bağlı deyildirlər. Bunun üçün Demokrit şu nöqtələr üzərində duruyordu:

I. Əvvəla bir çox sözlərin bir kaç mənası vardır. Halbuki söz mövzu ilə mərbut olduğu təqdirdə bir mövzuya qarşı bir məna olacaqdı.

II. Saniyən, bir çox maddələr bir kaç ismə malikdirlər. Əgər sözlə əşya arasında münasibət və yaxud irtibat olaydı, bu qabil olmazdı.

III. Bir-birinə bənzəməsi dolayısıyla eyni ismi daşıyacaq şeylər ayrı-ayrı isimlərə malikdir.

Əlatun (**Platon**). Əflatun sözün iradə və ixtiyar yolu ilə meydana gəldiyini qəbul etməz. Hər şeyin öz mahiyyəti, öz müstəqil xasiyyətləri vardır. Bizim duyğu və düşüncələrimiz əşyanın keyfiyyət və kəmiyyətinə təsirdən acizdir. Biləks, bizim hərəkətlərimiz əşyanın təbiəti və təsiri altında bulunur. Ağacı kəsmək yaxmaq üçün olduğu kibi, əşyaya ad vermək üçün də müəyyən üsul və yollar vardır ki, hər ikisi də təbiət tərəfindən təyin və təsbit olunmuşdur. Hər şey üçün müəyyən alət vardır. Söz də əşyaya ad vermək üçün qullanılan bir alətdir. Hər alətin bir sanesi olduğu kibi, söz alətinin də bir sanesi olmalıdır. Bu həm yüksək bir sanedir.

Əflatuna görə, hər səsə müəyyən mənası vardır ki, bu məna ilahi bir qüvvət tərəfindən bu səslərə verilmişdir. Ümumiyyətlə Əflatun lisanın ilahi bir kəşf sayəsində hasil olduğuna qanədir. Bu qənaət İncil, Tövrat, Qur'an vasitəsi ilə bütün Şərq kitablarına girən məşhur və məlum dini nəzəriyyənin anası və məbdəi olmuşdur, – denilə bilər.

Bununla bərabər, Əflatun Kratil (**Cratyle**) kibi "Sözləri öyrənmək – əşyanı öyrənmək deməkdir", – fikrini qəbul etməyir.

Əflatunca, əşya ilə aşina olmaq üçün onların mahiyyətini və xasiyyətlərini tədqiq etmək lazım gəlir. Lakin qüruni-vüstada və hətta zamanımız məktəblərinin əksəriyyətində sözlərin əşya yerini tuta gəldiyi və binaən əleyh Əflatunun bu çox mühəqq və doğru fikrinin az zaman sonra unudulduğu hər kəsə məlumdur. Bir çox Şərq məktəblərində lisan və ədəbiyyatın mücərrəd olaraq mərkəzi mövqeyi tutduğu xatırlanırsa, Kratilin bir kaç min il əvvəl söylədiyi fikirlərin dil tədrisi üzərinə daha ziyadə yardığı anlaşılır.

Hər halda Əflatun şu nöqtələri çox iyi görmüşdür:

1. Sözlər fikri və elmi təhlilin (**analyse**) alətlərindən başqa bir şey deyildir. Söz yalnız əşya[lar] arasındakı münasibəti öyrətməyə vasitədir.

2. Dil, Demokritin zənn etdiyi kibi, ixtiyar və iradə əsəri olmayıb, bəlkə, təbii bir hadisədir. Bununla bərabər, istemal və etiyad təriqi ilə sözlərin mənalarda dəyişmələr hasil ola bilər.

3. Fikir dildən, sözdən deyil, biləks, dil söz[dən], fikirdən doğar. Əşyaya ad vermədən əvvəl əşyanı tanımaq lazımdır.

Aristot (**Aristote**). Aristot nə Əflatunun, nə də Demokritin fikirlərini qəbul etməz. Aristotun fikrincə, söz insanın ruhundakı dəyişmələrin əksindən, təmsilindən başqa bir şey deyildir. Nə ki, yazı səsin dürlü-dürlü dəyişmələrini əks etdirir, ruhun bu dəyişmələri hər miltətdə birdir, yəni bütün insaniyyət üçün ümumdur. Lakin bu ruhi dəyişmələrdən söz vasitəsi ilə təmsil və təsviri etibarı və iradəvi bir iş olduğu üçün, yazı işarələri kibi, söz də, dil də hər xalqda başqa-başqadır. Demək ki, Aristot sözlərin əşyanın mahiyyətini bizə göstərə biləcəyini qəbul etməz. O, sözü şu surətlə tərif ediyor: "Söz elə bir şeydir ki, mənasında zaman məfhumu bulunmaz və ayrı-müçərrəd surətdə alınmış heç bir parçası kəndi başına müəyyən bir mənə ifadə edəməz".

Aristota görə, bütün digər heyvanlar arasında nitq xassəsinə malik olan yalnız insandır. Binaən əleyh mədəniyyətin və elmin əsaslarından birisidir. "Səs bizə vücudumuzun hərəkəti kibi təbiət və xilqət tərəfindən bağışlanmış bir məziyyətdir.

Biz vücudumuzun hərəkətləri ilə rəqsi – dansı meydana gətirdiyimiz kibi, səsimizin yardımı ilə sözləri, nitqi yaradırız".

Stoisizm (**Stoicisme**). Stoistlər dili ümumi və müçərrəd fikirlə bir tuturlar. İki formul stoistlərin fikrini xülasə edər:

İnsan düşündüyü üçün qonuşur və qonuşduğu üçün düşünür. Dialektik gözəl qonuşmaq süni və yaxud elmidir. Fəqət, gözəl söyləmək doğrunu, münasib olanı söyləməkdir. İfadələrin doğruluğu fikirlərin doğruluğundan başqa bir şey deyildir. Çünki söz və fikir ayrı-ayrı nöqtəyi-nəzərlərdən görülmüş eyni şeylərdir. Demək ki, gözəl düşünməyi öyrətmək üçün gözəl qonuşmağı, doğru söyləməyi öyrətməlidir. Ümumiyyətlə stoistlər dilə fəvqəladə əhəmiyyət vermişlər. Dilçilər "**Nominalistes**"dir.

Söz fikrə bir mövcudiyyət verir. Stoisizm məktəbi filosoflarının fikrincə, xarici bir əlamət və vücudu olmayan şey həqiqi deyildir. Fikir də bir söz vasitəsi ilə ifadə edilmədikcə həqiqi bir mövcudiyyətə malik deyildir.

Əcəba, stoistlər dilin iradəvi və ixtiyari bir müəssisə olduğuna inanıyorlarmı? Onlarca, "nəfəs ruhun və vücudun mərkəzi olan qəlb"dən səs üzvlərinə qədər uzanır. Yəni nəfəs qəlbədən çıxır. Bundan da dil hasil olur. Sözlər, Əflatunun dediyi kibi, təsadüfi olaraq təşkil edilməmişlər. Sözləri təşkil edən səslər əşyanın təbiətini təqlid

edər. Ümumiyyətlə dilə və onun əhəmiyyətinə aid bir çox məsələlər stoistlər üçün məchul və həll olunmaz bir halda qalmışdır.

Epikur (**Epicure**). Epikura qədər dilin süni və yaxud təbii olması məsələsini sözlərin, əşyanın mahiyyət və keyfiyyətinə uyub-uyumaq kibi anlarlar idi.

Birinci dəfə olaraq epikurçular (**epicuriciens**) lisanı tarixi bir hadisə olaraq almış və onu ruhi, psixoloji üsullarla sezmək, həll etmək çarələrini aramışlardır. Epikurçuların fikrincə, insanın təbiəti, ehtiyac-ları, həyəcanları, təcrübəsi dil doğuran başlıca amillərdəndir. Bunun üçün dilin ixtiyarı, iradəvi bir müəssisə olduğunu iddia etmək yanlışdır.

"Sözlərin birisi tərəfindən əşyaya verildiyini, sonra bu adların digər insanlara öyrədildiyini fərz etmək əbəsdir".

Başqalarının müqtədir olmadığı bir işi bir insan nasıl yapa bilər?

Sonra belə bir adam öz icadını nasıl bir yolla yapa bilər? Cəbr və şiddət iləmi? Hər kəsə qarşı bir adam bunu yapamaz. Ağıl iləmi? Lisan bilməyənləri o nasıl qandıra bilər? Lisanı bir adamın yarada bilməsi və bilxassə onu yapa bilməsi üçün yenə lisanın bulunması lazımdır. Bu surətlə dilin həqiqi mənşə və mənbəyi insanın təbiətində mündəmidir.

Həyəcanın insanın ünsiyyəti üzərinə fəvqəladə böyük təsiri vardır. Birinci dil, daha doğrusu, dilin ibtidai dövrü həyəcanıdır (**emotional**). Hər irq özünəməxsus duyğu və təsəvvürlər əldə etmiş və bu duyğu-təsəvvürlərin başqalığı dərəcəsində bunların ifadəsi demək olan dil də başqalaşmışdır. Demək ki, dilin birinci əsası ixtiyar və iradə deyil, yalnız insanın təbiətidir.

Qisası, epikurçular üçün dil təbii bir hadisədir. Hər adamın sövtsəs üzvlərində söyləmək xassəsi var və hər adam bunu istemala çalışır. Səs vasitəsi ilə duyğu və düşüncələrin ifadəsində heç də sünilik yoxdur. Etibar (**convention**) və etiyad təbii dili dəyişdirmək, genişlətmək və yaxud qətiləşdirməkdən başqa rola malik deyildir.

Ayrı-ayrı şəxslərin rolu ancaq müçərrəd kəlmə və istilahlardan yaradılmasında görülür. Əsasən müçərrəd fikirlər (**concepts abstracts**) yalnız təfəkkür (**reflexion**) nəticəsində doğarlar.

Xülasə, əski aləmdə yunanlarda dil və onun mənşəyi haqqında iki ayrı məfhum buluruz.

Birincisi dilin insanda doğma, fitri (**inne**) bir xassə olduğunu iddia ediyordu ki, heç bir filosof tərəfindən yardım və rəvi qəbul görmə-

mişdir. Yalnız tarixi rəvayətlərə görə, Misir fironlarından Psametik (**Psammetique**) bu fikri təcrübə etmək istəmişdir. Misir və yaxud Frikiya dillərindən hankısının daha əski olduğunu bilmək istəyib, hər iki xalqdan iki çocuq alıb, onları keçilər vasitəsi ilə bəsləmişdir. Bu surətlə hər iki çocuq heç insan eşitməyib, bəsləndikdən sonra çocuqların birinci sözü *bexos* (**bexoc**) oldu ki, Frikiya dilində mənası “ekmək”dir.

Maks Müllerin fikrincə, bu söz ingilis dilindəki *to bake* sözünün iştiaqqa eynidir. Məlum olduğu üzrə, bu sözün ingiliscədəki mənası da “fərvəndə bişirmək”dir. Bu çocuqların nə surətlə fərvən və bişirmək haqqında məlumat sahibi olduqları, şübhəsiz, məsələ izah edilməyir. Nəsilə olsa, bu hekayə Misir alimləri üçün Frikiya dilinin daha əski olduğuna dəlil yerini tutmuşdu.

Yenə Maks Müllerin xəbər verdiyinə görə, Şvab imperatoru İkinci Frederik, Ekoçiya kralı Dördüncü Jak və nəhayət, Moğol imperatorlarından birisi tərəfindən eyni təcrübə yapılmışdır.

Kratildən başqa, bütün qrek filosofları dilin insan tərəfindən icad olunduğunu qəbul etməyə məyyaldırlar. Yalnız bəziləri üçün söz süni və əşyaya qeyri-mərbut icad olduğu halda, digərləri üçün, biləks, söz təbiətin və əşyanın təqlidindən doğmuşdur.

Epikurçular, yuxarıda göstərdiyimiz kibi, sözlərin əşyanın təbiət və mahiyyətini təqlid ilə deyil, bəlkə, insanın ruhi dəyişmələrinə cavab və nəticə olaraq doğduğunu iddia etmişlərdir.

Qüruni-vüsta və dini fikir, xristianlıq və islam dilə, hər şeyə olduğu kibi, ilahi bir kəşf və lütf olaraq baxmışdır.

Qur’anda rast gəldiyimiz *وعلم آدم أسماء الحسنی* yəni “Allah Adəmə gözəl adları öyrətdi” kibi ayətlər və nəhayət, müxtəlif dillərin Nəmrudun səməyə qarşı yapdığı Babil qülləsi ətrafında Allah tərəfindən bir lənət və qəzəb əsəri olaraq ortaya çıxdığı xüsusundakı hekayə bu dövrdəki dilə baxışın əsasını təşkil edir. Bununla bərabər, qrek fəlsəfəsinin təsiri bu dövrdən kəndi təsirini göstərmişdir. Nətiçə kim, Önomius (**Eunomius**) miladi dördüncü əsrdə Sent Bazili (**Saint Basile**) təqdiri və Allahı tanımamaqda ittiham ediyordu. Çünki bu sonuncusu dilin Allah tərəfindən insanlara öyrədilməyib, bəlkə, yalnız insanlara Allah tərəfindən qonuşmaq xassəsi verildiyini iddia ediyordu.

Sent Qrequar Bazili müdafiə etmişdir. “Jenez” (“Xilqət”) kitabında sözü Allahın yaratdığı deyil, bəlkə, Allahın verdiyi ilham və lütf ilə adamın bulduğu yazılıbdır.

Sent Qrequar yazıyordu:

“İnsanın bütün məziyyət və istedadını Allahın verməsi hər şeyi Allahın icad etdiyinə dəlalət etmər. Allah bizə bir ev yapmaq və yaxud bütün bu dürlü şeylərlə uğraşmaq xasiyyətini bəxş etmişdir. Lakin bunların müvcidi həp insandır, Allah deyildir. Eyni surətlə Tanrı bizə nitq – qonuşmaq, söyləmək xassəsini verməklə bərabər, bütün sözləri və dili insan özü bulmuşdur”.

Bütün qüruni-vüstada dil yalnız ümumi və mücərrəd sözlər nöqtəyi-nəzərindən və onların rabitəsi cəhətindən nəzəri-etibara alınmışdır. Bu da nəzəri fəlsəfə və metafizikin (məbədat-təbiə) təhəkkümü, nüfuzu nəticələrindən birisidir.

Bekon (**Bakon**). Bekonun fikrincə, lisan mümkün olan yeganə ifadə aləti deyildir.

Frensis Bekon 1663 sənəsində nəşr etdiyi “Elmlərin qiyməti və təkamülü” (“**De dignitate et augmentis Scientiarum**”) namındakı əsərində dil haqqında şu fikirləri bəyan ediyor:

“Söz bir növ işarətdən başqa bir şey deyildir. Bu işarətlərin bəziləri – jest, hərəkətlər və heroqlif kibi – müqayisə və bənzətmə (**analogie**) yolu ilə, digər bəziləri də bizim yazımız kibi təməmilə etibarı və ixtiyaridir (**conventionnel et arbitraire**).

Bekon sözlərin və fikrin işarəti olduğunu da eyni zamanda rədd etməyir. İngilis filosofu müxtəlif şivələrin müqayisəsi üzərinə qurulmuş bir fəlsəfi sərf (**gr. philosophique**) meydana gətirməyi təsəvvür ediyor. “Hər dildən alınacaq olan ən gözəl sözlərdən mürəkkəb bir dil Apollon nəvəsi kibi ən gözəl bir şey olacaq və belə bir dil vasitəsi ilə ruhun bütün düşüncə və duyğularını anlatmaq qabil olurdu” (**De dignitate, etc.**).

Bekonun bu əcaib fikrindən ümumiyyətlə dili icad etmək mümkün olduğu nəticəsi çıxır. Digər “**Novum organum**” (“**Novum organum**”) namındakı əsərində Bekon kəndi yeni üsulunu izah və tərifi edərkən yenə dil məsələsi üzərində durur. Orada batil fikirlər və əsassız etiqadlarla mücadilə edərkən bunlardan pək çoxunun dil vasitəsi ilə yapıldığını qeyd edir:

“İnsanlar zənn ediyorlar ki, onların ağılı sözlərə komanda edir. Lakin onlar bilmiş olsunlar ki, sözlər çox dəfə ağıla qarşı çevrilərək onu xətdən xətya sürüklər. Elmlərin sufizmə və boş xəyal təsiri altında qalmasına başlıca səbəb işte budur”.

Lokk (**Locke**). Təcrübi məslək (**Ecole empirique**) lisanın tədqiqini fikrin tədqiqinə bağlar. Bu məsləyin xadim və tərəfdarları nə insanla bərabər fitri surətdə doğan səbəbləri, nə də səbəb olanı (**premier principe**) qəbul etməzlər. Fikri anlaşılmayacaq dərəcəyə qədər dəyişdirən, bunların fikrincə, ifadənin yeganə aləti, yəni dildir. Bunların namdar ustadlarından olan Lokk "İnsanın zehni haqqında təcrübə" ("**Essais sur l'entendement humain**") namilə yazdığı əsərində şu sözləri qeyd ediyor:

"Bəncə, fikirlə söz, mücərrəd məfhumlarla ümumi təbirlər arasında sıxı münasibət vardır. Bunun üçün dilin ifadə və istemali haqqında layiqi vəchlə tədqiqatda bulunmadan əvvəl bizim fikirlərimiz və mərifətimiz haqqında açıq və qəti surətdə bir şey söyləmək qabil deyildir. İnsan ictimai bir ünsür olaraq yaradıcılığından kəndisinə qonuşmaq, söyləmək xassəsi verilmişdir. İştə bunun üçündür ki, insan kəndi sövti üzvlərini tələffüzə uyğun və hecalara ayrılmış səslərə müsaid surətdə dəyişdirə bilmişdir".

Demək ki, Lokka, söyləmənin birinci şərti üzviyyət, orqanizmdə bulunan istedadıdır. Lakin bu kifayət etmər. Papağan və sair quşlar buna misaldır. İkinci dərəcədə, yəni səs çıxarmağa müstəid üzviyyətə malik olduqdan sonra o səslər[i] də fikirlər və məfhumlarla (**conceptions**) bağlaya bilmək şərtidir. Bu iki şərt – üzviyyət və səslərlə fikirlərin rabitəsi dilin doğmasını və yaşamasını mümkün qılsa da, onun inkişaf və təkamülü üçün kafi deyildir. Əgər hər şeyə qarşı ayrı bir söz olmaq lazım gəlsəydi, söz vasitəsi ilə məram anlatmaq ya qeyri-qabil və yaxud pək güc olurdu. İştə onun üçündür ki, insan bir sözə bəzi şəkillər vermək surəti ilə bir çox əşyanı və fikirləri ifadə edə bilir.

Daha sonra, Lokkun fikrincə, söz ilə əşya və yaxud təbiət arasında heç bir əlaqə yoxdur. Sözü fikrin və yaxud əşyanın işarəti yapan yalnız insanın ixtiyar və iradəsidir. Buna, Lokka, iki dəlil vardır:

1) Əgər əşya ilə sözlər arasında bir rabitə olsaydı, insanlar arasında yalnız bir dil olurdu.

2) Çox dəfə bir söz hər kəsin başında eyni fikri oyandırmaz. Demək ki, fikirlərin zəncirləşməsi, bir-birini çağırması (**association des idées**) hadisəsinin mübaliğəsi və xəyali bir surətdə anlaşılması sayəsindədir ki, insanlar əşya ilə sözlər arasında bir rabitə bulunduğunu qəbul etməmişlərdir. Biz ümumi təkamül qanununa baxaraq, dilin nə surətlə tərəqqi və təkamül etdiyini söyləyə bilərik. Təkamül tədrici

surətdə xüsusidən ümumiyyə, duyulandan, hissdən (**sensible**) fikri və ruhiyyə (**spirituel**) keçişdir, intiqaldır. Çocuqlara baxınız. Onların birinci fikirləri xüsusidir. Son[ra] yaşları artdıqca onlar ümumi fikirlər sahibi olurlar. Eyni surətlə sözlər əsas və mənşəyində yalnız xüsusi və ayrı-ayrı fərdlərə təəllük edərdi. Bu gün hər lisanda rast gəldiyimiz mücərrəd (**abstrait**) sözlər vaxtilə müəyyən surətdə duyulmuş, görülmüş əşyaya təəllük edən sözlərdir. Yavaş-yavaş bunlar mövzularını qeyb edərək, bugünkü mücərrəd mənalara gəlməyə başlamışdır. İştə dilin təkamülü bundan ibarətdir.

Dekart (**Descartes**). Dekartın əqliyyə (**rationalisme**) məsləki, fikirlər, təsəvvürlər (**idees**) məsələsində olduğu kibi, dil ilə ancaq heyvanlarda mexanikiyyət və avtomatizm (**automatisme**) olduğunu isbat üçün uğraşmışdır. Dekart deyir ki, "nə qədər mərazi və nə qədər əqilcə nöqsan olursa-olsun, heç bir insan təsəvvür olunmaz ki, bir dürlü fikirlərini ifadə etmək çarəsini bulamasın. Halbuki heyvan nə qədər mükəmməl, nə qədər ağıllı olursa-olsun, buna qadir deyildir". Demək ki, Dekart sözü yalnız fikrin işarəti olaraq deyil, bəlkə, eyni zamanda mövcudiyyətin, daha doğrusu, üzviyyətin işarəti sayar. Düşünən qonuşur. Düşüncə dili doğurur. Dekart sözlərin mənşəyinin də xüsusi və yaxud ümumi olduğunu münəqişə etmər. Lakin sözün təbiət və təbii hərəkətlərlə bir-birinə qarışdırılmamasını istər. Fikir və ruh məsələləri ilə daha ziyadə məşğul olan Dekartın dil haqqındakı fikirləri bundan daha iləriyə getmər.

Laybniç (**Leibniz**). Dekart məsləki tərəfdarları içində lisan məsələsi ilə xüsusi surətdə uğraşan Laybniçdir.

Laybniç elmi və tarixi lisaniyyətin müəssislərindəndir. Heyrət olunacaq dərəcədə bir göz kəskinliyi ilə filoloji və lisaniyyət üsulunun əsaslarını qurmuşdur. Yəhudi dilini insaniyyətin ən əski dili saymaq o zamanlara qədər Avropada ənənə hökmünə girmişdi. Filoloqların o vaxta qədər bütün qeyrəti latın, qrek və bütün digər dilləri yəhudicədən, daha doğrusu, ibrani dilindən iştiaq etdirmək, gətirmək yolunda sərf olunurdu.

Laybniç bu xüsusda şu sətirləri yazır:

"Yəhudicəni insaniyyətin ibtidai və birinci dili saymaq Qoropinusun (**Goropinus**) nəzəriyyəsinə qəbul etmək qədər gülüncdür. Bu Qoropinus 1580-də Anversdə nəşr etdiyi bir kitabında holland dilini "cənnət lisanı", yəni cənnətdə qonuşulacaq dil olaraq elan etmişdi".

Laybniç yalnız **theologue**-ların, dinçi üləmanın hər dürlü lisanı və ədəbi tədqiqlərin yolunu kəsən batil fikirlərinə etiraz etmək, onların meydana atdığı yalnız qənaətləri baltalamaqla iktifa etmər. Eyni zamanda elmi filolojinin yollarını, üsulunu da göstərir.

Laybniçin "İnsan zehni haqqında yeni tədqiq və təcrübə" ("**Nouveaux Essais sur l'entendement humain**") namındakı əsərində müqayisəli üsulun tövsiyə olunduğunu görürüz. Onun fikrincə, hər şeydən əvvəl hər dildən mümkün qədər ziyadə məlumat, material toplanılmalı və bu məlumat kəndi aralarında müqayisə edilməlidir. İştə bu müqayisə sayəsində insanların ibtidai dili, dilin ümumi şəkilləri meydana çıxacaqdır. Digər tərəfdən, bu soy müqayisə bizə insanların mənşəyi, dürlü mühacirətləri, əski sənətləri, etiqadları vəlhasil ibtidai mədəniyyət tarixi sahəsində pək əsaslı və qiymətli nəticələr verəcəkdir. Bunun üçün Laybniç zamanın bütün missionerlərinə, səyyahlarına, səfir və konsullarına, hətta hökmdarlarına müraciət edərək, onlardan bu xüsud yardım istəyir. Bu müraciətləri arasında Petroya yazdığı məktub pək ziyadə şayani-diqqətdir. Bu məktubunda Laybniç Petronun imperatorluğunda yaşayan xalqların dillərini tədqiq etdirməsini və bu müxtəlif dillərin sözlərindən mürəkkəb müqayisəli lüğətlər yapdirmasını rica ediyor. Filosofun bu ricası nəticəsiz qalmamışdır.

Doğrudan da, Laybniçin 1713-cü ildə vəqə olan bu müraciəti üzərinə o vaxtlarda ingilis faktoriyası kapellanı bulunan Dumoreskə (**Дюмореск**) bu xüsud çalışmaq tapşırıldı və onun fəaliyyəti nəticəsində "Şərq dillərinin müqayisəli lüğəti" namı ilə bir qamus meydana gəldiyi kibi, 1786-cı ildə "İmperial lüğəti" adında başqa bir lüğət daha tərtib olundu ki, bunda 285 söz 51 Avropa, 149 Şərq dilinə tərcümə ediliyordu.

Bundan başqa, Laybniç ilk dəfə moğol, fin-oğuz və türk dillərinin bir-birinə yaxınlığını göstərmiş və bu surətlə Ural-Altay lisan ailəsi nəzəriyyəsinin doğmasına səbəb olmuş, yardım etmişdir.

Laybniç dil fəlsəfəsi xüsusunda fikirlərini "Zehni-insan üzərində yeni təcrübələr" ("**Nouveaux Essais sur l'entendement humain**") namındakı əsərində bildirir. Laybniçin fikirləri, dil haqqındakı mülahizələri Lokkun (**Locke**) fikirlərinə qarşıdır.

Lokkun fikirlərini iki düsturda xülasə etmək qabildir:

1) Sözlər ibtidada xüsusidir (**particulier**) və yalnız hissi təsəvvürlərin ifadəsinə yarar.

2) Sözlər – dil insanın ixtiyarı və iradəvi fəaliyyətindən doğar.

Laybniç bu düsturlardan heç birini qəbul etmər. Birinci düstura qəti surətdə etiraz edərək deyir ki, sözlər ibtidada Lokkun dediyi kibi yalnız fərdlərə (**individus**) təəllüq edəmər. "Mücərrəd və ümumi sözlər yalnız Lokkun zənn etdiyi kibi dilin təkamülünə xidmət etmər; bəlkə, eyni zamanda dilin əsasi şərtlərindən birisidir. Əgər ibtidai dildə yalnız fərdlərə məxsus sözlər bulunsaydı, qonuşmaq, yəni fikir ifadə etmək qeyri-qabil olurdu". İnsanın zehni ayrı-ayrı hər şeyə ad taxmaq, isim verməkdən aciz qalırdı. İştə bunun üçündür ki, əşyanın bir-birinə olan müşabihətini göstərmək üçün ümumi təbirlər (**termes generaux**) yaratmaq məcburiyyətində qalacaqdır.

Çocuqlarda dilin inkişafına diqqət edəcək olursaq, bunun doğruluğu kəndi-kəndiliyindən anlaşılır. Filhəqiqə çocuqlar xüsusi isimləri dərhal ümumi fikirlərin ifadəsi üçün qullanmağa çalışırlar. Digər tərəfdən, əgər xüsusi isimlər kəndi aralarında müqayisə edilirsə, bunların əsas etibarilə ümumi isimlərdən başqa bir şey olmadığı da meydana çıxar. Məsələn, **Augustus, Caesar, Brutus** kibi Qərb və yaxud Əhməd, Məhəmməd, Əli, Aişə, Fatimə kibi Şərq-islam isimləri vaxtilə həp ismi-cins, yəni ümumi isimlər idi.

İştə Laybniçin Lokka qarşı birinci düstur haqqında iləri sürdüüyü etirazlar qısadan belədir. Lokkun ikinci düsturuna gəlinə, Laybniç bunu da ancaq ehtiyatla qəbul edər. Çünki Laybniç dilin ilahi bir kəşf nəticəsi [kibi] meydana gəldiyini və yaxud fitri (**inne**) olduğunu qəbul etmər. Hər sözün doğması, hər dilin zühuru müəyyən səbəblərə tabedir. İştə bu səbəblər, digər tərəfdən, insanın iradəsinə də tabe deyildir.

Bu məsələdə tənəqüzə düşməmək üçün Laybniç yunan filosoflarından Kratili (**Cratyle**) fikrini alır və sözlərdə əşyaya az-çox bir təqlidin mövcud olduğunu göstərməyə çalışır. Bu xüsud Laybniç şu sözləri yazır:

"Elə görünür ki, əski germanlar, selenlər və onlara yaxın olan başqa xalqlar [R] səsini şiddətli və gurultulu hadisələri ifadə etmək üçün qullanmışdılar. [R] səsi şiddətli bir hərəkəti göstərməyə xidmət etdiyi halda, [L] səsi, biləks, daha yumşaq və xəfif hərəkətləri ifadə edən sözlərin içində bulunur. Digər bir çox belə hadisələrdən, misallardan bəhs etməyərək doğrudan-doğruya şu nəticəyə gəliriz:

Hər halda sözlərin mənşəyində bir çox təbii ünsür[lər] vardır ki, sövti üzvlərimizlə səsələr və hərəkətlər arasındakı sıx əlaqə və münasibəti açıq surətdə göstərir.

Bununla bərabər, Laybniç süni dilin (**langue artificielle**) qabil olduğuna qanədir. Laybniç bütün həyatında bütün dünyaya məxsus bir yazı və riyaziyyat dili kibi bütün alimlər arasında ümumi və müş-tərəf bir fəlsəfi dil yaratmaq xəyalı ilə uğraşmışdır. Lakin bu işi başa çıxarmaq üçün, əvvəla, ibtidai məfhumları bulub çıxarmaq, saniyə, bu məfhumlar arasında mümkün olan birləşmə və qarışma şəkillərini təyin etmək lazımdır. İştə bu ümumi məfhumları qeyd və ifadə üçün qullanılacaq dil və yazı işarətləri eyni zamanda ümumi dilin əsası olur.

İştə bu fikirlərdən dolayı sperantoçular Laybniçi özlərinin birinci ustadı sayırlar. Lakin Laybniç hər şeydən ziyadə bütün dünya filosof və alimlərini birləşdirəcək bir "fəlsəfə və məntiq dili" meydana gətirməyi düşünmüş, bugünkü sperantoçular kibi qonuşma, mühavirə dili haqqında fikir bəyan etməmişdir.

Hər halda Laybniçin ümumi və elmi lisaniyyatın doğmasında və on yeddinci əsrin sonları – on səkkizincinin başlarında fin-oğuz, daha doğrusu, Ural-Altay lisaniyyatının elmi surətdə təməli qurulmasına olan xidməti pək böyükdür. Onun üçün biz onu həm elmi lisaniyyatın və həm də üsuli-türkolojinin birinci müəssislərindən saymalıyıq.

Kondiyak (**Condillac**). Hər zamandan ziyadə filosoflar on səkkizinci əsrdə lisanı tədqiqata və dilin fikirlə olan əlaqəsi məsələsinə diqqət və əhəmiyyət vermişlərdir. İşarətlərin əhəmiyyətini Kondiyak qəribçiliyə (**paradox**) qədər böyütmüşdür. O, fikri dilə tabe, əsir saymağa qədər getmişdir. İyi düşünmək, iyi qonuşmaq gözəl söyləməkdir. Elm iyi qurulmuş, təkamül etdirilmiş dildən başqa bir şey deyildir. Əgər bizdə mücərrəd isimlər olmasa mücərrəd fikirlərimiz olmaz. Mücərrəd fikirlər olmayınca, növ (**genre**) və cins (**espece**) təsəvvürləri bizdə olamaz. Bunlarsız heç bir şey üzərində mühakimə yürütmək qabil deyildir. Əgər biz yalnız lisanımızda bulunan təbir və istilahlara yardım ilə düşünür, mühakimə ediriksə, bu halda fəna düşünməmişin, məntiqsiz mühakimələrdə bulunmamızın səbəbi dilimizin zəif, fəqir və işlənməmiş olmasıdır.

Təhlili-zehni əməliyyətləri bizi istilahlara gözəl, doğru düzməyə, bir sözlə, gözəl qonuşmağa öyrətdiyi təqdirdə bizim zehnimizə təsir edəcək və bizi doğru düşünməyə sövq edə biləcəkdir. Çünki doğru düşünmək, gözəl-iyi söyləmək sənətdən ibarətdir (İkinci qisim, 5-ci bəhs – **Logique**).

Ümumiyyətlə Kondiyakın fəlsəfəsinə görə, elmdə yalnız bir üsul vardır ki, o da təhlildir (**analyse**). Zehnimizin fəaliyyəti mürəkkəbi

bəsitləşdirməyə, məlumdan məchulu ayırmağa sərf olunur. Madam ki, düşünmək iyi söyləməkdir, o halda söyləmək eyni zamanda bir təhlildir. Filhəqiqə, Kondiyak öz fikirlərindən çıxan bu nəticəni görür və yuxarıda zikr etdiyimiz kitabın bir çox yerlərində buna işarət də edir:

"Dil bütün bir təhlil üsulundan ibarət olduğu kibi, üsul təhlili də bir dildir. Fikri, mühakiməni parçalara ayırmadan qonuşmaq, söyləmək imkansızdır və nitq bu soy təhlilə müsaidə edən yeganə alətdir. Dürü dillər dürü təhlil üsullarıdır. Hər millətin kəndinə məxsus təhlil və mühakimə üsulu olduğundan başqa dili vardır. Düşünmək sənəti bu surətlə qayət bəsitləşir, yəni qonuşmaq, söyləmək sənətinə ibarət olur".

Kondiyakın nəzəriyyəsi boş bir qəribədən ibarət deyildir. Bu nəzəriyyə onun məntiqi və fəlsəfəni asılı, xüsusi bir surətdə anlamasından irəli gəlir. Dekartın da buna yaxın fikirləri vardı və məlum olduğu üzrə, bütün elmi üsulları "Üsul haqqında nitq" nam əsərində gördüyümüz kibi riyaziyyat elmindən alırdı. Kondiyak da kartezyen-dekartçıdır. O da Dekart kibi riyaziyyat üsulundan başqa üsul tanımaz. Bunun üçün yenə yuxarıda zikr etdiyimiz "Məntiq" namındaki əsərində şu sözləri oxuyuruq:

"Cəbr fənni elmlərin tərəqqisi, dillərin tərəqqisinə bağlı olduğuna açıq dəlildir". Əgər burada Kondiyakın cəbrin kəmiyyətilə uğraşdığı və bu fəndə cümlə yerinə "müadilə" (**equation**) bulunduğu söylənəcəkdir, onun cavabı hazırda: "Müadilə, cümlə, hökm eyni şeylərdir. Binaən əleyh hər elmdə eyni surətlə düşünülür".

"Saylar dili" (**"Langue des Calculs"**) namı ilə məşhur və bitməmiş əsərində Kondiyak başlıca: "Bir elm yaratmaq demək bir dil yaratmaqdan başqa bir şey deyildir", – fikrini ortaya atmış və bunu isbat etməyə çalışmışdır. Demək ki, Kondiyakın fikrincə, elm iyi tərtib olunmuş bir dildən başqa bir şey deyildir. O halda iyi tərtib olunmuş bir dilin sifət və məziyyətləri nədən ibarətdir?

Əvvəla, belə bir dil bəsit olmalıdır. Bundan başqa, dildə bulunan hər sözün mənası müəyyən, qəti və məhdud olmalıdır. Yəni bir söz bir kaç mənaya, yaxud bir kaç söz bir mənaya gəlməlidir.

Digər tərəfdən, dil tənəzzür (**analogie**) qaydasına müvafiq surətdə tərtib olunmalıdır. Yəni fikirlərin təəqübü, bir-birini çökməsi kibi, sözlər də müntəzəm surətdə bir-birini xətirə gətirməli, hafizəyə çıxarmalıdır.

Kondiyak "İnsan mərifətinin mənşəyi haqqında" ("**Essai sur l'origine des Connaissances humaines**") namı ilə 1746-da nəşr etdiyi əsərində dini ənənəyə qarşı gəlməmək üçün "Adəm ilə Həvvanın cənnətdən qovulduqdan sonra fəvqəltəbii bir qüvvət tərəfindən düşünmək və düşüncələrini bir-birilərinə bildirmək xassə və məziyyəti qazandıqlarını" qəbul edir. Lakin bununla bərabər, Kondiyak buna başqa bir fikir də əlavə edir:

Tufandan bir kaç zamanlar sonra bir ərəkək bir qız – iki uşaq səhralarda, çöldə yollarını şaşırıbmışdılar və heç bir dürlü işarət isteməli hənuz bilməyirdilər. Kim deyə bilər ki, belə bir hal bəzi xalqların, millətlərin başına gəlməmişdir. Məsələn bu uşaqların, yaxud bu xalqların belə bir vəziyyətdə dili, işarətləri nəsil icad etdiklərini bilməkdir. Demək ki, Kondiyak dilin təbii bir mənşəyi ola biləcəyini qəbul edir. 1781-ci ildə, yəni Kondiyakın ölümündən sonra nəşr olunan "Məntiq" ("**Logique**") namındakı kitabında artıq onun dilin ilahi mənşəyinə inanmadığı görünür.

Kondiyakın bu son əsərində iləriyə sürdüyü fikrə görə, dilin birinci şəkli hərəkət dilidir. İnsanın ruhu ilə bədəni sıxı surətdə bir-birinə bağlıdır. Bizim xarici təşəkkülümüz daxili hissiyyat və həyəcanlarımızı göstərməyə, anlatmağa yarayacaq bir surətdə yaradılmışdır. Bu hərəkət dilinin ana cizgiləri nədir?

Əvvəla, hərəkət dili tərkibi (**synthetique**) və qarışıqdır. Bizim hərəkətlərimiz təhlil-analiz yolunu təqib etməz. Biz hərəkətlə bir anda ruhumuzda keçən şeyləri birdən anlayırıq. Bundan başqa, bu dil, yəni hərəkət dili nə etibarı, nə də iradəvi olmayıb, bəlkə, tamamilə təbiidir. İnsanlar duyar-duymaz hərəkət dilini qullanmağa başlarlar. Bu zaman da hətta fikirlərini ifadə məramını təqib etməzlər. İştə bu hərəkət lisani, bu təbii dil fikrə müqəddəmdir. Düşünmək üçün müəyyən işarələr lazımdır. Halbuki insan doğar-doğmaz daha düşüncəsi bulunmadığı bir zamanda hərəkət dilinə malikdir. Demək ki, insanda doğma-fitri bir dil varsa, o da "hərəkət dili" (**langue d'action**) dediyimiz xassədir.

İştə insan düşünməyə öyrəndiyi zaman kəndisində bulunan bu təbii dili hərəkətlər vasitəsi ilə ifadə xassəsini kəşf edir. Dil üçün fikir, fikir üçün dil lazımdır. Bu təzad içərisindən nəsil çıxmalı? İştə bizə yol verən hərəkət dilidir. Hərəkət dili fikirdən əvvəl mövcud olduğundan fikrin ifadəsi olan işarətləri meydana gətirməmək üçün

əsas təməl xidmətini görür. Fəqət, hərəkətlərin dil xidmətini görə bilmələri üçün daxili hissiyyatımızın, dəruni həyəcanlarımızın, bir sözlə, ruhumuzun ifadəsi, müəkkisi olması lazımdır. Əcəba, insiyaqi hərəkətdən ifadəli hərəkətə insan nəsil keçə bildi? Ehtiyac sayəsində. İnsanlar bir-birilərinə yardım etmək məcburiyyətindədirlər! Bunun üçün də kəndilərini və bir-birilərinə anlamağa, anlaşımağa ehtiyacları vardır.

İştə bu surətlə insan özünü və başqalarını anlamaq üçün hərəkətlərini təhlil etməyə, parçalarına ayırmağa başlar və hərəkətlərini təhlil sayəsində fikirlərini təhlil edər və bu dəqiqədən etibarən hərəkət dili bir təhlil üsulu olmuş olur və söz dili hərəkət dilinin təkamülü sayəsində meydana çıxar.

Söz dili də hərəkət dilinin bütün vəssafını həvidir. Söylərkən səsin yüksəlib-alçalması bədənin şiddətli hərəkətinə tətabüq edir, uyar. Bu dillərin elə qəti surətdə bir-birini təqib etdiyi zənn edilməsin. Çox zamanlar həm hərəkət, həm söz bir-birinə qarışmış bir halda bulundu. Nəhayət, söz dili daha ziyadə təkamül və inkişaf edərək, aşağı-yuxarı yeganə ifadə aləti yerini tutdu.

Birinci söz dili, Kondiyakın fikrincə, vücudun şiddətli və həyəcanlı hərəkətlərinə rifaqət edən təğənni, şərq kibi bir şey olmuşdur. Təbiət nəsil insiyaqi hərəkət dili yaratmış isə, eyni surətlə dürlü səslərdən, nidalardan da (**cris**) gələcəyin söz dili ünsürlərini doğurmuşdur. İnsanlar uzun zamanlar məramlarını ifadə üçün təbii ibarətlərdən başqa bir şeyə malik olmadıqları halda, fikirləri açılib, məişətləri ilərilədikcə təbii işarətlərə süni şəkillər vermişlərdir.

İbtidada nitq insanın dürlü hisslərinə görə dəyişən nida və sədalardan ibarətdir. Heyvanların səslərinə, təbiət gurultularına təqlid dilin lüğətini zənginləşdirdi. Əvvəla, yalnız ayrı-yarı əşyanın adları var idi, sonra yavaş-yavaş əşyanın gözəçarpan xassələri ayrılmağa, bulundurları mühit təyin edilməyə başlandı və bu surətlə fellər və sifətlər doğdu. Birinci fellər yalnız şə'ni bir mə'naya malik olub, mücərrəd fellər daha sonra meydana gəlmişdir. Ləkk kibi, Kondiyak da mücərrəd sözlərin qeyri-mücərrəd sözlərdən çıxdığını qəbul edir.

Xülasə, Kondiyakca, dil yalnız iradəvi, ixtiyari bir müəssisə (**institution**) deyildir. Təbiət vücudun insiyaqi hərəkətlərindən, jest-hərəkət dilini və səda-nida dilindən söz dilini doğurmuşdur. İnsan ehtiyacın təsiri altında qonuşduğunun, söylədiyinin fərqiində olmuşdur. İstəməyərek,

yəni fərqiində olmayaraq söyləməyə başlayan insan şüurlu bir surətdə bilərək dilini inkişaf və təkamül etdirmiş, yəni təbii surətdə başlayan dilə zaman ilə süni bir şəkil vermişdir.

Əski, təbii dillər tam və səhih surətdə tərkib edilmişdi. Sonra insanlar lüzumsuz bir təqim sözlər yaradaraq dili pozmuşlardır. Dillərin təkamülü üçün təqib olunacaq üsul bulunmayan fikir üçün, hənuz mövcud olmayan təsəvvürlər üçün yeni təbirlər yaratmamaqdır.

De Bross (**De Brosses**). Borqoyn (**Bourgogne**) parlamanının birinci rəisi olan De Bross 1765-də "Dillərin mexaniki təşəkkülatı haqqında" (**"Essai sur la formation mecauique des laugues"**) namilə bir əsər nəşr etdi. O da on səkkizinci əsrin bütün filosofları kibi dilin ibtidada pək ziyadə fəqir olduğunu iddia etməklə bərabər, ixtiyari və iradəvi icad məsələsini qəbul etməz.

Sözlər bizim sövti üzvlərimizin təşəkkülatına və az-çox işarət etdikləri əşyanın təbiətinə tabedir. Qonuşmaq söyləmək, hərəkət etməkdir. Hər hərəkət onu meydana gətirən alətlərin təbiətinə və vasil olmaq istədiyi məqsədin mahiyyətinə bağlıdır. Yəni alət və məqsədin təsirindən dıışda qalmaz.

De Brossun məqsədi dilin üzviyyətimizdən, bilxassə sövti üzvlərimizdən nəşət edən bir zərurət olduğunu göstərməkdir.

İnsanın ibtidai dili əşyanın təbiət və xasiyyətlərini gurultu vasitəsilə təqlid sayəsində meydana gəlmişdir. Demək ki, De Brossun nəzəriyyəsi dilin təqlidi sözlər (**onomatopees**) vasitəsilə başladığı fikrinə dayanır.

Əgər sözlərin mənşəyində yalnız əşyanın və sövti üzvlərimizin rolu varsa, o halda ibtidai dil hər xalqda, hər millətdə müştərək, yek-nəsəq və vahid olmaq lazımdır.

De Bross bu nöqtəni görür və qəbul edir: "Dilin asılı ünsür və amilləri – sövti üzv və əşya hər yerdə bir və ümumi olduğundan insanların ibtidai dilləri də bir və müştərək, ümumidir. Dillərin birinci təməli istə bu ümumi ibtidai dildir".

De Bross əsərində bir çox misallar vasitəsilə bu nöqtəni – ibtidai dilin ümumiyyətini isbata çalışır. Lakin burada bir çox mübaliğələrə yol verir və nəticə etibarilə xəyala qapılır. Hər halda De Brossun nəzəriyyəsində elmi həqiqətlər yox deyildir. Sövti üzvlərimizin təbiətin dilinin təşəkkül və zühurunda böyük rolu olduğu getdikcə daha qəti surətdə isbat edilməkdədir. Lakin De Brossun zənn etdiyi kibi dili meydana

gətirən [amil] yalnız bunlardan ibarət deyildir. Elm ibtidai və ümumi dilin hər hankı bir zaman mövcud olduğunu qəbul etməməkdədir.

Adam Smit (**Adam Smith**). "Dilin mənşəyi haqqında" (**"Essai sur l'origine du langage"**) namilə yazdığı əsərində Adam Smit Lokkun fikirlərini alır və inkişaf etdirməyə çalışır.

Kondiyak göstərmiş idi ki, dilin birinci material və əsasını təbiət verir. De Bross daha iləri gedərək mexanik bir zərurətin dillərin meydana gəlməsində əsas olduğunu və bu əsasın hər xalqda müştərək olduğunu nəzəri-etibara alaraq, ibtidai dillərin müştərək olduğunu iddia etmişdi. Adam Smit isə dilin başdan-aşağıya etibari (**conventivnel**) bir şey olduğu nəzəriyyəsini Lokkdan alaraq bir daha diriltmişdir.

İnsan, əvvəla, doğma-fitri dilsizlik (**mutisme**) halında yaşayırdı. Belə bir insanın ifadə, məram anlatma yerində qullandığı vasitələr ancaq bəzi sima və vücut hərəkətlərindən ibarət idi. Lakin bir zaman sonra artıq insanın tanıdığı əşya və damağında doğan fikirlər o qədər çoxaldı ki, əl-barmaq ilə işarət ifadə üçün kafi gəlmədi. Artıq mənələri hər kəscə müəyyən və müntəzəm süni təbirlər icadı lazımdır. Bu surətlə icad olunan təbirlərin birincisi fellər oldu. Çünki isimlərə o qədər böyük ehtiyac yox idi. Əşyanı işarətlə, yaxud sövti təqlid ilə göstərmək qabil olduğu halda, ən bəsit hərəkəti işarət və yaxud təqlid ilə anlatmaq pək ziyadə güc idi. Lokkun fikrincə, isimlər əvvələn ayrı-ayrı fərdi əşyanı ifadə edərdi.

İləridə insanın təcrübəsi ilərilədikcə, bir-birinə bənzəməyən əşyanı fərq edərək, əvvəlcə fərdi olaraq qullandığı isimlərə ümumi mənələr isnadına başlar. Bir çocuq "ana" və "baba" isimlərini kəndi ana və babasına bənzətdiyi hər şəxsə isnad edər və bu zaman da onun dilində bu iki isim yalnız iki adama verməklə sözbə başladığı halda, nəhayət, bütün bir cinsə və növə isnada qalxır. Demək ki, Adam Smitin fikrincə, əvvələn, xass, fərdi isimlər doğar və zamanı ilə bunlar cins və növ isimləri olurlar. Bu, Laybnicin bu xüsusta bəyan etdiyi fikirlərin daban-dabana ziddidir.

Jan-Jak Russo (**Jean-Jacquos Rousseau**). Russo "İnsanlar arasındakı musavatsızlığın mənşəyi və əsasları haqqında nitq" (**"Discours sur l'origine et les fondements de l'inegalite parmi les hommes"**) namilə yazıb 1753-cü sənəsində nəşr etdiyi əsərində mövzunu dolaşılə dilin mənşəyi haqqında da fikir bəyan etməyə məcbur olmuşdu. Bu məsələ xüsusunda Russo Kondiyakın fikirlərini həm qəbul, həm də

rədd edir. Elə görünür ki, Russo üçün hər nə qədər qeyri-kafi olsa da, yeganə qəbul oluna biləcək nəzəriyyə Kondiyakınki olmuşdur.

Russoca da, birinci dil təbii sədalardan ibarət olmuşdu. Fikirlər çoxaldıqca insanlarda sədaları çoxaltdı və bu fikrə hərəkət də (**geste**) əlavə etdilər. Lakin bu soy ifadə yalnız hazır bulunan əşyanı ifadəyə saleh olub, mövcud olan əşyanı ifadə üçün zaman ilə tələffüz və mənalı səslər istemalında başlanmışdır (**articulation**).

İbtidada hər söz bütün bir cümlə mənasına malik idi. Mübtəda ilə xəbər (**subject, attribut**), isim ilə fel (**nom, verb**) bir-birindən ayrılmağa başladığı zaman həqiqi dil, bizim dilimiz meydana gəldi. Sözlər içərisində ən ziyadə gec meydana gələnlər sifətlər (**adjectifs**) oldu. Çünki sifəti ifadə edən sözlərin meydana gəlməsi üçün təcrid və təhlil (**abstraction, analyse**) zehni əməliyyəsinin başlaması zəruri idi. Bu Kondiyakın fikrindən başqa bir şey deyildir.

Burada, şübhəsiz, Kondiyakın qarşısına çıxan güclüklər Russonun qarşısına da çıxmışdır. Əvvəla, təbiətdə dağınıq surətdə yaşayan insanlar nasıl oldu da dili yaratmaq ehtiyacını duydular? İkinci dərəcədə, insan düşünmək üçün sözə möhtac isə, sözü, nitqi icad etmək üçün fikrə daha ziyadə möhtacdır. Təbii və insiyaqi (**instinctive**) sədaların birini tələffüz və heca halına gəlmiş olan səsləri iqamə etmək üçün insanlar arasında müəyyən anlaşma və razılıq lazım gəlirdi. İştə bu son nöqtədə Russo da Kondiyakın fikirlərinə etiraz edər.

Nəticədə Russo dilin bir ilahi kəşf (**revelation divine**) nəticəsi olaraq meydana gəldiyinə inanır kimi görünür. Bunun üçün Russo deyir:

“Bənə gəlincə, bən dillərin tamamilə insani vasitələrlə meydana gəldiyini isbat xüsusunda qarşıma çıxan maneələr qarşısında ürkmüş və məğlub bir halda insan cəmiyyətlərinin ictimai həyatını dili, yoxsa, biləks, dilinmi ictimai həyatı doğurduğu yolunda qeyri-qabili-həll bir şəkildə duran məsələni həll etmək vəzifəsini istəyən zata buraxmağa hazıram”.

Russonun “Dillərin mənşəyi haqqında” (**“Essai sur l'origine des langues”**) namındakı əsəri bu xüsusda daha açıq və daha əsl – orijinaldır. Burada Kondiyak nəzəriyyəsini təqlid etməyərək, məsələni özünün nəzəriyyəsinə başlar ki, bunun da əsası ibtidai insanların həyatında hissiyyatın hər şeydən qüvvətli olduğu prinsipidir.

Russo da on səkkizinci əsrin ümumi qəziyyəsini qəbul edir ki, o da şundan ibarətdir:

“Dil birinci ictimai müəssisə olduğundan kəndi şəklini təbii səbəblərin təsiri altında qazanmışdır”. Lakin o, De Bross kibi sözün sövti üzvlərimizin və əşyanın təsiri altında mexanik surətdə təyin etdiyinə inanmaz, bəlkə, insanda ayrıca bir nitqsöyləmə xassəsi bulunduğuna qanədir. İnsan basirəsi, sameə və lamisəsi də fikirləri ifadə edə bilirlər. Heyvanlar özlərinə çox kafi bir qonuşma dilinə sahibdirlər. Bil-xassə camaat halında yaşayanları təbii və yaxud insiyaqi dil (**langue naturelle, instinctive**) vasitəsi ilə kəndi aralarında mükəmməl surətdə anlaşı bilirlər.

Dilin mənşəyi və təbiəti məsələsində Russo Kondiyakdan ayrılır:

“Zənn edilir ki, – deyir Kondiyak qarşı, – birinci hərəkətləri insana verən ehtiyac olduğu halda, birinci səs çıxaran hissələr, həyəcanlar idi. Ehtiyac adamları ayırır, həyəcanlar birləşdirir. Aclıq və susuzluq deyil, bəlkə, yalnız eşq, kin, mərhəmət və hiddət... kibi hissələrdir ki, insanın bağrından birinci sədanı çıxarmış və birinci səs dilinə əsas qoymuşlardır.

Russonun digər fikrincə, Kondiyak birinci dillər mükəmməl tərtib olunmuş və təhlili bir üsuldan ibarət olub, fikirlər arasındakı münasibətləri göstərir, – dediyi zaman da yanılır.

“Birinci dillər, – deyir Russo, – sözdən ziyadə şərqiyə, təğənniyə daha yaxın idilər. Bir çox söz əsilləri, cizrləri təqlidi səslərdən (**onomatopée**) başqa bir şey deyildi.

Russo yer üzündə dürlü-dürlü dillərin olmasını iqlimin, təbii mühitin başqalığında görür:

“Cənub dilləri zövqün qızı olub, ehtiyacdən doğmamışdır. Şimal dillərinə gəlincə, bunlar şiddətli şimal təbiətinin doğurduğu dillərdir. İştə bunun üçün cənub dilləri ahəngdar, lətif olduğu halda, şimal dilləri qaba, sərt və ahəngsizdir”.

De Bonald (**De Bonald**). Şimdiyə qədər verdiyimiz məlumatdan anlaşıldı ki, on səkkizinci əsr filosoflarının nəzəriyyələri bir-birinə mütabiq olmaqla bərabər, dili insanın digər ictimai icadları kibi bir icad tanımaqda müştərkidirlər. Lakin on doqquzuncu əsrdə başlayan irtica fəlsəfi (**reaction philosophique**) [cərəyanı] on səkkizinci əsr mütəfəkkirlərini, gördüyümüz kibi, pək ziyadə işğal edən dil məsələsi haqqında kəndisini göstərməyə məcbur idi.

Ernest Renanın dediyi kibi, on səkkizinci əsr hər şeyi insana verdiyi halda, on doqquzuncu əsrin başları hər şeyi təkrar Allaha iadə etmişdi”.

Dilin ilahi mənşəyini on doqquzuncu əsrin sonlarına qədər müdafiə edənlər və iləri sürənlər əskik olmamışdır. Bu fikrin birinci banisi olaraq yunan filosofu Herakliti göstərilir. Heraklitin dilin ilahi bir lütf olması haqqındakı fikri Kratil tərəfindən müdafiə olunmuşdur. Önomiusun (**Eunomius**) Sent Bazil (**Saint Basile**) ilə münazirə və münaqişəsi birinci xristian fəlsəfə məsləklərinin bu xüsudakı nöqtəyi-nəzərini pək açıq surətdə göstərir. 1670-də "Söyləmək sənəti" (**"L'art de parler"**) namilə tərtib etdiyi əsərində Per Lami (**Le Per Lami**) əgər Allah yardım etməmiş olaydı, insanın ibtidai və tələffüzə qeyri-saleh nidalardan heç bir zaman dili əldə etməyəcəyini uzun-uzadı izah və müdafiə edir.

İştə De Bonald da az-çox bu soy dini baxışların təsiri altında qalmış bir filosofdur. Bununla bərabər, De Bonald Kondiyakın nəzəriyyəsiindən hərəkət edir. Yuxarıda göstərdiyimiz kibi, Kondiyakın son əsərində dil hər şeydən böyük bir əhəmiyyət qazanmağa başlayır. Məsələn, orada dilin məntiqdən, sözün fikirdən əvvəl, müqəddəm olduğunu öyrəniriz. İştə burada De Bonald kəndisi üçün müvafiq bir əsas bulmuşdur. De Bonaldın fikrincə, lisan məsələsi yalnız xüsusi bir məsələ deyil, bəlkə, bütün bir fəlsəfədən ibarətdir. Bütün fəlsəfi məsələlərin təməli budur. Madam ki, dil fikirdən müqəddəm imiş, o halda insanın dili öz düşüncəsi, öz zehni və ruhi fəaliyyəti nəticəsində bulması qeyri-qabildir.

"İştə, – deyir De Bonald, – buradan anlaşılır ki, Allahı insan ancaq onun kəlamı ilə tanıya bildi. İnsan da Allah kibi ancaq söz vasitəsi ilə özünün daxili, zehni fəaliyyətini anlada bildi".

Bu surətlə insan yaradıldığı zaman Allahın kəndisinə öyrətdiyi kəlam (**verbe**) bütün ağıl və zehnimizin təməl daşını təşkil edir.

Düşünmək xassəsi insanda fitridir. Lakin söyləmək xassəsi olmasaydı, təfəkkürün mövcudiyyət və mahiyyətindən heç bir zaman xəbərdar olmayacaqdıq.

Men de Biran (**Main de Biran**). Ənənəvi və dini məsləklərin tərəfdarları De Bonaldın fikirlərini qəbul etdilər. Müstəqil fikirli filosoflar bu fikirləri kəmalə-şiddətlə rədd etdilər.

Men de Biran "Bonaldın fikirlərinin tənqidi imtahanı" (**"Examen critique des opinions de M.Bonald"**) namilə 1818-də nəşr etdiyi əsərində dilin bir ilahi kəşf nəticəsində meydana gəldiyi fikrini rədd edir. Dilin Allah tərəfindən insana kəşf edilib verilməsi fikri

qarşımızda duran müşkül məsələni daha ziyadə qarışdırır. Men de Biran bu xüsudə şu sətirləri yazır:

"Dilin ilahi və dini mənşəyinə inananlar, bənə elə gəlir ki, dilin mənşəyi və mahiyyəti məsələsini gərəyi kibi anlamıyorlar və şəkil ilə əsası bir-birinə qarışdırırlar. Dilin hər hankı ali qüvvət, deyəlim, Allah tərəfindən insana verildiyini fərz və qəbul etsək belə, məsələ həll olunamaz. Çünki bu surətlə Allah tərəfindən insana veriləcək olan işarətlər və yaxud sözlərə müəyyən qiymətlər, yaxud xüsusi mənalər vermək, yaxud Allah tərəfindən verilmişsə, o mənaləri qullanmağa məziyyət və iqtidar sahibi olmaq məsələsi qalır ki, iştə burası əski mənşə və mahiyyət məsələsinin başıdır".

Men de Biranın öz fikrincə, sözdə, yaxud dildə ən mühüm əsası ünsür iradəvi hərəkətdir (**acte volontaire**). İnsanın iradəvi hərəkəti sayəsində ki, səslər və yazılar müəyyən mənaləri ifadə edə bilirlər.

Men de Biran bu fikrini daha ziyadə izah etmək üçün sözlə bir sual verir:

"Nə üçün heyvanlar dilə malik deyildirlər?" Bu məsələni nə dini, ilahi kəşf və nə də hissiyyət və həyəcani-ibtidai ilə izah etmək qabil olmaz. Məlum olduğu üzrə, onlar da buna sahibdirlər və yaxud sahib ola bilirdilər. Burada ən böyük səbəb iradəvi fəaliyyətdir. Heyvanlar söyləməzlər, çünki düşünməzlər və iradəvi hərəkətlərə malik deyildirlər.

Hər şeydən əvvəl insana qonuşmaq, söyləmək üçün zəhn və iradə lazımdır. Bu sayədə təbii işarətlər və təqlidi səslər (**onomatopée**) müvazi olaraq dildə inkişaf edir. Dildə qulaq-sameə və sövt üzvlərinin bir-birinə bağlı olması hər şeydən ziyadə diqqətəşayandır. Doğma sağır bir adam qonuşamaz. Qulağın eşitdiyi səslər, aldığı intibalarla (**impressions**) səs üzvlərimiz daimi surətdə bağlı bulunur. Bu surətlə dil daima xaricə doğru inkişaf edən, hər zaman binlərcə xarici təsirlərin nüfuzu altında dəyişən bir şey olmuş olur.

Üzvü nəzəriyyə. On səkkizinci və on doqquzuncu əsrlərdə lisanın mənşəyi və mahiyyəti məsələsi yeni bir qüvvətlə bir daha canlandı. Bir tərəfdən, müqayisəli filoloji (**la philologie comparee**), bir tərəfdən [də], bu zamanlarda pək ziyadə tərəqqi edən təbii elmlərin yardımı ilə ortaya çıxan üzvi nəzəriyyə (**theorie physiologique**) bu xüsudə yeni-nəticələr meydana qoydular ki, bunları şöyle xülasə edə bilərik:

1) Dil əlaladə mənası ilə fikrin, ruhi fəaliyyətin bir nəticəsi, yaxud hər hankı bir şəkildə icad deyildir.

2) İkinci dərəcədə o vaxta bir-birinə zidd və düşmən olaraq yaşayan iki nəzəriyyəni, yəni dillərin təbii və icad nəticəsi olaraq meydana çıxması nəzəriyyələri bu əsrdə bir dürlü uyğundura bildilər.

Laybniçin üsulunu cızıb, planını qurduğu lisani-elmi on doqquzuncu əsrin sonlarına doğru pək ziyadə ilərilədi. 1787-dən başlayaraq, məşhur ingilis şərqşünas Vilyam Cons (**William Jones**) sanskrit, qrek və latın dillərinin yaxınlığını isbat etdi. 1808-ci sənəsində "Hindlilərin dili və fəlsəfəsi haqqında" (**"Essai sur la langue et la sagesse des Indiens"**) ünvanı ilə yazdığı əsərində Frederik Şlegel (Frederic Schlegel) bir qrupda hind, qrek, İtaliya, german, fars dillərini birləşdirir və bunlarda müştərək olan şəkilləri təsbit ediyordu.

1816-da Fransua Bopp (**Francois Bopp**) Şlegel tərəfindən təyin olunan və bilaxirə hind-Avropa təsmiyə olunan qrupun "Qrek, latın, alman, fars dilləri ilə müqayisə edilən sanskrit dilinin təsrif sistemi" (**"Systeme de conjugvison de la langue sanscrite comparee ave celui du grec, du latin, du persan et de l'allemand"**) namilə yazdığı əsərində birinci dəfə olaraq elmi surətdə bir-birinə olan münasibətlərini təyin ediyordu. 1833 və 1852-ci illərdə nəşr etdiyi və "Alman, qot, slavon, Litva, latın, qrek, zənd və sanskrit dillərinin müqayisəli sərfi" (**"Grammaire comparee du sanskrit, du zend, du grec, du latin, du lithouanien, du slavon, etc."**) namındaki əsəri ilə birinci əsərini tamamlayırdı. Bütün bu tədqiqlərin nəticəsində dillərin şəcərəvi təqsimi meydana gəldi və bütün yuxarıda saydığımız hind və Avropa dillərinin müştərək bir ana lisandan meydana çıxması nəzəriyyəsi qəbul edildi. Müqayisəli-filoloji bu surətlə əskiləri pək ziyadə işğal edən "insanlar arasında uyuşma" (**contrat**), "icad" və "etibarilik" (**convention**)... nəzəriyyələrini tamamilə rədd ediyər və dilin həyat və ehtiyac nəticəsində meydana gəldiyini qəbul ediyordu. Dillər tamamilə həyat və təbiətin qanunlarına tabedirlər. Çünki ondan çıxmışlardır.

Burada Şarl Bell (**Charles Bell**) və Darvinin (**Darwin**) nəzəriyyələri ilə də aşına olmalıyıq. Müqayisəli-filoloji ilə bərabər, fizioloji elmi də lisan və onun mahiyyət və keyfiyyətinə aid məsələləri çözmə bilməmiş üçün bir çox yeni məlumat təqdim etdi. Vücudun hərəkətləri və simanın dürlü şəkilləri nasıl, nə surətlə ehtiras və həyəcanlarımızın ifadəsi ola bildi?

Şarl Bellin fikrincə, ifadə üzvlərimiz yalnız bir vəzifəyə malik deyildir. Bəlkə, eyni üzvlərimiz bir zamanda həm insiyaqi (**instinctiv**), həm də ruhi (**psychologique**) vəzifələri ifa edirlər. Çöhrəmizdə hüsula

gələn təbəddül və işarətlər eyni zamanda təbii və insiyaqi hərəkətlərimizin bir parçasıdır. İnsanın qızdığı, hiddətləndiyi zaman ağzını açması, dişlərini sıxması yalnız bir ifadə deyil, bəlkə, eyni zamanda insiyaqi bir hərəkətdir ki, bütün heyvanlarda müşahidə edirik. Darvinə gəlincə, "Həyəcanların ifadəsi haqqında" (**"De l'expression des emotions"**) namilə yazdığı əsərində son dövr elmi inqilabının qəhrəmanı Şarl Bellin fikirlərini yeni bir nöqtəyi-nəzərdən alır və inkişaf etdirir. O da Şarl Bell kibi, o nöqtədən hərəkət edir ki, ibtidada heç bir üzvümüz başlı-başına ifadə üçün yaradılmamış və müstəid deyildi. Əgər bilaxirə ifadəyə qabiliyyət və istedad qazanmışsa, bu üzvlərimizin hərəkəti ilə işarət və ifadə hərəkətlərimizin müvazi olaraq inkişaf etməsindəndir. Sonra Darvin üç prinsip ilə ifadənin bütün dövr və istihalələrini, yəni bir şəkildən digərinə keçməsinə izaha çalışır ki, bu prinsiplər də şunlardır:

1) Faydalı, yəni üzviyyətin inkişafına və böyüməsinə yardım edən etiyadın bir-birinə bağlanması, bir-biri ilə sıxı ahəng və rəbtətdə bulunması;

2) Əksüləməl hadisəsi (**antithese**), yəni bəzi təsirlərin əks təsir, reaksiyon hüsula gətirməsi;

3) Cümle-i-əşəbiyyənin (**systeme nerveux**) məruz qaldığı həyəcanların doğrudan-doğruya üzviyyət, orqanizm üzərinə təsir etməsi.

Əksüləməl hadisəsi və nəzəriyyəsi Darvinin izahında olduqca qarışıqdır. Darvinin fikrincə, bəzi ifadəvi hərəkətlər (**expressifs mouvements**) üzviyyətin qeyri-təbii və yaxud zərərli təsirlərə qarşı apdığı əksüləmələrdən başqa bir şey deyildir. Kədi (pişik) xoşuna və yaxud təbiətinə müvafiq gəlməyən bir təsirə məruz qaldığı zaman dərhal arxasını qabardır, qollarını və qulaqlarını dikləyir... Halbuki bu hərəkətlərin cümləsi öz-özünü müdafiə və yaxud düşməyə hücum üçün yapacağı hərəkətlərin əksidir. O vaxtda vücut dərhal başqa hərəkətlərə keçir. Darvinin tədai (**association**) nəzəriyyəsi tamamilə Şarl Belldən alınmışdır. Hər hankı bir arzusun tətmini və yaxud hər hankı bir həyəcanın təxfifi üçün üzvünün apdığı hərəkətlər o qədər kökləşir ki, bu həyəcan və yaxud arzu qayət zəif bir dərəcədə təkrar etsə belə, dərhal hərəkət baş göstərir və yavaş-yavaş artıq duyulmayacaq, yəni etiyadi bir hala gəlir. Bir çox hərəkətlərimiz əcdadımız tərəfindən bizə dövr edilmiş və artıq bizdə tamamilə etiyad və hətta sövqi-təbii halına gəlmişdir. Köpəklər əcdadlarından təmizləmək üçün yavrularını

yalamaq xassəsini almışlardır və yavaş-yavaş bu hərəkət köpəklərdə genişlənmiş və onlarda şəfqətin xarakteristikasının xüsusi bir ifadəsi yerini tutmuşdur. Bunun üçün artıq köpəklər yalnız yavrularını deyil, bəlkə, sevdikləri, tanıdıkları hər kəsi yalamağa tutunurlar.

Eyni surətlə bir şeyə qızmış, yaxud incimış adam qarşısındakına hücum qətiyyəti niyyəti olmadığı halda, hücum vəziyyəti alır.

Darvinin üçüncü prinsipinə gəlincə, cümlei-əsəbiyyənin üzviyyət üzərinə doğrudan-doğruya olan təsiri orada və pək çox xüsuslarda etiyad (**habitude**) xassələrinə bağlı deyildir.

Damağ şoku (**Cerebro-spinal**). Cümlei-əsəbiyyəsi həyəcana gəl-di-yi zaman daima hərəkətə gələn və sərf olunan enerjiyanın bir qismi boş qalır. İştə həyəcan zamanında ayaqları vurmaq, əlləri sallamaq, bağırmaq, gülmək buradan gəlir ki, zamanilə bu hərəkətlər həcəyan-ların ifadəsi yerini tutar.

Darvin dilin meydana çıxmasını istə bu üç xassənin təkamül və inkişafı ilə izah edir.

Bekker və Şleyxer. Bekker “Dilin üzviyyəti” (**“Organizm der Sprache”**) namındakı əsərində üzviyyəti və üzvi təbiəti dilin anlaşıl-ması üçün bir açar, anaxtar olaraq göstərir.

Başqa “Söz” (**“Das Wort”**) namilə yazdığı əsərində daha müfəssəl, daha açıq bir surətdə bu fikirləri izah edir:

“Əgər dili üzvi nöqtəyi-nəzərdən təhlilə yanaşacaq olursaq, o vaxtda dilin mənşəyi məsələsi qarşımızda şu şəkildə durar. İnsan birin-ci dəfə nə surətlə bu sifət və xasiyyətini hərəkət və fəaliyyətə gətirə bilmişdir?”

Biliriz ki, nəfəs almaq nəfəs üzvləri vasitəsi ilə qabil olur. Lakin bunların hərəkətə gəlməsi üçün dışdan havanın təsir və təzyiqi lazımdır. Həzm hadisəsində bu rol qida (yemək) oynayır. Bunu dilə, lisana tətbiq edəcək olursaq deyə bilərik ki, qonuşmaq, söyləmək xassəsi səs üzvlərimiz tərəfindən verilir. Lakin bu səs üzvlərini fəaliyyətə gətirən amil, müəssir nədir? Səs üzvləri digər iradi üzvlər kibi daxili fəaliyyətimizlə hərəkətə gəlir. İradi üzvlərlə səs üzvləri arasındakı fərq yalnız şuradadır ki, iradi üzvlərimiz fəaliyyətə ancaq iradə vasi-təsi ilə gəldiyi halda, səs üzvləri fikrin təsiri altında bulunur. Lakin insanın ruhi birliyi, fikir, iradə, duyğu kibi xasiyyətlərin ayrılma-sına müsaidə vermədiyindən səs üzvlərimizin hərəkətində iradi və hissi üzvlər olduğu kibi, iradi və hissi hərəkətimiz də ifadəni intac edə

bilir ki, mimika və pantomimanın, yəni sima və vücut hərəkətinin ifadəyə xidmət etməsi buna pək gözəl dəlildir.

İnsan hava ilə çevrilmiş olduğu üçün zəruri olaraq nəfəs aldığı kibi, fikir-düşüncə sahibi olduğu üçün də istər-istəməz söyləşir, qonuşur.

Nəfəs alma insanın daxili təşəkkülünün – ciyərlər, qan dəyiş-məsi, qəlb hərəkəti, nəfəs borusu, qanın hərəkəti və sairə – xarici əlaməti olduğu kibi, iradi hərəkətlər, dil, nitq də fikrin xarici əlamətləri, təzahüratıdır.

Məşhur rus lisançılarından A.A.Potebnya (**А.А.Потебня**) bu fikir-lərindən dolayı haqlı olaraq Bekkeri tənqid etmişdir. Bir kərə qonuşma və söyləşməni, nəfəs alma və yemək yeməyi tamamilə üzvi hadisə-lərlə qiyas etmək doğru deyildir. Nəfəs almaq və yemək üçün bir taqım daxili və üzvi, hətta kimyəvi və hökmi (fizik) amillər və səbəb-lər vardır ki, nitq, lisan hadisəsində bunu göstərmək qabil deyildir. Məsələn, biliriz ki, nəfəs aldığımız zaman ciyərlərimizdə, yemək yediyimiz zaman ağzımızda, mədəmiz və sair üzvlərimizdə bir çox hökmi və kimyəvi təbəddüllər, dəyişmələr olur. Halbuki bunu, belə üzvi hadisələri nitq, qonuşma zamanında görmək, göstərmək qabil deyildir. Səs üzvlərimizlə fikir arasında belə hava ilə ciyərlər, yemək ilə mədə arasında olduğu kibi tam mənasilə üzvi qanunlara tabe mü-nasibətlər yoxdur. İkincisi, hər kəs bilir ki, tənəffüsdən, nəfəs alma-dan əvvəl hava mövcud idi. Əcəba, fikirlə nitqdən hankısı əvvəldir? Daha doğrusu, fikrim dil yaratdı, yoxsa, biləks, dilmi fikri doğurdu? Bekker bu suala gah müsbət, gah mənfi cavab verir. Yəni belə bir sual qarşısında şaşır. Bəzən hər ikisini də, fikri və dili əkiz, bir arada mey-dana gəlmiş sayır. Nəhayət, üzvi nəzəriyyəni iləri sürən Bekkerin fik-rini, nəzəriyyəsini izah edərkən gəlib ruhi izahata girişdiyini görmə-mək qabil deyildir. Şleyxer də eyni surətlə qarışıq və xətalı fikirləri iləriyə sürmüşdür.

Şleyxer “Avropa dilləri” (**“Die Sprachen des Eurupas”**) namilə yazdığı, 1850-də Bonnda nəşr etdiyi əsərində: “Dilsiz, sözsüz fikir, vücutsuz ruh kibidir, olamaz”, – deyir. Bununla bərabər, fikirlər ara-sındakı münasibət səslərlə ifadə olunmaya bilir”, – deyərək öz-özünə tənəqüzə düşür.

Hecai dillər (**односложный, Syllabique**) qətiyyəni əczalara təc-sim olunmayan bir vəhdətdir ki, təbiətdə buna kristal qarşılıq gəlir, təqabül edir.

İltisafı dillər (**приставочный, Agglutinatives**), yəni sözlər arasındakı münasibəti müstəqil parçalarla qaba surətdə ifadə edən dillər daha ziyadə ondan sonra gələn daha mütəkamil dillər üçün bir zəmin təşkil edirlər və təbiətdə nəbatatı təmsil edirlər.

İnsirafı dillərə gəlsək ki, bunlar hind və Avropa dilləridir. Burada dürlü münasibətlər müstəqil mövcudiyyəti olmayan şəkilçilər (**affixes**) vasitəsi ilə ifadə olunur ki, belə dillər də hecai dillər kibi bir vəhdət təşkil edirlər. Lakin hecailər əczalarına ayrılmaqları halda, bunlar, yəni insirafilər əczalarına ayırıla bilirlər və təbiətdə heyvani üzviyyətə qarşı gəlirlər. Halbuki Şleyxerin bu fikrinə əsas təşkil edən təkamül xətti, yəni hecai, iltisafı, insirafı lisanıyyat elmin son kəşfləri sayəsində tamamilə yıxılmışdır. Bu gün iltisafı dövrdə gördüyümüz dillər vaxtilə hecai və insirafı, hecailər isə insirafı ola bildikləri kibi, bugünkü hind-Avropa dillərindən bəziləri, məsələn, ingilis lisanı insirafilikdən çıxaraq hecai dillərə doğru getməkdədir. Demək ki, Şleyxerin bir kərə ruh və fikri dilin mənşəyində əsas olaraq alması, bir kərə də üzviyyətə müqayisə etməsi, nəhayət, üzvi və təbii aləmdə təsbit etdiyimiz cəmədat, nəbatat, heyvanat xəttinə müvazi olaraq hecai, iltisafı, insirafı dillər təkamül xəttini yaratmaq qabil olmamışdır.

Vilhelm Humbold (**Wilhelm Humboldt**) "İnsan dillərinin ixtilafı haqqında" (**"Über die Verschiedenheit des menschlichen"**) namilə yazdığı əsərində dil və onun mənşəyi haqqında şu sözləri oxuyuru:

"Dil – əsasında daima, hər an qaib olan, dəyişən bir şeydir. O, iş deyil, bəlkə, yalnız fəaliyyətdir. Bunun üçün dilin tərifı də yalnız mənşəyi (**genetique**) ola bilir. Yəni dil ruhun hecalara bölünmüş, təqsim olunmuş səsləri ifadə aləti etmək üçün daima təkrar edən fəaliyyətdir".

Eyni əsərin digər bir yerində əlavə edir: "Dili ruhun fəaliyyəti adlandırmaq o cəhətdən də doğrudur ki, ruh özü də əsasən daima təkrar edən fəaliyyətdən başqa bir şey deyildir", – deyir. Lakin fon Humbold[t]un başqa fikirləri bu xüsusda tamamilə daban-dabana zidd təriflər verir. Hər halda fon Humbold[t] dilin daima dəyişən və təkamül edən bir şey olduğunu bizə göstərməsi dolayısı ilə Şleyxer və Bekkerə görə dil[in] mənşəyi və mahiyyəti haqqında bugünkü elmə və elmi baxışa daha ziyadə yaxlaşmış isə də, digər tərəfdən, dilin ruh üzərinə təsiri və daima dəyişən dil ilə hər halda dil ilə sabit və hər hankı bir dövr üçün müəyyən olan ünsürləri təlif edəməməsi Humbold[t]u

tənaqüzlərə düşürmüşdür. Humbold[t]un yuxarıdakı fikirləri ilə, məsələn, şu: "Dil fikir təşkil edən üzvümüzdür", – tərifini qarşılaşdıracaq olursaq, bu tənaqüz və qarşıqlığın fərqi varmaq mümkündür.

Son nəzəriyyələr. Son zamanın nəzəriyyələri arasında Teylor, Vund[t] və Marksın fikirləri ilə tanış olmalıyıq. Bu üç nəzəriyyə arasında müəyyən təkamül xətti vardır ki, bunu da qeyd etməliyik.

Teylorun (**Э.Б.Тейлор**) 1871 sənəsində birinci təbi çıxıb, 1896 sənəsində rusçaya tərcümə edilmiş olan "İbtidai mədəniyyət" (**"Первобытная культура"**) namındakı əsərində lisana aid çox mühüm qeydlər vardır. Bu əsərin birinci cildində Teylor "Hecai və təqlidi dil" (**"Эмоциональный и подражательный язык"**) sərlövhəsi ilə yazdığı bəhsində başlıca yuxarıda ismi keçən Şarl de Brossa dayanaraq özündən uzaq təfsilata girişir. Onun bütün fikirlərini burada təfsil ilə söyləmək qabil olmadığından yalnız əsas nöqtələrə işarətlə kifayətlənmək məcburiyyətindəyik. Teylorun başlıca fikri mədəniyyət tarixini yazarkən insanların keçdiyi, keçirdiyi dürlü mədəniyyət dövrlərini izah etmək üçün dil tədqiqlərinin böyük yardımı olacağıdır.¹

Teylor bu fikrini izah üçün dili, bilxassə ibtidai insanların və çocuqların dilini iki nöqteyi-nəzərdən tədqiqə qoyur: təqlid və həyəcan (**эмоция и подражание**).

Təbiət və cəmiyyət insan üzərinə etdiyi təsirləri ilə onda dürlüdürlü həyəcanlar doğurur və insan ətrafında gördüklərini təqlid ilə bu həyəcanları və bunların ifadəsini bənimsəmiş, əldə etmiş oluyor.

İbtidai insanın bu surətlə əldə etdiyi dil, mədəniyyətin və mədəniyyəti tərkib edən ünsürlərin dəyişməsi, iləriləməsi ilə iləriləyir, yaşayır və dəyişir. Xülasə, Teylorun fikrinə, dili mənşə etibarilə təbiətdən və təkamül etibarilə mədəniyyət və cəmiyyətdən ayırmaq mümkün deyildir.²

Professor Vilhelm Vundtun (**проф. В.Вундт**) nəzəriyyəsinə gəlincə, onun "Xalqlar ruhiyyəti" (**"Völker psychologie"**)³ namilə yazdığı əsərində bu xüsusda çox maraqlı və faydalı fikirlər buluruq. Elə görünür ki, Vundt dilin mənşəyi və mahiyyəti haqqında öz zamanına qədər mövcud olan nəzəriyyələrə görə iləriyə doğru çox böyük addımlar atmışdır.

¹ Söylənən əsər, I cild, səh. 143.

² Yəni orada, səh. 212.

³ Bu əsər almançadan rusçaya "Элементы психологии народа" namilə Mariya Løyko (**Мария Лойко**) tərəfindən 1913-cü ildə tərcümə edilmiş və Leninqradda basılmışdır.

Vundtun nəzəriyyəsi “təkamül nəzəriyyəsi” (**evolutions theorie**) namilə şöhrət almışdır ki, mahiyyəti şundan ibarətdir: Dilin əsası jestlərdən (**жест**), təqlidi hərəkətlərdən doğar. Bu hərəkətləri iradə deyil, insiyaq (**инстинкт**) idarə edir. Binaən əleyh şüursuz, iradəsiz hərəkətlərdir. Vund[t] bu soy hərəkətləri dövrə bular, təqsim edər:

1) Birinci növ hərəkətlər işarət hərəkətləridir (**указательные жесты**) ki, ibtidai insanın söz dilindən əvvəl ən ziyadə qullandığı hərəkətlər bunlardır.

2) İkinci dərəcədə eyni mədəni mərtəbədə bulunan insanın qullandığı hərəkətlər şəkli hərəkətlərdir (**обрисовывающие жесты**) ki, burada birinci növ hərəkətlərin daha ziyadə təkamül etmiş şəkli ilə qarşılaşırsınız. Birinci növ işarət hərəkətlərində insan barmaq ilə, yaxud gözü ilə hər hansı bir şeyi göstərməklə məqsədini anlatmış olur.

İkinci növ şəkli hərəkətlərdə isə əl ilə, çöhrəsi ilə o şeyin şəklinə aid hər hankı bir xüsusiyyəti göstərir.

3) Üçüncü növ hərəkətlər ikincilərdən çıxıb iləriləyir ki, bunlara Vund[t] “təsviri” (**описательные**) deyilir. Bunlarda yalnız işarət və şəkli göstərməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda o şeyin xarakteristik nöqtələrindən birisini və yaxud bir kaçını alıb təqlid ediyor.

Vund[t] bu soy təsviri hərəkətlərə misal olmaq üzrə sağır-dilsizlərin “erkək” (**мужчина**) demək üçün “şapkalarnı çıxarıb göstərməklərini” alır ki, bununla sağır-dilsizlər Avropa erkəklərinin qadınlara görə ayrılan xüsusiyyətlərindən birisinə işarət etmiş olurlar.

4) Nəhayət, bu soy hərəkətlərdən bəziləri, bəlkə, pək çoxları rəmzi (**символический**) bir mahiyyət qazanırlar ki, bu surətlə daha ümumi fikirləri ifadə etmək imkanı hasil olur.

Bu surətlə hərəkət dili (**язык жестов**), söz dilinə (**язык слов**) təqəddüm olur. Cəmiyyətin və insanın təbiətə olan münasibətlərinin dəyişməsi ilə insan əl və sima ilə yaptığı hərəkətləri sövti üzvlər ilə yapmağa alışıyor.⁴

Vund[t] bundan başqa, dilin, bir tərəfdən, düşünmə (**мышление**), digər tərəfdən, cəmiyyət (**общество**) ilə bağlandığını iləri sürüyor.

Vund[t]un fikrincə, dil bir fərd, bir adam tərəfindən icad edilməz. O bütün cəmiyyətin müştərək, birlik işidir. Digər tərəfdən, insanların heyvan sürüsü (**стадо**) halından çıxıb, ibtidai cəmiyyət (**орда**) halına gəlməsi ilə bağlıdır.⁵

⁴ Xalqlar ruhiyyəti (rusca tərcüməsi), səh. 47.

⁵ Yəni orada, səh. 42.

Ümumiyyətlə, Vund[t]un fikrincə, lisançı dili mücərrəd bir şey olaraq alıb izah edəməz. Dili cəmiyyətin və həyatın başqa hadisələrindən ayırmaq olmaz. Biləks, dilin şəkli təkamülünə toxunan, aid olan fikirlər, insanın, insan cəmiyyətlərinin və bu cəmiyyətlərdə hökm sürən adətlər və haqların təkamülü ilə bağlanmalıdır.⁶

Vund[t]un fikri, şübhəsiz, əsrimiz[in] elmi və fəlsəfi baxışları ilə tamamilə uyğundur. Vund[t] bu fikirlərlə maddəçilik (**материализм**), marksçılıq (**марксизм**) üsulunun və bu üsul tərəfdarlarının, marksçıların gəldikləri nəticələrə aşağı-yuxarı gəlmiş olur.

Marksçılıq nöqtəyi-nəzərindən dil və onun aləti olduğu düşüncə, ictimai təkamülün meydana çıxardığı iki ümumi üst quruluşdan (**надстройка**) başqa bir şey deyildir ki,⁷ bunların dibində olan quruluş iqtisadi, maddi və təbii şərtlərdir.

Cəmiyyət olmadıqca dilin doğması, meydana gəlməsi qabil deyildir.

Lüdviq Navara: “Fikir ilə dilin birlikdə bir məqsədə doğru gətməsindən”, yəni ibtidai işdən (**из первобытного труда**) doğmuşdur, – deyir.⁸

Dil və fikir də iləriyə doğru, cəmiyyətin üst qatını, üst quruluşunu təşkil edən başqa ruhi (**идеологический**) hadisə və müəssisələr kibi, təkamül edir, yəni bütün təkamül dövrlərində istehsal qüvvələrinin təsirləri altında bulunuyor. Texnik və aliyyətin iləriləməsi ilə, genişlənməsi ilə, zənginləşməsi ilə dil də zənginləşir, iləriləyir.

Həyatın zənginliyi dilin zənginliyini çəkib gətiriyor.

Çobanlıqla məşğul olan xalqların bütün söyləşmələri heyvançılığa aid oluyor. Çünki istehsalın aşağı dərəcədə bulunması bütün həyatı istehsal əməliyyələrinə münhəsir yapıyor və bu surətlə dil doğrudan doğruya bu əməliyyə ilə bağlı bulunuyor. Əgər istehsal qüvvələri böyüyüb təkamül edərək bu gün mütərəqqi xalqlarda və dünün mədəni hövzələrində gördüyümüz üst qatları (**надстройка**) meydana gətirsə, o vaxtda dil ilə istehsal əməliyyələri (**процесс**) arasında doğrudan doğruya mövcud olan bağlar ortadan qalxar və dil artıq istehsal qüvvələri ilə bir taqım uzaq və bir çox başqa üst qat bağları ilə bağlanmış olur. Türk dillərini bu nöqtədən aldığımız zaman ən çox “təmiz

⁶ Xalqlar ruhiyyəti, səh. 65.

⁷ N.Buxarin. Tarixi maddəçilik nəzəriyyəsi. (Н.Бухарин. Теория исторического материализма. Москва).

⁸ Lüdviq Navara. Dilin mənşəyi (**Ursprung der Sprache**), səh. 331.

türkcə” sözlərin heyvan, otlar və silahlara aid olduğunu görürüz. Cəngavər çoban, yaxud köylü xalqların dilləri başqa dürlü də olamaz.

Əmir Əlişir Nəvainin türk dilini fars dili ilə müqayisə yaparkən türkcənin üstünlüyünü göstərmək üçün heyvan, nəbati-təbii və konkret isimləri və sövti təqlidə aid sözləri alması səbəbsiz deyildir. Çünki o, Nəvai bu surətlə köçəbə dili ilə şəhərli dilini müqayisə etmiş oluyordu. Əgər fars dilində bulunan mücərrəd və doğrudan-doğruya təbiət və istehsal ilə bağlanmayan, daha doğrusu, şəhər həyatına aid sözləri alsaydı, şübhəsiz, vəziyyət və nəticə belə olamazdı.

Bundan başqa, dürlü şivələr və hətta ədəbi dilin dürlü dövrləri və təbəqələri tədqiq edilirsə, bunların əsasında iqtisadi, mülki və sinfi qrupların təsirləri hər zaman görülməli və göstərilə bilər.

Akademik Y.F.Karski (**Е.Ф.Карский**) 1924 sənəsində nəşr etdiyi “Rus dialektolojisi” (**“Русская диалектология”**)⁹ namındakı əsərinin müqəddiməsində şivə və ləhcələrin meydana gəlməsini icab etdirən səbəblərdən bəhs edərək bunları “üzvi, ictimai, ruhi” deyərək saydığı kibi, şivələrin yalnız müəyyən coğrafi mühitlərə görə deyil, bəlkə, eyni zamanda ictimai təbəqələrə görə də təşəkkül və təkamül etdiyini bildirir.¹⁰

Hər halda bu gün artıq lisaneyat üzvi təbii, iqtisadi və ictimai amillərin dilin doğmasında və təkamül etməsində oynadıqları rolunu gərəyi [ilə] təyin edib göstərmişdir. Yalnız ibtidai insanın dili və onun təkamül dərəcələri və birinci söz dilinin nə şəkildə olduğu ümumiyyətlə ibtidai mədəniyyətin bir çox məsələləri kibi izah edilmişdir.

Xülasə: Qəbləmilad beşinci əsrdən iyirminciyə qədər keçən iki bin beş yüz illik böyük bir zaman içində dil bilgisi və onun tədrisi üsulu[nun] pək ziyadə dolambaclı bir labirint təşkil edən yolu[nu] quşba-xışı səthi bir surətdə və yalnız ana cizgiləri alaraq gözdən keçirdik.

Yunanilər tərəfindən atılan dil – təbiət, dil – iradə məsələləri İsgəndəriyyə məktəbindən ərəblərə və oradan türk dilini tədqiq edən əski Şərq türkoloqlarına keçmişdir.

Yunanilərdə “anomalist – təzadçı” və “analoqist – tənazürçi”, ərəblərdə “kufiyyun” və “bəsrriyyun” namlarını alan bu cərəyanlar binlərcə sənə əsas məsələ olaraq dilin şəkilləri ilə təbiətin hadisələri arasında

⁹ Академик Е.Ф.Карский. Русская диалектология, Ленинград, 1924.

¹⁰ “Являются они (языковые отличия) и особенностями отдельных сословных групп – из духовенства, напр., и купечества – и развившихся из них мелких этнографических типов”.

bir bağ varmı, yoxmu məsələləri ilə uğraşmışlardır. Burada şimdiyə qədər söylədiklərimizi təkrar etməmək üçün yalnız şurasını qeyd edəlim ki, dilin təbiət ilə əlaqəsi olduğunu qəbul edənlər davalarını isbat edə bilmək üçün xalq dilini tədqiq etmişlər və qəbul etməyənlər daha ziyadə klassik ədəbiyyat ilə uğraşmışlardır.

Nəhayət, bu məsələ Darwin, Teylor, Vund[t] və Marksın qoyduqları əsaslar ilə çözülmüş və bu surətlə lisaneyat da təbiyyat elmlərinin üsulu ilə çalışan, tədqiq yapan bir elm halına gəlmişdir.

Bu bəhsi öz qeyrəti ilə bir az daha genişləndərək keçən oxucu lisaneyat elminin başqaları kibi hər dövrdə ictimai, siyasi və mədəni hadisələrlə bağlı olaraq üsul və mündəricə cəhətindən nasıl dəyişmələr keçirdiyini görəcək və başlarından alaraq zamanımıza qədər bütün lisaneyat dövrləri onun üçün açıq və anlaşılr bir hala gələcəkdir.

Dil və ədəbiyyat tədrisini belə ümumi, fəlsəfi və ictimai dövrlərlə tanış olmayan bir müəllim yalnız üsuliyat kitablarının tövsiyələri ilə götürəməz və nə üçün filan üsulun elmən qeyri-qabili-təshih olub, başqa birinin nisbətən daha ziyadə həqiqət və məqsədəuyğun olduğunu fərq etməz. Əsasən bütün üsullar nisbi bir qiymət və əhəmiyyətə malikdir. Bu həqiqət bilxassə mənəvi elmlər, lisan və ədəbiyyat üçün doğrudur. Ən doğru üsul ancaq uzun müqayisə və sürəkli təcrübələrdən sonra seçilə bilər.

Bu bəhsdə bütün ədəbiyyat istemal olunmamışdır. Məqsədimiz oxucunu fəlsəfə və metafizik bəhslərinin qaranlıqlarına gətirib, ürkətmək deyil. Bəlkə, bu bəhsin başında söylədiyimiz kibi, mühüm nöqtələri bəllətməkdir.

Bu xüsusda bulunan və bəhsdə zikr olunub-olunmayan kitabiyat məlumatı şundan ibarətdir:

- 1) Fr. Bacon. De dignitate et augmentis Scientiarum, 1663.
- 2) Locke. Essai sur l'entendement humain, 1690.
- 3) Leibniz. Nouveaux Essais sur l'entendement humain. Laybniç. Zehni-insan üzərində yeni təcrübələr.
- 4) Condillac. Essai sur l'origine des connaissances humaines, 1746.
- 5) Charles de Brosses. Essai sur la formation mecauique des langues, 1765.
- Şarl de Bross. Dillərin mexanik təşəkkülü haqqında, 1765.

- 6) Adam Smith. Essai sur l'origine du langage.
Adam Smit. Dilin mənşəyi haqqında.
- 7) Jan Jacques Rousseau. Discours sur l'origine et les fondements de l'inegalite parmi les hommes, 1753.
Jan Jak Russo. İnsanlar arasındakı müsavatsızlığın mənşəyi və əsasları haqqında nitq, 1753.
- 8) Jan Jacques Rousseau. Essai sur l'origine des langues.
J.J.Russo. Dillərin mənşəyi haqqında.
- 9) Le Per Lami. L'art de parler, 1670.
Le Per Lami. Söyləmək sənəti, 1670.
- 10) Main de Biran. Examen critique des opinion de M.Bonald, 1818.
Men de Brian. Bonaldın fikirlərinin tənqidi, 1818.
- 11) Frederic Schleger. Essai sur la langue et la sagesse des Indiens, 1808.
Frederik Şleger. Hindlilərin dili və fəlsəfəsi haqqında, 1808.
- 12) Darwin. De l'expression des emotions.
Darvin. Həyəcanların ifadəsi haqqında.
- 13) Frederic Schleger. Die Sprachen des Eurupas. Bonn, 1850.
Frederik Şleyxer. Avropa dilləri, Bonn, 1850.
- 14) Dr.H.von Steinthal. Der ursprung der Sprache. Berlin, 1858.
H.[fon] Steyntal. Dillərin mənşəyi haqqında. Berlin, 1858.
- 15) Humboldt. Über die Verschiedeu helt des menschlichen Sprachbaues, etc.
Humboldt[t]. İnsan dillərinin ixtilafı haqqında.
- 16) Paul Janet, Gabrielle Seailles. Histoire de la philosophie (Leugaga), Paris.
Pol Jane. Qabriel Seal. Fəlsəfə tarixi (lisan), Paris.
- 17) A.A.Потебня. Язык и мысль. Одесса, 1922.
A.A.Potebnya. Dil və fikir. Odessa, 1922.
- 18) Wundt. Völker psychologie, 1912.
Vund[t]. Xalqlar ruhiyyəti, 1912.
- 19) Д.Н.Ушаков. Краткое введение в науку о языке, издание пятое.
D.N.Uşakov. Lisaniyyata müxtəsər mədxəl.
- 20) Mühərririn "Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl" namındakı əsəri ki, burada Şərq filoloqlarının lisan və mənşəyi haqqındakı fikirlərindən az-çox təfəsilatla bəhs olunur. Bakı, 1924.

- 21) Н.Бухарин. Теория исторического материализма. Москва.
N.Buxarin. Tarixi maddəçilik nəzəriyyəsi. Moskva.
- 22) Э.Б.Тэйлор. Первобытная культура. С-Петербург, 1896, I и II т.
E.B.Teylor. İbtidai mədəniyyət. Peterburq, 1896, birinci və ikinci cild.
- 23) Академик Е.Ф.Карский. Русская диалектология. Ленинград, 1924.
Akademik Y.F.Karski. Rus dialektolojisi. Leninqrad, 1924.

DİL BİLGİSİNİN VƏ TÜRK LİSANİYYATININ ƏSASLARI

*Son əsrin lisaniyyatı. Türk səslərinin başlıca məxrəcləri.
Türk dilinin şəkli əsasları*

On doqquzuncu əsrdə, birinci bəhisdə az-çox təfəsilat ilə zikr və izah etdiyimiz vəchlə, bütün mənasilə bir elm halına gəlmiş olan lisaniyyat artıq gərək sövtiyyat, şəkliyyat və gərəkse cümlə, yəni nəhv haqqında qayət qəti və olduqca açıq əsaslar iləriyə sürmüşdür ki, türk lisaniyyatı da bu əsaslar üzərinə qurulmuşdur. Gərək dil bilgisinin, gərəkse türk lisaniyyatının əsaslarını bilmədən, hər nədə olursa olsun, dil və ədəbiyyat tədrisinə şüurlu surətdə yanaşmaq qabil olmaz. Burada qisadan bu əsasları izah etməliyiz.

Ümumi lisaniyyat hər şeydən əvvəl canlı dili, hər zaman dəyişən və həyat, təkamül qanunlarının təsirinə ən ziyadə tabe və mövzu olan dili tədqiq edir. Çünki yalnız bu surətlə lisaniyyat, dil bilgisi təbiət və həyatın bir parçasını tədqiq və nəticələri etibarilə təbii və həyatı qanunların qayət qarışıq və mürəkkəb bir sahəsini, bir köməsinə izah və təsnif edə bilər.

Əlalədə məlumat ilə, daha doğrusu, təhlilsiz fikirlər, təftiş olunmamış, sistemə çəkilməmiş rəvayətlərlə yaşayan insan üçün dil ilə ruh, üzviyyət, fikir arasındakı münasibət qayət bəsitdir. Halbuki lisaniyyat bu məsələləri parça-parça ayırmış və lisani hadisələrin hər bir qrupu haqqında təcrübə əsasında müstəqil müfəssəl məlumat vermişdir.

Dil hər şeydən əvvəl üzvi və damağı fəaliyyətimizin zəruri bir nəticəsidir. Burada hər şeydən əvvəl üzviyyətimizin, üzvi təşəkkülümüzün böyük rolu vardır. Əgər damağımız və sövti üzvlərimiz olmasaydı, şübhəsiz, biz dil sahibi olamazdıq. Əskidən bəri dil alimləri sövti üzvlərimizin roluna və səslərin müxtəlif məxrəclərinə nəzər-diqqəti cəlb edə gəlmişlərdir.

Bizim söyləməmiş üçün ciyərlərdən və "diafraqm – hicabi-haciz" namı verilən pərdədən dodaqlarımıza qədər bir çox üzvlərimizin iştirak etməsi lazımdır. Ciyərlərə gedən hava dışarıya çıxmıdıqca biz səs çıxarmaq imkanını əldə edəməyiz. Bəzi qəbilələr – Afrikada köpəklər və bəzən ixtiyarlar ciyərlərə gedən hava ilə söylərlər. Lakin ümumi

insan dilini heyəti-məcmuəsi ilə aldığımız zaman bu qayət nadir və müstəsna bir hadisədir.

Xülasə, biz ciyərlərimizdən gələn hava ilə səs və söz meydana gətirə bilərik. Demək ki, ciyərlərimizin söyləməkdə, təkəllümdə fəvqəladə böyük rolu vardır. Ciyərlərdən sonra boğazımızda "səs telləri" namı verilən əzələciklər vardır ki, bunlar gərilərək bir-birlərinə yaxınlaşır və bu surətlə ciyərlərdən gələn havanın yolundakı kanal darlaşır və hava sürət, şiddət kəsb edir. Bu dar kanaldan keçərkən hava səs tellərini ehtizaza gətirir və bu ehtizaz səslərə başqa bir xüsusiyyət, ahəng (ton) verir. Halbuki bəzi səsləri tələffüz edərkən bu hal vacə olmaz. Yəni səs telləri gərilməz və kanal daralmaz. Elə ki, hava sərbəst surətdə keçər, bu növ hava ilə hüsula gələn səslər də bir taqım xüsusiyyətlər alır. Səs tellərinin ehtizazı ilə meydana gələn səslər "sədali" (звонкий), səs telləri ehtizaz etmədən hüsula gələn səslər "sağır" (глухой) namını alırlar. Vəlhasil, səslərin birinci mənbəyi səs telləridir.

İkinci belə bir üzvümüz kiçik dildir ki, ehtizaz ilə bəzi səsləri meydana gətirə bilər. Damaq pərdəsinə (небесная занавеска) gəlincə, bunun vəzifəsi gah yuxarı qalxaraq burun dəliyini, gah aşağıya enərək ağız yolunu qapamaqdır ki, bunun hərəkətinə görə hava gah burundan, gah ağızdan çıxar. Yəni adi səslər və burun səsləri meydana gəlir.

Damağa (palatum, небо) gəlincə, bunu üç qismə ayırırlar:

- 1) Damaqarxası ki, buna yumşaq damaq, yaxud velum dəxi deyilir.
- 2) Damaqortası "mediopalatum", yaxud "среднее небо".
- 3) Damaqönü "praepalatum", yaxud "переднее небо".

Damağın hər üç qismində ayrı-ayrı tip səslər meydana gəlir.

Bundan sonra səs çıxarmaq və söyləməkdə mədxəldar üzvlərimizdən birisi və olduqca mühümü dişlərdir. Dişlərin arxasında, aralarında meydana gələn səslər vardır ki, bunların adları da "dışarxası, dışarası səslər" olur. Dişlərdən sonra dodaqlar gəlir ki, səs çıxarmaqda, bir az iləridə görəcəyimiz vəchlə, bilxassə türk-tatar səslərini meydana gətirməkdə ən mühüm üzvlərimizdən birisidir.

Bütün bu üzvlərdən başqa, hər xalqın gözündə söyləmənin yeganə amili sayılan dil (langue) gəlir ki, bu qayət elastiki və şəkildən-şəklə girən bir ət parçasından başqa bir şey deyildir. Dilimizin səs çıxarmaqdakı rolu, bilxassə onun damağın gah arxasına, ortasına və önünə toxunaraq boğazdan gələn səs qarşısında mane və yaxud kanal təşkil etməsi və yaxud ağızımızın gah aşağısında və gah orta və yuxarısında

bulunaraq səslərin mahiyyət və keyfiyyətini tədil və təbdil etməsi ilə alır. Dilin bütün hərəkətlərinə görə səslər dürlü-dürlü namırlar olur. İştə bir kaç sözlə, bütün səs üzvlərimiz aşağı-yuxarı bunlardan ibarətdir.

Əgər bunlara az-çox sövti rolu olan yanaqları da əlavə edəcək olursaq, o vaxtda bütün lisanların səs üzvləri şöylə olur: səs telləri, kiçik dil, damaq pərdəsi, damaq arxası, ortası, önü, dişlər, dodaqlar, yanaqlar, dil. Bütün bu saydıqlarımız səs üzvləridir. Bunlar özbaşlarına səs çıxarmazlar. Bunları hərəkətə gətirən digər bir takım üzvlərimiz və yaxud xasiyyətlərimiz daha vardır ki, bunlardan da bir kaç sözlə bəhs etməliyiz.

Bunlardan ən mühümü cümle-i-əsəbiyyəmidir ki, bütün vücudumuzda olduğu kibi, sövt üzvlərimizin hərəkətə gətirilməsində pək böyük rolu vardır. Məlum olduğu üzrə, sövti üzvlərimiz cümle-i-əsəbiyyəmin təsiri olmadan fəaliyyət göstərməz. Cümle-i-əsəbiyyəmid isə bir-birinə müvazi iki şəbəkədən ibarətdir ki, bunlardan birisi hiss-ləri, dışdan olan təsirləri damağımıza götürür. İkincisi də damağımızdan verilən əmrlərə görə üzvlərimizi hərəkətə gətirir. Hissi əsəblərin fəaliyyəti nəticəsində əhsaslar (**ощущение**) meydana gəlir. Hissi əsəblərin hər biri kəndinə məxsus mərkəzlərə malik olub, buna da "hissi mərkəz" (**чувствующие – цензурные**) təbir olunur. Hər hiss mərkəzə qarşılıq bir hərəkət mərkəzi vardır ki, bunun əsəblərinə hərəkətdirici (**моторные**) təbir olunur.

Bu surətlə damağımız bir teleqraf alətinə, aparatına bənzər ki, göndərici və qəbuledici alətləri birlikdə, müvazi surətdə çalışır. Qonuşulan, şöylənən şeyi eşitməkdə, yaxud qarşımızda cərəyan edən şeyi görməkdə, nəhayət, tənimizə toxunan şeyi duymaqda hər hiss əsəblərimizin rolu olduğu kibi, sövti üzvlərimizi hərəkətə gətirmək, məsələn, dilimizi, dodaqlarımızı oynatmaq da hərəkət əsəblərimizin fəaliyyətinə bağlıdır. Bu surətlə şöyləmək hadisəsi insanın həman bütün üzviyyətini işğal edən bir fəaliyyətdir və qayət nazik, qarışıq bir əməliyyədir. Hər hankı bir səsin tələffüzü üçün hərəkətə, fəaliyyətə gəlməsi lazım gələn əsəblərin yekununu və bunların fəaliyyəti nəticəsində sərf olunan qüdrəti – enerjini nəzəri-etibara alacaq, o vaxt da şöyləmə əməliyyəsinin nə qədər saysız və hədsiz amillərə bağlı olduğu kəndi-kəndiliyindən meydana çıxar.

Şöyləmək hər çocuda gərəklə ruhi, gərəksə üzvi cəhətdən müəyyən inkişaf dövrəsi keçirir. Çocuqlar birdən-birə hər səsi tələffüz etmədikləri kibi, böyükklər kibi hər cümləni tərtib və hər sözə böyükklərin

rəbt etdikləri mənanı rəbt etməzlər. Bundan anlaşılır ki, şöyləmək ruhi və üzvi fəaliyyətimizin təkrarlanmasına və etiyad halına keçməsinə möhtacdır.

Ümumi lisanıyyat bütün bu şöylədiklərimizdən başqa, hər dilə məxsus bir takım hadisələri daha qeyd etmişdir ki, burada bir kaçını zikr etməliyiz. Ötədən bəri rus və Avropa məktəb sərfələrində bəsit və qeyri-elmi bir tərzdə olsa da, qeyd olunduğu halda, türk-tatar sərfələrində ismi belə çəkilməyən təmsil – uydurma (**assimilation**) hadisəsinə nəzər-diqqəti cəlb etmək istəyiriz. Bu hadisəni məktəb sərfələrində bir səsin digər bir səs üzərinə olan təsiri deyər izah edirlər. Halbuki səsin səs üzərinə təsiri olmaz. Burada məsələ daha ziyadə insanın tələffüz vaxtında məruz qaldığı bəzi ruhi təsirlərdən başqa bir şey də deyildir. Məsələn, türk-tatar şivələrində hər zaman və hətta hər yerdə rast gəldiyimiz *anlar* = *annar*, *anlamaq* = *annamaq* və sair bunlar kibi bir çox sözləri gözədən keçirəcək olursaq, bu hadisənin türk-tatar dillərində, bəlkə, başqa hər dildən ziyadə hökm sürdüyünün fərqiində oluru. Əcəba, hər dildə, yəni hər şöyləyən adamın üzərində təsirini göstərən bu hadisənin həqiqi və əsil səbəbi nədir?

Bunun səbəbini insanın cümle-i-əsəbiyyə və üzviyyətinin yapılışında və fəaliyyətində aramalıdır.

Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz misallarda damağımızda hərəkət əsəbləri mərkəzi *anlar* sözündəki [n] səsinə tələffüz edərkən dilimizi diş arxasına (**альвеоль**) yapışdırıb və dodaqlarımız vasitəsi ilə ağzımızdan hava çıxmasında mane olub, havanı burundan çıxarır, yəni bunun üçün lazım gələn əzələləri hərəkətə gətirir[iz]. Lakin bu zamanda [n]-dan sonra gələn [l] səsinə tələffüz etmək üçün lazım gələn hərəkəti yapmağa meydan bulamadan ikinci səsi də eyni vəziyyətdə tələffüz edir[iz]. Yəni hərəkət mərkəzimiz əzələlərimizə [n] tələffüzü üçün yapıqları hərəkətləri təkrar etdirir və bu surətlə bir-biri arxasından iki dəfə [n] səsi tələffüz olunmuş olur. Çox zamanlar belə hallar dildə heç bir iz buraxmadan silinib gedirlər. Bəzən isə də, *anlar* = *annar* misalında gördüyümüz kibi, dildə təməlləşir və ümumi bir hadisə şəklinə girirlər. İştə təmsil hadisəsinin ruhi və üzvi səbəbi qısdan belədir. Bəzən bunun, yəni təmsil hadisəsinin əksi olur. Məsələn, *molla*, *Allah* kibi sözlər qırqız-türk şivəsində *molda*, *Alda* şəklini alır.

Burada iki [l] səsinin rast gəlişindən hasil olan təkrar bu surətlə dəf olunur.

Təmsil hadisəsi, bütün Ural-Altay və yaxud iltisqi dillərdə olduğu kimi, türk-tatar dillərində də fəvqəladə əhəmiyyəti haizdir. Çünki bizim dilimizin əsası, skeleti bu təmsil hadisəsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Türk dillərində, başqa Ural, Altay dillərində olduğu kimi, bulunan ahəng, geniş mənada təmsil hadisəsindən başqa bir şey deyildir. Bu da sözün birinci hecasının sonrakı hecaya təsirindən ibarətdir.

Türk dillərində sözün sövti xarakterini birinci heca təyin edir. *Balta, sapla, bala, ağac, üzüm, gözəllik, quru, uzun...* belə sözlərdir.

Bu surətlə türk sözləri yalnız damarla şəkilçinin münasibəti nöqtəyi-nəzərindən deyil, bəlkə, bir söz, daha doğrusu, damar içərisindəki hecaların bir-birinə olan bağı nöqtəyi-nəzərindən də iltisqi dillərdir. Başqa sözlərlə, türk sözünün hecaları saitlər cəhətindən müsbət parçalara ayrılırlar.

Avropa alimlərinin "saitlər ahəngi" (**vocalharmonie**) təbir etdiyi qanun işdə budur. Burada bir çox türk sözlərinin birhecalı olduğuna diqqət etməlidir.

Bu heca da əksəriyyəni bir samit, bir də saiddən ibarətdir. Başda heç bir zaman iki heca bir yerdə rast gəlməz. Sözün sonunda da pək nadirdir. *Bərraq* sözü belə nadir sözlərdən birisidir.

Ahəng türkcədə iki dürlüdür:

1) Birincisi damaq (**palatum, небо**) ahəngidir ki, burada səslər damaq səsləri olub-olmadıqlarına [əsasən] bir-birini təqib edirlər. Məlum olduğu üzrə, türkcə türk dillərində rast gəlinən şu səslər damaq səsləri (**небные**) sayılır: *e, i, ö, ü* ki, bunları *ver, biz, göz, üzüm* sözlərindən bula biliriz.

Damaq səsləri olmayanlar (**ненебные**) da şunlardır: *a, ı, o, u* ki, *ağac, qırmızı, orta, quru* sözlərində bu səsləri bula biliriz.

İşdə damaq ahənginin qaydası bu sözlərə görə təyin edilir. Yəni damaq səslərindən sonra damaq səsləri, damaq səsi olmayan saiddən sonra eyni cinsdən saide gələ bilər. Məsələn, *ekin, ölüm, əyri...* bu qəbildəndir. Biləks, *qaranlıq, quraqlıq, qırğın...* kimi sözlərdə damaq səsi olmayan saiddən sonra eyni cinsdən digər bir saide gəlir.

Bundan başqa, bir də dodaq səsləri ahəngi (**губное притяжение**) vardır ki, burada ahəng, yəni hecaların bir-birini təqib edən saidləri damaq səsi olub-olmadığına görə deyil, bəlkə, daha başqa bir əsas, yəni dodaq səslərinə görə bir-birinə uyar. Dodaq səsləri türk-tatar dillərində başlıca şunlardır: *o, ö, u, ü*. Məsələn: *üzüm, uzun...* i.ə.

Bu soy ahəng ümumiyyətlə türk dil və şivələrində pək az görülməkdədir. Bu ahəng Ural-Altay dillərindən macarca və türk-tatar şivələrindən Altay və qaraqırqız şivələrində daha ziyadə təsirini göstərməkdədir.

Türkoloji tədqiqatı bunlardan başqa, türk dillərinin morfoloji-şəkilliyatına aid ümumi əsasları artıq olduqda açıq və müəyyən tərzdə meydana çıxarmışdır. Biz burada yalnız şurasını qeyd edə bilərik ki, türk dili iltisqi dillərdəndir. Yəni sözün şəklindəki təbəddül-dəyişmələr damarın sonuna yapışdırılan, əlavə olunan şəkilçilər (**affixe**) vasitəsi ilə olur. Bu şəkilçilər də hind və Avropa dillərində olduğu kimi iki dürlüdür: birisi sözün mənasını, mövzunu dəyişdirir, digəri daha ziyadə bir sözün digərinə olan münasibətinə təsir edir. Birincisinə "sözyapıcı" (**словообразующий**) dediyimiz halda, ikincisinə "sözdəyişdirici" (**словоизменяющий**) deyə bilərik. Fransız sərfələrində birincisinə doğrudan-doğruya son şəkilçisi (**suffixe**), ikincisinə "ədat" (**desinence**) təbir olunur.

Bu şəkilçilər arasında gərək vəzifə və gərəkse təsir nöqtəyi-nəzərindən olduqca böyük fərq vardır. Şöylə ki, sözyapıcı şəkilçilər sözün mənasını dəyişdirdikləri, yəni əlavə olunduqları sözdən başqa bir söz meydana gətirdikləri halda, sözdəyişdirici şəkilçilər yalnız sözlər arasında olan münasibətləri dəyişdirir, yəni dürlü-dürlü surətdə sözləri bir-birinə bağlarlar. Bunun üçün birincilərə "sərfi şəkilçilər" deyildiyi halda, ikincilərə "nəhvi şəkilçilər" namı da verilir.

Türkcə sözyapıcı və dəyişdirici şəkilçilər ümumiyyətlə bütün türk-tatar şivələrində müştərəkdir. Buradan şu mühüm nəticə çıxır ki, türk-tatar dillərinin şəkilliyat, morfoloji cəhəti hənuz bir-birindən ayrılma-mışdır. Bundan başqa, türk-tatar şivələrində bu şəkilçilərin yardımı ilə ümumi və hər kəs üçün anlaşıla biləcək istilahlər etmək mümkün və qayət qolaydır. Yeter ki, əsas etibarilə bu xüsusda müxtəlif məmləkətlərin mədəni və elmi təşkilatları arasında lazım gələn ahəng vücuda gətirilsin.

Sözyapıcı şəkilçilərə misal:

-yığ (qay + yığ = *qayıq, çarığ, yanıq...* sözlərində)

-an (*çalışan, quran, vuran* sözlərində)

Sözdəyişdirici şəkilçilərə misal:

-dən (*evdən, sözdən, gözdən, bizdən*)

-də (*məndə, bağçada, gözdən, göldə...*)

Türk sözlərinin şəkli sxemasını, skeletini bu surətlə vermək mümkündür:

damar + sözyapıcı şəkilçi + sözdəyişdirici;

göz + lük + dən = gözlükdən.

Nə tarixi dövrlərində, nə də bugünkü türk şivələrinin hər hankı birisində bu tərtibin pozulduğunu görmək qabil deyildir. Məsələn, türkcədə *söz + dən + lük*, yaxud *dən + göz + lük* kibi tərtibində sözlər olmamışdır və bəlkə, heç bir zaman, yəni dilimiz iltisacı qaldıqca olmayacaqdır. İştə bunun üçün bu qanuna türk dilinin "skelet qanunu" demək olur.

İştə türk dilini yeni üsul, daha doğrusu, elmi üsul üzərinə tədris etmək istəyən müəllim bu surətlə lisaniyyat qaydalarını və türk lisaniyyatı əsaslarını gözəlcə bilməlidir. Çünki ən gözəl dil tədrisi üsulu ən çox lisaniyyat qaydalarına uyandır.

Biz burada yalnız ahəng və şəkilçi məsələlərini qeyd etdik. Bu xüsusda daha ziyadə məlumatı oxuyucu, bir tərəfdən, şərf və sövtiyyatın tədrisindən bəhs edərkən, digər tərəfdən də, bu məsələlərə həsr edilmiş əsərlərə müraciətlə əldə edə bilər.

Kitabiyyat məlumatı üçün mühərririn "Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl" ünvanlı əsərinə, yaxud professor Uşakov və Purjezinskiyin "Lisaniyyata mədxəl" əsərlərinə müraciət etməlidir.

DİLİN MƏKTƏBLƏRDƏ ƏSKİ VƏ YENİ MÖVQƏYİ

Türk dilinin məktəblərə girməsi, dil ətrafında mərkəzləşdirmə, məktəblərdə dil tədrisinə yeni baxış, etirazlar və cavablar

Türk dili daima məktəblərdən dıışda, elmi tədqiqlərdən uzaqda yaşayıb gəlmişdir. Türk dili kibi əcib və təbir caizsə, qeyri-təbii vəziyyətdə qalmış bir dil daha dünya üzündə yoxdur, – dersək yanlış olmaz. Çünki hər xalq hər hankı bir dövrdə mədəniyyətə girər-girməz, yaxud yazı yazmağa, kitab təlifinə və məktəblər qurmağa başlar-başlamaz öz dilini az-çox işləməyə, inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Halbuki türk-tatar xalqları başqa mədəni Avropa millətləri ilə bərabər, yazmağa, oxumağa başladığı halda, türk dili ancaq on səkkizinci və on doqquzuncu əsrlərdən başlayaraq məktəblərdə, o da pək ağır bir yürüşlə özünə yer almağa başlamışdır. İştə bunun üçün türk dilinin məktəblərdəki yeri haqqında çox-çox söz şərf etmək lazım deyildir. Hər nə qədər daha onuncu hicri əsrin başlarında, məsələn, 937 sənəsində artıq türk dili sərfələri yazılmağa başlamışsa da, bu sərfələr məktəbə girmədikdən başqa tamamilə unudulmuşdur. Məsələn, Berqameli Qədri əfəndinin "Meysərətül-ülum" namilə yazdığı sərf ondan sonra gələn bir çox başqa bunun kibi kitablarla bərabər şu taleyə uğramışdır.

Rusiya türk-tatarları arasında türk dilinin tədrisi, yanılmayırsaq, Petronun 18 iyul 1700 sənələrində ruslara Şərq dillərini öyrənmək haqqında verdiyi fərmandan sonra başlaya bilmişdir. Ona qədər mövcud olan Səmərqənd, Buxara, Qazan, Krım, Dağıstan və Azərbaycan mədrəsələrində və dini məktəblərdə türk dilinin tədris olunduğuna dair əlimizdə məlumat yoxdur. Türk dilinin on beşinci əsrdə müəzzəm və dahi tərbiyəçisi və Şərq ədəbiyyatında türk dilinə layiq olduğu yerin verilməsi yolunda ən kəskin və şiddətli davanın sahibi Əmir Əlişir Nəvai də bu xüsusda yazdığı "Mühakəmətül-lügəteyn" namındakı əsərində türk dilinin mədrəsələrə girməsi, dərslər olaraq oxudulması haqqında heç bir şey söyləmir.

Əmir Əlişir Nəvaiddən də əvvəl türk dilinin inkişaf etdirilməsi, elmləşməsi xüsusunda pək böyük və pək mühüm bir əsər meydana qoymuş olan Mahmud ibn Hüseyn ibn Məhəmməd Kaşqarının 466 hicri sənəsindən qalma "Divani-lügəti-türk"ü müqəddiməsində türk

dilinin təlim və tədrisi haqqında daha da açıq işarətlər vardır. Nə təkim, Mahmud Kaşqarının Nişabur və Buxara imamlarından alaraq nəql etdiyi şu *تعلّموا لسان التّرك فان لهم ملكا طويلا* "Türk dilini öyrəniniz. Onların dövləti qəvidir. Uzun sürəcəkdir" hədisilə bərabər əqibində kəndisi də əlavə edər: *فيكون تعلمه واجبا ولنن لم يصح فالعقل يقتضيه*.

(Demək ki, onun – türkcənin öyrənilməsi bəzədir, zəruridir. Əgər bu hədis doğru, səhih deyilsə, ağıl onu icab etdirir ki, bu hədisin ifadə etdiyi fikir doğru olsun).

Bu qeydlərdən anlaşıldığına görə, türk dilinin öyrənilməsi, təlim və tədris olunması məsələsi artıq miladi on birinci əsrdə ciddi bir məsələ şəklini almışdı. Lakin məəttəəssüf, bu cərəyan nə Orta, nə də Kiçik Asiyada bəklənən nəticələri verməmiş kibi görünür. Yəni türkcə mədrəsə dili, təlim-tədris aləti olmamışdır. Burada bir çox ərəb və fars müəllif və alimlərinin türk dili tarixi haqqında əsərlər yazdığını, şübhəsiz, unutmırıq. Yalnız bizim söyləmək istədiyimiz tamamilə başqa bir şeydir. Türk dilində mədrəsə ədəbiyyatı yoxdur və olmamışdır. Fəlsəfə, şəriət, hüquq, lisanıyyat, ülmü-təbiyyə, bir sözlə, ülmü-əqliyyə və nəqliyyə mədrəsələrimizdə, bu gün daha bir çox türk ölkələrində olduğu kibi, ərəbcə keçilirdi. Hətta fars dili belə bu xüsusda böyük bir həqq və mövqə qazanmamışdır. Lakin saraylar, bilxassə təkyələr, xanəqahlarda fars dili olduqca mühüm bir yer qazanmış və bir çox ölkələrdə və dürlü dövrlərdə ərəb dilinə də təvəffüq etmişdir.

Türk dili elmi bir dil, türk ədəbiyyatı nümunəlik, klassik bir ədəbiyyat olaraq tanınmamışdır. "Kutadqu bilik" öz dövründə Orta Asiyada az-çox təsir yapmış¹¹ və bundan sonra gələn uyğur-cığatay, Osmanlı, özbək şairləri bu təsiri daha ziyadə dərinləşdirə bilmişsələr, bu ancaq türk xalqlarının öz dillərini yaşada bilmələri ilə, canlı türk dilinin inkişaf edə bilməsi ilə meydana gəlmişdir.

Türk təsəvvüf ədəbiyyatı az-çox xanəqah və təkyələrdə tutuna bildiyi kibi, saraylarda da qəsidə, qəzəl növləri yaşamış və olduqca iləriləmişdir.

¹¹ V. Bartoldun "Türkistan tarixi" namilə yazdığı kiçik bir əsərində şu sözləri [oxuya] bilirik: Şimdiyə qədər "Kutadqu bilik" in pək az nüsxələri haqqında məlumat əldə edilmişdir. Şunun ilə bərabər, 1909-cu ildə Ural mənəbində Sarayçiq qəryəsində bulunan əşya arasında üzərlərinə bir az dəyişdirilib "Kutadqu bilik" cümlələri yazılan çömlək qablar bu əsərin intişarı zənn edildiyi qədər az olmadığını göstərməkdədir. "Türkistan tarixi" (Fateh Kərimî tərcüməsi), 1924, Moskva.

Vəlhasil türk dili Rusiyada, yuxarıda söylədiyimiz kibi, 1700 sənəsində Petronun verdiyi fərmanla və 1744 sənəsində Orenburqda açılmış olan tatar-kalmık məktəbi (Татарско-калмыцкая школа. История изучения Востока в Европе и России. В.Бартольд. Ленинград, 1925 г.) namilə açılan məktəblər vasitəsilə başlamışdır.

Türkiyəyə gələcək olarsa, burada türk dilinin məktəblərdəki yeri şaşılacaq qədər təməlsizdir. Türkiyədə türkcə tədrisat məsələsi ancaq keçən əsrin başlarında meydana çıxmış və qayət ağır addımlarla məktəbə və elmə girə bilmişdir.

"Maarifi-ümumiyyə nəzarəti tarixçei-təşkilat və icraatı" namilə 1338 sənəsində darülfünun ədəbiyyat şöbəsi müdərrislərindən Mahmud Cavad ibn Şeyx Nafe tərəfindən nəşr edilən maarif müəssisələrinə aid vəsiqələr məcmuəsi bizə bu xüsusda kafi miqdarda məlumat verməkdədir.

Bu məcmuəyə görə, təhvili-ibtidaini qayət mühüm bir tərzdə, müəllifin dediyi kibi, məcburi qılan deyil, əhaliyə faydalı və zəruri bir şey olaraq təklif və tövsiyə edən fərman ancaq Osmanlı inqilabının başlanğıcı sayılan hicri 1241 sənəsindən bir il əvvəl, yəni 1240 sənəsində nəşr olunmuşdur.

Bu fərmanda ülumun təhsili dinin və şəriətin inkişafı ilə rəbt olunaraq izah olunmaqda və hər kəsin "əmr-i dində şərmü həya caiz olmadığına binaən şindiye qədər cahil qalmış olan gənc və ixtiyar, bilcümlə ümməti-Məhəmməd cahilliyyin darında vəxamətini düşünüb və bu babda bir-birindən utanmayaraq həman həqdən utanıb kəndiləri bulundıqları kari-kəsb və sənət və xidmətləri arasında bilmədikləri məsaili-diniyyə və əqaidi-islamiyyələrini dəxi öyrənil bilməklə həsbül-imkan səy və qeyrət və ol vəchlə kəndilərini darın səlamətliyinə dair görməkliyə sərfi-vəs'i və müqəddərat eləmələri fərizəi-öhdeidiyanətləri olduğundan başqa fəimabə'd hər kəs övladlarını mərahiq dərəcəsinə varmadıqca və elmi-hal və şəraiti-islamiyyəsini layiqilə təəllüm etmədikcə məktəbdən alıb ustaya verməmək" lazım gəldiyi eyni fərmanda təkrar-təkrar qeyd olunaraq, bu cəhətə diqqət etmək vəzifəsi də qazılar və imamların boynuna yüklənməkdə idi. Fərmanın sonuna doğru o vaxtdakı məktəblərin dərş proqramlarına da qısadan işarət olunmaqdadır. Buna görə bu soy ibtidai məktəblərin dərşləri, fərmanın təbirincə, "Qurani-əzimüş-şanı təlim əqəbində hər bir çocuğun heysiyyət və istedadına görə təcvid və elmi-hal kibi risalələr"dən ötəyə keçəmiyordu.

1267 sənəsində Rüşdiyyə məktəblərinin imtahan cədvəlində ərəbi, farsı, hesab, hikməti-təbiyyə, heyət, coğrafiya və həndəsə fənlərinin bulunduğunu görürük ki, burada türk dili haqqında heç bir qeyd təsadüf olunmıyır.

Yalnız eyni ildə Darülmaarif məktəbində vüqu bulan təntənəli qüşad rəsminə "müstəşar sədri-ali, ütufətli Fuad əfəndi həzrətləri ilə müdərrisini-girami və məclisi-maarif əzasından Əhməd Cövdət əfəndinin əsasi-təhsili-maarif olan lisani-türkinin qəvaidini şamilitərkib və təlif elədikləri kitabı-nəfisi-bimisl"i bu məclisdə təqdim etdikləri və hər kəsin alqışını qazandıqlarını oxuyuruq. Hər nə qədər bundan əvvəl, yəni 1262 sənəsində Xacə Əbdürrəhman Fövzi namında kutahiyəli bir zat "Miqyasül-lisan və qüstatül-bəyan" namındakı əsəri ilə, bizim bildiyimizə görə, Berqameli Qədri əfəndidən sonra ikinci Osmanlı sərfini yazmışsa da, bunun Cövdət və Fuad paşaların sərfi qədər təsiri olmamışdır.

İştə birinci "Qəvaid", yəni sərf kitabı türkcədə Cövdət və Fuad paşaların təlifi olan "Qəvaidi-osmaniyyə" namındakı əsərdir ki, türkcə dərs olaraq ancaq bu zamandan sonra Türkiyə məktəbləri proqramına girə bilmişdir.

Cövdət paşanın bundan başqa "Mədxəli-qəvaid" və "Qəvaidi-türkiyyə" namilə iki əsəri daha vardır ki, bilaxirə yazılmış olan sərf kitablarına əsas təşkil etmişdir.

Cövdət paşa bu əsərində, bir tərəfdən, məşhur ingilis mütəşəqqirlərindən Radhausun (**Radhaus**) "Osmanlıcanın müqayisəli sərfi" namilə 1846-da yazmış olduğu sərfdən və yaxud ümumiyyətlə birinci Türkiyə maarif məclisi olan "Əncüməni-daniş"ın əzayi-xariciyyə-sindən olub, bir çox illər Türkiyədə "sədarət və xariciyyə tərcümanı", sonra İran ilə Türkiyə, Türkiyə ilə İngiltərə arasında siyasi vasitəçi kibi rollar oynayan bu zatın fikirlərindən faydalanmış olduğu kibi, digər tərəfdən, əsərinə əsas olaraq Sədəddin Təftazaninin "Məaniyi-müxtəsər şərh"i ni almışdır. İştə Cövdət və Fuad paşaların bu əsərləri meydana çıxdıqdan sonra artıq bəzi məktəblərin dərs proqramlarında (məsələn, 1290 hicri sənələrinin darülmüəllimat və ünas rüşdiyyələri) ərəbi, farsı, fransızca dərsləri sırasında "qiraət-türkiyyə və imla" dərslərinin də yer aldığını görürük. Bununla bərabər, hər iki məktəbdə də (ünas-rüşdiyyəsi və darülmüəllimat) türkcə ərəbi və farsiyə görə bir il az oxunurdu.

Məsələn, darülmüəllimatda ərəbi-farsı birinci sinifdən üçüncüyə qədər davam etdiyi halda, türkcə yalnız ikincidən başlar. Ünası rüşdiyyələrində isə dörd sinifdə də bulunan ərəbi və farsiyə qarşılıq türkcə yalnız üçüncüyə qədər davam edərdi.

Rusiya türk-tatarlarının məktəblərində də həman aşağı-yuxarı bu vaxtlarda türkcə dərs olaraq girməyə başlamışdır. Bu təbdili, zənn edərik ki, şimalda Qəyyum Nasirinin, cənubda İsmayıl Qasprinskinin adları ilə başlamaq lazım gəlir.

Buralarda oxudulan türk sərfələrinin tərtib üsulu haqqında bir kaç yerlərdə yazmış və söyləmişdik. İki sözlə burada təkrar edəcək olursaq, yenə də bu sərfələrin ərəb sərfələri nümunəsi üzərinə yazılmış olduğunu qeyd etməliyik. Bundan başqa, türk dilinin bu məktəblərdə mövqeyi yalnız kitabət, inşa və qiraətinə yardım ilə bağlı olduğundan və başqa tərəfdən, məktəblərdə əldə edilməyə çalışılan ədəbi dil, bir dəfə daha söylədiyimiz kibi, türkcə fellər islam farsisindən ibarət olduğundan türk dilinin ümumiyyətlə dərs proqramındakı, məktəb həyatındakı yeri fəvqəladə kiçik idi.

Avropa və rus məktəblərində on doqquzuncu və iyirminci əsrlərdə bütün tədrisat ana dili və milli ədəbiyyat ətrafında mərkəzləşdirdiyi, toplandığı halda, bizim türk-tatar məktəblərində hər şey daha ziyadə din və ən nəhayət, liberal dinçiliyə aid əqidələr və bunların türk-islam məktəblərində yeganə istinadgahları olan ərəb və fars dilləri, ədəbiyyatları ətrafında toplanırdı. Bunun üçün bizdə rus və Avropa məktəblərində olduğu kibi dil və ədəbiyyat ətrafında mərkəzləşdirmənin (**концентрация преподавания вокруг изучения родного языка**) leh və əleyhində söyləyənlər olmamışdır.

Məsələn, avropalılar və ruslar arasında Qildebrand[t] (**Гильдебрандт**), Olerta (**ОлERTA**), K.D.Uşinski (**К.Д.Ушинский**), Buslayev (**Буслаев**) kibi pedaqoq və lisançılar birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə tədrisatın ümumiyyətlə ana dili və milli ədəbiyyat ətrafında toplanılmasını təklif etmişlərdir.¹²

Bunlardan Uşinski bu xüsusda şu sözləri söyləyir:

"Dildə xalqın ruhu, onun yurdu, bu yurdun təbii xüsusiyyətləri, iqlimi, havası, urmanları, fırtınaları... vəlhasil xalq şairlərinin əsərlərində rast gəldiyimiz bütün dürlü duyğular, xəyallar həp əks edir. Xalq dilinin şəffaf, aydın dərinliklərində yalnız bir təbiət, təbii yurd deyil,

¹² К.Н.Соколов. Методы комплексного преподавания. Москва, 1924 г., изд. 5-е.

bəlkə, eyni zamanda o dili qonuşan, söyləyən xalqın bütün tarixi, bütün o vaxta qədər keçirmiş olduğu acı-dadlı dövrlər gözümlə önündə açıq cizgilərlə cızılır, canlanır. Nəsillər bir-biri arxasından gəlib-keçirlər. Lakin dildə onların həyatı, duyğuları, həyəcanları bizə miras olaraq qalır. Dil yaşayıb keçən, yaşamaqda və yaşanacaq olan nəsilləri bir-birinə sıxı surətdə bağlayan ən qəvi, ən canlı bağlardan birisidir. O dil yalnız xalqın həyatını ifadə etməz. Bəlkə, eyni zamanda onun özü həyatdır. Xalq dili ortadan qalxmaqda onu – dili söyləyən xalq özü də ortadan qalxar. Bunun üçün bir xalqın dilini almaq, yox etmək istəyən zülm və cəbrdən daha ağır bir zülm yoxdur. Çünki bu surətlə yüzlərcə nəslin meydana gətirdiyi əsər ortadan qaldırılmaq istənilir. Bir xalqdan hər şeyi alınız. O təkrar onları əldə edə bilmir. Lakin dilini alsanız, heç bir zaman artıq bir dəfə də onu yaradamaz, meydana gətirəməz. Hətta xalq yeni yurd bula bilir, yalnız artıq öz dilini bir daha bulamaz.

İştə bu surətlə dil xalq həyatının tam və mükəmməl bir tarixçəsi, təqvim olduğu kibi, eyni zamanda xalq tarixinin sonuna qədər kitab-sız və məktəbsiz oxudan, öyrədən bir öyüdüdür. Xalq dilini öyrənməklə hər yeni nəsil artıq çoxdan torpağa keçmiş, çürümüş olan nəsillərin fikirlərini, həyəcanlarını, məsələ və məqsədlərini bənimsəmiş oluyor. Bu dil çocuğa heç bir təbiətçinin verəməyəcəyi təbii bilikləri, heç bir filosofun öyrətməyəcəyi dərin, fəlsəfi nəzərləri veriyor.

Xalq dili, ana dili yalnız öyrətməklə qalmaq deyil. Eyni zamanda pək çəbuq, pək qolay, hətta doyurmadan, yormadan öyrədir, bildirir. Çocuq dili öyrənməklə yalnız sözləri öyrənmiş olmur. Bəlkə, eyni zamanda bu sözlərin dəlalət etdiyi maddələri, əşyanı da tanıyır. Çocuq iki-üç il içərisində zəhmətsiz, xəbəri olmadan o qədər çox şey öyrənir ki, biz bu qədər fikri, duyğunu üsuli və daimi mütaliələrlə iyirmi-otuz il içində əldə edəməyiz. İştə bu böyük xalq müəllimi – xalq dili belədir”.

Məktəblərdə tədrisatın dil və ədəbiyyat ətrafında mərkəzləşdirilməsi xüsusunda yuxarıda isimlərini zikr etdiyimiz digər alimlərin fikirlərinə, çocuqlar məktəbə gəldikləri zaman nə coğrafiya, təbiyyat, nə də riyaziyyat və başqa fənlərdən heç bir şey bilməyirlər. Onların bu elmlərlə tanış olması gələcəyin, istiqbalın görəcəyi işdir.

Hər 7-9 yaşında olan çocuq artıq ana dilinə gərəyi kibi malikdir. Qeyri-şüuri (*безсознательно*) olsa da, elmi surətdə həm iştiaqları, həm sərfi, həm də nəhvi pək əla biliyor. İştə məktəbə başlayan tələbənin gətirdiyi yeganə material və zehni sərmayə bundan ibarətdir.

Pedaqoqa bu materialdan faydalanmaq və öz işini bu material üzərinə qurmaq lazımdır.¹³

Ana dili elə bir mehvərdir ki, çocuğun öyrədilməsi və tərbiyələnməsi iştə bu mehvər ətrafında toplanmalıdır. Qiraət və mükəllimə yolu ilə biz onun dilini zənginləşdirməliyiz. Çünki ancaq bu surətlə ona daha yeni və dərin duyğular, fikirlər aşılaya bilirik.

Bu fikirdə olan adamların etiqadınca, birinci və ikinci dərəcədəki məktəblərdə dil və ədəbiyyat dərsləri başlıca izahlı oxu, qiraət və mükəllimə (*беседы и объяснительное чтение*) şəklində davam etməli idi. Bu fikrin tərəfdarları izahlı qiraətə dürlü-dürlü meyillər verirdilər. Bəziləri qiraət üçün daha ziyadə ibdai, yaxud bədii ədəbiyyatı (*художественная литература*), başqaları təbiyyat mövzuları ilə, üçüncüləri rəsm və təsvir işləri ilə yaxlaşırdılar.

Buna qarşı, yəni təhsil və təlimin dil və ədəbiyyat ətrafında toplanmasına qarşı təcürbi psixoloqlardan bəzilərinin fikirləri sərd olunuyor. Məsələn, təcürbi psixolojinin müəssislərindən Meyman (*Мейман*) çocuqların inkişafı və bu inkişafın ana xətləri haqqında şu sözləri yazıyor:

“Çocuqların inkişaf dövrlərində fərdi, şəni (*конкретный*) fikirlər, təsəvvürlər üzərində durmalarını müdafiə üçün qayət əqli və məntiqi səbəblər vardır. Çünki çocuqlar bilaxirə mücərrəd fikirlərini, ümumi təsəvvürlərini bunlar belə şəni təsəvvürlər üzərinə quracaqlardır. Konkret-şəni təsəvvürlər nə qədər tam və səhih olursa, iləridə mücərrəd və ümumi təsəvvürlər də o dərəcə və nisbətdə səhih və tam surətdə əldə edilir”.¹⁴

Digər pedaqoq-psixoloq Dyuy (*Дьюи*) eyni məsələ haqqında şu sözləri yazıyor:

“Tənbellik və ətalət (*инерция*) xassəsi insanları mühitlərində rast gətirdikləri fikirləri təftişsiz və şüursuz bir surətdə qəbul etməyə məcbur edir. Bəlkə, insan başqalarının nəyə inandıklarını araşdırmaq üçün fikrini qullanıyır, lakin sonra burada qalıyır. Bu surətlə başqalarının dildə təcəssüm etmiş olan fikirlərini öz fikirləri yerinə qəbul edir. Lisani

¹³ Bizim türk məktəbləri də bu sərmayədən istifadə edilməmək nəticəsindədir ki, başqa məktəblərdə birinci siniflərdə olduqca qolaylıq, bizdə isə olduqca güclük görülür. Çocuğa yeni bir dil öyrədirlər kibi olur.

¹⁴ Мейман. Лекции по экспериментальной педагогике, 4-е изд., т. I., стр. 453 (по Соколову).

tədqiqat və üsulların insan zehni keçmiş dövrlərin dərəcəsinə tutmaq üçün yeni kəşflərdən və tədqiqatlardan boyun qaçımaq üçün təbiət qanunlarının və hadisələrinin avtoritesi, nüfuzu yerinə ənənələrin, tarixi masalların nüfuzunu yerləşdirmək üçün şəxsiyyəti başqaların təcrübəsindən keçinən parazit (tüfeyli) dərəcəsinə endirmək üçün qullanılması məktəblərdə hökm etməkdə olan dil və ədəbiyyat təfəvvü-qünə qarşı çıxan məktəb və tədris mücəddidlərinin etirazlarına ən mübüm və yeganə istinadgah təşkil etməkdədir” (**Дьюй. Психология и педагогика мышления, 2-е изд., 1919, [стр.] 158.**)

Bu gün, zamanımızda məktəb tədrisində dilin rolu və əhəmiyyəti haqqında cərəyan etməkdə olan münaqişələr, vaxtilə kitabımızın dil və fəlsəfə bəhsində görüldüyü vəchlə, yunan və Avropanın on doqquzuncu əsrə qədər yetişmiş filosofları arasında olub-keçən münaqişələrin aşağı-yuxarı eynidir.

Burada biz yalnız şunu qeyd edə bilərik ki, dil insanın, Uşinski və onun tərəfdarlarının iddia etdikləri kibi, yeganə mərifət mənbəyi və aləti olmadığı kibi, digər qrupun, bilxassə Dyuy[un] isbatı uğradığı kibi, yalnız mənfə və fikri əsarəti icab etdirən bir vasitə deyildir. Fəna istemal edildiyi təqdirdə Dyuyun kəndisinə böyük bir əhəmiyyəti ətf etdiyi konkret fikirlər və təsəvvürlər üsulu da pək müxərrəb və mənfə bir mərifət vasitəsi halına gəlir və çox dəfə elmi baxış, məntiqi təfəkkürdən insanı məhrum edə bilər.

Dil hər şeydən əvvəl mərifətlərimizi, xarici aləmdən aldığımız intibaları qeyd və hifz edən mühüm bir alətdir ki, bu alətə malik olmadan heç bir zaman məlumatımızı cəm və təsnif etməyiz. Digər tərəfdən, dil həqiqətən düşüncənin əsasıdır. Yunan filosoflarından birisinin dediyi kibi, dil olmadan mühakimə və təfəkkür üçün lazım gələn ünsürlər heç bir zaman əldə ediləməz. Dil yalnız düşüncənin şərti-əsasısı olmaqla qalmaz, bəlkə, eyni zamanda onun inkişafına xidmət edən ən böyük amillərdən birisidir. Biz çox dəfə əşyanın təsəvvürləri yerinə isimləri yerləşdirir və əşya haqqında olan mühakiməmizdə qeyri-məş'ur surətdə o əşyanın isimlərini çarpışdırır, bağlar, müqayisə edir və nəticələr çıxarırsız.

Türk-tatar məktəblərində ana dili və ədəbiyyatı iyirminci əsrin başlarından və on doqquzuncu əsrin sonlarından zamanımıza qədər keçən çərik əsrlik bir vaxt içində artıq bütün məktəbi qapladı və bütün məktəb həyatının əsası oldu, – demək mümkündür. Lakin bununla bərabər, dilə, onun tədrisi üsuluna baxış böyük bir dəyişməyə uğramadı.

Bu gün artıq məktəb dərsləri arasında sıxı rabitə, ahəng (**coordination**) olması lazım gəlirdi hər tərəfdən təsdiq olunmaqdadır. Elə ki, heç bir dər, heç bir elm belə bir məktəbdə özü üçün ayrı bir yer istəməz və ayrı bir üsul təqib etməz. Hər elmin və hər dər sin təqib edəcəyi üsul bütün məktəb həyatı, bu həyatın hər tərəfi ilə uyuşmuş olmalıdır. Bu sözlər hər şeydən ziyadə ana dili, yaxud ümumiyyətlə dil haqqında doğrudur. Bugünkü məktəblərimiz dilə yalnız müəyyən praktik, elmi xasiyyətləri, təcrübələri verən (kitabət, imla, inşa... ilax.) bir dər sifəti ilə baxıyor. Halbuki dil hər şeydən əvvəl məktəb camaatı (**школьный коллектив**) arasında ən qüvvətli, ən ümumi və əsaslı ictimai bir amildir. Burada, bu baxışda yalnız üsuli, metodik xəta deyil, bəlkə, eyni zamanda tərbiyəvi və ictimai böyük bir xəta saxlanmışdır ki, bu sayədə məktəbin bütün siması, mahiyyəti, məqsədi pozulmuş və əyri yola getmişdir.

Professor Dyuy (**Дьюй**) dildə iki qism görüyor: zehni (**интеллектуальное**), ictimai (**социальное**).

İştə əski məktəb dilin yalnız zehni cəhətinə diqqət vermişdir. Professor Dyuy “Düşünmənin ruhi və tərbiyəvi cəhəti” (**Психология и педагогика мышления**) namındakı əsərinin 160-cı səhifəsində bu xüsusda şu sözləri yazıyor:

“Dilin birinci əsası arzular, duyğular və düşüncələri ifadə yolu ilə başqalarına, başqalarının fəaliyyətinə təsir etməkdir. Dilin ikinci dərəcədə istemalı başqaları ilə daha sıxı ictimai münasibətə girişmək, ancaq üçüncü dərəcədə istemalı fikir və bilgi əldə etmək məqsədlədir”.

İkinci üsulçu Qildebrand (**Гильдебранд**) “Ana dilinin məktəblərdə tədrisi haqqında” namındakı əsərində dilin ictimai və fikri cəhətinin məktəblərdə daima bir-biri ilə çarpışdığını və müəllim[in] bu iki cəhəti bir-biri ilə barışdırmadıqca, uydurmadıqca dil dərslərində böyük bir müvəffəqiyyət qazanamayacağını pək açıq surətdə göstərir.

Qildebrandın bu xüsusdakı fikirlərindən bəzilərinə burada nəql ediyoruz.¹⁵

“Bütün başqa dərslərlə uğradığı zaman tələbə zehni, şüurunu təzərtən, canlandıran fikirlər alıyor və hər dəqiqə onun qafasında yeni-yeni lövhələr cızılıyor. Digər tərəfdən, müəllim də gənclərə şimdiki qədər heç görmədikləri, bilmədikləri xarici, daxili, təbii və mənəvi

¹⁵ Профессор П.О.Афанасьев. Методика родного языка. Москва, 1923 г.; Ленинград, 1925 г., стр. 6.

aləmlərə gətirdiyini və buralarda onları ev sahibi kibi qarşıladığını duyaraq sevir, şövq və həyəcan duyur”.

Lakin iş ana dili məşğuliyyətlərinə gəldiyi zaman tamamilə başqa-laşır. Burada nəzəri-etibara alınmaq lazım gələn şey hər çocuğun kən-disi ilə bərabər buraya tamamilə hazır şəkildə gətirdiyi material, məlu-matdır. Bundan başqa, bu material hər kəs üçün ən qiymətli bir şeydir. Çünki bu material üzərində onun özünəməxsus dünyaya və həyata baxışı (**миросозерцание**) vardır. Şübhə yox ki, ən kiçik uşaqlar belə öz kiçik fəlsəfələri ilə məktəbə gəlir. Bəlkə, onlarda böyük-lərdə olan prinsiplər və sistemlər yoxdur. Lakin bu kiçik adamların fəlsəfəsində əsas, rüşeym halında bütün əxlaqi və əməli fikirlər (**идеи**), təsəvvürlər vardır. Onun üçün bu xüsusda uşaqlar gərək şəkil və gərəkse mündəricəyə aid məsələlərlə sərbəst surətdə məşğul ola bili-yorlar. Onlar olub-keçən haqqında, tənəffüs və yaxud oyun vaxtlarında nə qədər canlı münəqişələr yapır və nasıl müfəssəl surətdə kibin haqlı, kibin haqsız olduğunu mühakimə edirlər. Burada nə qədər həyə-can, cöhrə (**красноречие**) və bilxassə dər vaxtında ağzından bir söz almaq qabil olmayan uşaqlar burada birinci xətib kəsiliyirlər. Onlar heç irkilmədən lazım sözləri fəvqəladə ustalqla arayıb bulu-yorlar. Onların mükəmməl və qayət sağlam qaydalar üzərində qurul-muş nəhvləri vardır. Yalnız deyəcəksiniz ki, sözləri adi, sadə xalq sözləri... Bunun nə zərəri var? Biz bir çox şairlərdə, həm də böyük şairlərdə bu sözləri rast gətirmiyormuyuz?

Bütün bu cəhətlərdən ziyadə onlarda bir xasiyyət daha oluyor ki, bunu, bu xasiyyəti onlar mükəmməl surətdə idarə ediyor, qullanıyor-lar. Burada bən onların ahənglərindən (**интонация**) bəhs etmək istə-yirəm. Bu ahəng onlarda nə qədər doğru, ifadəli oluyor. Yalnız bir parça ibtidai və qabaca... Bir az sonra sinfə girirlər və ana dili dər-sləri başlayır... Uşaqlar burada bir az əvvəl mükəmməl surətdə işlə-dikləri və binaən əleyh onlar üçün heç maraqlı olmayan bir bəhs üzə-rində durmağa məcbur olurlar.

Bu vaxt əgər müəllim onların bir az əvvəl oyun əsnasında başlayıb bitirəmədikləri mübahisəni duya bilsə və dərslərini bu mübahisə içəri-sində keçən əxlaqi, hüquqi və məntiqi nöqtələri, məsələləri bulub çıxarsa və onları digər tərəfdən yavaş-yavaş xalq dilindən ədəbi dilə çəksəydi və uşaqların gözcükləri parlayaraq: “Əvət, bu belədir, bən də belə düşünürəm”, – desəydilər, iş tamamilə başqalaşardı. Bu da

ana dili dərsləri olurdu, deyilmi? Və nə qədər faydalı, nə qədər maraqlı bir dərslər olurdu!”

Qildebrand[t]ın bu sözləri, şübhəsiz, pək doğrudur və yalnız rus və Avropa məktəbləri üçün deyil, bəlkə, eyni zamanda bizim məktəbləri-miz üçün də eynən vaqedir. Yalnız Qildebrand[t]ın yuxarıda zikr etdi-yimiz sözlərində dilin məktəblərdə alması lazım gələn yer gərəyi kibi aydın, açıq surətdə görünmür.

Hər şeydən əvvəl şuna diqqət etmək lazımdır ki, türk və əski tipdə rus və Avropa məktəblərində şimdiki qədər dilə yalnız zehni bir ha-disə nəzəri ilə baxılmış və bunun nəticəsi olaraq müəllimlər məktəb-lərdə yalnız ədəbi dilin və kitabı üslub və qaydaların aşılavıcısı rolunu oynamışlardır.

Bütün yuxarıda söylədiklərimizdən çıxan nəticə şudur ki, müəllim və yaxud rəhbər uşaqlara hər hankı bir fikri və yaxud hissi aşıla-madan əvvəl o xüsusda uşaqların məktəbə gəlmədən əvvəl malik olduqları məlumatı və onların istedad və ruhlarını iyidən-iyiyə tədqiq və təftiş etməyə borcludur. Əgər belə bir işə girşir və işini belə bir plan içərisində götürürsə, müəllim hər şeydən əvvəl canlı, durmadan dəyi-şən və cəmiyyətdən-cəmiyyətə, mühitdən-mühitə, ailədən-ailəyə ke-çildikcə bir çox lisani xüsusiyyətlərin ortaya çıxdığını və onun uşaq-lara sunduğu, ərz etdiyi ədəbi materialın ölü, mücərrəd bir şeydən iba-rət olduğunu görəcəkdir. İştə dilin belə bir hadisə olduğunu tanıyan, anlayan müəllimə elmi lisaniyyət ilə aşına olmaq, dilin hər dürlü təza-hüratını az-çox elmi surətdə tədqiq etmək borc olur. Bu elmi lisaniy-yatdan məqsəd onun qayda, prinsiplərini, üsullarını tələbələrə öyrət-mək, bəzi bu məsələni yanlış anlayan müəllimlərin apardığı kibi uşaq-ları lisaniyyətçi etmək üçün deyil, bəlkə, bu sayədə bəzi elmi li-saniyyətin üsullarını iyicə bənimsədikdən sonra uşaqların dili və bu dil vasitəsilə ruhlarını, fəlsəfələrini tədqiqə, anlamağa və bu tədqiq an-layışı üzərinə plan, dərslər qurmağa imkan qazanmaqdır.

Dil tədrisindən məqsəd yalnız doğru oxuyub-yazmağı öyrətmək deyildir. Filvəqə bu da mühüm bir məsələdir, lakin bundan əvvəl dilin mexanizması, üzviyyəti və təşəkkülatı ilə tələbələrə az-çox aşına et-məkdir. Bu da ancaq uşaqların öz dilini, ana və ailə dillərini onlara tədqiq etdirmək, onların ruh və zehnlərinə, ictimai istedadlarına yaxın bir surətdə rəhbərlik və müəllimlikdə bulunmaqla qabil olur. Əşya dərsləri, ülumi-təbiiyyətdən alınmış bəsit, qolay və uşaq dünyasına

yaxın təcrübələr və ibtidai məlumat ilə onları nasıl fizik, kimya və ümumiyyətlə ümumi-təbiyyə laboratoriyalarına hazırlayırsaq, elə də onları iləridə şüurlu surətdə, elmi üsullarla mücəhhəz olaraq öz dillərini tədqiqə alışdırmalıyıq. Çünki dil hər şeydən əvvəl ol çocuğun əldə edə bildiyi, qullana bildiyi ruhi, ictimai üzlərdən, alətlərdən birisidir. Bunu heç bir müəllim heç bir zaman ağından çıxarmamalıdır.

Dil dərslərinin ən cansıxıcı, ən ziyadə ölü dərslərdən birisi olaraq məktəblərdə yer aldığı hər kəsə məlumdur. Əcəba, nə üçün?

Bu suala cavab vermək yuxarıdakı sətirlərdən sonra qayət qolaydır. Çünki dil dərsi, elmi, zehnaçıcı, çocuqların inkişafını ilərilədici və maraqlandırıcı bir dərslər deyildir. İnsan nasıl mədəsinə, yaxud ümumiyyətlə üzviyyətinə xoş gələn, o üzviyyətin meyilləri, inkişafı ilə uyuşan şeylərə meyil edirsə, elə də zəhn və ruhumuz inkişafına, istedad və meylinə müvafiq fikirlər, duyğulardan ləzzət alır. Dil dərslərini ümumi psixoloji və fizioloji əsasları ilə bağlamayan bir müəllim heç bir zaman sinifdə böyük və ciddi bir müvəffəqiyyət qazanamaz. Halbuki dil dərslərini bu əsaslarla bağlamaq elmi lisanıyyat ilə az-çox aşına, tanış olmaq deməkdir.

Bu soy üsulu və elmi əsaslara bir çox yerlərdə dürlü-dürlü etirazlar eşidilir. Bu etirazları üçə bölmək, təqsim etmək olur:

1) Birincisi, ədəbi dil tərəfdarlarının etirazıdır ki, onların fikrincə, məktəbdə dil tədrisindən məqsəd çocuqlara başqa fənləri, elmləri oxuyub anlamaq və anlatmaq üçün lazım gələn aləti verməkdir ki, belə bir alət də ədəbiyyatın, elmin, fənnin dilidir. Yəni ədəbi dildir. Halbuki ana dili[ni], ədəbi dili əldə etməkdən çocuqları alıqoymasa belə aləti əldə etmələrini gecikdirir və binaən əleyh onların zəhni və mənavi inkişafına mane olur, sədd çəkir. Bilxassə ədəbi dili zəif olan türk-tatar məktəbləri üçün belə bir üsul qətiyyən doğru deyildir.

2) İkincisi, dil tədrisində guya yeknəsəq və birlik üsul tərəfdarlarının etirazıdır ki, buna görə ana dili, məhəlli dil əsas olaraq alınsa belə, bu növ dillər hər çocuqda, hər ailədə və nəhayət, bir şəhərin bir kaç məhəlləsində dürlü-dürlü ola biləcəyi üçün belə ümumi cizgisi olmayan, ümumi qaydalara müvafiq gəlməyən dil ilə bütün bir məktəbi, bütün bir sinfi tədris etmək qabil deyildir. Sonra əldə kitablar, rəhbərlərlə belə bir üsulu idarə etmək də imkan xaricində qalır. Tədrisat yeknəsəq-bilik sistemini təqib etməlidir. Halbuki hər yerdə belə yalnız öz şivəsi, öz ana dili ilə dərslər alacaq tələbələr bir kaç şivəni, bir kaç qəzani birləşdirən daha böyük elmi müəssisələrə girdikləri zaman

bir-birilərini anlamaq imkanından məhrum olurlar və ən mühümü bu müəssisələrdə olan ədəbi dildən uzaq qalırlar.

3) Üçüncüsü, müəllimlərimizin və tədrisi ədəbiyyatımızın bugünkü vəziyyətini nəzəri-etibara alaraq yapılan etirazlardır. Belə fikirdə bulunanların müəllimlərimiz, bilxassə köylərdə bulunanlar belə elmi bir üsul nəticəsində meydana çıxacaq olan müstəqil və məsuliyyətli işə yanaşacaq vəziyyətdə deyildirlər. Əski üsulda din tədrisinə alışmış olan müəllimlərin əlində, heç olmazsa, bu üsulu yeknəsəq surətdə idarə edə biləcək ədəbiyyat – qiraət, sərf, üsuli-tədris, əlifbalar... vardır. Halbuki müəllimlərin hər hankı yeni bir üsula keçməsi proqram, müəllim və tələbə cəhətindən hənzuz təməlləşməyən məktəblərimizi daha ziyadə keçməklərə və qarışıqlıqlara gətirə bilər.

Bütün bu etirazları birər-birər gözdən keçirəlim. Birinci dərəcədə şunu deməliyik ki, bütün bu etiraz, tənqidlər həp yeni, elmi üsulun nədən ibarət olduğunu gərəyi kibi bilməməkdən iləri gəlir. Çünki elmi üsulun sistemi, tərtibçi təsiri ilə aşına olan heç bir kimsə bu soy etirazlara verilməz. Burada ən zəif etiraz, şübhəsiz, ədəbi dil münasibəti ilə yapılanıdır. Burada təklif olunan üsulun əsas mahiyyəti, hər elmdə olduğu kibi, dil və ədəbiyyat tədrisində çocuqların, tələbələrin zəhn və ruhiyyətini əsas olaraq almaqdır. Halbuki şimdiki qədər anlaşılan mənasında ədəbi dil daha ziyadə müəllimin ruhuna uyğun təsəvvürlər və qaydaların heyəti-məcmuəsindən başqa bir şey deyildir. Türk ədəbi dili məsələsi qayət mühüm bir məsələdir və türk-tatar xalqlarının mədəniyyət, elm və fənn sahəsində iləriləyə bilmələri üçün mümkün olduğu qədər sürətlə bu ədəbi dili əldə etmələri lazımdır. Buna heç kimsə şübhə edəməz. Lakin bundan əvvəl türk ədəbi dili ilə əlaqədar olan bir çox məsələləri layiq olduğu əhəmiyyət və ciddiyətlə mühakimə etmək, ölçmək gərəkdir. Hər şeydən əvvəl ədəbi dil məsələsi qalxdığı zaman şunu xatırdə tutmalıdır ki, hər ədəbi dil şivələrdən ayrı, tamamilə mücərrəd, müstəqil olaraq yaşamaz. Bu sözü bilxassə türk ədəbi dilinin bugünkü vəziyyətini nəzəri-etibara alaraq söyləmək mümkündür. Türk ədəbi dili gərəklə istilah, gərəksə üslub və şəkil nöqtəyi-nəzərindən xalq ədəbiyyatının ünsürlərinə pək ziyadə möhtacdır. Sonra çocuqların dilini, ruhunu öyrənmək demək bu dilləri ayrı-ayrı tədris etmək deyildir. Bəlkə, bu sayədə onların lisan xəzinəsi və məlumatına vüquf qazanaraq ona görə işə başlamaqdır. Çocuqlar müəllimin sözlərini anlamaq bilməli, misalları ilə aşına olmalıdır ki, onun bu misallardan çıxardığı qanunları zəhnlərinə nəqş edə bilsinlər.

Riyaziyyatın "iki məlum vasitəsilə bir məchulu çözmək" qaydasını heç bir zaman zehndən çıxarmamalıdır.

İkinci etiraza, yəni uşaqların dilini, ana dilini nəzəri-etibara alaraq dərəcə başladığımız zaman tədrisdə bulunması lazım gələn ahəng və yeknəsəqliyin qayıb olacağı məsələsinə gələcək olarsa, buna da az-çox birinci verdiyimiz cavabı verə bilərik. Çünki bu etirazda təklif olunan yeni üsulun nədən ibarət olduğunu anlamamaqdan iləri gəlir. Burada məsələni çözmək üçün öz-özümüzə belə bir sual verməliyik: əcəba, əski mövqedəmi dil tədrisatı elmi lisanıyyata daha ziyadə yaxın idi, yoxsa şimdi təklif olunmaqda olan yeni üsuli-tədrisdəmi?

Bu suala elmi-lisana aşına olanlar üçün cavab vermək heç də güc deyildir. Madam ki, yeni üsul elmi prinsiplərə yaxındır, elə isə ahəng və yeknəsəqlik məsələsi burada heç də mövzui-bəhs olamaz. Elm xüsusiyyətləri, cüzləri nəzəri-etibara əlverişli belə, ondan ümumi qaydalara əlverişli nəticələr götürür, gedər. Elm olmayan hər hankı bir üsul yeknəsəqlik əhəngdar olamaz. Qeyri-elmi, yaxud batıl üsullarda kendi fərziyyələr, şəxsi görgülər hər zaman mühüm yer işğal edir. Burada şunu da əlavə etməliyik ki, türk-tatar məktəblərində ana dilinin tədrisi yeknəsəqlik nöqtəyi-nəzərindən heç bir təhlükəni haiz deyildir[...]. Bizim kimi ədəbi dilləri hələ də gərəyi kimi təşəkkül etməmiş xalqlarda, hətta ruslar kimi bütün bir yüz milyonluq kütlə üçün iki-üç əsrlik klassik ədəbiyyata malik olan millətlərdə belə ana dili, yaxud uşaq dilinin əhəmiyyəti çox dərin və elmi qeydlərlə iləri sürülməkdədir.

Professor Afanasyev "Uşaq dili – məktəbdə ana dili məşğuliyyətlərinin əsası" (*Детская речь, как основа занятий родным языком в школе*)¹⁶ namilə yazdığı bəhsində başlıca şu sözləri söyləyir:

"Əski məktəb əsas vəzifəsi olaraq oxumaq, yazmaq və saymağı öyrədirdi. Bundan təbii olaraq çıxan bir nəticə şəklində əski məktəblərdəki dil tədrisatının mərkəzi-siqləti süni, ədəbi yazılı dil üzərində dururdu və bu surətlə söyləmə, qonuşma dilinin təbiəti, təbii inkişafı uşaqlara və müəllimlərə görünməzdi. Onlar – uşaqlar əski məktəbdə heç belə bir şey görməzdilər. Əski məktəbdə canlı söz yerinə uşağın ruhuna hakim və aşına olan ana dili yerinə, orada kitab, dəftər, mətbu və yazılmış mətnlər bulunardı".

Digər bir mütəxəssisdən – professor Siqorski[dən] şu sözləri eşidirik: "Dili, sözü əldə etmək üçün ən doğru və ən qısa yol qulaq vasitəsi ilə öyrənməkdir".

¹⁶ Методика родного языка в трудовой школе, стр. 14.

Sameə yalnız ruhi nöqtəyi-nəzərdən deyil, eyni zamanda təşrihi (*анатомический*) nöqtəyi-nəzərdən daha ziyadə təbiidir. Biz eşidərək yalnız adi sözləri deyil, bəlkə, eyni zamanda canlı sözləri də, onların fərqlərini, mənalarını təfriq edirik. Nitqin və sözün səslərində, bu səslərin alçalması, yüksəlməsində, vurğularda (*ударение*), durarlarda (*остановка*), tempin (*темп*) yavaşlandırılması, tezləşdirilməsində bitməz-tükənməz duyğular aləmi açılıyor ki, bunları yalnız söz skeleti ilə vermək heç bir zaman qabil olamaz. Söyləyənin üzündəki dürlü-dürlü ifadələr, vücudunun dürlü-dürlü hərəkətləri ilə hasil olan ikinci növdən intiba və təsirlər də buna qoşulur, inzimam edir... Eşidilən söz işdə bu surətlə binlərcə tədai rəbitələri (*ассоциативные связи*) vasitəsi ilə zehnimizə bağlanır və təkrar hafizəmizdə canlanmaq üçün binlərcə nöqtələr və imkanlar hasil edir.

Xarici təbiətin geniş üfqlərinə qarşı, kitab bizi mətbu səhifənin dar çərçivələrinə qapar, sıxışdırır. Bununla anlamaq və xatırlamağın tədai bağlarını daqlaşdırır. Canlı söz insanın bütün həyatında böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti haizdir. Bilxassə uşaqlıqda heç bir şey canlı sözün yerini tutamaz.

Bu sözlərdən canlı dilin, uşaq dilinin tədrisatda, məktəbdə nə üçün, hankı cəhətdən və nə qədər böyük əhəmiyyəti olduğu anlaşılsa gərəkdir.

Üçüncü olaraq qeyd etdiyimiz etiraza, yəni müəllimlərimizin hələ də yeni üsullara hazırlanmadığına gələcək olarsa, bu doğru olmaqla bərabər, buradan heç bir zaman hazırlıq tədbiri görülməməlidir. Nəticəsini çıxarmağa heç bir surətlə haqqımız yoxdur. Türk dili ilə qurulmuş olan məktəblərin az zaman içərisində keçirdiyi tərəqqi və təkamül göz önündədir. Əski üsulda qurulmuş olan məktəblər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yalnız dini mehvər, mərkəz ətrafında yaşayıb gəlmişlər və burada türk dilinin böyük, bəlkə də, heç bir dürlü əhəmiyyəti olmamışdır. Türk dili haqqında keçən əsrin sonlarından zamanımıza qədər birikən dürlü ədəbiyyat qatını və yıxılmaz ənənələr meydana gətirmişdir. Bizim maarif yolunda ən böyük maneələr dini təəssüb idi. Bunlar yıxıldıqdan sonra, Avropa və rus məktəblərindəki kimi, əsri səhifələr, əski batlatı bizim məktəblərimizdə, bilxassə türk dili və onun tədrisi sahəsində böyük bir yer alamamışdır. Qasprinski dövründə birdən-birə sövti üsula keçə bilməmiş bunun ən böyük dəlillərindən birisidir. Avropanın son elmi sistemlərini əldə etməmiş heç bir maneə yoxdur. Avropa məktəblərinin keçdiyi bütün dövrləri, keçidləri keçmək, bəzilərinin

zənn etdiyi kimi, bizim məktəblərimiz üçün şərt deyildir. Nəsil ki, iqtisadi, siyasi, fəlsəfi və ictimai sahələrdə eyni sürətlə bir çox əsrləri adlaya biliyoruz. Əlbəttə, buradan pedaqojinin, yaxud elmi lisanıyyatın bütün yeniliklərini məktəblərimizə bir kaç ay, bir kaç il içərisində soxa biləcəyimiz nəticəsi çıxarılamaz. Yalnız şurası təslim olunmalıdır ki, müəllimlərimizin bugünkü səviyyəsi, məktəblərimizin bugünkü nöqsanları bizi yarınkı məsələlərin münaqişəsindən, yaxud artıq, qismən olsun, bu gün yapılması lazım gələn işlərin göstərilməsindən alıqoyamaz. Biz bu kitabda qeyd edəcəyimiz və etdiyimiz üsuli qaydalarda hər şeydən əvvəl məktəblərimizin bugünkü vəziyyətini nəzəri-etibara almaq lazım gəldiyini heç bir zaman xatırdan çıxarmamaqla bərabər, eyni zamanda elmi həqiqətləri, ümumi üsulları təhrif və təbdil etmək niyyətdən çox uzağız. Yalnız bir çox üsulları tədqiq etdikdən sonra bugünkü məktəblərimizin, müəllimlərimizin, ümumiyyətlə maarifimizin gedişinə, duruşuna ən ziyadə uyğun və yaxın olanlarını göstərmək borcumuzdur və sırası gəldikcə bu da yapılacaqdır.¹⁷

¹⁷ Yuxarıda yazdığımız etirazlar xəyaldan çıxarılmış şeylər olmayıb, bəlkə, türk dilinin yeni məktəblərdə alması lazım gələn mövqe haqqında tərəfimizdən yapılan məruzələrdə, dürlü məmləkətlərin türk müəllimləri tərəfindən eşidə gəldiyimiz etirazların başlıcalarıdır. Eyni tərzdəki etirazlar rus məktəbləri dil müəllimləri tərəfindən vəqə olmaqdadır. Bu etirazları professor Uşakov (Ушаков) "Məktəbdə ana dili" ("Русский язык в школе") namilə çıxardığı "Rus Dili və Ədəbiyyatı Müəllimlərinin Daimi Komissionunun əsərləri" məcmuəsində xülasə edərək bunlara ayrı-ayrı cavab vermişdir.

1) Birinci etiraz yeni dil proqramı və üsulunun pedaqojidəki təkamüllə bağlı olmayıb, bəlkə, modaya təbəiyyətlə çıxdığı fikridir ki, tamamilə yanlışdır. Çünki artıq 1914-cü sənədə bütün Rusiya rus dili müəllimlərinin qurultayında bu yeni üsul haqqında tamamilə müəyyən və sabit fikirlər meydana gəlmişdir.

2) Yeni üsul və proqramda dil və ədəbiyyat tədrisinin yalnız bir qismi – sərff əhəmiyyət qazanır. Bu da doğru deyil. Yeni proqram və üsulda sərffə yalnız layiq olduğu yer tərk edilərək birinci sıraya oxumaq, dilin inkişafı məsələləri sürülür.

3) Üçüncü etiraz yeni üsulun elmiyyət nöqtəsinədir. Bir çoxları zənn edir ki, uşaqların dilini tədqiq etmək, dilin həyatına uşağın nəzər-diqqətini cəlb etmək onlara anlama bilməyəcəkləri şeyləri söyləmək, bir dürlü darülfünün dərsləri keçməkdir. Halbuki yeni üsulun az-çox lisanıyyat, psixoloji, fizioloji qanunlarına istinad etməsi məktəblərdəki dil dərslərinin elmi əsaslara zidd olmaması üçündür. Riyaziyyatda nəsil "iki körə iki dörd" elmi bir həqiqətsə, birinci dərəcədə verilən məlumat da belə elmi, ixtisasi əsaslarla, şimdiyə qədər olduğu kimi, daban-dabana zidd olmalıdır. İştə yeni proqram və üsulda istənilən elmiyyət bundan ibarətdir.

4) Dördüncü "müəllim yox" etirazından ibarətdir ki, bir körə şimdiyə qədər davam edən üsulun elmi, formə qarşı olduğu anlaşıldıqdan sonra bunu ciddi bir mane olaraq iloriyə sürmək mümkün deyildir. Əgər məktəblərdə "iki körə iki beş" deyə oxudulursa, müəllim olsun-olmasın, bunun yanlış olduğu həm proqramlarda, həm də üsulda göstərilmişdir ("Русский язык в школе", 1923, стр. 34-36. Məslən tərcümə).

O halda bütün söylədiklərimizi gözə alaraq, bu gün məktəblərdə dil tədqiqatının yeri, əhəmiyyəti, hədəfi, varib-duracaq yeri nə ola bilər?

Rusiya məktəbləri üçün nəşr olunan dil proqramı şu əsasları göstərməkdədir:

1) Məktəb doğru oxumaq, yazmaq, söyləmək və düşünmək mərifətini verməlidir.

2) Bu növ mərifəti və bilgini ana dilinin yalnız bir şöbəsi ilə uğraşmaq, məşğul olmaq sayəsində deyil, bəlkə, ana dilinə aid məsələlərin həyatı-məcmuəsi ilə bir küll halında məşğul olmaqla əldə etmək mümkündür.

3) Ümumi təhsilə və zehnin ümumiyyətlə inkişafına aid olmasına görə məktəb bu bilgilərdən başqa bilgilər də verə bilər.

4) Sərff dil bilgisindən məlumat verməli və əməli məqsəd təqib etməməlidir. Bununla bərabər, şübhəsiz, bu növ bilgilərin əməli nəticələri, faydaları da ola bilər.

5) Dil bilgisinə, lisanıyyata aid məlumatın zehni inkişafına olan müstəsna və böyük təsirini nəzəri-etibara alaraq, bu soy məlumatı da birinci dərəcə məktəblərin proqramına keçirmək lüzumlu və zəruri tanılır.

6) Dilin bu sürətlə tədqiqi bir dərəcə məktəblərdə durmayıb, uşaqların, tələbələrin yaşına və zehni səviyyələrinə uyduurulmaq şərti ilə ikinci dərəcə məktəblərdə də proqrama keçirilməli və davam etməlidir.

7) Yuxarıda qeyd olunan mərifət və bilgilərin yalnız sərff tədrisi sayəsində əldə edilə biləcəyi fikrini tamamilə tərk etməlidir.

8) Buradan sərffin (грамматика) yalnız əməli deyil, bəlkə, dil üzərində tədqiqlər (наблюдения над языком) şəklində elmi qiymətini təqdir etmək lazım gəldiyini unutmamalıdır.

9) Buradan da imla (орфография) üslubu məntiqi təmrin və mümarisələrinin nümunələrini, üsullarını işləyib hazırlamalı və bütün bu məlumatın, şimdiyə qədər olduğu kimi, yalnız sərff vasitəsilə əldə edilə biləcəyi etiqadını buraxmalıdır.

İştə bu doqquz nöqtə içərisində bugünkü türk məktəblərinin də pək ziyadə möhtac olduğu islahatın geniş və dərin əsasları göstərilmişdir. Bizdə bu nöqtələrə əlavə ediləcək bir şey varsa, o da sərffə və ümumiyyətlə lisana aid olaraq məktəblərimizdə yürüdülməkdə olan

qüruni-vüştai fikirlərin sıxı ələkdən keçirilməsi zəruridir ki, gələcək bəhslərimizdə bu xüsusu da mümkün olduğu qədər aydınlaşdırmağa qeyrət edəcəyiz.

Xülasə: Dilin məktəblərdəki yeni və əski mövqeyi haqqında yazdıqlarımızdan çıxan başlıca nəticələr şunlardır:

1) Türk-tatar xalqları həman bütün yeni Avropa millətləri ilə bərabər oxuyub-yazmağa, yəni mədəni həyat sürməyə başladıkları halda, türk dili ancaq on doqquzuncu əsrin ortalarına doğru məktəbə girməyə başlamışdır. Gərçi Mahmud əl-Kaşqari dövründə, yəni miladi on birinci əsrdə, Əlişir Nəvai zamanlarında, yəni on beşinci əsrdə Orta Asiya və on altıncı əsrdən, yəni Berqameli Qədri əfəndinin "Meysərətül-ülum" namındakı sərfi yazıldığı zamandan başlayaraq, Kiçik Asiyada bu xüsusta bir çox təcrübələr yapılmışsa da, on doqquzuncu əsrə qədər nəticə verməmişdir.

2) Türk dili məktəblərə Rusiyada miladi 1744 və Türkiyədə hicri 1242 sənələrindən başlayaraq girmişdir. Bu xüsusta şimal türklərində Qəyyum Nasiri, cənub türklərində Cövdət və Fuad paşaların, İsmail Qaspirinski, Həsən bəy Məlikov kimi zəvatin böyük rolu olmuşdur.

3) Avropa və rus məktəblərində tədrisat – dil və ədəbiyyat ətrafında toplandığı və mərkəziləşdirildiyi halda, bizim məktəblərimizdə daha ziyadə din və dini mövzular ətrafında mərkəziləşmə olmuşdur. İştə bunun üçün bu məsələ ətrafında mərkəziləşmə üsulu (**комплексный метод преподавания**) məsələləri ilə bağlı olaraq çıxan davalar bizim məktəblərimizdə və məktəb ədəbiyyatımızda görülməz.

4) Rus və Avropa məktəblərində dilin mövqeyi haqqında çıxan davanın başlıca nöqtələri şunlardır:

Bir qisim pedaqoq və psixoloqların fikrincə, məktəblərdə tədrisat dil ətrafında mərkəziləşdirilməlidir. Çünki dil yalnız həyatın bir qismi olmayıb, bəlkə, eynilə həyatdır və tamamilə həyatı əks etdirir. Sonra uşaqlar məktəbə gələrkən yalnız dilə malikdirlər. Binaən əleyh onlara veriləcək məlumat dil ilə bağlana bilməlidir. Halbuki digər bir qisim üləmanın fikrincə, bu qabil deyildir. Çünki dil bütün həyatı yalnız pək naqis olaraq əks etdirə bildiyi kimi, çox dəfə də konkret fikirlərin, təcrübələrin qarşısında durur və zehnin təbii inkişafına mane olur.

5) Dilin məktəblərdə mərkəzi rol və əhəmiyyət qazanmasına etiraz edənlərin haqqı vardır. Çünki əski məktəblərdə dil ən cansız və maraqsız və zehni inkişafa mane olacaq bir tərzdə tədris olunurdu.

Hər şeydən əvvəl dili zehni inkişafın vasitəsi və ictimai rabitələrin ən mühümlərindən birisi olaraq tələqqi etmək lazım gəlir.

6) İştə bunun üçün yeni məktəbdə dilin yeri, təbiiyyat və riyaziyyat elmlərinin yeri kibi olmalıdır. Yəni onlar kibi dil məşğuliyyətləri də zehni inkişaf etdirməyə, uşaqlarda pək ziyadə kəskin olan ictimai meyilləri qüvvətləndirməyə xidmət etməlidir.

HƏRF VƏ SƏS

*Yazının və səsin mənşələrindəki ayrılıq.
Səsin və yazının təkamülündəki ayrılıqlar. Nəticə*

Şimdiyə qədər yazılmış olan sərf və əlifba kitablarımızda məəttə-əssüf qayət bir cəhət unudula gəlmişdir: hərf ilə səsin qarşılıqlı münasibəti.

“Yeni” namı altında çıxan məqalə və kitabçalarda böyük həyəcan və şiddətlə müəllimlərimizə təklif olunan üsulların, yapılan alicənabənə tövsiyələrin belə bu xüsusi tənvirə zərər qədər əhəmiyyət vermədiyi görülməkdədir. Əlifba tədrisi üsullarını gözdən keçirdiyimiz zaman görəcəyimiz vəchlə, şimdiyə qədər məktəblərdə tətbiq oluna gələn və “sövti” təbir olunan üsulların da bu iki mühüm hadisəni bir-birindən ayırmağa xidmət etmədiyini nəzəri-etibara alırsaq, bu nöqsanın nə qədər əski və tarixi bir ənənə şəklinə girdiyi özlüyündən aşkar olur.

Səs nədir? Bizim ifadə üçün qullandığımız səs, yəni lisan vahidi-qiyasısı bir çox mürəkkəb hərəkətlərin nəticəsidir ki, burada başlıca iki amili ayırmaq lazım gəlir: 1) üzvi, 2) ruhi.

Bundan əvvəlki bəhslərimizdən birində (“Lisaniyyatın əsasları”) olduqca vaze, müfəssəl surətdə izah etdiyimiz kibi, səsin meydana gəlməsində iştirak edən, rol oynayan üzvlərimizin – ciyərlərdən do-daqlara qədər – fəaliyyəti işlə bu birinci amili təşkil edir.

Ruhi amilə, yəni səsin ruhi cəhətinə gələcək olarsa, bu hər səsə zəhnimizdə, ruhumuzda rəbt olunan mənədir ki, bunsuz çıxardığımız səs lisani bir qiyməti haiz olamaz. Binaən əleyh ağzımızdan çıxan hər səs, lisani bir səs isə müəyyən bir ruhi cəhətə malikdir. Biz bu ruhi cəhətə o səsin mənası deriz. Hər mürəkkəb müəssisə, vücud, aparat, alət kibi, səsin mahiyyəti də dəyişməyə, bir haldan çapucaq digər bir hala keçməyə fəvqəladə meyyaldır. Hətta mütəəssib və incə fonetik-sövtiyyatçılar bir dəfə söylədiyimiz səsin ikinci dəfə eyni surətlə istehsalı, söylənməsi qabil olmadığını iddia etməkdədirlər. Çünki təcürbi səs bilgisinin (**экспериментальная фонетика**) fizioloji və anatomi elmlərinə dayanaraq bizə söylədiyinə görə, zahirdə, ön qolay, bəsit bir səsin söylənməsi üçün binlərcə əzələ, əsəb və sınırlar işləmək

lazım gəlir. Əgər bu əsəb və əzələciklərdən hər hankı birisi ikinci dəfə o səsi tələffüz etdiyimiz zaman məəttəl qalır, yaxud başqa bir tərtibdə, yəni əvvəl və ya sonra fəaliyyətə keçərsə, əldə edilən səs artıq başqa bir səsdir. Şübhəsiz, qulaq və sameəməiz bu qədər dəyişmələrin fərqi-nə varmaz. Sameə qulağımız yalnız səslərin bəlli tiplərini fərq edə bilib, bunların arasında bulunan yüzlərcə övfaq və intiqali (**переходной**) səsləri qeyd və təmyiz iqtidarından məhrumdur. Başqa bir dil ilə söyləyəcək olarsa, qulaq yalnız məxrəcləri qeyd edə bilir. Halbuki məxrəc nədir?

Əski Şərq sövtiyyat (təcvid) kitablarında belə qeyd edilən məxrəc (**articulation**) bir-birində fizioloji, anatomik xüsusiyyətlər ilə ayrılan müstəqil üzvlərdən başqa bir şey deyildir. Məsələn, [i] səsini alacaq olarsa, görürüz ki, bunun istehsalında dilimiz yuxarıya, yəni damaq deyilən boğaz tavanına doğru yüksəlir və ciyərlərimizdən çıxıb gələn hava üçün bir kanal təşkil edir ki, bu surətlə havanın bu kanaldan çıxarkən meydana gətirdiyi ehtizaz qulağımıza yetişir və burada [i] səsi təsirini hasil edir. Lakin bu surətlə təşkil edəcəyi kanallar hər zaman bir-birinin eyni olmaya bilir. Bu [i] səsindən əvvəl və yaxud sonra tələffüz edilən və yaxud ediləcək olan səsin burada pək böyük təsiri vardır.

İnsan yüz binlərcə ildən bəri səs ilə məqsədini anlatmaq və lisanı təkamül etdirmək sayəsində qonuşmaq o dərəcəyə varmışdır ki, bu gün artıq bir sözü söyləmək istədiyi zaman tədaiyi-əfkər (**ассоциация идей**) sayəsində bütün bir söz, hətta bütün bir cümlə birdən zəhnə gəlir və bunun üçün bir səsi söylərkən insan daima ondan sonra gələcək səsi göz önündə tutaraq, ikinci və yaxud üçüncü səsə də sövti üzvlərini hazırlar. İşlə bu halın nəticəsi olaraq, daima səs özündən əvvəl və yaxud sonra gələnlərin təsiri altında bulunur. Bu nöqtəni müəllimlər daima xatırdə tutmalıdırlar. Çünki bu hadisədən səslərin tədqiqi və təlimi ilə uğraşanlar üçün qayət mühüm nəticələr çıxarıla bilir:

1) Birinci nəticə, bir sözün başında bulunan bir səs ilə sözün ortasında və yaxud sonunda bulunan eyni səs arasında böyük fərq vardır. Bunun üçün sövtiyyatda, səslərin tədqiqində daima baş səs, orta səs və son səs ayrıca göstərilir və qeyd olunur. Türk-tatar müqayisəli lisaniyyatı bizə türk dilində bundan bir çox əsrlər əvvəl bulunan baş, orta və son səslərin başqa-başqa səslərə təbəddül etdiyini pək açıq, pək qəti surətdə göstərir.

2) Dil səslərini işlə bunun üçün ayrı-ayrı almaq qabil deyildir. Səslərin ayrı-ayrı alınması yalnız təlimi və tədrisi məqsədlə yapılmışdır ki, bunun da artıq tərk edilməyə başlandığını iləridə görəcəyiz.

3) Buradan çıxan bir nəticə də şudur ki, səsləri söz, sözləri cümlə içərisində tədqiq etmək lazımdır. Səsləri bəsit mədənlərə bənzətmək qabil deyildir. Kimya elmi mürəkkəb mədənləri və üzvi vücutları bəsitlərə təhlil edə bilir. Lakin biz səsləri elmi nöqtəyi-nəzərdən tamamilə mücərrəd və bəsit surətdə əldə etməyiz.

İşlə bu nəticələri gözədən keçirdikdən sonra şunu da deməliyiz ki, elmi nöqtəyi-nəzərdən səs üzviyyət ruhiyyətimizin bəlli bir qisminin fəaliyyətdən nəşət edər.

Hərflər və yaxud yazıya gələcək olarsa, bunun mənşəyi və tarixi tamamilə başqadır. Səs hər şeydən əvvəl sameəvi, yəni qulaq vasitəsi ilə əldə edilən bir intiba, təsir (**ощущение**) olduğu halda, yazı yalnız basirəvi, göz vasitəsi ilə alınan intibalardandır. Səs çıxaran üzvlərimizlə yazını meydana gətirən, bir sözlə yazan üzvlərimiz və bu işdə iştirak edən əsəblərimiz, əzələlərimiz tamamilə başqadır. Daha iləriyə gedəcəkdir olarsa, damağımızdakı dil və səs mərkəzimizlə yazı və hərflər mərkəzimiz arasında da fərq vardır. Yəni səs ilə yazı damağımızda tamamilə ayrı və müstəqil mərkəzlər tərəfindən idarə olunur.

Yazı əvvəla "təsviri" (**пиктография**) təbir olunan yazılar şəklində başlamışdır ki, burada əlalədə səs ilə yazı arasında böyük bir fərq yoxdur. Bu soy yazı bu gün də bir qədim ibtidai xalqlar arasında rast gəlməkdədir. Bu soy yazılara ən ziyadə Şimali Amerika yerlərində rast gəlinməkdədir.

Malləri (**Mallery**) namındakı alim bu yazılar haqqında bir çox əsərlər yazmış və bunların rəsmlərini nəşr etdirmişdir. Bu soy yazılara əksəriyyəndə daş üzərində dünyanın hər tərəfində – İngiltərə, İsveç, Norveç, Monqolustan, Afrika, Avstraliyada... rast gəlinir ki, bu surətlə ümumiyyətlə yazının bütün xalqlarda bu surətlə başladığını fərz etmək pək ziyadə qolaydır. İnsan gördüyü şeyin əvvəla eynən şəklini kopya və təsvir etmək surəti ilə ifadə etməyə çalışmışdır. İşlə bu yazıların daş üzərində qalmışlarına "petroqlif" (**петроглиф**) təbir olunur. Bu soy yazının inkişafına bir misal olaraq şu vəqəni zikr edə bilərik:

Yerli meksikalılar latınca "pater noster" (**pater noster**), yəni "bizim babamız" sözünü yazmaq üçün əvvəla bir "bayraq" almışlar. Bayraq yerli Meksika dilində *pan*, sonra "daş" meksikaca *te*, kaktus

meyvəsi meksikaca *noçte* (**notsen**), son[ra] yenə "daş" *te* ki, bu surətlə: *Pante noç* (**Pante notscnte**) sözü əldə edilir və bu söz – *panter noster* ən ziyadə yaxın bir söz olaraq, daha doğrusu, bu latın sözlərinin qarşılığı olaraq qəbul olunur.

Yazının inkişafında ikinci dövr şimdi gətirdiyimiz misalda da müşahidə olunduğu vəchlə, rəsmlərin artıq müstəqil mənalarda deyil, bəlkə, müəyyən hecalar və yaxud səslərin ifadəsi üçün qullandığını görürüz. Yazının bu dövrünə "ideoqrafiya" (**ideographie**) təbir olunur ki, Misir, Çin və "çivi" (**клинопись**) bu növdəndir. Bundan sonra heca (**syllabique**) və hərflər (**буквенный**) və sövti (**фонетический**) yazılar gəlir.

Türk-tatar xalqları tarixlərinin bizə məlum olan dövrlərindən zamanımıza qədər bir çox yazılar qullanmışlardır. Bəzi alimlər Mesopotamiya mədəniyyətinin ən əski yazısı olan və bir çox zamanlar Kiçik Asiyada və onun ətrafında yeganə yazı olaraq qullanılan çivi – mixi və yaxud mismari yazını da Turan xalqlarının icad etdiyi fikrindəsələr də, bu xüsus görəyi kibi hənz isbat edilməmişdir. Bu surətlə türk xalqına isnad olunan yazıların başlıcaları Orxon, uyğur yazıları olub, bunların mənşələri haqqında da Radlov, Tomsen kibi alimlərin fikirləri az-çox müənaqışdır. Bu yazıları türk-tatarlar təqribən beşinci əsrdən başlayaraq qullanmış olsalar görəkdir. Bu yazılarda artıq heca və hərflər əsasları görürüz. Bundan başqa, türk-tatar dilləri rum, latın, yəhudi, qot, ərəb hərfləri ilə yazılmışdır ki, bunların heç birisi bu dilləri sövti surətdə ifadə etməmişdir.

Yazı da, dil kibi, zehni inkişafımızın və fəaliyyətimizin nəticəsidir. Lakin hər ikisinin inkişaf yolu və dərəcəsi eyni deyildir. Yazı dildən bir çox nöqtələrdə ayrılır. Birinci ayrılıq hər ikisinin inkişafındakı sürətin bir olmamasındadır. Məsələn, türk dillərinin son yazısı olan ərəb yazısının səkkizinci-döqquzuncu hicri və yaxud on birinci miladi əsrdən zamanımıza qədər olan təkamülü ilə türk dillərinin təkamülünü bir-biri ilə müqayisə edəcəkdir olarsa, dilin pək çəbuq, yazının dilə görə pək ağır dəyişdiyini görəcəyiz.

464 hicri sənəsindən qalmış olan "Divani-lüğətit-türk"də türkcənin şöyle yazıldığını görürüz:

Ol tun yudu. "O kürkünü yıkadı". *Ol angar at atadı.* "O ona ad adadı, ad verdi". *Yaşlıq ər* "yaşlı ər (erkək)", *yastıq* "yasdıq", *yekən* "yalan", *yaşın* "ildırım".

Burada bəhsimiz yazımızın tarixini tədqiq etmək olmayıb, bəlkə, lisani təbəddüllərlə yazı dəyişmələri arasındakı fərqi göstərmək olduğundan bir də yeni türkçə mətnlərdən bir parça alalım:

Uzaqda bir ada, qarlı şəvahiq ilə köpüklü bir dalğa kibi dururdu cümləsində *ada, bir, dalğa* kibi sözlərin yazılışını alacaq olursaq, Osmanlı-türk şivəsində bunların “dalğa”, “ada” və “bir” şəklində söyləndiyini biliyoruz. Halbuki yazı burada Mahmud Kaşqarının imlasına yaxın bir imla ilə bu sözləri qeyd etmişdir.

Hərflər və yaxud yazının səs ilə olan münasibəti, məsələn, Ayvazovskinin fırtınalı bir dənizi göstərən tablosu dəniz ilə gerçəkçi dəniz arasında olan fərqlə ölçmək olur. Burada tablo – yazı və həqiqi, canlı dəniz, dil, yaxud səs olur.

Hər halda dil oxudan, əlifba tədrisinə başlayan müəllimlərimiz xüsusi iycə xatırlarında saxlamalıdır. Əski məktəb uşaqlarının məktəbə gələrkən nasıl bir lisani sərvət, söz xəzinəsi gətirdiklərini nəzəri-ətibara almağa lüzum görmədən, doğrudan-doğruya əlifba və yazı oxutmağa qalxırdı. Halbuki əlifbaya başlamadan əvvəl müəllim uşaqlarla gərəyi kibi aşina olmalı, bunun üçün də onlarla ən ziyadə tanış olduqları və digər dərslərin məalına, mündəricəsinə uyğun müsahibələr götürməlidir. Bu soy müsahibələrin teması, tərtib üsulu, az-çox müəllimin öz ixtiyarına bağlı qalır. Hər nə qədər son zamanlarda gərək rus və gərəksə türk-tatar üsulçuları bu xüsusda bir taqım planlar təklif etməkdə isələr də, bundan məqsəd daha ziyadə müəllimlərə tutuna biləcək istinadgah vermək olub, yoxsa müəllim tələbələrini iyi tanıdığı təqdirdə daima daha iyilərinə bula bilir. Müxtəlif üsulları izah edərkən bu xüsusdakı nümunələrdən bəzilərinə zikr edəcəyiz.

ƏLİFBANIN ÖYRƏDİLMƏSİ

Höccələmə üsulu. Sövti üsul. Fonomiçik (sövti təqlid) üsulu.

Məxrəclər üsulu. Bütün şəkillər üsulu. Nəticə.

Əlifbasız oxutma. Əlifba dərsi nümunələr.

Türk-tatar xalqları ərəb yazısını qəbul etdiklərindən onların məktəblərində qullanan üsul da bu yazıya uyğun olaraq qəbul edilmişdir. Bu üsul “höccələmə üsulu” (**буквослоговый, слоговый**) namilə məşhur olan üsuldur ki, Avropa və rus məktəblərində də sövti üsula (**звуковой метод**) qədər hökm sürmüşdür. Bu üsul heca yazıya uyğun bir üsul olub, hərflər yerinə o hərflərin bir və ya bir kaç hecadan ibarət adları öyrədilir və bu adların tərkibi sayəsində söz əldə edilir.

“Əlif”, “be”, “te”, “sin”, “şin”, “sad”, “zad”, “ayn”, “ğayn”, “qaf”, “kaf”, “nun”... ilax. kibi isimlərlə zikr olunan hərflər tərkib olunur və etibari, cəbri bir yolla hərflər nəticələr əldə edilir, məsələn:

“Be” + “əlif” = *ba*, “sad” + “əlif” = *sa*, “ğayn” + “əlif” + “be” = *qab* və sairə. İştə yazı da bunun üçün əlifba (**азбука**), yaxud **alpha-beta** namilə yad oluna gəlmişdir. Bu üsulu, Afanasyevin dediyi kibi, tamamilə işdən çıxmış və məktəblərdən çıxarılmış bir üsul olaraq təsəvvür etmək əlbəttə, yanlışdır. Çünki bütün yeni Şərq və Qərb məktəblərində ən böyük yer işğal edən sövti üsul əsas etibarilə höccələmə üsulunun bir az islah edilmişdir.

Sövti üsulu Avropa məktəblərinə XVI əsrdə alman pedaqoqlarından İkelzamer (**Икельзамер**), yenə alman pedaqoqlarından Stefani (**Стефани**) namındakı zatların himməti ilə girmişdir. Rusiya türk-tatarları arasında on doqquzuncu əsrin sonlarında məşhur qəzetçi və pedaqoq İsmail Qasprinskiyin təşviqi və qeyrəti ilə məktəblərə girə bilmiş və 1905-ci inqilabından sonra böyük bir sürətlə həman bütün türk-tatar məktəblərini qaplamışdır. Bu üsulun ilk dəfə məktəblərdə tətbiqi Bəkir Əməkdar, Mahmud Rüşət¹⁸ kibi müəllimlərin ismi ilə bağlıdır.

Dilin vahidi-qiyasisi, ən bəsit ünsürü olaraq səsi alıb bunun üzərinə əlifbanı öyrətməyə çalışan sövti üsulun bir kaç şəkli vardır:

- 1) tərkibi (**синтетический**),
- 2) təhlili (**аналитический**),
- 3) təhlili-tərkibi (**аналитико-синтетический**) üsuludur.

¹⁸ Tatarlarda üsuli-codid. I. Bayburtlu, №2, 1923.

Sövti üsulun tərkibi şəkli ayrı-ayrı səsləri və bunların işarəti olan hərfləri öyrədərək, bunlardan hecalar və sözlər təşkilinə, qurulmasına doğru gedir. Əski üsulda, yəni höccələmə üsulunda səslərin ənənəvi sırasına qarşı sövti üsul səslərin sırasını başqa dürlü, yəni bu səslərin qolaylığına, güclüyünə görə təsbit edir. Bundan başqa, səslərin hecalara və bunların bütün sözlərə çevrilməsi səslərin öyrənilməsi ilə müvazi surətdə gedir, əski üsulda olduğu kibi, bütün əlifbanın keçilməsinə buraxılmıyır. Məsələn, uşaqlarla [b], [a] səslərini keçər-keçməz bunlardan dərhal *ba* hecası və *baba* sözü əldə edilyor.

Üsul-sövtinin təhlili şəklinə gələcək olarsa, bunda tərkibi üsulun əksinə olaraq, sözdən hərəkət olunur. Sonra söz hecaya, heca səslərə təhlil olunur. Bu üsul tam şəkildə məşhur fransız pedaqoqu Jokotoda (**Жокото**) (1770-1840) rast gəliyoruz ki, bu adam Fene-lunun "Telemax" namındakı əsərindən bütün cümlələr alaraq, buradan sözlər, hecalar və səslər ayrılır. Bu üsul məlumdan məhula, konkretən – şanıdan mücərrədə doğru gediş olmaq dolayisilə, şübhəsiz, daha məntiqi və sağlam bir üsuldur.

Bu gün artıq məktəblərdə bu üsulların heç birisi müstəqil olaraq qullanılmıyır. Bu gün artıq məktəblərdə təhlili-tərkibi üsul keçilir. Yəni oxuma-yazma bir yerdə öyrənilir. Bu üsul bütün təfərrüatı ilə "səslərə hazırlıq münasibətləri"ni işləmişdir ki, burada nitqin sözlərə, sözlərin hecalara və bunların səslərə ayrılmasından sonra təkrar səslər hecalara, hecalar sözlərə, sözlər də bütün bir cümləyə toplanır. Cümlənin sözlərə, hecalara və səslərə, bunların da cümləyə toplanması qiraət-oxuma əsası kibi tələqqi olunurdu. Bundan sonra yazma, oxuma bir yerdə gedir. Yazılan söz dərhal oxunur. Bununla bərabər, yazma oxumadan əvvəl gəlir. Çünki təhlil tərkibdən əvvəl yapılır.

Bu üsulun əsası "səsin dilin ən bəsit vahid qiyasısı kibi tələqqi olunub, hər sözün səslərə ayrılma biləcəyini" zənn etməkdən iləri gəlir. Bunun üçün hər hankı bir sözü səslərə ayırmaq, sonra ayrılan səsləri sözlərə, cümlələrə toplamaq oxumaq-yazmağın əsasını əldə etmək üçün kifayət edər.

Bu üsul həqiqətən "oxumaq" adamın icadıdır. Çünki bu üsulun əsas etibarilə aldığı canlı dil deyil, bəlkə, yazıdır. Burada səsdən ziyadə hərflər göz önündə tutulmuşdur. Səs ilə hərflər yalnız sövti üsulu icad edənlərin bir-birinə qarışdırması nəticəsi olaraq meydana çıxmış deyildir. Bu üsul üçün bir çox rəhbərlik yazanlar, sərf və nəhv kitabı

tərtib edənlər eyni xəyata düşmüşlərdir. Rus məktəb və sərfələrində təkrar oluna gələn bu böyük və elmi xəta, akademik Fortunatov (**Фор-тунатов**) tərəfindən göstərildiyi kibi, türk məktəb sərfələrində eyni halın mövcud olduğu bizim bir çox məqalə və əsərlərimizdə ayrı əhəmiyyət və diqqətlə iləriyə sürülmüşdür.¹⁹

Şimdi sövti üsulu daha yaxından tədqiq edəcək olarsa, hər şeydən əvvəl yuxarı bəhslərdən birində ("Lisaniyyatın əsasları"...) az-çox təfəsil ilə zikr etdiyimiz nöqtəni xatırlamalıyıq. Canlı, yəni tələffüz olunan bir sözdən səsləri ayırmaq qabil deyildir. Bu surətlə sözdən ayrılacaq olan səs heç bir zaman belə canlı söz içərisində bulunan səsin eyni deyildir. Hər səs söz içində kəndisindən əvvəl və yaxud sonra gələn səslərə görə təbiəti dəyişdirir. Bunun üçün ayrılıb alındığı, təcrid edildiyi zaman əlimizdə artıq söz içindəki səsdən yalnız bir əsas, ümumi tip qala bilir. Saitələr haqqında bu fikir doğru olduğu kibi, samitələr (**согласн.**) haqqında daha ziyadə doğrudur.

Məsələn, [k], [p], [b] kibi səsləri *ka*, *pa*, *ba* kibi hecalardan təcrid edərək, ayıraraq tələffüz ediniz. "Maneəli" və "indifai" (**взрывные**) təbir olunan bu səslər daima ciyərlərdən gələn hava qarşısında dil, diş və dodaqların maneə təşkil etməsi və bu maneənin havanın şiddəti, qüvvəti sayəsində ortadan qalxması ilə meydana gəlir. Lakin bu maneə ortadan qalxar-qaxmaz dərhal mədid, uzun bir səs, yaxud bir saitə hasil olur ki, əvvəlki indifai səs ilə bu saitə üzvi surətdə bir-birinə yetişmiş və ayrılmayacaq bir halda bulunur. [K], [p], [b] kibi səsləri ayrıca tələffüz etmək istədiyimiz təqdirdə bunların istehsalı üçün lazım gələn indifa, patlamadan (**взрыв**) sonra daima qısa bir nəfəs (**короткое дыхание**) hasil olur ki, bu səslərin hüviyyəti şu surətlə təyin edər:

Səs + qısa nəfəsəlmə və bundan hasil bir növ gurultu.

Buradan pək açıq olaraq görülür ki, canlı tələffüz olunan bir sözdən səsləri ayırmaq qabil deyildir. Yazını hərflərə ayıra bildiyimiz kibi, sözü səslərə ayıramaz. Ayrı alınan səslərlə söz içərisindəki səslər arasında yalnız üzvi (fizioloji) deyil, bəlkə, eyni zamanda sövti (**акустический**) fərq vardır. Söz səslərin bəsit və adi yekunundan ibarət deyildir. Yəni *baba* = [b] + [a] + [b] + [a], yaxud *daba* = [d] + [a] + [d] + [a] deyildir. Yuxarıdakı bəhslərimizdə dediyimiz kibi ayrı səs başdan-baş a bir fərziyyə, bir xəyaldan ibarətdir.

¹⁹ Bunlardan Azərbaycan "Yeni məktəb" məcmuəsinin 1925 tommuz nüsxəsində çıxan "Türk dili sərfələrinin ümumi qüsurları" namındakı müfəssəl məqaləmizi göstərə bilərsiniz.

Bütün bunlar doğru isə, sözü səslərin yekunu sayaraq, işlə başlayan sövti üsulun ən mühüm və dərin əsası öz-özlüyündən sallanmış olur.

Çocuğun qulağı da, yaşlı adamın qulağı (daha doğrusu, sameəsi) kibi, ayrı-ayrı səsləri deyil, bəlkə, bütün bir sözü, hətta cümləni bir küll, bütün olaraq qəbul edir. Həqiqətən bir nəfəsilə söylənən bir söz, bir cümlə, yaxud bir cümlə parçası bir-birinə o qədər bağlıdır ki, insanın sameəsi bunları birdən alır və birdən tələqqi edər, anlar. Buna qarşılıq sövti üsul rəhbərləri və tərəfdarları səslərin təmdid olunaraq, çəkilərək tələffüz olunmasını tövsiyə edirlər. Halbuki nə qədər uzadılsa-uzadılsın, samitələri və bilxassə ani (**мгновенный**) səsləri saitəldən və ümumiyyətlə başqa səslərdən ayırmaq qabil olmaz.

Sövti üsulun bu xüsusa nə qədər aciz olduğu, səsləri ayırmaqdan ziyadə birləşdirməkdə görülür. Ayrı-ayrı səsləri tərkib edərək tam bir söz əldə etmək üçün müəllimlərin faydasız yer və məktəblərdə nə qədər uğraşdıqları cümləyə məlumdur. Müəllim və tələbələr nə qədər uğraşırsa-uğraşsın, müəllimin komandası ilə uşaqlar ayrı-ayrı səsləri bir-birinin arxasından nə qədər çabıq tələffüz edərsə-etsin, heç bir zaman bir taqım süni çarələr araya qarışmadan bu ayrı və cansız səslər bütün bir canlı söz meydana gətirəmiyor. Çünki "a + b" tərkibi daima "b" və qısa bir tənəffüs ilə "a"-nın tərkibindən ibarət oluyor. Halbuki *ba* hecası doğrudan-doğruya bir səs tərkibindən ibarətdir. Birinci əsası söylərkən sövti üzvlərimizin çalışması qətiyyən ikincisindəkinin eyni deyildir. Ən iyi müəllim burada sövti üsulunu ən fəna tətbiq edən, – demək lazım gəlir. Belə bir müəllim uşaqları çox yormadan səslərin birləşməsindən çıxacaq hecanı və yaxud sözü söyləyir.

Sövti üsulda, bir daha təkrar edəlim, əsas səs olmayıb, bəlkə, səs yerinə alınan hərfdir. Tələbənin birisinə [b] səsini söyləyərkən, o birisinə dərhal [a]nı əlavə etməyə də eyni tərzdə irtikab olunan əfv olunmaz xətalardandır. Bu surətlə əldə edilən *ba* hecası taxtaya yazılır, hətta yazı vasitəsilə bir-birinə birləşdirilir. Halbuki, yuxarıda söylədiklərimizdən anlaşıldığı kibi, iki ağızdan çıxan səs ilə bir heca tərkib və təşkil etmək lisaniyyatın və ümumiyyətlə elmin əsas qaydalarına ziddir, qarşıdır. Əgərçi bu surətlə alınan heca doğrusa, o halda "b + əlif = ba" tərkibi də eyni surətlə doğrudur. Çünki hər iki halda ayrı-ayrı hecalar birləşdirilərək, bütün hecalar əldə edilir. Bu da ancaq bu hecaların bir-birinə bənzəməsi və tədaiyi-əfkar qanunu sayəsində mümkün ola bilər. Bu təqdirdə sövti üsul ilə hərf və yaxud höccələmə üsulunu

arasında qətiyyən böyük bir fərq yoxdur, – deməkdir. Burada sövti üsulunu höccələmə üsuluna qarşı artıqlığı, təfəvvüqü yalnız hərflərin isimlərini, adlarını bəsitləşdirərək "əlif" yerinə, "a", "sad" yerinə, "s" kibi isimləri yerləşdirməsindən başqa bir şey deyildir. Başqa bir cəhətdən höccələmə üsulunu, sövti üsuluna fərqdir. Çünki höccələmə üsulunu doğrudan-doğruya "b + əlif = ba" deyər öyrədir və bu isimlərə səslərin isimləri, işarətləri nəzəri ilə baxır. Halbuki sövti üsul, hərfləri, səs yerinə qəbul edərək bu hərflərin tərkibindən sözlər hasil olduğuna inanıyor.

Xülasə, sövti üsulunu bu gün artıq yeni məktəblərdə qəbul və tətbiq oluna biləcək bir üsul adlandıramayız. Sövti üsul, bir tərəfdən, canlı dildən uşaqları ayırır, digər tərəfdən, elmi lisaniyyatın əsaslarına müxalifdir. Nəhayət, tərbiyəvi nöqtəyi-nəzərdən baxıldıqda yalnız mücərrəd və uşaqların zəhnlərinə girməyəcək dərəcədə xəyali olan səslər və lisani hadisələrlə məşğul olduğundan eyni surətdə mənfi bir üsul olaraq görülür.

Bizim məktəblərimiz sövti üsul üzərində elmin son nəticəsi olaraq durub-qaldığı halda, Avropa və rus məktəbləri uzun zamanlardan bəri yeni-yeni üsullar axtarıb qoyulmuşlar və artıq zamanımıza qədər bu yolda bir çox diqqətəlayiq təcrübə və nəticələr əldə etmişlərdir.

Bu gün artıq əsasları elmi lisaniyyatın verdiyi nəticələr, məlumatdan alınmış üsullar vardır ki, bunların başlıca mövzuları tələffüzlərin təhlilindən ibarətdir. On altıncı əsrdə sövti üsulunu əsasını qurmuş olan İkelzamer səslərin təbiətini meydana çıxarmaq üçün təhlil və tərkibdə tələffüzlərin (**произношения**) tədqiqini iləriyə sürmüşdür. Lakin daha açıq və daha qəti surətdə tələffüzləri təhlil üsulunu fransız pedaqoqu Olivye (**Оливье**), alman pedaqoqları Kruqa (**Круга**), Şave (**Шаве**) on doqquzuncu əsrin başlarında tətbiq etməyə başlamışlardır. Ruslarda bu üsulunu Anastasyev (**Анастасиев**) tərəfindən təcrübə olunduğunu biliriz. Bu üsulun şimdiki qədər məktəblərə girəməsinin səbəbi bu üsulda tələb olunan qarışıq tələffüz, daha doğru[su], məxrəc (**articulation**) isimlərinin əlifba tədrisini qolaylaşdıracaq yerdə daha ziyadə gücləndirməsindəndir.

Ən maraqlı və səs fiziologiyası-üzviyyətinin bütün xüsusiyyətlərini və elmi sövtiyyatın verdiyi məlumatı kullanan üsul Meymanın "Təcrübi pedaqoji haqqında müəhazirələr" namındakı əsərinin üçüncü qismində də zikr etdiyi, alman pedaqoqu Şpizer (**Шпизер**) tərəfindən

tətbiq olunan üsuldur. Bu adam burun və ağız boşluğunu ikiyə ayıran kəsmə bir model ilə uşaqlara müxtəlif səslər istehsal olunarkən nəfəsin nasıl çıxdığını göstərir. Bundan başqa, üzərində səslər istehsal, yaxud tələffüz olunarkən dodaq, dil, dişlərin, damağın (**небо**) oynadığı rolları, aldığı vəziyyətləri göstərən lövhəciklər hazırlayaraq bunlar vasitəsi ilə bütün qonuşma, söyləmə, nitq əməliyyatını (**процесс**) uşaqlara öyrətməyə çalışır. Uşaqlar hər səsin lövhəciyini və bu lövhəcikdə göstərilən tələffüz əməliyyatını, şəklini görərək bəllədikdən sonra bu lövhəciklərin (**карточки**) dürlü-dürlü tərtibdə birləşdirilməsi ilə dürlü hecalar və sözlər təşkilinə çalışırlar. İşlər məktəbdə ilərilədikdən və uşaqlar birinci hazırlıq dövrəsini keçdikdən sonra bu lövhəciklər yerinə, hərflər qoyularaq işə başlanır. Lakin bu hərflərə sövti üsulda və yaxud höccələmə üsulunda verilən isimlər deyil, bəlkə, bu səslərin məxrəclərinə, əldə edilmələri üsuluna işarət edilə biləcək başqa adlar verilir.

Bundan görünür ki, Şpizer hərflərin səs adı ilə adlandırılmasından və səs yerinə hərf öyrədilməsindən qaçaraq, bu üsulu həqiqətən təcürbi və elmi fonetika qaydaları üzərinə qura bilmişdir.

Lakin professor Meyman Şpizerin üsulunu izah edərkən uşaqların bu üsul sayəsində tamamilə canlı səslə tanış ola biləcəklərindən haqlı olaraq şübhə ediyir. Bundan başqa, yuxarıda ismini çəkdiyimiz fransız, alman və rus pedaqoqlarının üsullarında gördüyümüz güclüyü burada da görürüz. Çünki uşaqları birdən-birə olduqca qarışıq bir əməliyyat olan səs istehsalı, tələffüz, məxrəc məsələləri ilə – müşahidə, göstərmə üsulu ilə olsun – tanış etmək, sonra o vaxta qədər eşitmədikləri bir təqim rəmzi (**символический**) isimləri uşaqların zehnlərinə soxmaq qolay işlərdən deyildir.

Son zamanlar Rusiyada getdikcə kəndisinə böyük bir yer ayırmaqda olan üsullardan birisi də bütün şəkillər üsuludur (**метод целых образов**). “Amerikan üsulu” (**американский метод**) namilə şöhrət bulan və Rusiyada Y.Yanjulun (**Е.Янжул**) “Amerikan məktəbi” namilə yazdığı əsəri vasitəsi ilə intişar edən üsul da “bütün şəkillər” üsulunun bir budağıdır. Professor Meyman bu üsulu “bütün şəkillər üsulu” təsmiyə etdiyi kibi, başqaları “tərkiblər üsulu” (**метод совокупностей**) adlandırırlar.

Bu üsul uşaqları birdən-birə yaşlı adamların oxumaqdakı vəziyyətinə qoyar. Təcürbi pedaqojinin bizə göstərməsi boyunca yaşlı adam

ayrı-ayrı hərfləri deyil, bəlkə, bütün sözləri, cümlələri birdən oxur. Bu üsulun hərəkət nöqtəsi uşaqlara tanış olan maddələrin rəsmini cızmaq, yaxud surətini göstərməkdir. Hər rəsmi, yaxud surətin altına, yaxud yanına onun ismi də yazılı bulunur. Uşaqlar bu rəsmi yazını bir arada görə- görə ikisini bir arada xatırlamağa alışdıqdan sonra rəsm ortadan qaldırılır, yalnız yazı qalır. Bu surətlə uşaqlar ayrı-ayrı səsləri tanımadan bu sözləri və yaxud cümlələri oxumağa öyrənirlər. Tərkib üsuluna, yəni uşaqlara başda hərfləri, sonra bu hərflərin birləşdirilməsindən hasil olan sözləri, daha doğrusu, bunların yazılarını öyrənməyə alışan bizlər üçün bu üsul fəvqəladə güc və tətbiqi mümkün olmayan bir şey kibi görünür.

Bu üsulun ən böyük məziyyətlərindən birisi eyni zamanda həm basirəvi-göz (rəsmi-surət vasitəsi ilə), sameəvi (rəsmlərin və altına yazılan yazıların ağızdan söylənməsi), əzələvi (yazıların və rəsmlərin oxunması, söylənməsi və bu sayədə sövti üzvlərin hərəkət etməsi) intibə və təsirləri birləşdirərək uşaqların zehmində – başqa üsullarda – yalnız yazıdan hasil olacaq xəfif və zəif xətiyələri möhkəm surətdə yerləşdirir. Bunun üçün hənz uşaqları və yazını tanımayan uşaqlar buna baxmayaraq oxuduqlarının mənasını anlayaraq və eyni zamanda lazım gələndə əhəng və vurğunu da əldə edərək oxuyurlar ki, bu da ifadəli qiraət[ə] (**выразительное чтение**) hazırlıq xidmətini görür.

Bundan başqa, bütün şəkillər üsuluna pək yaxın digər bir üsul daha vardır ki, bu da səs təqlidi (**фоноимический**) təbir olunan üsuldur. Bu üsul 1889-1900 sənələrində Parisdə fransız pedaqoqu Qroslen (**Гросслэн**) tərəfindən işlənmişdir. Bu üsulun əsası müstəqil mənalı olan ayrı-ayrı səsləri alaraq uşaqlara bunları öyrətmək və nəhayət, bunların tələffüzü zamanında simanın, ağzın aldığı vəziyyətləri göstərir[...]

Məsələn: “ş!”, “s!”, “a!”, “u!”, “e!” kibi nida səsləri (**междометия**), yaxud “a?”, “e?” kibi istihfam, sorğu hecaları, səsləri ilə əlifbanın təliminə başlar.

Təqlidi səs üsulunu Qroslen canlı dildən yazılı dilə qolayca keçmək üçün bir intiqal, keçmə üsulu olaraq qullanıyır və bu nöqtəyi-nəzərdən diqqətəlayiqdir. Bu üsulu göz önündə tutmaq əlifbanın birinci zamanlarında faydalı material verə bilər.

Əcəba, şimdiki qədər zikr olunan üsullardan ən iyisi hankısıdır?

Bir çoxları bu suala: “Ən çabıq əlifbanı öyrədən” deyə cavab verməyə meyil edirlər. Lakin son zamanların pedaqojisi ümumiyyətlə

tezlik, sürətdən sakınılmasını tövsiyə ediyor. Bütün şəkillər təqlidi səs üsullarını müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilmək üçün sıxı və zorluqlu sürətdən vaz keçilməsi lazım olduğu ayrıca qeyd olunuyor. Zəhmət məktəbinin birinci sənələrində çocuğun zamanını yalnız əlifba tədrisi ilə doldurmayıb, bəlkə, əlifba ilə başqa məşğuliyyətlərin (rəsm cizma, kəsmə, yapışdırma, ümumiyyətlə əl işləri...) də sıxı-sıxıya bağlanmasını şərt qoyuyorlar.

Bunları nəzəri-etibara aldıqda ən iyi üsulun çocuqların təbiətinə, inkişaf xətlərinə müvafiq olan üsul olduğunu qeyd etmək lazım gəlir. Hər dürlü üsulun qiymətini verə bilmək üçün əlimizdə bulunan yeganə mizan budur. Burada, heç şübhəsiz, müəllimi də göz önündə tutmaq lazımdır. L.N.Tolstoyun fikrincə, ən iyi üsul müəllimin ən iyi bildiyi və ən gözəl qullana bildiyi üsuldur. Bu fikir doğrudur. Lakin buradan müəllimin yeni heç bir şey öyrətməyib, öz dar mühitinin çərçivə və təamülləri, ənənələri içərisində sıxışib qalması mümkündür, – nəticəsi çıxarılamaz. Bununla bərabər, çoxdan-çox üsul dəyişdirməsi, yaxud bir üsuldən başqasına adlayıb durması da pək ziyadə təhlükəli bir hadisə olaraq qeyd olunmalıdır. Bir sözlə, müəllim öyrədirkən o öyrənməlidir.

Bundan başqa, Tolstoyun bu xüsusda gözəl bir fikri daha vardır ki, bunu da burada zikr etməliyiz. Tolstoy deyir ki, heç bir iyi və yaxud fəna üsul yoxdur. Ən fəna üsul yalnız bir üsul içinə saplanıb qalmaqdır. Ən iyi üsul elə bir üsulsuzluqdur ki, müəllim hər üsuldən iyi, müsbət nöqtələri bulub ala bilsin və hər müşkül qarşısında yeni bir çarə, tədbir görə bilsin.

Məşhur lisançılardan professor Tomson (**Томсон**) da buna yaxın fikirlər bəyan ediyor:

“Məktəblərdə dil öyrətmənin ən məqul üsulu (əvvəldən hazırlanmış reçteyə, əvvəldən qurulmuş plana bənzəyən) üsulsuzluqdur. Yəni məktəbdə istemalı və fayda gətirməsi mümkün olan hər dürlü üsulu tətbiq edə bilməlidir. Çünki hər üsulun faydalı və müsbət nəticələr verə bilməsi üçün bir taqım şərtlər vardır. İstə bunun üçün ayrı-ayrı hər dəfədə, hər halda və vəziyyətdə müəyyən üsullara, məktəbin daxili və xarici həyatına görə lazım gələn əlavə və təshihləri yapmasını bilməlidir.”²⁰

ƏLİFBASIZ OXUMA

Безбуквенное обучение грамоте

Yuxarıdakı bəhslərimizdə ibtidai məktəblərdə, birinci basamaq zəhmət məktəblərində dil tədrisatının mövzusu çocuqların ana dili olduğunu qeyd etdik. Halbuki çocuqların ana dilini, məhəlli şivəni nəzəri-etibara alan bir tədris planına uyğun əlifba kitabı tərtib etmək pək ziyadə gücdür. İstə bunun üçün pedaqoji, tərbiyə aləmində “əlifbasız oxutma” lehinə getdikcə böyük bir cərəyan doğmaqdır. Əskidən bəri rus və Avropa məktəblərində və bir az əvvəl bizim məktəblərdə əlifbasız oxutmaya doğru götürən ünsürlər girmişdir ki, karton hərflər, əlifba cədvəlləri belə bir hərəkətin başlanğıcı kibi tələqqi oluna bilir. Zəhmət məktəblərinin qurulması və bu zəhmət məktəblərinə uyğun proqramların tərtibi ilə əlaqədar olaraq, bu son sənələrdə bu cərəyan daha da artmış və qüvvətlənmişdir.

Karton hərflərin çocuqlar tərəfindən yapılması, oxunan səslərin, sözlərin, cümlələrin çocuqlar tərəfindən rəsmləri çəkilməsi və nəhayət, dilə, şivəyə aid cədvəllərin düzülməsi dil tədrisində zəhmət ünsürünün birinci dərəcələri kibi tələqqi olunmaqdadır. Doğrudan da, əlifbasız oxutmanın faydasına bir çox əsasları, dəlillər vardır. Əlifbasız oxutma çocuğun təbii ana dili ilə süni ədəbi dil arasında köprü, keçid qurmaq pək ziyadə qolaydır. Əlifbanı oxutma çocuğu sürətlə təbii dildən, əsasdan ayıraraq süni və mücərrəd sahələrə sürükləməyə çalışdığı halda, əlifbasız oxutma təbii dil ilə süni, mücərrəd və ədəbi dili tərbiyə, elm qanunlarına və çocuqların ruhlarına, zehinlərinə daha uyğun və daha faydalı bir surətdə ahəngləşdirə bilir, prozsuz, maneəsiz birisindən digərinə onları keçirir.

Hazır əlifbalarda basmaqəlib və ümumi tərzdə bəzən və çocuğun nə şəxsiyyət, nə ruh və nə də mühitini nəzəri-etibara almayan materiala qarşılıq əlifbasız oxutmada material tələbələrini həyat və məişətinə daha ziyadə yaxlaşa bilir. Rəsmlərin altına, divarlara, bayraqlara yazılacaq dürlü-dürlü yazılar belə oxutmanın – əlifbasız [oxutmanın] planına pək qolay girə bilir. Bu surətlə çocuqların öyrənib yazacaqları sözlərə, əlifbalarda olduğu kibi, artıq cansız və çocuqlar üçün mücərrəd sözlər gözlə baxılamaz. Bu sözlər çocuqların öz məktəblərindən, öz təbiətlərindən, yaşayışlarından alınmışlardır.

²⁰ Общее языковедение, 2-е изд., стр. 413, 409 (по Афанасьеву).

"Ana dilinin öyrənmə üsulu" namındakı əsərlə son zamanlarda dilçilər və tərbiyəçilər aləmində böyük bir şöhrət qazanmış olan P.O.Afanasyevə görə, rüslardan üç müəllim və müəllimə bu xüsusda ən ciddi addımlar atmışlardır. Bunlardan Tixeyeva (**Тихеева**), Morozovanın (**Морозова**) yazdıqları "Əlifbanın təbii surətdə öyrənilməsi üsulu" ("**Способ естественного усвоения грамоты**") əsərləri ilə, bundan sonra meydana çıxmış olan İ.N.Şapoşnikovun (**И.Н.Шапошников**) əsəri hər cəhətdən marağa və tədqiqə layiqdir.

Bir neçə əsərin müəllifləri Tixeyeva, Morozova çocuqların birinci dərəcə tədrisatda xarici, təbii intibalarını nəzəri-ətibara almaq lazım gəl-diyinə istinad edərək, birinci zamanlarda kitab yerinə üstlərinə cüm-lələr və sözlər basılan lövhəciklərin (**карточка**) qullanılmasını tövsiyə edirlər. Hər məktəbin öz çocuqlarının işlərindən, təbiətindən və mara-ğından əks edən məsələ və fikirləri göstərəcək lövhəcikləri olmaq lazım gəlir. Əlifba və yaxud bu müəlliflərin verdiyi ada görə "lüğət" (**словарь**) (çünki çocuqlar hərfləri deyil, bütün sözləri oxumaq məcburiy-yətindədirlər) çocuqlar oxumaq işində az-çox təcrübə sahibi olduqdan sonra lazım olacaqdır.

Çocuqların basılı bütün sözləri birdən oxuya bilmələri üçün onlara sövti və imla cəhətdən ən qolay sözlərdən başlayaraq, müəyyən, bəlli əsaslar üzərində tərtib olunmuş kartoçka – lövhəciklər sistemini veri-yorlar. Səmədən (qulaq) başqanın basır – göz, görmənin də əlifbanı öyrənmədə çocuqlara yardım edə bilməsi üçün bütün bu əlifba tədri-sinə oyun şəkli veriliyor. Bu "oyun"un iki tərəfi vardır:

- 1) oyun üçün lazım gələn oyuncaq və əşyanın seçilməsi,
- 2) bu oyuncaqların və əşyanın adları olan yazıların tərtibi.

Bu oyunun dürlü üsulları vardır:

1) Çocuqların əlinə lövhəciklər veriliyor. Onlar bunlara baxaraq, lazım gələn maddələri arayıb bulmalıdır. Yaxud, biləks, maddələrə baxaraq, onların adları yazılı olan kartoçkalı bulmalıdır.

2) Masa üstünə bir kaç maddələr qoyulur. Rəhbər (müəllim) və tələbələr masanın çərçivəsində, ətrafında otururlar. İşlərindən birisi masa üzərindəki maddələrdən birisinin ismi yazılı kartoçkanı masa üzərinə buraxıyor. Kim əvvəlcə bu ismi oxuya bilirsə, o kartoç-kada yazılı olan maddəni masadan alıyor. Bunun da əksi yapıla bilər. Masa üzərinə əvvəlcə maddələrin ismi yazılı kartoçkalar qonulur. Bun-dan sonra sıra ilə maddələr soruluyor və çocuqlar maddə isimləri yazılı olan kartoçkaların üstünə qoyurlar.

Bu kitabda bundan başqa daha bir çox oyun üsulları göstərilir ki, bütün bu üsullar sözlərin çocuqların zəhnində yerləşməsinə yar-dım ediyor.

İştə bu surətlə çocuqların zəhnində kafi miqdarda söz ehtiyatı (**запас**) toplandıqdan sonra artıq sözləri hecalara, bunları da səslərə və hərflərə ayırmağa başlayırlar. Hecaları meydana çıxarmaq üçün müəlliflər sözləri kəsmək və yaxud bükmək üsulunu qullanıyorlar. Çoxhecalı sözlərdən əvvəl ikihecalı sözləri alıyorlar. Çocuqlar bu hecaları tanıdıqdan sonra artıq bu hecaların bir yerə gətirilərk eyni sözün təşkil edilməsi, yaxud başqa yeni sözlər yapılması çocuqlara həvalə olunur və bundan sonra üç-dörd, daha ziyadə hecalı sözlərin təhlil və tərkibinə keçilir. Bütün bu işlərdən sonra çocuqlara bütün bir qutu kartoçka verilir və onların özbaşlarına sözləri təhlil və tərkib etməsinə yol buraxılır.

Bu üsulun son dərəcəsi kartoçkaların hərflərə bölünməsi, kəsilməsi və eyni surətlə bu kəsilmiş hərflərdən sözlər təşkil[dir] Şapoşnikovun (**Шапошников**)²¹ əsəri də müəllimləri əlifba tədrisi üsulunda sərbəst və icadçı işə gətirmək xüsusunda pək faydalı və maraqlı bir kitabdır.

Bu rəhbərin müəllifi əsərində əsas olaraq canlı dili alır və şəkil tə-sirlərinə dayanaraq, çocuqları nəqş sənəti (**графическое искусство**) qaydaları ilə yazıya başladır və öyrədir.

Nitqin qrafik sənətdəki ifadəsi üçün müəllif iki dürlü işarətdən (**символ**) faydalanıyor:

- 1) sözlərin yerini tutacaq maddələrin rəsmləri,
- 2) eyni surətlə sözlərin yerini tutan cizgilər.

Qalan material hekayə, qiraət, canlı müsahibədən alınır.

Əlifbasız oxutmada pək elə mükəmməl alətlər, rəsmlər, cizgilər olmasa da, böyük zərər verməz. Yalnız kəsmə hərflərdən bir kaç nüsxə olmalıdır. Hecə olmazsa, bu hərfləri də çocuqların, tələbələrin əli ilə yaratmaq olur. Rəsmlərə gəlincə, onları da təsvirli nəşriyyatdan almaq olur. Burada ən mühüm məsələ prinsip olub, konkret əməli şəkilləri müəllimin özü və tələbələrin marağı bulub çıxarır.

Əcəba, bizim türk məktəblərində bu üsulların hankısı daha ziyadə əlverişlidir?

²¹ И.Н.Шапошников, Живые звуки. Руководство для обучения детей письму и чтению без букваря с приложением 94 отдельных рисунков. Государственное изда-тельство, 1922.

Burada dilimizin, bilxassə yazımızın, yəni ərəb yazısının təbiətini nəzəri-etibara alaraq, şübhəsiz, bütün şəkillər üsuluna (**метод целых образов**) doğru getməliyiz. Türk dili iltisəqi dillərdən olduğundan sözləri bütünlə aldığımız və yan-yana düzdüyümüz zaman onlarda müş-tərək olan qisimləri, yəni ədat, şəkilçiləri (**affixe**) ayırıb çıxarmaq pək ziyadə qolaydır. Başqa tərəfdən, onu da nəzəri-etibara almalıdır ki, türk dilində sözün bitməsinə, yəni kəndisindən əvvəl və sonra gələn sözdən ayrıldığına mənə və sərf əlamətlərindən başqa, sövti əlamət də vardır ki, bunu da bizə saitələr ahəngi (**vocalharmonie**) verir. Sövti nöqtəyi-nəzərdən alındıqda, yüksək, yaxud incə bir səsdən sonra incə və yaxud yüksək, qalın və yaxud alçaq bir səsdən sonra qalın və ya alçaq səs gəldiyini görüyoruz ki, çocuqların nəzər-diqqətini bu hədi-səyə cəlb etmək pək ziyadə qolaydır.

Sonra türk dilində birhecalı müstəqil sözlər pək çoxdur. Əlifba tədrisində, şübhəsiz, bu sözləri işləmək böyük faydalar gətirə bilər. Sonra sövti təqlid sözləri də hər türk şivəsində bol-bol bulunuyor. Bu sözləri də unutmalıdır. Vəlhasil, ərəb yazısı ilə yazdıqca bizim üçün bütün sözlər, yaxud bütün şəkillər üsulundan əlverişli bir üsul yoxdur. Zətən ərəb yazısı ilə yazmanı öyrənənlər ayrı-ayrı hərfləri bir-birinə rəbt edib, bağlayıb və yaxud tam bir sözü ayrı-ayrı hərflərə ayırır ki, çək-dikləri güclükləri, daha sonra ərəb hərfləri ilə türk səslərinin işarətində daima meydana çıxan əskiklikləri və çocuqlar üçün pək böyük əhəmiyyəti olan məntiqsizlikləri heç bir zaman unutmazlar və əlifbanı istər-istəməz bütün şəkil, yaxud bütün söz əməliyyəsi ilə əldə edərlər. Ərəb yazısını tətbiq etdikcə əsasən ayrı-ayrı hərflərin bəhsini çocuqlara açmaq və onları qandırmaqdan daha çətin, daha müş-kül bir iş olamaz.

Halbuki bütün şəkil üsulunu tətbiq etmək də qolay deyildir. Bunun üçün olduqca böyük hazırlıq və iyi təchiz edilmiş siniflər lazımdır. Məlum olduğu üzrə, belə məktəblər hənuz bizim türk-tatar maarif dünyasında pək azdır. Bir çox yerlərdə və tələbələrimizin əmrinə ancaq bir az tabaşir (bur) ilə bir siyah taxtadan (lövhədən) başqa bir şey verilmiş deyildir. Bu gün əməli və mümkün bir üsul bu surətlə yenə müəllimlərin çoxdan bəri alışıb gəldikləri sövti üsul ola bilər. Lakin sövti üsulu da müəllim dürlü-dürlü verə bilər. Əgər bizim şimdiyə qədər verdiyimiz məlumatı və aşağıda hər üsula aid olaraq gətirəcəyimiz dərs nümunələrini nəzəri-etibara alır və yalnız bununla

qalmayıb, tədqiqatını daha ziyadə ilərilədirsə, əlbəttə, öz mühitinə, öz tələblərinə, məktəbinə uyğun fənni bir əlifba tədrisi planı bulmaqda gecikməyəcəkdir. Bizim bu bəhsimizdən müəllim əlifba tədrisi məsələsinin hər şeydən əvvəl çocuğun zehni, istedadı, təbiəti, mühiti və oxutduğu dilin mahiyyəti ilə bağlı olduğunu iyicə anlaya bilmişsə, bizim məqsədimiz hasil oldu, – deməkdir. Hər halda əlifbaya hərfi-hərfinə yapışb qalmaq nə elmi, nə də tərbiyəvi cəhətdən doğru olamaz. Əlifbasız oxutmada hər müəllim öz təcrübəsini hecaba ala bilər ki, tədris və tərbiyədə də ən qiymətli ünsür işlə budur.

ƏLİFBA DƏRSİ NÜMUNƏLƏRİ

TİMOFEEVİN (ТИМОФЕЕВ) TƏBİİ SƏS ÜSULU İLƏ (ЕСТЕСТВЕННО-ЗВУКОВОЙ МЕТОД) VERDİYİ DƏRS

[a] dediyim zaman nə yapıyorum?

Ağzımı geniş surətdə açıyorum və səs çıxarıyorum. İştə [a] deyən adamın siması (*şəkil göstərir, yaxud özünü*). Uzunca bir müddət [a] deyiniz və əlinizi ağzınıza tutunuz. Ağzıdan sıcaq havanın çıxdığını duyuyorsunuz.

İnsan ağzı qapalı ikən söyləyə bilirmi? Xeyr. Mənə baxınız! (*Ağzımı qapayıram*). Səs çıxarıyorum və [m] diyorum. Bən [m] dedikcə ağzım qapalıdır. Şimdi bir az uzun müddət [m] deyiniz və əlinizi burnunuza götürünüz. Burnunuzdan sıcaq havanın çıxdığını duyuyorsunuz.

İştə [m] deyən adamın siması. İnsan [a] dediyi zaman ağzı hər zaman açıq oluyor. Halbuki [m] dediyi zaman qapalı (müəllim uzaqda [a] və [m] deyir).

Bənə baxınız! Bən "ma" dediyim zaman nə yapıyorum?

(*Müəllim "ma"nı əvvəlcə ağır, sonra tez söyləyir. Lakin hər halda hər iki səsi bir hecaya birləşdirir*).

Ağzı həp qapalı qalırmı?

Xeyr. Dəyişirmə? Əvət. Başda nasıl idi? Qapalı. Sonra? Açıldı. Demək ki, bən "ma" [dedikdə] ağzımı qapayıram, sonra dərhal açıram. Bən ağzımı əvvəlcə qapayıb, sonra açan bir adamın rəsmini cıza bilərmiyəm?

Xeyr.

Nə üçün?

Ağzını açıb-qapamağa ancaq canlı adam müqəddirdir. Halbuki cızılan rəsm cansız olduğu üçün ağzı qapalısa, qapalı, açıqsa, açıq qalır.

Demək ki, bən ancaq [a], yaxud [m] deyə adamın simasını cıza bilərəm: birinci halda ağzı açıq, ikincidə qapalı qalır. Lakin "ma" deyən adamın simasını cızamam, adamın "ma" dediyini sizə göstərmək üçün nə cızmalıyam? Bu rəsme baxınız (*"ma" deyən adamın simasını təsvir edən rəsmi göstərir*). Bu rəsm nə göstərir? Eyni adamın iki simasını göstərir. Birinci sima nasıl ağzı qapalı olduğunu, ikincisi nasıl [a] deməyə başladığını və ağzını geniş surətdə açdığını təsvir ediyor.

Siz bu rəsme baxaraq "ma" deyərkən adamın nə yaptığını görür və özünü də "ma" deyə bilərsiniz. Şimdi eləsə, sizə "ma" demək lazım gəldiyini anlatmaq üçün nasıl simalar cızmalıyam? Birinci simanı qapalı ağzı, ikinci simanı açıq ağzı ilə.

Şimdi mənə baxınız! Mən "mama" sözünü söylərkən nə yapıyorum? (*Müəllim bu sözü əvvəlcə hecalara ayıraraq yavaş-yavaş, sonra tez və hecaları birləşdirərək söyləyir*). Əvvəlcə ağzımı qapayıram. Sonra geniş surətdə açıram. Sonra təkrar qapayıram, təkrar açıyorum.

Kaç kərə ağzımı qapayıram?

İki kərə.

Kaç kərə açıyorum?

İki kərə.

Adamın "mama" sözünü söylədiyini anlatmaq üçün nə yapmalıyam?

Baxınız, bu surətlə! (*"Mama" sözünü söyləyən adamın təsvirini göstərir*).

Bu surət nəyi göstərir?

Bir adamın dörd simasını. Bütün bu rəsmlər eyni adamın "mama" sözünü söylərkən nə yaptığını göstərir.

Bu rəsme baxaraq, siz "mama" deyən adamın nə yaptığını görürsünüz. Bir adamın "mama" dediyini göstərmək üçün kaç rəsm cızmalıyam? Dörd. Birincisi qapalı ağzı, ikincisi açıq ağzı, üçüncüsü qapalı, dördüncüsü açıq. Bütün bu lövhələri oxuyunuz:

M, a, ma, mama (*Çocuqlar olduqca sürətlə söyləməlidir*).

AMERİKƏN MƏKTƏBİNDƏ ƏLİFBA DƏRSİ

Yek. Yanjulun (Ек. Янжул) "Amerikan məktəbi" kitabından

Məktəbə (ən iyisi çocuqlardan birisi tərəfindən), misal üçün deyəlim, çəyirtkə gətirilir. Çocuqlar onu müayinə edirlər. Müəllimə soruşyor:

– Bizə nə gətirmişlər?

– Bizə çəyirtkə gətirmişlər.

Bu cümlə taxtaya yazıyor. Eyni surətlə (sual-cavab üsulu ilə) taxtaya çəyirtkə haqqındakı başqa cümlələr yazılıyor. Məsələn:

Çəyirtkə siyah otda yaşıyor. Çəyirtkə daşlar altında saxlanır, – sözləri yazılıyor: O yüksəyə sıçraya biliyor, ilax. ilax.

Bir kaç gündən sonra çocuqlar bu cümlələrdə təkrar edən “çəyirt-kə” sözünü və başqa belə sözləri tanımağı təcrübə ediyor və öyrəniyorlar. Çocuqlar cümlədən sözləri ayırmağı öyrəndikdən sonra müəllim bu sözlərdən müfəssəl və xüsusi surətdə tədqiq etmək istədiklərini ayırır.

Bütün cümlələri və bunlar içərisindəki sözləri öyrənmənin üsullarından birisi o cümlələri daimi surətdə taxtada yazıb buraxmaq və lüzum görüldükdə bu cümlələri çocuqlara xatırlatmaqdır.

İki həftə[yə] qədər çocuqlar dürlü mühavirə sözləşmələrlə məşğul edilir ki, bu sözləşmələrdən lazım görülən cümlələr taxtaya yazmaq üçün ayrılır. Sonra bu cümlələrdən sözləri ayırmanı öyrənirlər. Yalnız yeddi-səkkiz həftə keçdikdən və çocuqlar kafi dərəcədə söz materialı əldə etdikdən sonra onları sözlərin ünsürləri olan səslərə gətirmək, onlarla tanış etmək mümkündür. O vaxtda cümlədən nasıl sözləri ayırmanı öyrənmişlərsə, elə də sözdən səsləri ayırmanı öyrənmək olur. Sözdən səslərin ayrılması üçün səscə bir-birinə yaxın, bir-birinə bən-zəyən parçalar olan sözlər seçiliyor.

Nyu-York məktəblərində gündə iki söz öyrəniyorlar. Bu surətlə yüz iyirmi beş söz ancaq yarım sənədə öyrəniliyor.

Bütün bu söylədiklərimizi toplayacaq olursaq, Amerikan məktəbində əlifba tədrisi şu surətlə cərəyan edir:

1) tələbələrle çox dəfə özləri tərəfindən gətirilən maddələr üzərində sözləşmələr,

2) tələbələrin özləri tərəfindən söylənilən və özlərinin qolaylıqla tanıya bildikləri cümlələri uzun bir zaman qalmaq üçün taxtaya (ləvhəyə) yazıb, buraxmaq,

3) sözlərin cümlədən ayrılması; başda çocuqların özləri tərəfindən cümlədə təkrar etməsi dolayısılə tanılan sözlər,

4) sözlərin sövti ailələrə (**звуквое семейство**) görə toplanması,

Nəhayət, 5) səslərin və bunların işarətləri olan hərflərin ayrılması bu üsulun son dövrünü təşkil edər.

MONTESSORİNİN ÜSULU İLƏ DƏRS

Montessorinin “Mənim üsuluma rəhbər” namındakı kitabından

Tədris materialı: Əlifba işarətləri ilə doldurulmuş bir kaç qutu; bundan başqa, üzəri düz kağızlar qaplanmış və bu kağız üzərində bıçaq

kartonundan (**наждачная бумага**) kəsilmiş hərflər yapışdırılan kart-lar (**карты**) bulunur. Hərflər əlyazmasını təqlid edərək yazılmalıdır. Çocuqlar yazar kibi hərfləri barmaqları ilə yoxlayıb, baxıyolar. Çocuqlar hərflərə orta və işarət barmaqlarının ucları ilə toxunuyolar. Müəllimə də hərflər üzərində barmaqlarını gəzdirərək yazmaq üçün lazım gələn hərəkətin nasıl yapılacağını göstəriyor. Bu surətlə alışı-mış olan tələbə barmaqları bıçaqtəməzləyən karton üzərində gəzdiriliyor. Çocuq hərflər yazmaq üçün lazım gələn hərəkəti yanlışdan sakınmayaraq, istənilədiyi qədər təkrar edə biliyor. Əgər o, bıçaq kartonundan yapılmış olan hərflərdən kənara çıxarsa, düz kağız dərhal yanıldığını ona duyuracaqdır. Lakin gərəyi qədər mümarisə və təcrübə əldə etmə-dən çocuğun əli hərflər kartonlar üzərində qolayca yürüyəməz. Çocuqlar üzərində yapılan tədqiqat yazı üçün əzələvi hazırlığın (**мускуль-ная подготовка**) böyük əhəmiyyəti olduğunu göstəriyor. Belə əzələvi mümarisə yapmadan çocuğa yazmanı əmr etməklə biz onlar üzərində icrası qabil olmayan bir yük yükləmiş oluyoruz. Kartondan yapılmış olan hərfləri barmaqları ilə yoxlamaqdan fəvqəladə ləzzət alır və istənilədiyi qədər təkrar edirlər. Bu surətlə tərbiyə işinə lamisə, toxunma duyğusu da çəkilməmiş oluyor.

Çocuq barmaqları ilə hərfləri yoxladığı zaman müəllimə bu hərfin qarşılığı olan səsi söyləiyor. Bu surətlə müəllim iki saitə (**гласн.**) göstəriyor və yavaş-yavaş bunları yoxlamasını və yoxlarkən ağızdan bu saitələrin ismini təkrar etməsini tapşırıyor, həvalə ediyor. Sonra bu işi sualla bitirir:

– Bu nədir?

Çocuq cavab verir, məsələn: – **О, и.**

Müəllimə bütün səslərlə bunu yapıyor. Yalnız samitələrdə (**со-гласн.**) bunları tələffüz ediyor, ismini söyləmiyor. Çocuq, tələbə bundan sonra da hərfləri yoxlamaqda davam ediyor. Nəhayət, bu surətlə hərfləri cizmağa baxmaqlarını alışdırıyor. Eyni zamanda çocuq hərflərin basirəvi şəkillərini (**зрительный образ**) əldə etmiş oluyor. Bütün bu əməliyyə çocuqları həm yazmağa, həm də oxumağa hazırlıyor. Çocuq əlyazmasına uydurularaq yapılmış olan hərfləri barmaqları ilə yoxladığı zaman, bir tərəfdən, yazma hərəkətlərini əldə edərəkən, digər tərəfdən, hərfləri də tanıyır, yəni əlifbanı öyrəniyor. Çocuq artıq bütün yazma hərəkətlərini bir çox təkrarlarla əldə etmişdir, artıq yaza biliyor. Bu onun üçün xəbərsiz yapılan əkinçiliyin məhsul, hesab günüdür.

Sözlər yapmaq üçün ayrı, alçaq və gözlərə, şöbələrə, bölmələrə ayrılmış olan bir sandıq içərisində yerləşdirilmiş gülgünü (**розовый**) və mavi kartondan kəsilmiş hərflər istifadə edilir. Sandıqdakı hər bölmənin (**отделение**) dibinə (bu bölmələrin böyüklüyü hərflərin ölçüsünə bağlıdır) hərflər yapışdırılmışdır ki, uşaq bunlara baxaraq hərfləri təkrar yazım gələn bölmələrə yerləşdirir. Fonetik dildə, məsələn, italyançada uşağın hər səsi ayrı-ayrı qavraya bilməsi üçün sözün hər səsini aydın-açıq tələffüz etmək [növbəsi] yetişir.

Məsələn:

$M + a + n + o = \text{"əl"}$.

Bu sözü eşitdikdən sonra uşaq səyyar-mütəhərrik əlifbada (**подвижной алфавит**) bu səslərin işarətləri olan hərfləri arayıb bulur və bunları yan-yanı düzmək sayəsində sözü yazır: *Мано*.

Yavaş-yavaş özü sözlər seçərək onların səslərini bulur və bu səsləri də eyni surətlə hərflər vasitəsi ilə ifadə edir və bunların tərkibi ilə sözləri yazır.

Özbaşına tərtib etdiyi sözləri uşaq eyni zamanda oxuya bilir.

Bənim üsulumda yazmağa gətirən işlər, əməliyyatlar eyni zamanda oxumağa da gətirir. Fonetik yazıya malik olmayan dillərdə, məsələn, ingiliscədə müəllimə kəsmə hərflərdən dürlü-dürlü sözlər meydana gətirir və bu sözləri yavaş söyləyir. Bundan sonra uşaq bir mütəhərrik (**упражнение**) təkrar edərək, sözləri təhlil və tərkib edir. Təcrübə bəna yazma ilə oxumanın eyni zamanda qabil olmadığını öyrətdi. Ümumiyyətlə mövcud olan fikrin əksinə olaraq, yazma oxumadan əvvəl gəlir. Təbii, bən yazını kontrol edərək, uşağın yaptığı təcrübəni həca almıyordum. Uşaq burada əvvəlcə səsi işarətə təbdil etdiyi kimi işarəti səsə təbdil edir. Bu təftiş əsnasında artıq əvvəlcə kəndi-kəndinə təkrar etdiyi sözü bilir. Bən "Oxuma" altında fikirlərin anladılmasını, izahını anlıyordum. Uşaq bu sözün nasıl söyləndiyini bilmədiyi halda, yalnız masa üzərində karton hərflərdən yapılmış halda görərək onu oxuya bildiyi və nə demək olduğunu söyləyə bildiyi təqdirdə, bəncə, o sözü oxumuş olur.

Uşaq yazılmış sözlərin mənasını anlayamıdığca – oxuyamır, – deməkdir. İstərsəniz belə demək mümkündür. Yazma elə bir hadisə, vəqədir (**факт**) ki, bunda ruhi-hərəkəti (**психомоторный**) mexanizm iş görür. Halbuki oxumaqda yalnız zehni iş yapılır. Bizim üsulumuz – Montessori üsulu[nun] – durmadan yazıya hazırladığı açıq bir

şeydir. Həqiqətdə yazma uşağa sözləri təşkil edən hərflərin mexanik surətdə anlaşılmalarını öyrədir.

Bizim məktəbimizin yetişdirməsi (**питомец**) yazmağı biliyorsa, sözü təşkil edən səsləri oxumasını da bilir, – deməkdir.

Bən oxuma təmrin və mütəhərrikini, tamamilə əlifbanın (**азбука**) yardımını rədd edərək, şu surətlə görüyordum:

Əlalədə yazı kağızlarından kartoçkalar və biletlər hazırlıyordum. Hər biletin üzərində kursiv və bir santimetr o yüksəkliyindəki hərflərlə uşaqların bu vaxta qədər çox dəfə söylədikləri, iyi tanıdıkları və bizdə olan maddələrin adlarını yazıyordum. Əgər söz uşağın yanında olan maddəyə təəllük ediyorsa, o vaxtda sözün oxunmasını və anlaşılmalarını qolaylaşdırmaq üçün bu maddəni uşağın gözü önünə gətirirdim. Bu münasibətlə deyə biliyordum ki, mən uşaq evlərində (**дом ребенка**) hər şeydən ziyadə oyuncaqlardan faydalanıyordum. Çünki bunlar bu evlərdə çox bulunur.

İştə bu surətlə, dediyim kimi, bən nomenklaturadan, yəni maddələrin adlarını öyrənməkdən işimə başlayırdım. Hənkə sözdən, qolaydan, gücdənmi başlamaq məsələsini çoxdan-çox düşünmək lazım gəlməz. Uşaq səslərdən yapılmış hər sözü oxuya bilir. Bən uşağı yazılmış sözü yavaş-yavaş səsə çevirməyə məcbur edirdim. Əgər bu çevirmə doğrusa, onu tez oxuduyordum. Uşaq ikinci dəfə sözü daha tez oxumaqla bərabər, onun mənasını çox zaman anlamıyord. O vaxtda bən təkrar edirdim:

– Daha tez, daha tez!

O, eyni səs yığınının daha ziyadə tez söylər və nəhayət, söz onun şüurunu aydınladırdı. O sezdi, tanıdı. Onun siması dostunu tanıdığı vaxtdakı kimi oluyord. Bununla oxumaq mütəhərrikə bitirdi. Dərs qayət tez gedirdi. Çünki biz bu dərsləri artıq yazıya alışqan uşaqlara verirdik.

Doğrudan da, biz qolaysız və cansıxıcı əlifba (**азбука**) ilə bir taqım cizgilər cızılan (əski üsulda yazı mütəhərrikəsi) dəftəri görmədik. Uşaq sözü oxuduqdan sonra aid olduğu maddənin dibinə qo[yu]r və oxuma bitirdi. Uşağı tezliklə oxumağa öyrədərək, bən sözlərin oxunması üçün oyun icad etdim. Böyük masa üzərində bir çox oyuncaqlar səriyordum. Bütün bu oyuncaqlar üçün bir taqım kartoçkalar var ki, hər biri üzərində bir oyuncağın ismi yazılmış bulunur. Bu kartoçkalı (**карточки**) bir səbət içərisində qarışdırılır və oxumaq bilən uşaqlara birer-birər sıra ilə səbətdən bir kartoçka, bilet çıxardırırdı.

İSTANBUL DARÜLMÜƏLLİMİNİ ƏLİFBA NÜMUNƏ DƏRSİ

Bu dərs nümunəsini "Tədrisati-ibtidaiyyə məcmuəsi"[nin] 18-ci nömrəsindən (ikinci sənə) alıyuruq. Bu dərsin mürəttibi Türkiyənin məşhur pedaqoqlarından Sate bəydir. Bu dərs, bir tərəfdən, türk məktəblərində tətbiq olunan üsulu, digər tərəfdən, bu dərsi başqa üsullarla verilən dərslərlə müqayisə-çarpışdırma imkanını verir.

Əlifba dərsləri

Əlifbanı təşkil edən hərflərin hər birisi birər sövtin işarətidir. Onun üçün elm ruh nöqtəyi-nəzərindən düşünüləncə, oxumaq demək görülmən hərflərdən onların dəlalət etdikləri səslərə intiqal etmək deməkdir. Yazmaq demək isə eşidilən və ya təxəyyül edilən səslərin işarəti olan hərfləri sıralamaq deməkdir. Bu səbəblə hərfləri öyrənmək və onlardan istifadə etmək üçün ol əmrə sövtləri bilmək lazımdır. Halbuki sövtlər uşaqlarca əsasən məlum deyildir. Onlarca məlum olan şey sözlər və kəlmələrdir. Onun üçün sövtlər haqqında vazeh bir fikir vermək üçün iş kəlmələrdən başlamaq, ən əvvəl kəlmələri təhlil və tədqiq edərək, onları təşkil edən heca və sədaları ayırmaq lazımdır.

Tətbiqat məktəbində bir əsas nəzəri-diqqətə alınaraq, əlifba dərslərinin ilk həftəsi kamilən kəlimat və əsvatın təhlil və tədqiqinə həsr edilmiş, ikinci həftə hərflərin təliminə başlanmaqla bərabər, o hərfləri havi bir taqım kəlmələrin təhərrri və təhlil və tədqiqi yolunda mümarisələrə davam olunmuşdur.

1

Çocuqların ənzari-diqqəti pəncərələrə tövcih edərək, onlardan gördükləri şeylərin isimləri sorulacaq. Bu surətlə "pərdə" və "cam" kəlmələri tələffüz etdiriləcək. Sonra bu kəlmələr bir uşağa bir kaç dəfə təkrar etdiriləcək və diqqət ediniz, baxayım "cam" sözü ağzınızdan nasıl çıxıyor, "pərdə" sözü ağzınızdan nasıl çıxıyor. Bir nəfəsdə, bir çırpıdanı çıxıyor, yoxsa parça-parçanı çıxıyor? Deniləcək "pərdə" kəlməsi "pər...də" surətində tələffüz edilərək, bunun iki bölükdən mütesəkkil olduğu anlaşılaçaq. Bu kəlmə ilə "cam" kəlməsinin tərtibi-tələffüzləri müqayisə olunaraq, bölük – yəni heca fikrinə qüvvət və

Hər uşaq səbətədən çıxardığı kartoçkanı öz masacığına gətirməyə və yavaşca açıb içindən (**про себя**) oxuduqdan sonra yanındakılarına da göstərməyə borcludur. Sonra bileti (kartoçka) təkrar qatlayıb içərisindəki yazısını sirt olaraq saxlamağa borcludur. Əlində bu bilet olduğu halda o masaya yaxlaşıyor. Burada o, açıq surətdə biletdə yazılı olan sözü söyləyir və masa üzərində bu sözün ifadə etdiyi maddəni göstərir. Müəllimə biletindəki sözün doğru oxunub-oxunmadığını anlamaq üçün bileti görməlidir. Öz sözünü doğru oxuyana müəllimə masa üzərindən o sözün aid olduğu maddəni, oyuncağı alması üçün uşağa müsaidə veriyor. Uşaq bu oyuncaqla istədiyi qədər oynaya biliyor. Oxumağı öyrənən uşaqlar oyuncaqları almaqdan vaz keçdilər. Oyuna vaxt qayıtmaq istəmiyorlar və böyük bir aqlıqla torbadan biletləri çəkib almağa və oxumağa çalışıyorlar. Bu vaxt biz oyuncaqları ortadan qaldırdıq və yüzlərcə biletlər, kağız parçaları üzərinə uşaq adları, şəhər və dürlü maddə və onların xasiyyətlərinin isimlərini yazdıq. Bu kağızları, biletləri biz açıq sandıqlara doldurduq ki, bundan uşaqlar sərbəst surətdə fayda ala biliyorlardı.

Əlyazması hərflərdən təşkil olunmuş sözləri oxuyan uşaqlar böyük qolaylıqla mətbu, basma hərfləri oxumağa keçiyorlar. Lakin biz kitabların oxunmasını sonraya buraxdıq. Çünki uşaqlar kitabları anlamıyordu. Sözləri oxumaq ilə kitabı anlamaq arasında sözləri söyləmək ilə nitq söyləmək arasındakı qədər uçuşum, fərq vardır. Mən kitabların oxunmasını buraxdım və bəkləməyə qərar verdim.

Bir gün uşaqlarla söyləşmə dərində dörd uşaq taxtaya yanaşdılar və "Nə qədər seviniyoruz ki, bağçada çiçək açdı" kibi bir cümlə uydurmağa başladılar. Bən burada anladım ki, cümlələrin oxunmasına keçmək zamanı gəldi.

Bən də uşaqların müraciət etdiyi vasitəyə, çarəyə müraciət etdim. Yəni cümlələri taxtaya yazmağa başladım. Uşaqlar taxtaya yazılan cümlələri, səsləri oxumağa başladılar. Elə ki, onlarla bənim aramda artıq yazı dili (**письменная речь**) vasitəsi ilə münasibət qurulmuş oldu, bu girişdən sonra yeni bir oyun gəldi. Bən də taxtada uşaqlara yazdırdığım hərəkətləri təsvir edən uzun cümlələr yazmağa başladım... Bən yazını bitirir-bitirməz uşaqlar biletciklərə yapışib, öz yerlərində bu cümlələri böyük bir diqqətlə oxuyur və tərkib ediyorlardı. Bundan sonra orada işləklilik (**деятельность**) qaynayırdı. Hər kəs biletdə oxuduğunu icraya qoşardı. Bu oyun bizim ən sevimli oyunlarımızdan birisi oldu.

vüzuh veriləcəkdir. Sonra çocuqlara qarşılarında bulunan şeylərin isimləri söyləniləcək (*divar, taxta, masa...*). Bu kəlmələrin tərz-i-tələffüzlərinə diqqət etdirilərək, hecaları təfriq etdiriləcəkdir.

2

Bir kaç çocuğa əvvələn kəndi isimləri, sonra babalarının isimləri sorulacaqdır və bu isimlərin bölükləri təfriq etdiriləcəkdir. Əzayi və nəvahi-yi-bədənə isimləri sorulacaq, bu kəlmələrin bölükləri ayrılacaqdır. *Baş, üz, göz, burun, dodaq, boyun, bel, qarın, köks, qol, əl, barmaq, dırnaq, bacaq, ayaq, qabırğa...*

3

“Bölük” fikrini təqviyə üçün təmrinlər yapdıracaq. Bir tərəfdən, müxtəlif kəlmələr söylənib, bunları təşkil edən bölüklər təfriq etdiriləcək. Digər tərəfdən: “Geydiyimiz əlbəbə arasında ismi birbölüklü olanlar hankılardır? İki-bölüklü olanlar? Üçbölüklü olanlar?.. Yediyiniz şeylər arasında?.. Meyvələr arasında?..” – Yolunda bir taqım suallar soruşaraq birər, ikişər, üçər, dördü... bölüklü kəlmələr təhərri etdiriləcəkdir.

4

Bu gün [a] sədası haqqında bir fikri-vazeh verməklə iştigal ediləcəkdir.

Əvvələn, insanın bir şeyə heyret etdiyi vaxt bilaixtiyar ağzından çıxan [a] nidası üzərinə bir misali-müşəxxəs vasitəsi ilə cəlbi-nəzər olunacaq.

Saniyə, *ana, ada, atəş, arı, araba, aralıq, aramaq...* kibi ilk hecaları münhəsirən [a]-dan ibarət olan kəlmələr tədqiq olunaraq, bunların birinci bölüklərinin nida sədasının eyni olduğu göstəriləcək.

Salisən, *at, aç, ağ, al...* kibi “a” ilə başlayan təkhecalı kəlmələr etdirilərək, bunlardakı [a] səsi digər səsdən ayrılacaq. Bunun üçün bu kəlmələr mübaligəli birər maddə ilə [a...t], [a...ç], [a...ğ], [a...l] surətlərində tələffüz ediləcək. Bu surətlə sakın [t], [ç], [l] səsləri üzərinə cəlbi-nəzər edilmiş olacaqdır.

Rabiən, *qat, kaç, dağ, dal...* kibi iki samitə arasında [a] səsinə mütəşəkkil olan təkhecalı bir taqım kəlmələr tədqiq ediləcək, bunlar-

dakı [a] səsi təzahür və təbarüz etdiriləcək. Bunun üçün qat kəlməsi *at* kəlməsi ilə, *kaç* kəlməsi *aç* ilə, *dağ* və *dal* kəlmələri *ağ* və *al* kəlmələri ilə müqayisə ediləcək və [q...a...t], [k...a...ç], [d...a...ğ], [d...a...l] surətində ilk samitləri kəkməmə dərəcəsinə çıxaraq və sətinə ziyadəsilə maddə edərək tələffüz ediləcək və etdirəcəkdir. Bu surətlə bu kəlmələrdəki üçər səs təhlil və təfriq etdirilmiş və hətta bunlardan yalnız [a] səsinin yalnız başına çıxıb, o birilərinin ona bağlandığı dəxi sezdirilmiş olacaqdır.

Xamışən, başda, ortada, nəhayətdə [a] səsinə havi mütəəddid hecalı kəlmələr tədqiq olunacaq, bunlardan hər birinin hecaları təfriq və bu hecaların [a] səsinə havi olanlar təhlil etdiriləcəkdir.

5

Bu gün [o] sədası ilə iştigal ediləcəkdir. Əvvələn, hazır bulunmayan birindən bəhs edərkən [o] deyildiyindən bir misali-müşəxxəs vasitəsi ilə cəlbi-nəzər ediləcəkdir.

Saniyə, *oda, ona, olan...* kibi ilk hecaları [o]-dan ibarət kəlmələr, salisən, *on, ot, ol...* kibi [o] ilə başlayan təkhecalı kəlmələr,

rabiən, *ovuq, yox, çox, bol, yol...* kibi iki samit arasında [o]-dan mütəşəkkil və son samitləri və ahəng tələffüzləri etibarlı ilə *ox* və *ol* kəlmələrinə müşəbeh kəlmələr tədqiq olunacaq və bu surətlə çocuqların zəhnində münfərid və mürəkkəb [o] səsi haqqında vazeh bir fikir hüsula gətiriləcəkdir.

6

1) *Su, uşaq, qulaq, üç, suç, burğu, udqunmaq...*

2) *ölən, ödən, ötən, ön, öz, söz, göz, kök, örtmək, vurmaq...*

3) *ögmək, öyüd, böyütmək, böyüt, üstün, tütün, bütün, çürümək, çürük* kibi kəlmələri təhlil və tədqiq edərək, [o] səsinin səqil, xəfif, məqbuz, məbsut şəkilləri təzahür etdiriləcək və bu halda təmrinlər yapdırılacaqdır.

7

1) *İpək, iman, irad, inanmaq, epik,*

2) *is, iş, in, it, iç,*

3) *sis, pis, diş, şiş, çin, din, fit, çit,*

4) *iri, diri, dibək, çilək, dirək, inci, irmik, ilmək, dəlik, sinsi, sisli, şişkin...* kibi kəlmələri tədqiq və təhlil edərək, [i] səsi təzahür və təbarrüz etdiriləcəkdir.

8

1) *Ərimiş, əkili, əlimiz, əsən (əsmək), aşən (aşmək),*
2) *ən, ək (əkmək), əl, ər, aş, əs (əsmək),*
3) *bən, çək (çəkmək), bel, ver, deş (deşmək), fəs, kəs (kəsmək),*
4) *bəla, dəvə, dərə, çərəz, həvəs, nəfəs, dəli, dəri, dəlilik, çevirmək...* kibi kəlmələri tədqiq və təhlil edərək, [ə] səsi təzahür və təbarrüz etdiriləcəkdir.

9

Səslər üzərinə ümumi təmrinlər yaddırılacaq və səvəit ilə səvəmit təfriq etdiriləcəkdir.

10

Əsvat təmrinatına davam.

11

1) Çocuqlara “İ” hərfini havi müqəvva göstərilərək, bunun [a] səsinə işarət olduğu söylənəcək. Bu səs çocuqlara müctəməən və münfəridən təkrar etdiriləcək. Bu səda ilə başlayan, bu səda ilə bitən və bu sədanı havi olan bir kaç kəlmə sorularaq, zehnlərində və bu hərfin şəkli ilə [a] sədası arasında qüvvətli bir irtibat hüsula gətiriləcək.

2) “İ” müqəvvası göstərilərək, bunun [i] səsinə işarət olduğu söylənəcək. Bu səs bir kaç çocuğa münfəridən, bütün çocuqlara müctəmiən təkrar etdiriləcək. Bu səs ilə başlayan, bitən, bu səsi havi olan kəlmələr təhərri və təxəttür etdiriləcək.

3) “D” müqəvvası göstərilərək, bunun dəlalət etdiyi səs anladılacaq. Bu səs ilə başlayan, bitən kəlmələr təhərri və təxəttür etdiriləcək. Bu müqəvvanın yanına “a” müqəvvası qonaraq, bunun nasıl oxunması lazım gəldiyi sorulacaq. [Da] səsi ilə başlayan və bitən kəlmələr təhərri etdiriləcək (*davar, dana, dalaq, dari, dadi, dadanmaq, adamaq, budala, budaq, dodaq*). Yenə “d” müqəvvasının yanına “i” müqəvvası qonaraq, bunun nasıl oxunması lazım gəldiyi sorulacaq. [Di]

səsi ilə başlayan, bitən və bu səsi havi olan kəlmələr təhərri və təxəttür etdiriləcək (*dirək, dibək, dilim, kədi, kədilər, gəldi, getdi, verdi, gədik*).

Müqəvvalar *dada, dadi, dida...* tərzlərində düzülərək oxudulacaq.

İxtar: Hürufi-samitənin təlimində ən məntiqi və fənni xətti-hərəkət bunları sakini olaraq tələffüz etmək və etdirməkdir. Məsələn; “d” hərfinin təlimində tamamen məqul bir xətti-hərəkət təqib edilmək istənilsə, *ad, od* kibi “d” ilə nəhayətlənən kəlmələrdə saiti mübəligəli bir surətdə maddə edərək, yəni [a...d] və [o...d] tərzində tələffüz eləyərək, [d] səsinə qulağa sakini və bir dərəcəyə qədər münfərid olaraq çarpdırılmalı, “d” hərfinin mədlulunu işlə belə mümkün olduğu qədər münfərid və sakini bir [d] səsi ilə göstərməlidir. Dar, dam... kibi “d” ilə başlayan kəlmələri kəkələrkən yapıldığı kibi, cəbri-nəfəs ilə, dili diş ətinin üstündə iyicə tutaraq tələffüz etmək və etdirmək surətilə də bu münfərid və sakini [d] səsi üzərinə cəlbi-nəzər edilməlidir.

Məməfəh, biz bütün müəllim əfəndilərə bu yolda hərəkəti tövsiyə etmək istəməyiz. Şimdilik daha az müşkül olan digər bir tərzdə müraciəti də təcviz edəriz. Bu tərz səvəiti fəthə ilə tələffüz etmək, məsələn; “d” hərfini “də” deyərək göstərməkdir. Gərçi bu halda “da”-nı hecalarkən “dəa = da” demək lazım. Bu da ağıl və məntiqə qeyri-müvafiq fəzlə olar olaraq müşküləti də daimi isə də, şübhəsiz, “dal + əlif = da” deməyə nisbətliyoruz, qat daha qolay və məntiqidir. Hərflə “də”, “a” isimləri verildiyi halda bunlar yan-yanə gəldiyi vaxt “da” oxunacağını anlatmaq üçün “dəa”-nı çabuc söyləyiniz. Bir daha, daha çabuc, çabuc, çabuc. Beş-altı dəfə deyərək yetdikcə mütəzayid bir sürətlə bir çox dəfələr mütəvaliyən təkrar etdirmək kafidir. Bu səri təkrarlar əsnasında “dəa” ləfzini təşkil edən iki heca arasındakı fasilə azaldıqca söz ağızdan birhecalı olaraq [da] şəklində çıxmağa başlar.

12

“D”, “a”, “i” hərfləri üzərinə təmrinat yapılaraq bunların şəkilləri və mədlulları çocuqların zehnlərində nəqş ediləcək. Bu hərflər çocuqlara taxta başında yazdırılacaq. Evdə də hər birisini onər dəfə yazıb, vəzifə halında gətirmələri tənbəh ediləcək.

13

1) “R” müqəvvası göstərilərək mədlulu olan səs anladılacaq. Bu səsi havi kəlmələr təhərri etdiriləcək. Bu hərflər əvvəlcə öyrənilmiş

olan [a], [i] saitlərinin əvvəlinə qonaraq, "ra", "rı" hecalarının nasıl oxunacağı soruşulacaq. Bu hecaları havi kəlmələr təhərri etdiriləcək: *razı, rahat, raf, rafadan, araba, daraq, mağara, rıyal, ayrı, diri, ayrıca...*

"D", "r", "a", "ı" hərfləri *darı, dara, rar, rara, radı, rada, dar, rar, dırır...* surətlərində tərkib ediləcək və etdiriləcəkdir.

2) "Vav" müqəvvası göstərilərək [o/u] səsinə işarət olduğu anladılacaq. Bu səsi havi kəlmələr təhərri və təxəttür etdiriləcək. "Vav" müqəvvası "d", "vav", "r" müqəvvalarının nasıl oxunması lazım gəldiyi soruşulacaq, bu hecaları havi kəlmələr təhərri etdiriləcək: *donanma, dolab, dolu, duru, roman*. Şimdiyə qədər görülmüş olan hərflər tərkib ediləcək və etdirəcək: *darı, dura, radı, rarı, ruri, rudi, dudi...*

3) Yeni öyrədilən hərflərdən evdə bir kağız on dəfə yazmaları tənbeh ediləcək.

14

"A", "ı", "o", "d", "r" hərfləri üzərində təmrinat yapılacaq, şəkillərinin və mədlullarının zehnlərdə nəqş etdirilməsinə çalışılacaq; tax-taya yazdırılacaq, evdə yazmaları üçün tənbehat da bulunacaq.

15

1) "Z" müqəvvası göstərilərək, mədlulu anladılacaq, bu səsi havi kəlmələr buldurulacaq, bu hərflər [a], [i], [o] saitləri ilə birləşdirilərək "za, zi, zo" hecaları təşkil ediləcək və hər biri təşkil edildikcə, bunun nasıl oxunması lazım gəldiyi soruşmaqla bərabər, bu hecanı havi kəlmələr aradılacaq: *zar, zavallı, qəza, qəzəl, zinət, qazi, ziyan, ziyadə, zor...* Bu sərf əvvəlcə görülmüş olan hərflərlə tərkib ediləcək və etdiriləcək: *dazi, daza, zadi, zada, zora, zori, zuru, zuda, zudi, zudu... zar, zor, razı, zir...*

2) "Ə" müqəvvası göstərilərək [ə] səsinə əlamət olduğu söyləniləcək, bu səsi havi kəlmələr təhərri etdiriləcək, əvvəlinə "d", "r", "z" saitlərinin müqəvvaları qonaraq, "də"nin, "rə"nin və "zə"nin nasıl oxunması lazım gəldiyi soruşulacaq, bu hecaları havi kəlmələr buldurulacaq: *dəlik, dəvə, dədə, evdə, ödəmək, gedəcək, gəvəzə, təzə, zaman, zərdə, rəqinə, çevrə, kövrək*. Bu hərflər ilə şimdiyə qədər göstərilmiş

olan səvaminin həpisi müxtəlif surətlərlə tərkib ediləcək və etdiriləcək: *dərə, dədə, rəzə, zərdə, zədə, zərə, dəzə, rədə, dərədə, zərdədə*.

3) Yeni öyrədilən hərflərin evdə iyirmişər dəfə yazılması tənbeh ediləcək.

16

"A", "ı", "o", "e" – "d", "r", "z" hərfləri üzərinə təmrinat yapılacaq. Çocuqların bunların müqəvvalarını tanımalarını, şəkillərini tax-taya cizmalarını təmin üçün mümarisələr yazdırılacaq, bu hərflərdən kəlmələr təşkil etdirilib, qiraət olunacaq. Yenə bu hərflərdən mütəşəkkil kəlmələr söylənilib, əvvələn tərkib və bə'dəh təhrir etdiriləcək. Evdə öyrədilmiş olan hərflərin hər birindən beş dəfə yazılması tənbeh olunacaq.

17

1) "O"nun əvvələn zəmmei-səqilei-məqbuzə, saniyə zəmmei-xəfifei-məbsutə, salisən zəmmei-xəfifei-məqbuzə... tərzində qiraəti, bunlara aid misallar, kəlmələr, tərkiblər, təhrirlər: *dodaq, tökmək, düddük...*

2) Ümumi təmrinlər.

18

1) "İ" hərfinin kəsrei-səqilə və kəsrei-xəfifə halında tələffüzü (*aldı, verdi*), bunlara aid misallar, kəlmələr təhərrisi, tərkibi, təhriri, qiraəti.

2) Ümumi təmrinlər.

19

Öyrədilmiş olan hərflərin müxtəlif surətlərlə tərkibi ilə ümumi oxuma və yazma təmrinləri.

20

Eyni vəchlə ümumi təmrinlər.

Sate bəyin əlifba tədrisinə aid bu planını yaxın vaxtlara qədər türk məktəblərində əlifba öyrətmənin hankı yollarla getdiyini göstərmək məqsədi ilə buraya dərc etdik. Burada, bu planda əsas olaraq sövti üsul alınmış və bu üsul[la] ərəb yazısı müəllimlərin səviyyəsi, məktəblərin təchizatına, alət-ədəvatına görə az-çox uydurulmuşdur. Şübhəsiz, bu əsərimizi gözdən keçirəcək olan müəllim bu planı daha yuxarıda gətirdiyimiz dərs şəkilləri ilə müqayisə etməkdən geri durmayacaqdır. Bundan əvvəl də qeyd etdiyimiz kibi, türk dilləri ərəb yazısı ilə yazıldıqca ən uyğun üsul bütün şəkillər üsuludur. Çünki ərəb yazısını hərflərə bölmək və bu hərflərə qarşı türk səsləri aramaq ən təhlükəli yollardan birisidir.

Bununla bərabər, Sate bəyin bu planında bu günün türk məktəbləri üçün nəzəri-etibara alınacaq bir çox sağlam nöqtələr vardır.

Azərbaycan məktəbləri üçün tərtib olunub, 1923 sənəsində nəşr olunan "Birinci dərəcəli məsai məktəbləri proqramı"nın dil tədrisinə məxsus olan qismində birinci qrupda dil tədrisi üç qismə ayrılmaqdadır:

- 1) şifahi və hazırlıq dərsləri,
- 2) əlifba təlimi,
- 3) izahlı qiraət.

Yuxarıda söylədiklərimizi göz önünə gətirəcək olursaq, bu təqsimin son elmi tələqqilərə uyğun olduğuna şübhə yoxdur.

Əlifba təlimi haqqında tərkib və təhlil üsulu, yəni, yuxarıda söylədiyimiz kibi, sövti üsulun üçüncü şəkli tövsiyə olunmaqdadır. Burada "əlifba təlimində oxunan əşyanın mümkün olduqca rəsmi çəkmək və ya müqəvvasını gildən və ya ağacdən yapmaq gərəkdir", – deyilir. Bu planı tərtib edənlər hər halda türk məktəblərinin bugünkü xarici və daxili vəziyyətini göz önündə tutmuş olsalar gərəkdir.

Məktəblərimizdə əlifba öyrətmənin üsulları gərəyi kibi yoluna qonulmaq üçün bu xüsusda rəhbərliklər çoxalmalı və iyiləşməli, bundan başqa, əlifba kitablarımız da düzəldilməlidir.

YAZI VƏ DOĞRU YAZMA

Письмо и орфография

Məktəb kitablarımızın, bilxassə sərfərimizin baş səhifəsində elan olunan şüar "doğru oxuyub-yazmağı öyrətmək" idi. Bununla bərabər, yazının və doğru yazmanın dib, əsas məsələləri haqqında bu günə qədər pək az şey yazılmışdır. Burada "Hərf və səs" bəhsində yazdıklarımıza əlavə olaraq bu məsələni bir parça daha aydınlaşdırmalıyıq.

Hər dürlü yazı xüsusi bir göz dilidir (**зрительный язык**) ki, bəlli işarətlər yardımı ilə insanın damağında doğan duyğu və düşüncələri anladır. Belə dil insanın uzaqda bulunan adama öz düşüncələrini bildirmək istəməsi, yaxud bu düşüncə və duyğuları təsbit etmək, bilgiləmək arzusunda bulunması nəticəsində doğmuşdur.

Bu dilin sameə-qulaq dilindən (**слуховой язык**) ayrılığı ordadır ki, bunda söyləşmənin ahəngi, məqamı təsbit olunamaz. Halbuki bu cəhət bizim üçün fəvqəladə böyük marağı haiz ola bilirdi. Bunu ancaq səsyazıcılar (**фонограф**) vasitəsi ilə yapmaq olur. Necə kim, L.Tolstoyun sözləri belə alətlər vasitəsilə qeyd olunmuşdur.

Yazının nə surətlə başlayıb bugünkü şəklinə gəldiyi səs və hərf bəhsində gərəyi qədər təfəsilatla izah və bəyan edilmişdir.

Yazı dilini meydana gətirən bir çox ruhi-üzvi (**психо-физиологический**) ünsürlər, amillər vardır ki, bunları gözdən keçirmədikcə, bu amilləri iyicə anlamadıqca yazını öyrətmək üsullarını doğru yola qoymaq qabil deyildir.

Şimdiyə qədər yapılmış olan tədqiqatın bizə göstərdiyi şudur ki, damağımızda bütün ruhi-üzvi fəaliyyətimiz üçün olduğu kibi dil və yazı üçün də şu mərkəzlər (**центр**) vardır:

- 1) yazılmış sözlərin şəkillərini qeyd və idarə edən mərkəz,
- 2) söyləşmə zamanında yapılan hərəkət təsəvvürləri üçün mərkəz,
- 3) yazma zamanında yapılan hərəkət təsəvvürlərinin mərkəzi,
- 4) sözlər haqqında əldə edilən sövti (səm'i) təsəvvürlər üçün bulunan mərkəz.

Bunlardan ikinci və dördüncü mərkəzlər yazı fəaliyyətimizlə doğrudan-doğruya bağlı olmayıb, daha ziyadə dil və onun təsəvvürlərinə aiddirlər. Bununla bərabər, yazı mərkəzləri ilə bunlar arasında sıxı münasibət bulunur.

Birinci və üçüncü mərkəzlər doğrudan-dogruya yazı fəaliyyəti ilə bağlı olub, yalnız oxur-yazar (savadlı)larda bulunur və oxumaq-yazmaq fəaliyyəti, məlkəsi artdıqca bu mərkəzlər də dərəcə-dərəcə inkişaf edir və bu inkişaflarında iki əvvəlki mərkəzlərə sıxı surətdə bağlı bulunurlar. Bu iki cins mərkəzlər (yazı və dil) arasındakı bağ – rabitə yazmağa-oxumağa başlarkən daha ziyadə şiddətli olmalıdır. Yəni yazıya başlayan çocuq, yaxud adam yazacağı sözləri sövti təsəvvürlər və hərəkətlər ilə bağlaya bilməli, yəni söyləməlidir. Yazının bu dövründə hərflər və səslər, hecalar, sözlər bir-birilə bağlanır. Bu dövrdə yazı sövtidir (**фонетический**).

Yazı ilərilədikcə, yəni yazan adam mexaniki bir surətdə səslərin qarşılığına hərfləri qoymağa və onları eyni surətlə bağlayaraq, yazını meydana gətirməyə alışdığı zaman artıq sövti mərkəzlər ilə yazı mərkəzləri arasında o qədər sıxı bağlanma olmaz. Artıq burada, birinci dövrdə olduğu kibi, yazının vahidi-qiyasisi (**единица**) hərf deyil, bəlkə, bu və yaxud şu mənə ilə bağlanan bütün söz şəkilləridir. Yazı bu dövrdə fonetik-sövti haldan şəkli-morfoloji hala keçiyor və az-çox yuxarıda izah edildiyi vəchlə, ideoqrafik olur. Burada daha açıq söyləyəcək və bu xüsusda şimdüyə qədər söylədiklərimizi xülasə edəcək olursaq, deməliyiz ki, çocuq, yaxud yazmaya yeni başlayan bir adam hərfləri ayrı-ayrı damağında yerləşdirər. Məsələn, dörd-beş hərfdən ibarət bir sözü yazmaq istədiyi zaman bu hərfləri ayrı-ayrı təsəvvür edib, bunların birləşməsindən hasil olan sözləri təsəvvür edəməz.

Lakin yazıda böyük işləklər sahibi olan adamlarda belə, yuxarıda qeyd etdiyimiz dörd mərkəzin öz aralarında münasibəti bir dərəcədə olmaz, hər kəsə görə dəyişir. Bu mərkəzlər arasındakı münasibəti tədqiq etmək dil və yazı üsulçusu üçün pək böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tədqiqat nəticəsində görülmüşdür ki, yazını görəyi kibi əldə edən yaşlı adamın ruhi, üzvi təsəvvürləri ilə çocuğunku bir-birindən pək ziyadə ayrılır.

Yaşlı adam bir söz yazmaq üçün bir iradəvi dəprənmə – hərəkət (**волевой импульс**) yapıdığı halda, çocuq eyni sözü yazmaq üçün bir çox iradəvi dəprənmələr yapar. Digər tərəfdən, yaşlı bir sözü bütün bir qrafik şəkil kibi yazdığı halda, çocuq ayrı-ayrı hər hərfi və hətta hər hərfin ayrı qisimlərini cizmağa çalışıyor. Bunun üçündür ki, yaşlı adam imla (**диктовка**) zamanında bir sözü birdən-birə qolaylıqla yazdığı halda, eyni sözü ayrı-ayrı hərflərinə, ünsürlərinə bölərək, ayıraraq yazmaqda pək böyük güclük çəkir.

İştə yazı ruh və üzviyyətinin (**психо-физиология**) bu nəticələrini nəzəri-etibara alaraq, biz yazı və doğru yazı üsulunu çözü biliriz, təyin edəriz. Burada şu məsələlər qarşımıza çıxar:

- 1) Yazı ilə oxu bir yerdəmi olmalıdır?
 - 2) Yazı öyrətmə üsulu nasıl olmalıdır? Təhlilimi, tərkibimi?..
- Üsuli ədəbiyyatda birinci məsələ haqqında üç cərəyan vardır:
- 1) Bir yerdə yazdırmaq və oxutmaq.
 - 2) Yazı oxudan əvvəl öyrədilməlidir.
 - 3) Oxu yazıdan ayrı olaraq və ondan əvvəl öyrədilməlidir.

Bunlardan birinci cərəyan oxu-yazının tərkibi-təhlili bir surətdə, bir yerdə oxudulması şəklində məktəblərdə çoxdan bəri kəndisinə qayət sağlam və təməlli bir yer qazanmışdır.

İkinci cərəyan son zamanlarda Montessorinin üsulunda böyük əhəmiyyət qazandı ki, çocuq evlərində bu üsul mövcibi əvvələn yazı, sonra oxu öyrədilir. Bu sistemdə, öz bəhsində gördüyümüz kibi, bir çox əzələvi mümarisələr, bilxassə barmaq mümarisələri böyük yer alır.

Yuxarıda göstərilmiş üsullardan üçüncüsü də yeni deyildir. Yalnız son zamanlarda bu üsul Linderin (**Линдер**) şəxsiyyətində istedadlı və parlaq müəssilini bulmuşdur. Yuxarıda gördüyümüz kibi, psixo-fizioloji ünsürlərin yazı və oxudakı sıxı rabitələrini göz önünə gətirəcək olursaq, elə görünür ki, oxu-yazını biryerdə oxutmaq elmi və pedaqojik əsaslara pək ziyadə uyğundur. Lakin son zamanlarda Leypziq pedaqoqu Linder yazı ilə oxumanın ayrı-ayrı işlər olduğunu iləri sürərək, bu üsula şiddətlə etiraz etmişdir. Oxumaq hissi (**сенсорный**) bir iş olduğu halda, yazmaq hərəkətidir (**моторный**). Bundan başqa, motor və sensor mərkəzləri bir surətdə, müvazi olaraq işləmir. Hərəkəti fəaliyyət (**моторная деятельность**) daima hissi fəaliyyətdən geri qalır. Söyləşmə nitqdən əvvəl nitq üçün lazım gələn materialın toplanması dövrü bulunduğu kibi, yazıdan da əvvəldə yazılacaq şeyin hazırlığı görülməlidir.

Yazı ilə oxunun ayrı-ayrı öyrədilməsi, bir çox texniki uyğunluqlar və məziyyətlərdən başqa bir çox ümumi tərbiyəvi və səhih məziyyətlərə malikdir. Oxumaya nisbətə pək ziyadə qarışıq və güc qeyrətlər istəyən yazı və yazmaq üçün alınacaq vəziyyətlər çocuqların sağlığına pək ağır təsirlər yapa bilir. Bütün bu səbəblər yazı ilə oxumanı bir-birindən ayrı, oxutmaq lehində fikir verməyə məcbur ediyor.

Təbii, burada yazıdan məqsəd əlyazısıdır (**рукопись**). Əgər yazını geniş mənada alacaq olursaq, sözləri ifadə edən işarətləri anlama

bilmək və bu işarətlərlə səsləri və sözləri bilgiləmək hər zaman zəruri bir iş olacaqdır. Çocuqlar karton hərflərindən sözlər yaparaq, bunları yazır və yazılarını təhlil edərək oxuyur.

I.N.Şapoşnikov (**И.Н.Шапошников**) "Canlı səslər" (**"Живые звуки"**) namındakı əsərində yazmanın qarşısında bulunan bir taqım texniki maneələri ortadan qaldırmaq üçün bir çox təcrübələr nəticəsində əldə etdiyi və diqqətlə işlədiyi üsulu, qrafik üsulunu təklif ediyor. Şapoşnikov yazını rəsmlə birləşdirir. Yazıdan əvvəl rəsm mümarisələrini iləri sürür.

Şapoşnikov öz üsulunun təməlinə, nəqş və işləmə (**кайма, узор**) rəsmlərini qoyaraq çocuqların belə rəsmlər üzərində yaptıkları mümarisələrdən sonra yazarkən istifadə etməni təklif ediyor. Bu surətlə mümarisələrə alışımış olan çocuqlar yazı üçün lazım gələn bütün ünsürləri əldə etmiş olurlar. Şapoşnikovun kitabına əlavə etdiyi nümunəlik nəqşləri gözdən keçirmiş olan türk müəllimləri türk köylərində, evlərində daha pək bol bulunan və bütün Avropa muzeylərində pək böyük qiymət və əhəmiyyətlə toplanıb saxlanılan türk nəqşlərindən və işləmə parçalardan faydalana bilir.

Yazı məsələsində qarşımıza çıxan ikinci məsələ yazının hankı üsul ilə, tərkibi, yoxsa təhlili üsul iləmi öyrədilməsi məsələsi idi. Bu məsələ pedaqoji ədəbiyyatında dürlü surətdə çözülməkdədir. Avropa və Rusiya məktəblərinin əksəriyyətində yazı tərkibi üsulla keçilməkdədir. Yəni çocuqlar sözü yazmadan əvvəl sözün ünsürlərini, hərfləri yazmasını öyrənməkdə, hətta bundan əvvəl hər hərfi parça-parça cizgilərə bölərək, ayıraraq bu parçalar üzərində mümarisə etməkdədirlər.

Amerikan məktəbində bunun əksi, yəni təhlili üsul tətbiq olunmaqdadır. Çocuqlar bu məktəblərdə, oxumada olduğu kibi, birdən bütün sözləri yazmanı öyrənməkdədirlər. Başqa sözlərlə deyəcək olursaq, amerikan məktəbi çocuqları dərhal yaşlıların yazma tərzinə, üsuluna alışdırmağa çalışıyor. Yəni bir sözü bir iradəvi dəprənmə ilə yazdırıyor. Bu surətlə hər dürlü yazının varib duracaq yeri olan avtomatik mexaniki surətdə yazmaq dərəcəsini olduqca böyük sürətlə əldə etməsi dolayısılə bu üsul çocuqları bir çox yanlışlıqlardan saxlıyor. İştə bu səbəbdən dolayı yazının təhlili üsulilə öyrədilməsi getdikcə son zamanlarda böyük etibar qazanmağa başlıyor. Yuxarıda ismi keçən Leypziq pedaqoqu Linder qəti surətdə təhlili üsulun tərəfdarı bulunıyor.

Bununla bərabər, təhlili üsulla yazı öyrətmənin olduqca mühüm nöqşənləri vardır. Yazının ayrı-ayrı ünsürlərini verəmədiyindən bu üsul

yazılanı kontrol etmək üçün lazım gələn meyarı (**критерий**) çocuğun əldə etməsinə mane oluyor. Bundan başqa, bu üsulun tətbiq oluna bilməsi üçün məktəbin gözəl, mükəmməl təchizata malik olması lazım gəlir. Rəsmə böyük əhəmiyyət verilən və hər dürlü alətlə pək gözəl surətdə təchiz olunmuş olan amerikan məktəbində, şübhəsiz, bu cəhət hesaba alınmaz.

Buradan şu nəticə çıxar ki, yazının hankı üsulla oxudulması lazım gəldiyi məsələsini iki nöqtəyi-nəzərdən çözməlidir. Bunlardan birincisi yazının ayrı-ayrı ünsürlərinin öyrənilməsi, digər tərəfdən, məktəbin alət və ədəvatca zənginlik və fəqirliyi[dir]. Bu sonuncusu türk məktəbləri, bilxassə köy məktəbləri üçün pək ziyadə mühümdür. Bu iki nöqtəyi-nəzərdən baxıldıqda nəticə tərkibi üsul lehinə çıxmış olur. Bununla bərabər, təhlili üsulun çocuğun zehninə, yazının hədəfinə, məqsədinə daha ziyadə uyğun olduğunu göz önündə tutaraq, müəllimlər tərkibi üsulla yazının ünsürlərini, hərfləri öyrətdikdən sonra bunun arasından gələcək mümarisələri təhlili üsul ilə keçə bilirlər. Yəni hərflər yerinə bütün sözləri yazmasını öyrədə bilirlər.

Buradan doğru yazma (**орфография, правописание**) məsələlərinə keçərkən hər şeydən əvvəl şunu deməliyiz ki, bu məsələləri sərf məsələləri ilə qarışdırmaq və yalnız sərfin tədrisinə əlavə olunan əməli işlər kibi görmək tamamilə yanlışdır.

Hər yerdə, hər kitabda imla məsələsi ilə sərf məsələsinin bir-birinə qarışdırıldığını görüyoruz. Belə qarışdırma onsuz da qarışıq və güc olan doğru yazma əməliyyəsini daha ziyadə gücləşdiriyor. Doğrudur, doğru yazma məsələsi türk məktəblərində hər şeydən ziyadə, hər şeydən əvvəl yazımızın, yəni ərəb yazısının türk dilinə görə bir çox nöqtələrdə heroqlif mövqeyində olmasından doğuyor. Lakin doğru yazma məsələsi və üsulu çözülmədikcə burada müəllimlərimizə heç bir yeni və yaxud islah olunmuş yazı yardım edəməz.

Afanasyev rus imlasının beş əsasa dayandığını söyləyir:

1) fonetik-sövti, 2) şəkli (**морфологический**), 3) tarixi, yaxud ənənəvi, 4) əcnəbi sözləri yazmaq əsası, 5) təxalüf, ayrılma əsası (**принцип дифференциации**).

Bunlardan birinci prinsip bizim şimdiyə qədər qullana gəldiyimiz ərəb yazısında qətiyyəən yoxdur.

Ərəb yazısını türk dilinə tətbiq edənlər pək zəif əsasları göz önündə tutmuşlar. Hətta, bir sözlə demək lazım gəlsə, türk dilinin sövti

xüsusiyyətlərinə və burada türk dili ilə ərəb dili arasında bulunan böyük ayrımalara heç kimsə qulaq asmamışdır.

Ərəb yazısı bu surətlə türk dilini yazmaqda istifadə qəbil deyildir. Bu xüsusta qayət geniş ədəbiyyat mövcud olduğundan təfsilindən vaz keçiyoruz.

Latın hərfləri üzərinə qurulmuş yeni türk əlifbası bu xüsusta, şübhəsiz, böyük iləriləmə sayıla bilər. Belə bir əlifba[nın] yardımı ilə hər hankı bir türk dilinin və yaxud şivəsinin başlıca səslərini təsvir etmək ərəb əlifbasına görə pək ziyadə qolaydır. Yalnız burada qarşımıza çıxan böyük bir güclük vardır. Bu güclük türk dilinin bu gün keçirməkdə bulunduğu dəyişmələrlə bağlıdır ki, bu da ədəbi dil və şivə dili məsələsidir.

Bir dilin görək şəkli, görəksə sövti mündəricəsi[ni] təyin etmədikcə orada doğru söyləmək, doğru yazmaq məsələlərini qəti surətdə çözmək qəbil olamaz. Bunun üçün bu gün yazılmaqda olan türk dillərinin imlası sövti və şəkli cəhətdən elə bir anarxiya-qarışıqlıq içərisindədir ki, belə bir imlanı birinci basmaq, məktəblərə və onun tələbələrində gətirmək qəbil deyildir. Bu xüsusta İstanbul ədəbi şivəsi az-çox istisna təşkil edir. Çünki orada hər sözün müəyyən yazılışı var, demək mümkündür. Bundan başqa, az-çox qətiyyətlə Qazan, Azərbaycan... imlası gəlir. Doğru yazmanın şəkli cəhəti də bizdə eyni surətlə qarışıqdır. Burada bir yeknəsəqlik bulunmadıqdan başqa dilin şəkli xüsusiyyətləri də, yuxarıda söylədiyimiz kibi, bizim ərəb yazısında ehməl edilmişdir.

Bizim yazımızda (təbii, burada ərəb yazısı göz önündə tutuluyor...) ən ziyadə qəvi əsas tarixi, yaxud ənənəvi cəhətdir. On üçüncü əsrdən başlayaraq, yazılmış olan kitablarımızda türk-tatar sözləri nasıl yazılmışsa, əsas etibarilə bugünkü imlamız bu surətlə yazmanı tövsiyə ediyor. Bunun üçün bir çox sözlərin səs tərkibləri, mündəricələri çoxdan dəyişmiş olduğu halda, yazımıza baxarsaq, bunun heç də fərqi varamayız. Bundan başqa, bir çox mürəkkəb sözlər rusca və latınca imlada bir yerdə yazıldığı halda, bizdə ayrı-ayrı yazılıyor.

Professor Afanasyev yazıdan məqsəd ayrı-ayrı səslərin bəllənməsi olmayıb, bəlkə, bütün sözlərin birdən yazılması olduğunu söyləyirlərsə də, bu sözlər bizim yazımız və imlamız üçün heç də varid deyildir. Bundan başqa, ümumiyyətlə alındıqda bu fikir doğru deyildir. Çünki fonetik yazı, yazı bəhsində də göstərdiyimiz kibi, parçalanmış nitqin (членораздельная речь) inikas və elmi lisanıyyatın tərəqqisi

sayəsində iləri gəlmişdir. Əgər bir çox məmləkətlərdə tam mənası ilə belə yazı daha meydana gəlməmişsə, bunun səbəbi lisanıyyat elminin lüzumi dərəcədə tərəqqi etməməsindən və nəhayət, məktəb həyatında bu elmin prinsiplərinə əhəmiyyət verilməməsindəndir. Əgər Afanasyevin bu fikrini məntiqi nəticəsinə qədər götürəcək olursaq, o vaxtda ideografik yazı ilə, heroqlif ilə bizim bugünkü yazımız arasında eyni münasibəti görmək lazım gəlir. Qısa, yazımızın, hər nəyə mal olursa-olsun, sövtiləşdirilməsi və sözdə bulunan səsə qarşı yazıda hərflərin bulundurmağa çalışılması bizim üçün bəzədir. Bizim yazımızda ən ziyadə riayət olunan və təməlinə tarixi-ənənəvi prinsiplə birləşən bir cəhət də əcnəbi sözlərin yazılışıdır. Baxsus ərəb-fars sözlərinin yazılışında bizim qədər mütəəssib bir xalq daha, bəlkə, dünya üzündə yoxdur. Əgər bu sözlərin, bilxassə ərəbcədən alınmışların yazılışını bu sözlərin çıxmış olduğu dillərin ən əski abidələrilə müqayisə edərsək, arada heç bir fərq olmadığını görəcəyik. Məsələn, dilimizdə bulunan ərəb sözlərinin yazılışını əski Qur'an nüsxələrindəki şəkillər ilə müqayisə etsəniz, bu fikirlərimizin doğruluğuna qənaətlənə bilərsiniz. Ərəb sözlərinin yazılışında onların həm fonetik, həm də morfoloji hərfləri gözə alınmışdır.

Afanasyevin rus dilində göstərdiyi beşinci əsas, yəni bir-birinə səsə bənzəyən sözlərin işarətləndirilməsi məsələsi də bizdə gərəyi kibi göz önündə tutulmamışdır. Daha on beşinci əsrdə Əmir Əlişir Nəvai sinonimlər, mütərədiflər üzərinə nəzər-diqqəti cəlb etdiyi halda, bunların yazılışı xüsusunda heç bir şey söyləməmişdir.

Xülasə, bu günə qədər bizim qullana gəldiyimiz yazı ancaq tarixi-ənənəvi prinsiplər üzərinə qurulmuş və bilxassə əcnəbi sözlərinin öz şəkilləri ilə buraxılmasına pək ziyadə diqqət etmişdir. Ancaq bu əsrin başlarında imlamızın, başda türk sözlərinin az-çox söylənişə uydurulması, sonra on yeddinci sənənin oktyabr inqilabından sonra Krımda, Qazanda, Türkiyədə, Başqırdıstanda ərəb sözlərinin də bu surətlə, yəni söylənişə uydurularaq yazılmağa başlanması görülür.

Bütün bu xaos, hay-küyə, qarışıqlığa baxmadan, biz burada imla tədrisinin baş nöqtələrini qeyd etməliyik. Burada məşhur lisan və üsul alimlərindən Tomsonun şu sözlərini xatırlamalıyıq:

"Əgər məqsədimiz yarımçıq oxur-yazarlar deyil, tam mənasilə oxuyub-yazan adamlar yetişdirməksə, rus imlasını nasıl da dəyişdirsən, bundan böyük bir fayda hasil olmaz. Burada imladan əvvəl imla tədrisi üsulunu dəyişdirmək lazımdır".

Dürlü imla üsullarından hankısının daha ziyadə işə yaradığını anlamaq üçün şu amillərin doğru yazma məsələsində nasıl bir rol oynadıqlarını meydana çıxarmalıdır:

- 1) sözün doğru söylənməsi,
- 2) sözün doğru eşidilməsi,
- 3) yazılan sözün görünüşü, şəkli,
- 4) yazı yazarkən yapılan hərəkətlər, və nəhayət,
- 5) imla qaydalarının öyrənilməsi nə kibi bir əhəmiyyətə malikdir.

Yalnız son zamanlarda yapılan tədqiqlər və təcrübələr imla məsələlərinə elmi bir mahiyyət vermiş və yuxarıda saydığımız amillərin əhəmiyyəti ancaq bu sayədə meydana çıxma bilmişdir.

Sözün doğru eşidilməsinə əhəmiyyət verildiyi üçün bu xüsusda bir çox mümarisələr tövsiyə ediliyordu. Bu xüsusda ən ziyadə gözəçarpan üsullardan birisi diktant (**диктант**) idi. Əgər yazılan sözün görünüşünə, şəklinə daha ziyadə əhəmiyyət veriliyorsa, burada sözlərin kopya edilməsi tövsiyə olunuyordu. Əgər imla qaydalarına daha ziyadə əhəmiyyət veriliyorsa, bunun üçün bütün müstəsnaqlar ilə bərabər, imla qaydaları əzbərləndirilirdi. Bəzən də diktant ilə bərabər, kopya üsulu, hətta "kakoqrafiya" (**какография**) namı verilən və yanlış yazılan sözləri düzəltməkdən ibarət olan üsul birlikdə tövsiyə olunurdu. Lakin kakoqrafiya ilə diktantın bir-birinə tamamilə zidd təsirlər yaptığı fərq edilməzdi.

Əgər belə təzadlara düşmək istəmiyorsaq, yazının psixo-fiziologiyası haqqında söylədiklərimizi xatırlamalıyıq.

Bu xüsusda bu gün ən ziyadə mühüm sayılan təcrübə və nəticələr professor Layın (**Лай**) təcrübələridir. Bu professorun təcrübələri göstərmişdir ki, yazı hər şeydən əvvəl basirəvi bir hadisə və tərsimi (**графическое**) bir sənətdir. Bunun üçün sameə yolu ilə, qulaq yardımı ilə imlanı öyrənmək pək ziyadə gücdür. Professor Layın təcrübələrindən anlaşıldı ki, göz diktantı (**зрительный диктант**) qulaq diktantına görə iki kərə az yanlış verir (yəni qulaq vasitəsilə yapılan imla yerinə mətnin əvvəlcə oxunması ilə yazılan yazı). Kopya üsulu qulaq, yaxud sameə imlasına görə altı kərə az yanlış verdi. Əl ilə yazılmış mətndən (**текст**) kopya yazılıb alınma, yaxud köçürülmə üsulu basma hərflərdən yapılan kopyaya görə iki kərə ziyadə yanlış verir. Foksun (**Фокс**) və Хагенмüller (**Хагенмюллер**) kibi başqa alman pedaqoqlarının təcrübələri də aşağı-yuxarı eyni nəticəni vermişdir.

Bu surətlə yapılan təcrübələr yazı psixo-fiziologiyasının bizə verdiyi məlumatı qüvvətləndiriyor. Yazılı mətndən kopya edərkən əl əzələlərinin hərəkəti ilə göz hərəkətləri bir-birilə pək sıxı və uyğun münasibətdə bulunuyor və bir-birinə yardım ediyor. Halbuki qulaq vasitəsilə imla yazdırıldıqda, yəni şifahi imla (diktə) dərslərində nə sövti təsəvvürlər, nə də əl əzələləri hərəkəti təsəvvürləri bir-birilə heç bir ahəng və münasibət peyda edəmiyorlar. Sağır – dilsizlər üzərində yapılan təcrübələr sözün mənası ilə sözün şəkli, basirəvi təsəvvürləri arasındakı münasibəti bir qat daha artdırıyor. Yaşlı sağır – dilsizlər əgər kafi dərəcədə oxuya biliyorlarsa, heyrət ediləcək dərəcədə məharətlə yazıyorlar. İştə bunun üçündür ki, professor Tomson (**Томсон**) hərflərin şəkillərinə pək böyük əhəmiyyət veriyor və məktəblər üçün basılan kitablardakı yazının əlyazısına yaxın olması lazım gəldiyini iləriyə sürüyor.

Bu surətlə Lay tərəfindən yapılan təcrübələr yazının psixo-fiziologiyası tərəfindən verilən məlumatı qüvvətləndirməklə imlada sameəvi və sövti təsəvvürlərin o qədər böyük əhəmiyyəti olmayıb, bəlkə, burada ən böyük rolu yazılı şəkli və yazıda əlin hərəkəti oynadığını bildiriyor.

İmla qaydalarına gələcək olursaq, imla öyrənilərkən buna ən əhəmiyyətsiz bir yer ayrılmalıdır. Elə çıxır ki, yeni üsul məktəblərimizdə tətbiq olunan imla üsuluna görə, əski məktəblərin məşq üsulu pedaqoji və psixoloji nöqteyi-nəzərindən daha uyğun bir üsuldur. Bununla bərabər, Layın şimdiyə qədər izah edilən üsuluna bir kərə çocuqları şüursuzlandırması, ikincisi, bir çox tələbələrin ruhi və damağı təşəkkülətinə uymaması nöqteyi-nəzərlərindən etirazlar, həm də haqlı etirazlar olmaqdadır.

Bütün bu təfərrüat üzərində olan bəzi anlaşılmazlıqları kənara buraxacaq olursaq, şu nöqtələr elmi cəhətdən tamamilə bilgilənmişdir, – deyə bilirik:

1) Sameəvi imla və bilxassə təshihli imla təmrinləri doğru yazma vasitəsi olamaz. Professor Tomson bu xüsusda deyir ki, yalnız çocuqların hər halda doğru yazacaqları mətni qulaqdan yazdırmaq olur. Tarixi yazılar (**исторические орфографии**) daima fonetik-sövti deyil, bəlkə, morfolojik-şekli olduğundan (yəni sözü söyləndiyi [kibi] yazmayıb, bəlkə, əski tarixi şəkli mənşəyinə görə yazdığından) belə sameəvi imla sayəsində yazı bilən adam da, savadlı da savadsız olar. Bilxassə

hənzur yazını təməlli surətdə bəlləməyən tələbələrə belə hallara çox rast gəlinir.

2) Bundan başqa, bütün şimdüyə qədər söylədiklərimizdən şu nəticə də çıxır ki, imla zamanında yanlış buraxmaq olmaz. Çünki bir kərə çocuğun zəhninə girmiş olan yanlış bir daha güc çıxar və təkrarı halında yerləşib qala bilir. Burada məxsus yanlış yazılmış mətnlərin düzəldilməsi məqsədini daşıyan kakoqrafiya (**какография**) üsulunun başdan-aşağıya zərərli olduğu anlaşılır.

Halbuki bir çox sərf kitablarında rast gəldiyimiz mümarisə-təmrinlərin əksərisi bu yolu təqib etməkdədirlər ki, bundan başqa basirəvi təmrinlər (**зрительный диктант**) də eyni nöqteyi-nəzərdən məqsədəuyğun sayılmıyır. Arada bir və yaxud iki daha ziyadə hərfi buraxaraq tərtib olunan belə təmrinlərdə buraxılmış hərfələrin yerinə ya (+), yaxud (-) işarəti qonulıyır.

3) Bəzi yazılması güc sözlərin əzbərdən öyrənilməsinə və imla qaydalarının bəllənməsinə böyük əhəmiyyət vermək doğru deyildir. Digər tərəfdən, bu xüsusda ifratçılığa düşmək də doğru deyildir. Bəzən yazı qaydalarının öyrənilməsi tələbəyə böyük yardımlar göstərə bilər.

4) Professor Tomsonun: "Yalnız doğru yazaraq yazı öyrənilir", – dediyini biliyoruz. Bu surətlə doğru yazmanı öyrənmək üçün yeganə çarə kopya etmək, yazıb almaq, yaxud məşq etmək ola bilər. Rus Maarif Komissarlığının və Dövləti Elmi Şuranın proqramları da məşq üsulunu ön faydalı üsullardan birisi olaraq tövsiyə etməkdədir. Burada şuna diqqət etməlidir ki, çocuklar hətta birinci zamanlardan başlayaraq, ayrı-ayrı hərfələr üzərində durmayıb, bütün sözləri yazmasını öyrənməlidirlər.

Müəllim bu məqsədi əldə etmək üçün şöylə bir üsula müraciət edə bilər. Müəllim bütün sinif qarşısında qısa bir cümləni taxtaya yazıyır. Çocuklar müəllimin əlinin hərəkətini diqqətlə təqib ediyolar. Sonra yazdığı şeyi taxtadan silir və bu surətlə çocuklar bir az əvvəl taxtada gördükləri cümləni, yaxud sözləri hərfələrə ayırmayaraq birdən yazmaq fürsət və imkanını əldə edərlər. Yazılacaq, məşq olaraq alınacaq mətn üçün Alferov (**Алферов**) namındakı pedaqoq şu şərtləri göz önündə tutmanı tövsiyə ediyor:

1) Yazılıb alınmaq, yaxud kopya edilmək üçün veriləcək mətn qısa, üç-dörd mətbu sətirlik olmalıdır. Alferov bu tövsiyəsinə səbəb olaraq uzun mətnlərin zəhni yordugunu, bu surətlə zəhndə yaptığı təsirin zəiflədiyini göstəriyir.

2) Yazılmaq üçün qullarılan mətnlərin hərfələri böyük olmalı və yazan çocuklar yavaş və gözəl (**каллиграфически**) yazmalıdırlar. Bu sonuncu sözlərə qarşı şunu demək mümkündür ki, yavaş və gözəl yazmağa çalışmaq çocukları hərfələr üzərində qalıb, bütün sözü gözədən qaçıрмаğa sövq edər ki, bu da yuxarıda gətirdiyimiz psixofizioloji məlumata qarşıdır. Bunun üçün bunun yerinə, mümkün olan surətlə yazıb, yazının aydın, açıq və doğru olması şərtlərini qoymalıdır.

3) Sözlər üçün xarakteristik olan bəzi səslərin və hecaların altına cızmanı tövsiyə ediyor. Bu altını cızma pək böyük diqqətlə yapılmalı və yalnız lazım gələn səsin və yaxud hecanın altı cızılıb, başqa səs və yaxud heca qarışdırılmamalıdır. Burada Afverovun tövsiyəsinə şunu əlavə etməlidir ki, səs və yaxud hecanın altını cızacaq yerdə sözün şəkli qisminin altını cızmalıdır.

4) Verilən yazı, yaxud imla vəzifələrini geri alarkən tələbələrədən sözləri nə üçün elə yazıb, başqa dürlü yazmadıqlarının səbəbini soruşmalıdır. Alferovun bu tövsiyəsində məqsəd çocuklarda mümkün olduğu qədər fəaliyyət və maraq doğurmaqdır. Bu xüsusda başqa bir pedaqoq Flerov (**Флеров**) tərəfindən sərbəst məşq (**свободное списывание**) üsulu təklif olunmaqdadır. Bu üsul şu surətlə tətbiq olunur:

Çocuklara ufaq və onlar üçün anlaşılacaq bir mətn verilir. Əgər mümkünə, səs ilə, mümkün deyilsə, səssiz oxudulur. Sonra əllərdən kitablar alınır və ağıllarında qalanı kağız üzərində anlatmaları, yaxud yazmaları təklif olunur. Burada mətn surətlə tətbiq olunur.

Burada mətnin doğru, hərfi-hərfinə kağız üzərinə əks etdirilməsi şərt qonulmaz. Çocuklar bu işə alışdıqca mətnlər gücləşdirilir. Sərbəst imla və yaxud məşqin və texniki cəhətini bəzi pedaqoqlar belə təsəvvir ediyolar:

Sərbəst imla dərsi əvvəlcə elan olunuyor. Lakin parça (yazılacaq mətn) əvvəlcə bildirilmıyır. Birinci dərstdə sərbəst imlanın hankı şərtlərlə yazdırıldığı çocuklara bildiriliyir. İmla dərsləri bir kaç sual ilə başlayır ki, bu suallar çocukların zəhnini yazı ilə, mətnin mündəricəsi ilə məşğul ediyor. Bundan sonra parça bir dəfə fasiləsiz, durmaqsızın başından sonuna qədər oxunıyır. Bundan sonra bir dəqiqəlik ara verilir. Sonra bu mətni parça-parça oxumağa başlayolar. Hər parça dörd-beş sətirdən ibarət olub, yalnız bir dəfə oxunıyır. Belə qısa bir parça oxunur-oxunmaz çocuklar dərhal zəhnlərində qalanı kağız üzərinə yerləşdirməyə qoyuluyolar. Əgər bu parçalar içində imlası güc sözlər var isə, ayrıca taxtaya da yazılıyır.

Yazılıb bitdikdən sonra imla dəftərləri toplanır. Sonrakı dərslərdə bəzi imla vəzifələri sinifdə səslə oxunur. Çocuqlar bu əsnada öz fikirlərini söyləyirlər.

Buradan təklif olunan sərbəst imlanın dar və cansızıcı təmrinlər, mumarisələr, inşa və kitabət (**изложение**) arasında gözəl keçid vəzifəsini görə biləcəyini söyləməyə həcat varmıdır? Hər halda ibtidai məktəblərində baş əhəmiyyət çocuqların yanlış imla öyrənmələrinə verilməyib, daha ziyadə imlanın, bilxassə yuxarıdakı sətirlərimizdə sərbəst imla namilə izah edilən şəkildə dilin əldə edilməsinə verilməli və qulaq asılmalıdır.

Yazı islahı, hətta dəyişdirilməsi dövründə bulduğumuzdan bu xüsusda daha şəkli, konkret tövsiyələrdə bulumağı zaid, faydasız buluyoruz. Hər halda şimdüyə qədər verilən məlumatı iyicə bənimləyən ibtidai məktəb müəllimi, hankı əlifba ilə olursa-olsun, doğru yazma məsələsini elmə və tərbiyəyə uyğun bir şəkildə alıb gedər və lazım gələn parlaq nəticələri əldə etməkdə gecikməz.

İNŞA VƏ KİTABƏT

Изложение и сочинение

Məktəblərdə çocuqların öz fikirlərini sərbəst şəkildə anlatmaları, düzmələri, yazmaları şimdüyə qədər imla – doğru yazma qaydalarının qurbanı ola gəlmişdir. Türk-tatar məktəblərində “İnşa və kitabət” namını daşıyan bu dərslər son zamanlara görə, yaxud bu xüsusda yazılmış, tərtib olunmuş hesabsız inşa nümunələrinin verdiyi mücərrəd, çocuqların təbiət və damağından, yaşayışından uzaq qəliblərə görə idarə oluna gəlmişdir. Halbuki keçən bəhsdə gördüyümüz kibi, bugünkü pedaqoq və lisançılar bir çox təcrübələr və elmi qanunlara dayanaraq, imla və doğru yazma dərsləri bir az ilərilədikdən sonra ona sərbəst imla və fikir yazma, mövzu genişlətmə simasını, cərəyanını verməni təklif edirlər. Deyə biliriz ki, son zamanlarda bu məsələnin əhəmiyyəti türk məktəblərində olduqca doğru anlaşımağa başlamışdır. Nətkim, mərhum Əli Nüsret bəyin Türkiyə darülmüəlliminin nəşiri-əflakı olan “Tədrisati-ibtidaiyyə” məcmuəsinin bir çox nüsxələrində “Kitabət dərsləri” namı altında yazdığı məqalələr buna şahiddir. Nüsret bəy bu məqalələrində hafizə qanunlarını və çocuqların ruhunu, damağını, mühitlərini, zövqlərini göz önündə tutmanı, hərətlə tövsiyə edirlər. Digər tərəfdən, şimal türklərində Qalimcan İbrahimov kibi pedaqoqlar bu xüsusa nəzər-diqqəti cəlb edərək, bəzi risalə və məqalələr meydana qoymuşlardır.

Rus məktəblərində də bu məsələnin yalnız son zamanlarda layiq olduğu əhəmiyyətlə münaqişə və müzakirəyə qoyulduğunu biliyoruz. Şimdüyə qədər müstəqil və sərbəst düzmə və anlatmaya varmadan əvvəl şu dövrlərdən keçmək tövsiyə olunurdu:

1) oxunan parçanı suallara görə anlatmaq, əvvələn olduqca müfəssəl, sonra daha ziyadə ümumi surətdə;

2) oxunan şeyi – planı və çərçivəsi saxlanmaq şərti ilə suallı və yaxud sualsız anlatmaq;

3) oxunan şeyin planını saxlamaqla bərabər, şəklini dəyişdirərək anlatmaq; məsələn, bir adamın ağzından yazılan şeyi bir kaç adamın ağzına qoymaq, yaxud biləks; bir sözlə, monoloq üsulunda olan parçanı dialoq şəklinə, yaxud biləks çevirmək;

4) oxunan şeyi planını və şəklini dəyişdirərək anlatmaq; hekayəni rol oynayan qəhrəmanlardan birisinin ağzı ilə anlatmaq;

5) oxunan parçanın qısaldılması (**конспектирование**) planını çıxarmaq;

6) biləks, qısa bir parçanın genişləndirilməsi;

7) oxunan parçanın planına və mövzusa görə mövzu və plan uydurmaq;

8) böyükə bir parçanın bir qismini çıxararaq almaq; bir hekayədən yalnız bir qəhrəmanı, yaxud bir hadisəni çıxarmaq;

9) oxunmuş olan bir kaç parçaya dayanaraq, başqa bir hekayə və yaxud məqalə düzmək;

10) nəhayət, verilən mövzuya görə müstəqil hekayə.

Demək ki, yalnız kitabət və inşa dərslərinin sonuna doğru müstəqil yazma və anlatmaya keçirlərdi. Bu vaxtda da uşaqlara tamamilə sərbəstlik verilməzdi. "Müstəqil" təbir olunan yazılarda verilən mövzu və şəklə görə yapılırdı.

Amerikan məktəbində yazı mümarisələri tamamilə əks üsulla idarə olunur. Orada birdən-birə sərbəst yazı ilə işə başlayırlar. Uşaqlar öz fikirlərini, duyğularını sərbəst surətdə yazıyor, anlaşıyorlar. Sərbəst yazıda ən ziyadə sevimli şəkil olaraq məktub şəkli alınıyor və mövzular doğrudan-doğruya uşaqların ömrünə, mühitinə toxunur. Amerikan üsulu ilə rus və türk məktəblərində qullarılan üsulu bir-birilə çarpışdıracaq olursaq, amerikan məktəblərində uşağın sərbəstliyinə, icadlığına daha ziyadə əhəmiyyət verildiyi halda, türk və rus məktəblərində daha ziyadə texniki cəhətə, müəyyən və mücərrəd qəlib və şəkillərin əldə edilməsinə əhəmiyyət verildiyi açıq surətdə gözə çarpar.

İştə sərbəst yazıda bu iki cəhətə texniki və ibdal cəhətləri (**техническая и творческая стороны**) bir-birilə müəyyən və faydalı ahəng və müvazinə altında tuta bilməlidir ki, bu işdən məktəblərdə bəklənilən fayda hasil olsun. Texniki, süni cəhətdən qarşımızda uşaqları ədəbi dilə yaxınlaşdıracaq üsul və qaydalarla aşına etmək vəzifəsi durur. Biz burada uşağa ədəbi üslubun (**литературный стиль**) əsaslarını verməliyiz.

Digər tərəfdən, uşağın ruhca-damaqca inkişafına yardım təqib edərək, öz düşüncə və duyğularını ürkmədən, çəkinmədən yazacaq, meydana qoyacaq yazıçıların, mühərrirlərin doğmasına yardım etməliyiz.

Burada şifahi nitqin əhəmiyyətini ayrıca qeyd etməliyiz. Şifahi nitqin (**устная речь**) əhəmiyyətini son zamanın üsuli ədəbiyyatı getdikcə böyüməkdə olan əhəmiyyətlə qeyd etməkdədir. Uşaqları məktəbə gəldiklərinin birinci günündən başlayaraq, əcnəbi fikirlərin, yəbancılıq duyğularının hücumundan, təsirindən qurtarıb, daima öz fikirlərini, öz duyğularını anlatmaq, öz fikirlərini bildirməyi, müqtədir bir hala gətirməyi heç bir zaman unutmamalıdır. Belə söyləşmə, anlatmaları (**беседы-сочинения**) məktəbdə ana dili dərslərinin proqramına ayrı bir iş olaraq yerləşdirib, bunun üçün əvvəldən açıq və hərtərəfli düşülmüş planlar düzəltmək lazımdır.

Müsahibə, söyləşmə üsulu rus və Azərbaycan Maarif Komissarlığının proqramlarında bütün şöbələr üçün təklif olunur və bu surətlə belə bir plan tərtib edib, bu müsahibələri sağlam bir üsul altına almaq ehtiyacı daha ziyadə qüvvətlənir.

Bu soy müsahibələr üçün birinci materialı rəsmlər, təsvirlər verir. Bu rəsmləri müəyyən, lüzumlu sıraya soxmaq sayəsində müəllim uşaqları sıxmadan, yormadan böyük bir məharətlə cümlələr tərtib edər və bu cümlələrin bağlanması ilə kiçik-kiçik hekayəciklər əldə ediliyor.

Keçən bəhslərimizdə çox dəfə ismi keçən Şapoşnikov "Canlı səslər" namındakı əsərinə bu məqsədə xidmət üçün yüzə qədər uşaq həyatından alınmış rəsmlər əlavə etmişdir.

Təbii, şifahi nitq, söyləşmə işləri yalnız ana dili dərslərinə bağlı deyildir. Bu xüsusda əvvəldən bəri türk məktəblərinin proqramlarında yer alan əşya dərsləri böyük əhəmiyyəti haizdir. Bu gün "zəhmət məktəbi" adını daşıyan şura türk-tatar məktəbləri bu yolda daha ziyadə əlverişli vəziyyət almışlardır. Təbiət, tarix, ictimaiyyət, coğrafiya və başqa dərslərdə uşaqların müstəqil və icadçı fəaliyyətlərini göz önündə tutmaq məcburiyyətində bulundularından burada da müsahibə üsulunun və sərbəst anlatmanın böyük yeri vardır və bu dərslərin müvəffəqiyyətli gətməsi ilə ana dili dərsləri böyük qolaylıqlar qazanır.

Dövlət Elmi Şurasının (**Г.У.С.**) düzəltdiyi proqramlarda bu soy müsahibə başlıca iki qismə ayrılmaqdadır. Birincisi, məktəbə yeni girən uşaqlarla olan müsahibədir ki, burada uşağın məktəbə qədər yazın keçirdiyi məişət müsahibənin mövzusu olmalıdır. Burada yazdakı təbiət, uşaqların yaz oyunları, işlər, ailə və onun əzaları... başlıca məsələlər olur. Bundan sonra məktəb və onun işlə tanış olmaq başlıca mövzu olaraq təklif olunur. Burada uşağın məktəbdə keçirdiyi

həyata bağlı olan cəhətlər göz önünə alınıyor və uşaq bunlar üzərində düşündürülür. Burada nitqin, sözləşmənin şəkli, texniki cəhətlərinə əhəmiyyət vermək, diqqət etmək lazımdır. Bu da bilxassə rəsmlər üzərinə müsahibə yaparkən qolay əldə edilə bilər.

Buradan yazı işlərinin ən sona, yəni müsahibələrin bitməsinə və uşağın mükəmməl surətdə söylənməyə başlaması zamanlarına qaldırılması lazım gələn nəticəsi çıxarılmasın. Yazı münasibətləri birinci müsahibələrdən başlayaraq, müvazi surətdə getməlidir. Uşaqlar cümlələri tərtib edərlər, müəllim isə bu cümlələri taxtaya açıq və gözəçar-pacaq bir surətdə yazar, uşaqlar da burada özləri üçün kopya edərlər. Müəllimə uşaqlar imla edərlər və bu arada müəllimin əl hərəkətlərinə diqqət verirlər.

Burada xəstə məsələlərdən birisi də mövzu seçilməsi məsələsidir. Şimdiyə qədər yazılmış olan türk qiraət kitablarını göz önünə gətirəcək olursaq, burada uşaq ruhunun və dahiyyənin heç də nəzəri-ətibara alınmadığını təəssüflə görürüz.

Alman pedaqoqlarından Lemanın (**Leman**) və L.N.Tolstoyun uşaqlar üzərində yaptıkları təcrübələr göstərmişdir ki, qiraət kitablarında verilən gözəl, bədii və təsviri (**описательный**) parçalar heç də uşaqların ruhuna uyğun gəlmir. Hər iki pedaqoq uşaqların bir az əvvəl yaptıkları, yaxud hər zaman gördükləri, qullandıkları əşyanı, hadisələri, maddələri tərif və təsvirdə böyük güclük çəkdiqlərini qeyd və işarət edirlər. Uşaqlar təsvirdən ziyadə hekayəni, təfərrüatdan ziyadə əsas və bilxassə hərəkətləri qavrayırlar.

Buradan təsvirlərin hekayə, daha doğrusu, təhkiyədən (**повествование**), mühakimənin (**рассуждение**) bundan da güc olduğu kimi bir nəticə çıxarılmamalıdır.

Bu xasiyyətlər (təsvir, hekayə, mühakimə) həyatda ümumiyyətlə bir arada bulunub, yalnız qiraət kitablarında ayrı-ayrı göstərilirlər.

Bu xüsusda Lakler (**Лаклер**) və Bine (**Бине**) namındakı alimlərin yaptıkları təcrübələr, heç şübhəsiz, həqiqətə daha ziyadə yaxındır. Bu təcrübələrə görə, yaşlılar arasında olduğu kimi, uşaqlar arasında da şöylə dörd qrup şəxsiyyət ayrılabilir:

- 1) təsviri, passiv (**пассивный**), yalnız qəbuledici tip,
- 2) təəssüdedici, yaxalayıcı və bağlayıcı tip,
- 3) döyüşçü tip, hər gördüyü şeyin bağlarını, mənasını görməyə, qeyd etməyə çalışan,

4) alim tipi (**учетный тип**); təəssüd və müşahidə yerinə artıq hazır məlumatı qoyan.

Bütün dörd tipin xarakteristikasını vermək üçün bunların yazılarını gözədən keçirmək faydasız olmaz.

“Bağda xəzinə” mövzusu üzərinə birinci qrup mütəəssillərdən birisi olan uşaq şu sözləri yazıyor:

“Bu lövhədə şunlar rəsm olunmuş: Yataqda bir ixtiyar, onun yanında üç gənc, qoltuq (**кресло**), kiçik uşaq, əlində uşağını tutan ana, onun arxasında doqquz yaşında bir qızciğaz duruyor. Qapıya doğru köpəklə bir qadın bulunuyor. Yerdə ağacdan bir beşik və çanaq”.

İkinci qrupun mütəəssili olan başqa bir uşaq yazıyor:

“İxtiyar tezdən öləcəyini duyub, yanına uşaqlarını çağırırdı. Uşaqları dörd dənə idi. Üç yaşlı uşaqlar on beş, on altı, on yeddi yaşlarında idilər. Kiçik uşaq anasının dizində oturdu. Birisi qoltuğuna oturub ixtiyarı dinləyirdi. İxtiyar şu sözləri söyləyirdi:

“Uşaqlarım, bənim babamdan qalmış olan toprağı satmayınız. Onda xəzinə saxlıdır. Toprağı gözəlcə qazınız, eşiniz və xəzinəni bularsınız”. O söylərkən xidmətçi qız şkafdan, dolabdan şərab gətirdi. Köpək gözləri ilə onun hərəkətlərini təqib edirdi.

İxtiyar: “Toprağı satmayınız!” – dedi və gözləri qapandı”.

Üçüncü tipə mənsub olanlardan birisi yazıyor:

“Bu acıqlı səhnə fəqir bir qələbədə olub keçdi. Fəqir köylü özünün acıqlı döşəyində ölüm halında yatıyordu. Eşidilir-əşidilməz bir səslə ixtiyar uşaqlarına dedi: “Oğullarım, toprağı bir kaç kərələr kürəklə iyicə qazınız. Heç bir yeri buraxmayınız”. Ölüm yatağı yanında, əlində uşağı ana duruyor. Uşaqlarından biri babasının yatağı yanında onun ağıllı sözlərini dinləyirdi. Evdə qayğı və kədər hökm sürüyordu”.

Nəhayət, dördüncü qrupun mütəəssili olan uşaq şu sözləri qeyd ediyor: “Köylü ölümün yaxınlığını duyaraq bütün oğullarını və kiçik uşaqlarını çağırırdı. Həpsi toplandıqdan sonra köylü onlara dedi ki, tarlada xəzinə çaxladır və qeyrət edilirsə, onu bulmaq olur.

“Gediniz, – dedi onlara, – erkəkcəsinə çalışınız. Mətin olunuz, xəzinəni bulursunuz!”

Uşaqlar tarlanı bir başdan-bir başa bir kaç kərə qazdılar. Xəzinəni bulamadılar. Lakin gələn sənə iki kərə ziyadə məhsul aldılar”.

Bundan sonra başqa pedaqoqlar tərəfindən yapılan təcrübələr eyni nəticələri verdi və yuxarıda qeyd olunan dörd tipin hər halda varlığını göstərdi.

İştə bütün bu tədqiqat şimdiyə qədər (təsvir, hekayə və mühakimə) kibi inşa və kitabət işlərində böyük rol oynayan ruhi amillərin bir-birinə olan münasibəti haqqında mövcud olan fikirləri təməlindən dəyişdirmək lazım gəlir.

Bu soy tədqiqatları nəzəri-ətibara aldıqda inşa və kitabət üçün alınacaq mövzuların sinifdə bulunan tiplərə görə dürlü-dürlü olması lazım gəlir. Dürlü tiplərə mənsub olanları birləşdirən sinifdə eyni mövzuya hər çocuğun eyni dərəcədə müvəffəqiyyətlə cavab verə biləcəklərini düşünmək faydasız və yanlışdır. Bu vəziyyətdən müvəffəqiyyətlə çıxmaq üçün bir çox yollar vardır. Bir sinfə bir kaç dürlü mövzular verilə bilər. Sonra uşaqlar bunlar içərisindən istədiklərini seçə bilərlər. Hər halda bir mövzu verildiyi təqdirdə belə, elə mövzu intixab olunmalıdır ki, uşaqlara sərbəst düşünmək və duymaq imkan və fürsəti qalsın. Ən iyisi veriləcək mövzuları sual şəklində ifadə edib, müəyyən çərçivə və şəkildə verməkdir.

Çocuqların müstəqil mövzular üzərində çalışmalarından bəhs edərkən bunların yalnız oxunan parçalarla bağlı olmamasını kafı saymaq olmaz. Burada ən ziyadə qaçınılacaq mövzu mücərrəd olanlardır. Mücərrəd mövzular, hətta ikinci dərəcə məktəbdə tövsiyə olunmadığı bir zamanda qalxıb belə mövzular üzərinə birinci dərəcə məktəb tələbələrinə düşülməni təklif etmək pək böyük yanlışdır.

İnşa və kitabət məsələləri ilə bağlı mühüm bir nöqtə də şagirdlərin yazı vəzifələrini təshih məsələsidir. Bu xüsusda yuxarıda ismi keçən və İstanbul maarifçiləri arasında kitabət və dil üsulçularının iləri gələnlərindən tanınmış olan Əli Nüsrət bəy "Tədrisati-ibtidaiyyə" məcmuəsinin birinci sənə 12-ci nömrəsində "Kitabət tədrisi" namilə yazdığı məqaləsində görək öz təcrübəsinə və görəksə başqa türk məktəblərində gördüklərinə dayanaraq, müfəssəl surətdə məlumat veriyor. Əli Nüsrət bəyin iləriyə sürdüüyü nöqtələr bugünkü elmi baxışa olduqca uyğun və türk məktəbləri həyatına uydurula biləcək şeylərdir. Müəllimlərin pək çox vaxtını, pək çox enerjisini aldığı, yotduğu halda, yanlışların düzəldilməsi lazım gələn nəticələri çox vaxt verəmiyor.

Yanlışların düzəldilməsinə üç cəhəti ayırılmalıdır: 1) doğru yazma nöqtəyi-nəzərindən düzəltmə; 2) üslub cəhətindən düzəltmə; 3) nəhayət, mündəricə cəhətindən düzəltmədir.

Müəllim şimdiyə qədər yapa gəldiyi bu üç işdən ən faydasız və nəticəsizi birinci cəhətdən olan düzəltmədir. İmla nöqtəyi-nəzərindən

göstərilən yanlış yalnız faydasız olmaqla qalmaz, bəlkə, bir kərə yapılan qüsuru çocuğun zehmində bir daha təkrar etdirərək yerləşdirməyə xidmət edir. Digər iki cəhətdən yapılan düzəltmə də böyük bir fayda gətirəməz. Çünki çocuğa başqasının (müəllimin) üslub və mündəricəsini yükləmək surətilə onun öz inkişafına mane ola bilər.

Çocuqlar tərəfindən yapılan yanlışları müəllim[in] kəndisi üçün qeyd edərək, onları sonra bütün sinif qarşısında izah etmə[si] ən iyi üsuldur.

Amerikan məktəblərində yanlışların düzəldilməsi yanlış yapanların özlərinə yükləniyir. Müəllim tələbəyə işini üç kərə oxumasını təklif ediyir. Birinci dəfə oxuduqda tələbələr yazılan şeyin mündəricəsinə, ikinci dəfə üslubuna və nəhvi cəhətinə, nəhayət, üçüncü dəfə oxuduqda imla tərəfinə diqqət ediyirlər. Hər halda yanlışların düzəldilməsi üçün ən iyisi tələbələrin özlərinə müraciət etməkdir. Bununla bərabər, inşa və kitabətin şəkli tərəfini ehmal etmək olmaz. Əski məktəb yalnız bu cəhəti gözə aldığından bu cəhətlər gözəl surətdə işlənməmişdir. Tələbələrin yalnız icadçı (творческий) işlərinə diqqət edərək, bu cəhəti ehmal etmək doğru deyildir.

Çocuqları müxəbirəyə alışdırmaq da inşa və kitabətin mühüm nöqtələrindən birisidir. Əski türk və bugünkü amerikan məktəblərində bu cəhətə ayrıca əhəmiyyət verilirdi. Əli Nüsrət bəy eyni "Tədrisati-ibtidaiyyə" məcmuəsində bu xüsusda bir kaç yazmışdır. Bir məktəb çocuqlarının başqa məktəb çocuqları ilə müxəbirədə bulunması, xaric (заграница) məktəbləri çocuqlarına yazmaları arzu ediləcək hallardandır.

Bundan başqa, məktəb qəzet və jurnallarının əhəmiyyətini də ayrıca qeyd etməliyiz. Oktyabr inqilabından sonra şura məktəblərinin hər birində bir və bəzən bir kaç əlyazması divar qəzetləri (стенные газеты) bulunuyur. Bu adətin görək inşa və görək imla və qiraət, icadçı iş üçün fəvqəladə əhəmiyyəti vardır. Belə jurnal və qəzetlərdə olan hekayə, məsəl, şeir, məruzə, tənqidi məqalələr, müxəbirə və bilməcə... ilax. kibi şöbələrin hər biri çocuqlar üçün pək böyük qiyməti haizdir. Burada yalnız fikri və ruhi cəhətdən deyil, eyni zamanda zahiri şəkli, texniki cəhətdən böyük faydalar əldə edilir. Çocuqların özləri içindən çıxacaq təshihçi və tənqidçilər, ana dili müəlliminin yolbaşçılığı altında böyük-böyük qazanclara malik ola bilərlər.

Jurnal və qəzetlərdən başqa, dürlü məktəb gəzintilərindən, yaxud məktəbdə yapılan təcrübə və yaxud elmi, ədəbi axşamlardan sonra

yapılacaq yazı vəzifələrinin inşa və kitabətin elmi və ruhi yola girməsinə böyük xidməti olur.

Nəhayət, tələbə yövmiyyələrinin (**дневник**) də əhəmiyyətini unutmamaq lazımdır. Bunlar iki dürlü ola bilər: şəxsi və iştiraki (**коллективный**). Şübhəsiz, məktəb üçün ən böyük əhəmiyyəti olan ikinciləridir. Məktəb tələbələri məktəb həyatının, məmləkət iqliminin, mühitin dürlü-dürlü dəyişmə və hadisələrini bu yövmiyyələrdə qeyd edə bilirlər.

TÜRK SƏRFİNİN TARİXÇƏSİ

Dilə iki dürlü baxış. Sərflərin növü: elmi sərf və məktəb sərfi.

Sərfin təkamülü və əskikləri

Türk sərfinin tədris üsuluna yanaşmadan əvvəl onun keçirdiyi tarix və təkamülü göz önünə gətirməliyiz.

Dil bir halda duran bir şey deyildir. Onun üçündür ki, fon Humboldt [t] dili "bir iş deyil, daimi bir fəaliyyət" deyərək tərif etmişdir. Lakin dilin elə abidələri və hadisələri vardır ki, onları insanlar bənimləmişlər və müəyyən məqsədlərə görə ondan istifadə edə gəlmişlərdir. Qısadan söyləyəcək olursaq, bir "dil-həyat", bir də "dil-alət" vardır. Birisi həyatı fəaliyyətimizin, digəri ictimai həyatımızın məhsuludur. Bu iki dili anlamaq, yaxalaya bilmək üçün iki dürlü baxış lazımdır:

1) obyektiv, afaqi; 2) qaidəvi, iradi baxış.²²

Obyektiv baxışda ümumiyyətlə həyəcanı və iradi ünsür bulunmayıb, yalnız zehni, əqli (**познавательное**) münasib bulunur. Hər hankı bir şeyə obyektiv baxışın əlaməti qiymət və dərəcə kəsməmək, verməməkdir. Riyazi və təbii elmlərin öz mövzularına münasibətləri belədir. Təbiiyyat, məsələn, filan heyvan və yaxud ot cinsinin filan ot və ya heyvan cinsindən aşağı və yaxud yüksək, adi və yaxud ali olması ilə uğraşmaz. Hər üzviyyət və yaxud vücut özünə görə tam və mükəmməldir. Təbiiyyatın uğraşdığı nöqtə və üzviyyət və vücutlar arasında olan münasibət və təsir, əks-təsiri meydana çıxarmaq, bir sözlə üzvi və təbii qanunları bulmaqdır.

Lisaniyyat da bir elmdir. O da öz mövzusunə təbiiyyat və riyaziyyat kibi baxar. Hər nə qədər son zamanlara qədər lisaniyyatda da bir təqim ənfəsi, iradi baxışlar yer almışsa da, bunlar artıq büsbütün deyiləcək dərəcədə bu elmin çərçivələrindən çıxarılmışdır. Artıq lisaniyyat da, təbii və riyazi elmlərdə olduğu kibi, tərəqqi (**progress**) fikri yerini təkamül və inkişaf (**evolution**) fikri tutmuşdur. Halbuki mənəvi, insani elmlər (**гуманитарные науки**) psixologinin "təcrübə" namını daşıyan dar bir qismi çıxarılmaq şərti ilə, yalnız obyektiv olamaz. Bu elmlərdə təkamül hadisəsi daima tərəqqi hadisəsi ilə qarışdırılır. Çünki burada

²² Bu məsələ haqqında A.M. Peşkovskinin: *Объективная и нормативная точки зрения на язык. Русский язык в школе*, 1923, Москва-Петроград.

əsas olaraq alınan ölçü insan və cəmiyyətdir. Bu soy elmlərdə subyektivizmdən, cərəyançılıq, tərəfgirlikdən qaçmaq mümkün deyildir. Çünki insaniyyət cəmiyyətin qayə və ideali hər yerdə, hər əsrdə eyni surətlə anlaşılmamışdır. Buna görə dürlü hadisələrə dürlü qiymətlər verilir və dürlü cərəyanlara görə hadisələrin tərəqqi və yaxud tədənni (proqres və reqres) olması lazım gəlir. Bir az əvvəl lisaniyyatda hökm sürən belə qiymət fikirlərini xatırladırsaq, məsələ daha ziyadə aydın olur.

Kitabımızın birinci bəhsində ("Dil və fəlsəfə") oxuyucu Şleyxerin "Avropa dilləri" ünvanı ilə 1850-də yazdığı əsərində hecai dillərə cəmadata, iltisqa dilləri nəbatata və insirafiləri heyvanata bənzədib, birincilərin ən aşağı, sonuncuların isə ən yüksək tərəqqi, təkamül dərəcəsi olduğunu iddia etdiyinə şahid ola bilir. Bu fikir bir çox sənələr lisaniyyat əsərlərində etibarlı bir yer almış, nəhayət, lisaniyyatın bir az əvvəl üsulca, mündəricə cəhəti ilə yapdığı böyük müvəffəqiyyətlər nəticəsində silinib getmişdir.

Digər tərəfdən, Vilhelm Humboldt[t], Fransua Bub kimi dil bilgisinin böyükləri arasında keçmiş əsrdə dilin ömrünə olan baxış şöyle idi:

Dilin ömrü iki dövrəyə ayrılır: birisi dilin doğub böyüdü, kamala gəldiyi dövr, ikincisi yavaş-yavaş inhitat etməsi, çökməsi və ən sonu ölməsidir. İstə hər iki nöqteyi-nəzərdə subyektiv, iradi, həyəcani baxışdan doğar. Çünki obyektiv lisançı üçün dilin "fənası-iyisi pozulmuş, naziki-qabası" olamaz. Nəsl ki, kimya nöqteyi-nəzərindən kübrə pislik yox, müəyyən əczələrin, mədən və yaxud qazların birləşməsi, ayrılması vardır.

Əgər dil bilgisinə (*linguistique*) bu iki, subyektiv və obyektiv nöqteyi-nəzərlərdən yanaşacaq olursaq, bu elm mənəvi və insani elmlərdən ziyadə təbii elmlərə yaxlaşır. Bu elmdə dilin tərəqqisi fikri dilin təkamülü fikri ilə dəyişdirilmişdir. Burada lisaniyyatda artıq doğru, yanlış, gözəl, çirkin fikri olamaz. Yalnız izah və qanun fikirləri ola bilər.

Bununla bərabər, dilə ikinci bir baxış, həyəcani və iradi münasibət də mümkündür. Nəsl ki, təbiyyat və kimya elmlərinin tətbiqi, əməli (*прикладной*) qisimlərində "faydalı" və "zərərli" fikirlərlə rast gəlirik. Bütün sənaye və mədəniyyət[in] bu elmlərə bu soy əməli və tətbiqi münasibətdən və bu meydana alınan nəticələrdən doğduğunu isbata həcat yoxdur.

Dilin də insanlar və cəmiyyət üçün böyük, pək böyük bir əhəmiyyəti vardır ki, bu da onun insanların görüşmə, anlaşma aləti, vasitəsi olmasıdır. Dili heç çəkinmədən ən böyük istehsal alətlərindən birisi

saya bilirik. Dilsiz cəmiyyət, dövlət və istehsal, qisası, insani fəaliyyət şimdiyə qədər olmamışdır, – desək, zərrə qədər yanılmayız. İstə bunun üçün dilə tətbiqi və əməli surətdə yanaşmanı ehmal edib, unudub, yalnız elmi və obyektiv baxışla kifayətlənmək pək böyük bir xəta sayılmalıdır. Bir çox lisançılar subyektiv, qaidəvi (*нормативная*) nöqteyi-nəzəri heçə sayaraq, çox dəfə belə fikri daşıyan münəvvərlər və dil müəllimləri üzərində gülürlər. Halbuki lisançılarda belə baxış, dilin cəmiyyət içərisində, mədəniyyət işindəki rolunu gərəyi kimi anlamamaqdan iləri gəlir. Dünyada təbiətdə bulunan bütün hadisələr kibi, dilə də insanlar iki dürlü yanaşmışlardır: zehnlərlə və iradə-həyəcanlarla. İstə bu ikinci dürlü baxışdan, münasibətdən ədəbi dil meydana gəlmişdir. Doğrudan da, ədəbi dil nədir? Bir cəmiyyət, bir dövlətin həyatında nümunə mərkəz rolunu oynayan məhəllin, yaxud zamanın yazılı, yaxud şifahi şivəsi, dilidir. İstə bunun üçün ədəbi dil (*литературный язык*) yalnız böyük və klassik ədiblərin, şairlərin dili deyildir. Dini, siyasi, ticari, iqtisadi üstünlük sayəsində hər hankı bir mövqeyin dili belə nümunə mövqeyini ala bilər. Başqa xüsusiyyətlərdə olduğu kibi, dildə də insanlar bu yerin şivəsini təqlidə, onu öyrənməyə başlarlar. Türk-tatar xalqlarının dürlü siyasi və iqtisadi mərkəzlərə malik olduqları dövlətlərdə, dürlü ədəbi dillər çıxmış və bunların yığılması ilə bu dillər də yalnız ədəbi əsərlərdə qalmışdır.

Ədəbi dildə ən əsaslı nöqtə dili müəyyən qaydalara sığışdırıb, bu qaydaların çərçivəsi içində onu mühafizəyə qeyrət etməkdir ki, buna qaidəvi (*нормативная*) nöqteyi-nəzər denilir. Ədəbi dilin bir çox xüsusiyyətləri vardır ki, bunlardan birincisini mühafizəkarlıq (*conservatisme*) saymaq mümkündür. Bir ədəbi dili qonuşan adam o dilin qaydalarını ideal surətində tələqqi edərək artıq onun qayda və üsullarından heç bir şey dəyişdirməməyə qeyrət edər. Bu surətlə ədəbi dil müəyyən bir durğunluq qazanır ki, bu sayədə canlı şivə ilə ədəbi şivənin arası açılır. Elə ədəbi dillər var ki, bir kaç əsr əvvəlki şəklini eynən saxladı, – demək mümkündür. Bu gün italyan bu ədəbi dil sayəsində Dantenin qolaylıqla oxuyub anlayır. Halbuki eyni italyanı Dantenin köyünə gətirmək qabil olsaydı, o köylülər pək güclüklə anlaşırdı, yaxud heç də anlaşılmazdı. Eyni surətlə ərəb münəvvərinin Qur'anı, əski islam filosoflarının, şairlərinin əsərlərini anlamaq ancaq bu sayədədir. Ədəbi dil bir çox nəsilləri, bir çox əsrləri birləşdirmək sayəsində heç bir nəslin, heç bir əsrin birdən doğamayacağı böyük bir ədəbiyyat, böyük bir mədəniyyət meydana gətirir.

Ədəbi dilin ikinci xüsusiyyəti məhəlləçilikdir (**localisme**). Bir dildə qonuşan adam yalnız keçmiş nəslin dilini təqlid etməz, eyni zamanda müəyyən bir mövqenin dilinə də uymağa çalışır. Rusların ədəbi dili Moskva şivəsi, fransızların Paris, Osmanlı türklərinin İstanbul şivələridir. Bundan başqa, rus ədəbi dilinin doğmasında Moskva “Kiçik” (“**Малый**”) və “Bədii” (“**Художественный**”) teatrlarının, fransızlarda “Komedi Fransez”in oynadığı rol hər kəsə məlumdur.

Bir xalqın, bir dövlətin, bir cəmiyyətin ədəbi dilə malik olub-olmaması pək böyük ciddi bir məsələdir. Bunun üçündür ki, hər dövlət, hər cəmiyyət mədəni müəssisələrini ədəbi dil üzərinə qurar və maarif ocaqlarından ədəbi dilin əldə edilməsi[ni], öyrənilməsini istər. Bu ədəbi dil olmazsa, o dövlətin, cəmiyyətin mühüm bağlarından birisi, bəlkə, bel gəmiyi qırılmış olur. Buradan məktəblərdə oxudulan ana dilinə normativ nöqteyi-nəzərdən baxmanın nə qədər əhəmiyyəti olduğu anlaşılır.

Demək ki, məktəblərdə dili bir hadisə, ruhi, üzvi (**психофизиологический**) bir əməliyyə olaraq öyrənməkdən başqa, bir də əməli və ictimai bir müəssisə olaraq təlim etməlidir. Başqa sözlərlə deyəcək olursaq, yalnız dilin təkamülünü deyil, tərəqqisini, yanlış və doğrunu və gözəl – çirkini də öyrətməlidir.

Bu iki nöqteyi-nəzər məktəblərdə pək qolay bir-birilə barışa bilər. Gözəl, doğru söyləmədən, bu xüsusdakı qaydaları əzbərləmədən əvvəl ümumiyyətlə söyləmək nə olduğunu, canlı şivə[nin] nədən ibarət olub, ədəbi dilin nərədən çıxdığını bildirmək lazımdır. Yalnız qanun məcmuələrini əzbərləməklə insanın iyi və işəyarar bir yurist-hüquqçu olmayacağı kibi, ədəbi dilin üslub və imla – sərf qaydalarını əzbərləməklə də insan doğru dil məlumatı almış olmaz və onun gözəl-döğru söyləməsindən fayda hasil olmaz.

Qısaı, hər elmin bir saf elmi, bir də əməli qismi olduğu kibi, dilin belə iki mühüm şöbəsi, daha doğrusu, rolu, təzahürü vardır. Nasıl siyasi iqtisad (**политическая экономика**) bir elm olaraq hökumət və dövlətlərin iqtisadi siyasətlərinə (**экономическая политика**) təməl və əsas ola biliyorsa, dildə obyektiv nöqteyi-nəzər də subyektiv nöqteyi-nəzərin təməli olmalı, çocuqlar, ümumiyyətlə, dili bildikdən sonra ədəbi dili əldə etməlidir.

İştə bu iki nöqteyi-nəzərə görə yazılan şərtlər də dürlü-dürlü ola bilər. Dil, yuxarıda söylədiyimiz kibi, daima dəyişən bir şey olduğu üçün onun üzərində yapılacak tədqiqlər də bu dəyişmələrin hər dürlü

şəklini bulmalı və izah etməlidir. Dilin dəyişməsi iki tərəfdən alınır: tarixi və coğrafi. Dilin tarixi dəyişməsi o dilin meydana çıxmasından son dövrəsinə, şəklinə qədər keçirdiyi istihalələrdir ki, bu onun başlıca təkamül cizgisini verir. Hec bir dilin yüz il əvvəlki halını qulağımızla eşidib bilmək bizim üçün mümkün olmadığından bu xüsusda rəhbərlik yapan yeganə vasitələr o dildən qalmış olan yazılı abidələr, nişanlardır. Bu nişanlar kağız, taxta, topraq və yaxud başqa bir yol ilə qalmış olsun, əhəmiyyəti yox, bizə az-çox qətiyyətlə o dilin şəkli, mahiyyəti, o vaxtkı halı haqqında məlumat verə bilər.

Bir dilin belə dürlü zamanlardan qalmış olan abidələrini (**памятник**) yan-yana qoyub, müqayisə etdiyimiz zaman o dilin dürlü əsrlərdə hankı şəkillərə malik olduğunu meydana çıxarırsınız. İştə dili bu surətlə tədqiq tarixi tədqiqdir ki, bir dil haqqında belə tədqiqlər sonunda yazılacaq sərf də tarixi sərf (**историческая грамматика**) təbir olunur. Türk dilinin birinci yazılı abidələri “Orxon kitabələri” namilə məşhur olan yazılı daşlardır ki, miladi yeddinci əsrdən qalmaqdadır. Bu abidələrin dili “göytürkcə” namilə anılmaqdadır. Bundan sonra on birinci əsrdən qalma “Kutadqu bilik” namında və Yusif Xas Hacib isminə bir türk tərəfindən yazılmış əxlaqi mündəricəli bir əsər gəlir ki, bunun dili uyğur namilə anılan türklərin dilidir və bəzi alimlərin fikrincə, Orxon kitabələri dilinin təkamülündən başqa bir şey deyildir. Eyni əsrdən qalma və bunların hər ikisindən də mühüm başqa bir əsər daha bulunmuşdur ki, bu da Mahmud Kaşqari namında digər bir türk tərəfindən yazılmış olan “Divanü-lüğatit-türk” namındaki əsərdir. Bu əsərdə Mahmud Kaşqari öz zamanındakı bir çox türk şivələrini bir-biri ilə qarışdırmış və bizim üçün çox qiymətli bir material buraxmışdır. Deyə bilərik ki, bu əsər sayəsində bir çox türk şivələrinin tarixi abidələri əldə edilmişdir. Bu əsərə “abidələr məcmuəsi”, – desək, caizdir.

Bundan sonra on üçüncü əsrdə Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət”i ilə Orta Asiyada və Yunus İmrə, Sultan Vələd kibi aşuqların divanları, əsərləri ilə Kiçik Asiyada başlayan türk dilindəki əsərlər tarixi tədqiqlər üçün olduqca bol material təşkil edir.

Bununla bərabər, türk dilinin tarixi təkamülü hənuz başından sonuna qədər təqib və tədqiq edilmişdir, – demək olmaz. Daha türk tarixi sərfi yazılmamışdır.

Dilin obyektiv-elmi nöqteyi-nəzərdən tədqiqində ikinci məsələ dilin, təbir caizsə, coğrafi dəyişmələrini, inkişafını araşdırmaqdır. Bundan məqsəd bir dilin bu gün ayrıldığı budaqlarını, şivələrini bir-birilə

müqayisə etməkdir ki, bu surətlə meydana gələn sərfə “müqayisəli sərf” (**сравнительная грамматика**) təbir olunur. Burada abidələrdən ziyadə canlı, bu gün söylənilən şivələr göz önündə tutulur. Bununla bərabər, müqayisənin yalnız canlı şivələrin tədqiqində lazım gəldiyini düşünmək yanlışdır.

Tarixi sərfin əsas üsulu da müqayisədir. Bu cəhətdən lisaniyyat heyvanat və nəbatat elmlərinə çox bənzər. Bu elmlərdə nasıl dürlü heyvan və nəbat şəkillərinin dürlü nöqteyi-nəzərdən bir-birilə müqayisəsi yapılıb və bu müqayisə nəticəsində müəyyən siniflər meydana gətirilsə, elə də dürlü şivələrin müqayisəsi ilə bir-birinə bənzəyən ilə bənzəməyənlər ayrılır və bunlar arasındakı münasibət təyin olunur.

Türk-tatar canlı şivələrinin müqayisəsinə doğru çox ciddi addımlar atılmışdır. Bu gün artıq deyə bilərik ki, türk canlı, yəni bu gün yaşayan şivələrindən tədqiq olunmamış, sövti, şekli, nəhvi xüsusiyyətləri meydana çıxarılmamış heç bir şivə qalmamışdır. Lakin bununla bərabər, türk müqayisəli sərfi hənuz yazılmamışdır və yazılmasına da daha imkan və zəmin yoxdur.

Sərfin üçüncü növü yalnız bir şivənin bir zamanındakı halını nəzəri-ətibara alaraq yazılan sərfdir ki, buna “təsviri sərf” (**описательная грамматика**) təbir olunur. Bu soy sərfdə müəyyən bir şivənin sərf yazılan zamandakı halı – səsləri, sözlər, söz bağlamaları, cümlələri gözə alınıb, tədqiq olunur.

Yuxarıda da söylədiyimiz kibi, türk şivələrinin hər biri haqqında belə sərflər meydana gətirilmişdir. Katanovun “Uryanxay şivəsi”, Aşmarinin “Çuvaş dili”, Boltingin “Yakut sərfi”, Y.Denin “Osmanlı sərfi”, Samoyloviçin “Kırım-tatar sərfi” bu soydandır.

Filvaqe, bu sərlərdən bir çoxları tədqiqinə yanaşdıqları şivələri başqa türk şivələri ilə müqayisə etməyə qalxmışdır. Lakin bundan məqsəd bu şivələrin xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlərin mənşələrini az-çox doğru bir surətlə meydana çıxarmaq, izah edə bilmək üçündür. Onun üçün biz bu sərləri təsviri sərlər sırasına keçirə bilərik. Nəhayət, dördüncü tip sərlər ədəbi dilin şəkil və xüsusiyyətlərini izah etmək və qaydalarını bildirmək üçün yazılan sərlərdir ki, bunlara “məktəb sərləri” (**школьная грамматика**) denilir. İştə bu soy sərlər tələbələrə və müəllimlərə ədəbi dilin qaydalarını bildirmək və bu qaydalara təqlid və riayəti təmin etmək niyyətilə yazıldığı üçün bunlar qaidəvi-normativ nöqteyi-nəzərin məhsuludur. Bunlarda dil hadisələri daima doğru-qələt nöqteyi-nəzərindən təhlil və izah edilir.

Şimdiyə qədər türk müəllimləri və hətta alimləri tərəfindən yazılan sərlər həp bu dördüncü qismə, məktəb sərfi qisminə daxildir. Yalnız son zamanlarda Qəyyum Nasirinin dil haqqındakı tədqiqatından və bir çox türk məktəblərində və ədəbiyyatında canlı şivələr əsas olaraq alınmağa başladıqdan sonra təsviri sərf tipində məktəb sərləri meydana gəlməyə başlamışdır.

Ümumiyyətlə, obyektiv-elmi nöqteyi-nəzərdən türk dilini çoxusu rus və Avropa alimləri tədqiq etdiyindən türk dilinin təsviri və müqayisəli sərlərinə dəyişli əsərləri də bunlar meydana qoymuşdurlar.

Məktəblərdə obyektiv və subyektiv nöqteyi-nəzərdən bir-birilə gərəyi kibi uyşdurulmadığından böyük-böyük tənəqüzlərə və yanlışlıqlara yol verilməkdədir.

Buradan elmi sərf ilə məktəb sərfi arasında böyük bir ayrılıq və boşluq doğmuşdur.²³

Elmi sərf ilə məktəb sərfi arasında törəyən ayrılığın səbəsinə aid olan cəhətlərini, qısadan olsa da, əlifbanın üsuli-tədris bəhsində görmüşdük. Eyni ayrılıq sərf və nəhv tədqiqatında da görülməkdədir.

Məktəb kitabları ilə elmi əsərlər arasında ümumiyyətlə fərq vardır. Lakin bu fərq məktəb sərfi ilə elmi sərf arasında olan fərq kibi deyildir. Məktəbdə oxunan hesab dərsləri ilə elmi riyaziyyat, əşya dərsləri ilə bəiiyyat arasında ziddlik yoxdur. İki kərə iki dördür və dünya həm birinci dərəcə məktəbdə, həm ali təhsil müəssisələrində döner. Cazibə qanunu... ilax. eynidir. Yalnız tələbələrin yaşına, istedadına, məlumatına görə bu bəhslər bəsit və ya mürəkkəb ola bilər.

Halbuki məktəbdə oxuduğu sərf məlumatı ilə ali müəssisələrə gələn tələbə burada birdən-birə başqa aləmə düşür. Əvvəlcə bildiklərinin çox dəfə tamamilə əksini öyrənmək məcburiyyətində qalır. Digər bilgilərdə olduğu kibi, məlumatını dərinləşdirəcək yerdə əvvəlcə öyrəndiklərini tamamilə qafasından çıxarıb, yenidən öyrənmək məcburiyyətində qalır. Bu vəziyyətdə olan bir adamın ən böyük duyğusu, şübhəsiz, əvvəlcə oxuduğu şeylərə qarşı düşmənlik və peşmanlıqdan başqa bir şey olamaz. Qısadan söyləyəcək olursaq, məktəbdə oxunan sərf yalnız məktəb sərfi deyil, eyni zamanda qeyri-elmidir.

²³ Bu xüsusda daha ziyadə məlumat almaq istəyənlər, Peşkovskinin “Школьная и научная грамматика” (1923, Петроград) namındakı əsərinə və “Родной язык” namındakı rusca jurnalın bütün nömrələrinə müraciət etməlidirlər. Bundan başqa, son zamanlarda nəşr olunan rus sərlərini gözədən keçirməlidirlər.

Məktəb sərfinin elmi sərfə qarşı olan nöqtələrini qısadan bir kaç sözlə göstərib keçərək, bu nöqtələrlə daha ziyadə dərindən tanış olmaq istəyənlərin aşağıda işarət etdiyimiz rus dilindəki üsuli ədəbiyyata və yaxud türk-tatar lisanıyyatına aid əsərlərə, bilxassə türk tarixi və təsviri sərfini tədqiqdən hasil olan elmi əsərlərə müraciət etməsini tövsiyə edəcəyiz:

1) Elmi sərf ilə məktəb sərfi arasında birinci ayrılıq məktəb sərfinin tarixi baxışa və dilin təkamülü cəhətinə yabancılıq olmasındadır. Dilin durmadan dəyişən bir hadisə olduğunu hər yerdə söyləyib gəldik. Hər nə qədər təsviri məqsədlə yazılmış sərfərin bulunması mümkün və məktəbdə əsas olaraq keçiləcək sərf də bundan ibarətsə də, hər halda dilə aid hər sözün, hər tədqiqin tarixi nöqteyi-nəzəri unutmaması lazım gəlir.

2) Məktəb sərfində sərfi-təsviri (**описательная**) cəhət də nöqsandır. Dilin bugünkü halını bitərəfanə, obyektiv bir tərzdə izah edən məktəb sərfi pək azdır, yaxud heç yoxdur. Əgər bəzi sərfərdə bəzi şəkillərin, cümlələrin, yaxud sözlərin qullanılıb-qullanmadığı işarət olunsə belə, bu xüsusda verilən izahlar yenə də açıq deyildir. Çünki buradakı "qullanılır-qullanılmaz" (bizdə "müstəməl, möhməl") təbiriindən məqsəd qullanılması "icab edər", yaxud "icab etməz" deməkdir. Çünki məktəb sərfinin yeganə məqsədi doğru oxuyub-yazmanı öyrətməkdir, yəni əməlidir. Sərf məktəbdə ana dillərini qonuşmasını bilən uşaqlara öyrədildiyindən buradakı doğru oxuyub-yazmaqdan məqsəd öz şivə, ölkə dilindən vaz keçib, ədəbi dili əldə etməkdir. İştə məktəb sərfi məktəb uşağı qarşısında ədəbi dil ilə qeyri-ədəbi dili, doğru dil ilə yanlış dili bir-birindən ayırmaq vəzifəsini yükləyir. Ədəbi dil isə bir qrup şəxslərin dili olduğundan burada sərfçilərin şəxsi zövqü (zövqi-səlim) namı altında böyük, geniş meydan bulur. Bununla bərabər, təkrar edirik məktəblərdə əməli nöqteyi-nəzərin bulunmasına qarşı söz söylənməz. Az-çox hər elm belə əməli nəticələr verir və verməlidir. Lakin bu əməli nəticələr və qaydalar elmi qanunlar ilə sıx-sıxıya bağlanmış bulunmalıdır. İştə bunun üçündür ki, sərf müəllimi hər şeydən əvvəl elmi nöqteyi-nəzəri əldə etməli və doğru söyləmək, oxuyub-yazmaq belə elmi qanunlar üzərinə qurmalıdır. Ədəbi dilin mümkün və mövcud olan yeganə dil olduğunu zənn etməyib, ümumiyyətlə dil və bilxassə ana dili haqqında lazım gələn məlumat və bilgini özü əldə etdikdən sonra tələbələrə verə bilməlidir.

3) Məktəb sərfi dil hadisələrini anladırkən dilə müəyyən bir məqsədlə yaradılmış iradi və keyfi bir şey kimi baxdığından bu hadisələri elm, səbəbiyyət (**причинная связь**) gözlüyü ilə görməyib, məqsədçilik (**teleologie**) nöqtəsindən görür və "nə üçün?" sualından ziyadə "nədən üçün?" (**зачем?**) sualına cavab verməyə çalışır. Bir sözlə, hadisələri bir-birinə olan təsirləri ilə anladacaq yerdə insanın iradəsi və ağılı ilə izah etməyə çalışır. Məktəb sərfinə görə, "lisana rəkakət verməmək", "tələffüzü qolaylaşdırmaq", "ahəngi düzgün gətirmək" üçün insan bir qrup səslər əlavə edib, bir çoxlarını da söyləyir.

4) Məktəb sərfinin hadisələri ayırması, siniflərə bulması məntəqə, hətta əxlaqi baxışlara görə olub. Heç kimsə antropologiyada insanları axmaq, ağıllı, sarışın və əsmər siniflərə bölməyə və ayırmağa qalxmaz. Eyni surətlə musiqini də ağızdan çalınan, alətlə çalınan, yaxud şəhər, kəndli, qayğılı siniflərinə ayırmaz. Çünki burada ayrı-ayrı siniflər bir-birinə qarışır. Başqa elmlərə aid olan məktəb kitablarında, nə qədər kiçik tələbələr üçün, nə qədər bəsit və ibtidai surətdə yazılmış olursa-olsun, məsələn, təbiyyatda bədəni qatı, sulu (**жидкий**), karbonlu qisimlərinə ayırmaq olamaz. Halbuki məktəb sərfində hər bəhsdə belə bir və yaxud bir kaç əlamətin bir-birinə qarışdırıldığı görülür:

a) Sərfi əlamətlər mənanı (**семасиологический**) əlamətlərlə qarışdırır. Sərf kitablarında rast gəldiyimiz isim, sifət, zəmir, fel, zərf, nida, ədat yolundakı təqsim bunun şahididir. Əgər sərfi əlamətə görə ayıracaq olsaq, *birinci* və *ikinci* sözləri *yemişçi*, *kilimçi* sözlərindən, *yemək*, *ichmək*, *əkmək* sözləri *bilmək*, *getmək*, *gülmək* sözlərindən, nəhayət, *durmuş*, *toxşamış*, *yemiş* sözləri *getmiş*, *saxlamış*, *demiş* sözlərindən ayrılmaz. Çünki bunlar sərfi nöqteyi-nəzərdən eyni əlamətlərə malikdir. Halbuki sözləri mənalarına görə ayıracaq olursaq, məsələn, *birinci* sözü daha ziyadə *bir*, *birlik*, *birlikdə*, *birər*... sözləri ilə bir sinfə girmək lazım gəlir. Çünki bunlar mənaca bir-birinə bağlıdır. Yuxarıda saydığımız yeddi şəbəkə hətə sözlərin mənalarına görə təşkil edilmişdir.²⁴

b) Dar mənasında sərfi əlamətlər nəhvi əlamətlərlə qarışdırılır. Şəkiliz sözlər şəkilli sözlərlə bir şəbəkəyə, yaxud bir kaç şəbəkəyə sığışdırılır. *Pək*, *ancaq*, *kibi*, *işlə*, *hələ*, *ya*, *nasıl*... kibi sözlər şəkiliz sözlər olduğu halda, gah zərf, felin və ya sifətin mənasını tamamlayan sözlər olaraq (*nasıl*, *daima*, *dərhal*, *pək*, *üçün*, *qayət*), gah ədat (*işlə*, *hələ*, *ha*,

²⁴ Çox dəfə eyni sözlər dürlü-dürlü şəbəkələrə giro bilir. *Yemək* bir korə məsdər, bir korə isim, *dadlı* bir korə isim, bir dəfə sifət, *Xudaverdi* sözündəki *verdi* bir dəfə isim, bir dəfə fel olur...

ya, kibi, sanki) və gah nida (ey, hey, hi, haydı, ya...) kibi göstərilirlər. Halbuki şəkli nöqteyi-nəzər əsas alındıqda bunlar şəkilsiz, yəni sərfi əlamətə malik olmayan sözlərdən başqa bir şey deyildir.

c) Sərfi əlamətlər ruhi-məntiqi (логико-психологический) əlamətlərlə qarşıdınırlar. Bütün məktəb sərfi bu müxtəlif əsasların qarışdırılması əsası üzərinə qurulmuşdur. Məsələn, türk məktəb sərfələrində *Babamın evi* ilə *Evi görüm* tərkiblərindəki *evi* ayrı-ayrıdır. Birisi müzaf, birisi məf'ul bih.

Məktəb sərfinə görə, "ağılsız adam" = "ağlı olmayan adam" = "dəli adam"dır. Halbuki sərfi və şəkli nöqteyi-nəzərdən bunlar qətiyyəən bir-birinə müsavi olamaz.

5) Çox dəfə iradidə də gördüyümüz kibi, bilxassə türk məktəb sərfələrində elmi sərfə uymayan nöqtələr yalnız üsulsuzluq nəticəsi olmayıb, bəlkə, elmi lisanıyyatın nəticələrindən xəbərsizlik dolayısı ilə vaqe oluyur. Bu söz daha ziyadə rus və Avropa məktəb sərfələri haqqında doğrudur. Çünki məktəb türk sərfələri ümumiyyətlə türk dilinin qayda və qanunları ilə pək az məşğul bulundularından sərfi səs ilə qarşıdırmaları, zəmiri "ismin yerini tutan söz" deyər tərif etmək və bir taqım suallarla nəhvi təhlillər yapmaq cəhətləri çıxarılacaq olursa, burada türk dili nöqteyi-nəzərindən tənqid bulunacaq cəhət pək azdır.

Ümumiyyətlə sərf haqqında bu sözləri yazdıqdan və oxuyucumuzu az-çox sərfə aid ümumi məsələlərlə tanış etdikdən sonra türk sərfinin təkamülünü və tarixini yalnız ana cizgilərində gözdən keçirəlim.

Türk dilinin sərfi ilk dəfə 1075-94 sənələrində hökumət edən Abbasi xəlifəsi Əbülqasim Abdulla bin Məhəmməd əl-Müqtədi Bi-əmrillah zamanında, müəllifin özünün qeydinə görə, 466 hicri sənəsində yazılmış olan "Divanü-lügətit-türk"dür. Hər nə qədər bu əsər "lügət" adını daşımaqda da, türk dillərinin sərfi xüsusiyyətlərinə də böyük diqqət və əhəmiyyət vermiş və bu xüsusda çox qiymətli qeydlər yapmışdır.

Mahmud əl-Kaşqari bu əsərində ərəb dili üçün yapılmış olan qəlib və qaydaları türk dilinə uydurmağa çalışmışdır, türk sözləri üçün ərəb sözləri kibi "Kitabüs-salim", "Kitabül-müzaaf"... yaxud sülasi, rübai, xüması... kibi çərçivəni qəbul etmişdir.

Məlum olduğu üzrə, bu təqsim on birinci əsrdən bir kaç əsr əvvəl ərəb dilində rum filoloji və lisanıyyat əsərlərinin təsiri altında qurulmuş idi. Ərəblər arasında yeddinci miladi əsrin sonlarına doğru Əbüləsvəd, İbn Həmməd, İbn Müqəffa... kibi alimlər tərəfindən İsgəndəriyyə rum

filoloji məktəbi, digər bir rəvayətə görə, hind lisançıların təsir və rəhbərliyi altında doğan lisanıyyat üsulları artıq "Divanü-lügətit-türk"ün göstərdiyi vəchlə on birinci əsrdə türk dillərinə tətbiq olunmuşdur. "Divanü-lügətit-türk"də nə türk dilinin xüsusiyyətləri, nə də türk dilindən yığılan material üzərinə əsasən qeyri-məntiqi olan ərəb dili tədqiqatına aid təqsimin mənfi və zərərli təsiri olmamışdır. Bunun səbəbi açıqdır. Kaşqarlı Mahmudun qarşısında o vaxtlarda daha ərəb-fars təqlidi meyvəsi olan sonrakı əsrlərin türk ədəbiyyatı yox idi. Bunun üçün müəllif əsərinə lügət və sərfinə lazım olan materialı doğrudan-dogruya canlı şivələrdən toplamağa məcbur qaldı. Mahmud Kaşqari, sonrakı lügət və sərf müəllifləri kibi, yalnız bir kitab alimi deyildir. O, eyni zamanda səyyah və tədqiqçidir. O hətta Kaşqarın hər məhəlləsində ayrı-ayrı şivələr bulundugunu bildiyi kibi, eyni zamanda Bizansdan Çin-Maçin və Çin okeanusuna qədər söylənilən saysız türk qəbilələrinin şivələri arasında yalnız sövti fərqlər bulunub, bunların bir-birlərindən anlaşılmayacaq qədər ayrılmadığını da bilir.

İştə ərəb üsulu ilə yazılan birinci türk sərfi on birinci əsrdən sonra təşəkkül edən ədəbi dilin hənzə meydanında olması və müəllifin şimdiyə qədər həman heç bir Şərq, bilxassə türk sərfçisində görülməyən düha və qeyrətə malik olması sayəsində şimdiyə qədər yazılan sərf-lərimizin ən elmi və ən parlağı sayılır.

Mahmud Kaşqari "Kitabü-cəvahirin-nəhv fi lügətit-türk" namilə başqa bir əsər daha meydana gətirdiyini "Divan"ın birinci cild 24-cü səhifəsində xəbər verirsə da, bu xüsusda hənzə məlumatımız yoxdur.

On birinci əsrdə yazılan türk əsərləri on üçüncü əsrdə Orta Asiya və ümumiyyətlə müsəlman, türk aləmində meydana gələn dürlü qarışıqlıqlardan olsa gərək, çox böyük tələsizliklərə uğramışdır. Gərək "Kutadqu biliy"in, gərəkse Mahmud Kaşqarının əsəri, bir tərəfdən, gərəyi kibi sonradan gələnələr üzərinə təsir edəməmiş, digər tərəfdən isə, sonradan gələn ədəbiyyat, türk ədəbiyyatı ərəb-fars ədəbiyyatlarının qüvvətli təsirləri altına düşərək, o zamanlarda başlayan qüvvətli türk ədəbi cərəyanı tamamilə yolunu dəyişdirməyə məcbur olmuşdur. Hər halda biz türk sərfçiliyinin başlanğıcını on birinci əsrdən və Mahmud Kaşqaridən almalıyıq.

Bundan sonra yazılan türk sərfi ilə Mahmud Kaşqari arasında iki əsrlik bir zaman vardır. Bizə məlum olan ikinci türk sərfini yazan zat Məhəmməd ibn Qeys namında bir zətdir ki, 1220 miladi sənəsində ölmüş olan Qütbəddin Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Münkəburni

namına ərəb dilində türkcəyə, onun sərfinə dair bir əsər yazmışsa da, zamanımıza qədər qalmamışdır. Bununla bərabər, bu əsərin mövcudluğu haqqında qəti məlumatımız vardır. Çünki farsı, türkcə və moğolcanın lüğət və sərfini ərəbcə izah edərək, "Kitabül-hilyətil-insan və həlbətül-lisan" namında bir əsər yazmış Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnə kitabının doxsan üçüncü səhifəsində bu xüsusda açıq işarət veriyor.

İbn Mühənnanın nə vaxt yaşayıb, nə vaxt öldüyü bizə məlum deyilsə də, hər halda on üçüncü əsrdən əvvəl olmadığı şübhəsizdir. Eyni zamanlarda, yəni on dördüncü əsrin başlarında başqa bir ərəb lisançısı türk dili haqqında digər bir əsər meydana gətirmişdir ki, özünün adı Əbu Həyyan Qəmati olduğu kibi, bizə qədər gəlmiş olan əsərinin ismi də "Kitabül-idrak li-lisanil-ətrak"dır.

Əbu Həyyanın bundan başqa bir kaç əsəri daha varsa da, zamanımıza qədər gəlməmişdir.²⁵

Əbu Həyyan da, İbn Mühənnə kibi, özündən əvvəl türk sərfi yazmış bir çox müəlliflərdən bəhs edirsə də, bunların əsərləri əlimizə keçməmişdir.

Burada yanaşması (подход) üsuli cəhətindən Mahmud Kaşqariyə bənzəyən başqa bir türk lisançısını xatirimizə gətirməliyiz.

Lisaniyyat haqqında yazdığı kiçik bir risaləsi ilə bu yolda böyük nam qazanmış olan bu lisançı Əlişir Nəvaidir. Burada biz Əlişir Nəvainin "Mühakimətül-lügəteyn" namındakı əsərini qəsd edirik.

Əlişir Nəvainin əsərinə hər şeydən ziyadə onun isbatına çalışdığı həqiqət qiymət verməkdədir. Bu da ərəb-fars ədəbiyyatları və dilləri təsiri altından qurtularaq təmiz türkcə yazmanın əhəmiyyəti və mümkünlüyüdür. Əlişir Nəvai bu əsərində xalq dilindən bir çox misallar almış və bunları iştiaq, məna və ahəng cəhətlərindən tədqiq etmişdir. Hər nə qədər bu əsərə sərf deməzsək, öz əsri üçün qiymətli və bizim zamanımızda bir daha dirilmiş olan türk ədəbi dili ətrafındakı cərəyanlar nöqtəyi-nəzərindən diqqətəlayiq bir əsər saymalıyıq. Bu əsər 1499 sənəsində yazılmışdır. Bu zamandan başlayaraq, görək Əlişir Nəvainin, görəksə cığatay ədəbiyyatının dürlü əsərlərini təhlil etmək üçün bir çox lüğətlər və sərfələr yazılmışdır.

Bundan sonra Osmanlı türklərindən 937 hicri sənəsində fəvqəladə maraqlı bir sərf kitabı yazmış olan Berqaməli Qədri əfəndini zikr etməliyiz. Bu zat "Meysərətül-ülum" namilə yazdığı sərfində öz zamanına

qədər belə bir sərfin yazılmadığını qeyd ediyor ki, buradan onun kəndisindən əvvəl keçən türk sərfçilərindən xəbəri olmadığı anlaşılır.

Bütün bu Şərqdə ərəb və yaxud fars, türk mühərrirləri tərəfindən yazılmış olan sərfələr üsuli nöqtəyi-nəzərdən ərəb sərfini və ərəb dili üçün hazırlanan çərçivəni əsas almışdılar. Belə yanaşmanın şu nəticələri olmuşdur:

1) Ərəb hərfləri heç ixtisarsız, dəyişməsiz türk dilinə uydurulmuş, tətbiq olunmuşdur. Ərəb sərfində hərflə səsin bir-birindən ayrılmasını söyləməyə həcət yoxdur.

2) Ərəb sərfi üçün kullanılan istilahlər türk sərfi üçün də qəbul edilmişdir.

3) Sözlərin təqsimi, sərfin şöbələrə bölünməsi ərəb sərfələrinin kopyasıdır.

4) Ərəb lisanı əsərləri kibi, türk sərfi də şəkli və sövti cəhətlərdən ziyadə lüğəvi cəhətə əhəmiyyət vermişdir.

Burada bir kaç yerdə qeyd etdiyimiz kibi, bilxassə on üçüncü-on dördüncü miladi əsrdən başlayaraq təşəkkül etmiş olan ədəbi dilin pək böyük rolu vardır. Bu ədəbi didə türkcə namına yalnız fellər qalmış olduğundan belə kitabı, dili izah və təhlil niyyətilə yazılan sərfələr də hər şeydən ziyadə fellərə əhəmiyyət vermişdir.

Türk ədəbi dilinin mücərrəd və şəni sözləri, şəkilçiləri, idari-siyasi, ictimai istilahları ərəb, fars sözləri ilə dəyişdirildikdən sonra, şübhəsiz, türk dilində yalnız fellər qalmışdır. Əgər on doqquzuncu əsrə qədər görək cığatay və görəksə Osmanlı şivəsində yazılmış olan ədəbi və elmi əsərlər alınıb, bunlarda rast gəlinən fellər toplanacaq, bunlardan xüsusi bir lüğətcə tərtib olunacaq olursa, o vaxtda fellərin getdikcə istifadədən çıxmağa başladıkları və nəhayət, *etmək, eləmək, qılmaq, irmək (irir, imas kibi şəkillərdə)* fellərinin ən çox kullanılanlardan olduğu gözə çarpacaq, meydana çıxacaqdır. Burada şunu da qeyd etməliyiz ki, bu fellər müstəqil mənalarında deyil, bəlkə, *idxal etmək, fəhm eləmək, aqıl irir, məqbul imas...* kibi tərkiplərdə şəkilçilər, ədatlar kibi istifadəlirdi.

Qısadan söyləyəcək olursaq, Mahmud Kaşqaridən başlayan türk tədqiqi Misirdə, Orta Asiyada, Kiçik Asiyada təkrar olunmaqla bərabər, türk dərəbəyliyyətinin və daimi türk mühacirətinin təsiri altında sınımış və mədrəsə-təkyələrə girməmişdir. Görək Orta və Kiçik Asiyada və görəksə Misir və Suriyada bulunan türk kütlələri, heç olmazsa, farslar kibi öz ədəbi abidələrini toplayamamışlar və türk sərfinin

²⁵ Bunları da bəhsin sonuna əlavə etdiyimiz türk sərfələri cədvəlində zikr edirik.

təkamülünü sağlam, qanuni, qeyri-təsadüfi bir cizgi üzərinə qoyamamışlardır. Şəriət idarəsi, xilafət hökuməti və təsəvvüf ictimaaı buna mane olmuşdur. Bunun da öz sırasında səbəbi türklərin müsəlman şəhərlərində yaritamamalarıdır. Daha on birinci əsrdə hər cəhətdən pək böyük diqqət və tədqiq sahibi olduğunu qeyd etdiyimiz Mahmud Kaşqari “şəhərlərə enildikə türk dilinin pozulduğunu, ən təmiz türk-cənin köçəbə xalqlar arasında bulunduğunu” qeyd ediyor.²⁶

Gerçəkmi türk ədəbiyyatı işdə bu köçəbələr arasında şifahi və yazısız surətdə yaşamışdır? Şəhərlər, yeni hökumət divanı, mədrəsə, təkyə, saray təmiz ərəb-fars və yaxud bundan pozma türk kitabı ədəbiyyatının meydanı olmuşdur. Bu günə qədər yapılan türk ədəbiyyatı tarixinə aid tədqiqat türk kütlələri arasında yapılan yazılı ədəbiyyatın aşiq, sufi, məsəl və dini mənqəbələrə aid ədəbiyyat olduğunu meydana çıxarmaqdadır.

İşdə bizim nöqteyi-nəzərimizdən türk sərfinin birinci dövrü Şərqdə on birinci əsrdən on doqquzuncuya qədər, başqa təbirlə, Mahmud Kaşqaridən Cövdət və Fuad paşalara qədər davam edər.

Şimdiyə qədər bəhs etdiyimiz sərfilər həm tədqiqi (исследовательский), həm də elmi sayıla bilər. Bundan sonra Şərqdə türklər tərəfindən yazılmış olan sərfilər yalnız əməli mahiyyəti haizdir.

Avropa və Rusiyaya gələcək olarsa, burada türk sərfi ilə ancaq on səkkizinci əsrin ortalarına doğru uğraşılmaya başlandığını görüyoruz.

Əgər yanılmıyorsa, bu xüsusda ən birinci əsər sayıla biləcək sərf 1730-da İstanbulda Holdeman (**Holdemanne**) namında bir zat tərəfindən yazılmışdır.²⁷

Türk sərfinin böyük genişlik və sıcaqlıqla tədqiq və tərtib edilməsi on doqquzuncu əsrə düşür. Bunun səbəbi ikidir:

²⁶ Burada Mahmud Kaşqaridən bu nöqtəyə toxunaqlı sətirləri eynən köçürüyoruz:
الصح اللغات لمن لا يعرف إلا لسقا واحدا ولم يختلط بالفارسي ولم يعود نزول البلاد. ومن كل ذا لسقين
و اختلط باهل المدن في الغلظة تتخلل التركية و هم مثل صديق و كنجك و ارغو

Tərcüməsi: “Şivələrin ən təmizi türkcədən başqa bir dil bilməyən, farslara qarşıb şəhərlərə enməyən türklərin dilidir. İki dil bilən və şəhər xalqı ilə qarışan türklərin dili pozmadır. Safdaq, kəncək, arqo şivələri kibi” (I cild, səh. 29).

²⁷ Bu əsər bizə doğrudan-doğruya məlum olmayıb, bu məlumatı J. Deninin sərfinə əlavə etdiyi cədvəldən alıyoruz. Bu soy on səkkizinci əsrdə yazılmış olan sərfilər, bizə məlum olduğuna görə, dörd dənə olub, ikincisi Meninski (**Meninski**) tərəfindən Vyanada 1756-da, üçüncüsü Viqye (**Viguer**) tərəfindən İstanbulda 1790-da, dördüncüsü Karboqnano (**Carbognano**) tərəfindən Romada 1794-də yazılmışdır ki, bunların müfəssəl ünvanları bu şöbəyə əlavə etdiyimiz cədvəldə vardır.

Birincisi, on doqquzuncu əsrdə gərək Yaxın və gərəkse Uzaq Şərqdə, gərək Orta və gərəkse Kiçik Asiyada, Avropa və bu arada Rusiya dövlətlərinin müstəmləkəçi siyasətinin daha ziyadə genişlənməsi, ikincisi isə, ümumiyyətlə Avropa elmlərinin belə genişlənmə nəticəsində əldə edilən tarixi, irqi, lisan materialların yardımı ilə başqa dövrə girməsidir. Bundan başqa, 19-cu əsrdə təbii elmlərdən ziyadə mənəvi, insani elmlər daha ziyadə tərəqqi etmişdir. Bu vaxta qədər ayrı bir elm olaraq tanınmış olan lisanıyyat müəyyən, xüsusi bir üsula malik olmuş və bu sayədə müstəqil, ayrı bir elm olaraq tanınmışdır.²⁸

Bir əsr içində Avropanın və Rusiyanın dürlü mərkəzlərində həman bütün türk dillərinə aid sərf kitabları və lüğətçələr nəşr olunmuşdur. Bunlardan əlli qədəri bizim bu şöbəyə əlavə etdiyimiz cədvəldə zikr olunuyor.

Kütübxanamızda bulunan Qıqanov (**Гиганов, 1801**), Troyanski (**Троянский, 1824**), Artur Lumley Davids (**Arthur Lumley Davids**) kibi müəlliflərin türk sərfilərini gözdən keçirib, bunları, məsələn, daha sonrakı türk sərfi əsərləri ilə müqayisə edərsək, görüyoruz ki, hər dövrdə yazılan sərf kitablarında türk dilinin xüsusiyyətlərindən ziyadə yazan müəlliflərin təhsillərini aldıkları dilin ərəb, rus, fransız, ingilis... əsərləri üzərinə pək böyük təsiri olmuşdur. Türk müəllifləri, yuxarıda söylədiyimiz kibi, daha ziyadə ərəb filoloji məktəblərinin təsiri altında qaldıkları halda, Avropa və rus müəllifləri öz ana dillərinin təsirindən qurtulamamışdılar.

İşdə burada türk sərfilərinin, bilxassə məktəbdə oxudulmaq üçün yazılmışların qüsurları ilə qarşılaşmış oluuz.

Digər bir yerdə²⁹ olduqca müfəssəl surətdə qeyd etdiyimiz bu soy qüsurları burada bir kaç nöqtədə xülasə etmək faydasız olmaz ümidindəyəm:

1) Hər şeydən əvvəl türk sərfiləri ümumi lisan elmində şimdiyə qədər hökm sürüb gəlməkdə olan məntiqi üsul ilə yazılmışdır. Kitabımızın birinci şöbəsində (“Dil və fəlsəfə”) gördüyümüz vəchlə, filosoflar və lisançılar bin beş yüz-iki bin ildən ziyadə bir zaman içərisində dilin fikirlə münasibəti üzərində düşünər, münəqişə edə gəlmişlərdir. Bu gün artıq dilin qanunları ilə fikir qanunlarının bir-birinin eyni

²⁸ Bu xüsusda V. V. Bartoldun “История изучения Востока в Европе и России” namındakı əsərinin 125-164 sahifələrinə baxınız.

²⁹ Müəllif bu məsələ haqqındakı fikirlərini “Yeni məktəb” məcmuəsinin 5-6 tommuz 1925 nüsxəsində daha müfəssəl surətdə izah etmişdir (“Türk dili sərfilərinin ümumi qüsurları”).

olmadığı, hətta çox dəfə bir-biri ilə qətiyyən bağları bulunmadığı meydana çıxarılmışdır. Dil hər şeydən ziyadə özünün şəkilləri, qanunları ilə yaşar. Bizim dil şəkillərinə yapışdırdığımız mənaların bu şəkillər üzərinə olan təsiri ikinci dərəcədə qalır. Əgər belə olmasaydı, hind-Avropa dillərindəki cins şəkillərinin (müənnəs, müzəkkər, orta) sözlərin mənaları ilə bir əlaqəsi olmaq lazım gəlirdi. Bundan başqa, bir sözün bir kaç mənaya, yaxud bir kaç sözün bir fikrə dəlalət edə bilməsi, nəhayət, dil-dəki mənaların dəyişmələri ilə şəkillərin dəyişmələri arasında müvazilik və nisbət bulunmaması buna pək açıq dəlillərdəndir.

Halbuki şimdiki qədər yazılan məktəb sərfələri artıq sözlərin təqsimindən başlayaraq, məntiq və fikri əsas almışlar və bu surətlə bütün sərfi tədris və tədqiqin çərçivəsini möhkəm surətdə təhdid və təyin etmişlərdir. Dili fel, isim, zəmir, sifət... kibi parçalara ayırmaq ancaq dildəki mənə və fikirləri gözə almaq şərti ilə doğrudur. Şəkilcə belə bir təqsim meydana gətirmək pək ziyadə gücdür, bəlkə, ümumiyyətlə qabil də deyildir. İştə bunun üçün yeni məktəbdə daha elmi və əsas etibarilə daha qolay olan şəkli üsul, şəkli yanaşma (**формальный метод и подход**) tövsiyə olunmaqdadır.

Bu gün Rusiya lisançıları arasında bu nöqteyi-nəzər ətrafında üç qrup peyda olmuşdur. Bunlardan birinciləri əski, məntiqi üsulun tərəfdarları olub, bunlar əksəriyyətlə geridə qalmış vilayət məktəblərinin ixtiyar və lisanıyyat elminin son dövrdə apardığı tərəqqi və təkamül nəticələrindən xəbərsiz adamlardır. İkinci qrup yalnız şəkli üsul müdafiələri ki, bunlar da hənuz qələbə çalmamışlar, – demək mümkündür. Çünki bir çox nöqtələrdə, gərək sərf və gərəkse nəhv məsələlərində bunların arasında da birlik yoxdur.³⁰

Nəhayət, üçüncü qrup şəkli və məntiqi ünsürləri müvazi gözdə tutmaq tərəfdarlarıdır ki, rusların Şerba, Peşkovski... kibi alimlərini bu üçüncü qrupa qeyd etmək mümkündür.

2) İkinci dərəcədə türk sərfələrində gördüyümüz qüsurlar, yuxarıda söylədiyimiz kibi, türk dilinin nə zümərəvi (**групповой**), nə də sövti və şəkli xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verməməkdir.

Hər hankı bir məktəb sərfini gözdən keçirəcək olursaq, burada türk dilinin insirafi (**flexive**) və hecai (**syllabique**) dillərdən olmayıb, iltisafı (**agglutinative**) dillərdən olduğunun fərqi varmıyız. Çünki damar ilə

şəkilçinin münasibətləri, ahəng məsələsi, vurğunun sözyapıcı əhəmiyyəti bu sərfələrdə heç də etibara alınmamışdır. Türk dilinin hind və Avropa dillərinə görə ayrılığı gərək Maks Müller (**Max Muller**),³¹ gərəkse J.Deni tərəfindən artıq böyük əhəmiyyətlə qeyd olunmaqdadır. Netəkim, professor Deni "Osmanlı sərfi" namındakı müfəssəl əsərində şu sözləri qeyd ediyor:

"Şimdiki qədər türkcə haqqında yazılan fransız əsərləri daima fransız və latın sərfələrinin qayda və hadisələrini əsas alaraq işə başlamaq xətasında bulunmuşlardır. Türk-tatar morfolojisi (şəkliyyəti) hind və Avropa dillərindən pək ziyadə fərqli olduğundan bu növ sərfçilər heç bir zaman xətasız və təhlükəsiz bir nəticəyə varamaz.

Bununla bərabər, belə bir işin, yəni türk dillərinin şəkli xüsusiyyətlərini gözə alaraq, sərf yazmanın nə qədər güc olduğu yenə Deninin 1218 səhifəlik müfəssəl sərfində görünüb durmaqdadır.

3) Türkcə sərfələrin, bilxassə məktəb sərfələrimizin ən böyük qüsurlarından birisi izah və plan cəhətində görülməkdədir. Əgər sərfələrimizə diqqət edəcək olursanız, burada başda qaydaların, sonra bəzi artıq əskimiş misallların gəldiyini görərsiniz. Bu surətlə uşaqlar əvvələn mücərrəd qaydaları, sonra bunlara əhəmiyyətsiz surətlə yapışdırılan misalları əsil dil hadisələrinin fərqi varmaqsızın əzbərləmək məcburiyyətində qalırlar. İsmi, sifəti, zəmirin... tərifləri, heç şübhəsiz, dil və onun dürlü hadisələri haqqında uşaqlara, ümumiyyətlə bu sərfələri oxuyanlara heç bir sağlam, doğru fikir verəməz. Halbuki bu sərfələrdə belə təriflərdən başqa, heç bir şey yoxdur, – desək yanlış olmarız.

4) Məktəb sərfələrimizdə qeyd olunacaq qüsurlardan birisi də qarışıqdan-qarışıq, müşküldən-müşkül istilahlər, terminlərdir. Bu istilahlər, sərfələrimizdə mədrəsə sxolastikasının qırıntılarından başqa bir şey deyildir. Bu təbirlərin sərfələrimizdə böyük yer alması, dil hadisələrinə qətiyyən əhəmiyyət verilmədiyinə dəlalət edir. Nəsil Qur'anın sözləri dəyişmədən, tələffüzü, nəhvi, sərfi ilə zamanımıza qədər gəlmişsə, bu sərf-nəhv təbirləri də eyni surətlə pək əski zamanlardan bəri daş olub qalmışdır. Hər şeydən əvvəl bu sərf təbirlərini bəsitləşdirməmiş və türk uşaqlarının zəhninə, hafizəsinə vəlhasıl ruhuna yaxınlaşdırmamız lazım gəlir. Şimdiki qədər Şimal-Qazan və qazax türklərində ərəbcə

³⁰ Bu məsələ haqqında rus lisançılarından Peşkovski ilə Peterson arasındakı münaqişə pək maraqlıdır (Petersonun məruzəsi. Русский язык в школе, 1923, стр. 44).

³¹ Maks Müller 1825 sənəsində yazdığı "La Science du langage" namındakı əsərinin 333-cü səhifəsində və bunu da alaraq professor J.Deni "Osmanlı sərfi"nin müqəddiməsində və başqa türkoloqlar bu xüsusda olduqca müfəssəl surətdə fikir bəyan etmişlərdir.

istilahlarnın yerinə Qazan və qazax istilahları qonularaq, bəzi sərf kitabları yazılmış isə də, bir kərə bu istilahlarnın az-çox endi və şəxsi mahiyyəti haiz olması, başqa tərəfdən də, çox dəfə olduqca müvəffəqiyyətsiz bir surətdə təşkil edilmiş olmaları ərəbi istilahlarnın nüfuzunu bitirməməkdədir. İləridə görəcəyimiz vəchlə, artıq sərfin tədrisində təklif edilən üsul ümumiyyətlə sərfdə istilah qullanmaq məsələsini, əlifbada hərflərin adlarını olduğu kibi, lüzumsuz və həтта zərərli saymaqdadır.

5) Nəhayət, sərflərimizin mövzularının müəyyən və sabit olmamasına nəzər-diqqəti cəlb etməliyiz. Yuxarıda göstərdiyimiz kibi, sərf-lərin ədəbi və yaxud canlı dili mövzu olaraq seçmələrinə görə bu sərf-lərin təbiətləri tamamilə dəyişilir. Bir çox sərf kitabları vardır ki, yazılı dil ilə canlı, söylənilən dili bir-birinə qarışdırırlar və çox kərə heç bir dil sahəsini, nə şivə, nə də kitabları tədqiq etmədən təlif və təsnif olu-nurlar. Bizim sərflərimiz, yəni məktəb sərf-ləri çox dəfə bir-birindən kopyadır. Bunun üçün bu sərf-lərdə nə ədəbi, nə də canlı dilin təkamül və dəyişmələrini görmək mümkün olamaz.

Cövdət paşa zamanından Əhməd Cavada qədər yazılan türk-Osmanlı sərf-lərini göz-dən keçirəcək olur və bunlar arasındakı fərqi Cövdət paşadan zəmanəmizə qədər dəyişən ədəbi dil ilə qarşılaşdıra-caq olursaq, bu sərf-lərin nisbətən pək ziyadə geridə qalmış olduq-larını görəcəyiz.

İştə bütün bunları nəzəri-etibara alaraq, hər sərfin mövzusunu, yəni tədqiq və izahını üzərinə yükləndiyi lisan sahəsini iyicə təyin etməsi, bəlkə, hər şeydən mühümdür. Burada müəllimlərimizə ürkməmələrini ixtar ilə bərabər, şunu da demək məcburiyyətindəyiz ki, artıq məktəb-lərdəki əski sərf tədrisi üsulunun kənara çıxarılması nəticəsində yavaş-yavaş hazır sərf-lərin əhəmiyyəti də ortadan qalxmaqdadır.

Müəllimin doğrudan-doğruya, bir tərəfdən, qarşısında bulunan tələbə və onların dili və dil haqqındakı məlumatlarına, digər tərəfdən, lisanıyyat (языковедение) elminin qayda və qanunlarına, üsuluna istər ibtidai və səthi surətdə olsun, aşına olmaq hər dürlü sərf-dən daha faydalıdır. Çünki heç bir sərf kitabı hər məktəbin vəziyyətinə, o mək-təbdəki tələbələrə məlumatına və ruhuna uyğun olamaz. Tələbələrini və məktəbini hesaba alan, onları iyi tanıyan bir müəllim daima bu sərf-ləri təshih, təbdil etmək məcburiyyətində qalır. Eyni sözü yalnız canlı və ana dili haqqında deyil, ədəbi dil haqqında da kəmal-müvəffəqi-yətlə söyləyə bilərik. Çünki ədəbi dil də, zənn edildiyi kibi, elə pək dar,

pək sabit bir sahə deyildir. Burada, bəlkə, müəllimin qarşısına daha çətin, daha qarışıq məsələlər çıxı bilər. Bir kərə ədəbi dil, nə qədər klassik, nə qədər ümumi və müntəzəm və müşkül olursa-olsun, hər ədibin özünəməxsus lüğətçəsi, təbir caizsə, sərfi, nəhvi, vəlhasil üslu-bu vardır. Bizim əski məktəb müəllimlərimiz bu soy xüsusiyyətlərə gəlişigözel bir ad dağışdırıb keçir və çox dəfə müəllim üçün qəbul olunan sərfi qaydalara uyğun yazmayan mühərrirlər məktəblərdə afu-ruz olunur, “dili zəif” və yaxud “xətali” namilə çürüyə çıxarıldı. Hal-buki hər mühərririn dilini, dilindəki xüsusiyyətlərini görə bilmək, gös-tərə bilmək dil təhsili məsələlərinin başlıcalarından sayılmalıdır.

Əskilər bizə görə bu xüsusda daha da doğru və məntiqi davran-mışlar. Onlar müəyyən şair, ədib və mühərrirlərin dillərindəki xusu-siyyətləri anlatmaq üçün bəzən çox müfəssəl sərf-nəhv kitabları mey-dana gətirmişlərdir. İslam ədəbiyyatında rast gətirdiyimiz bir çox şərh, tibyan və təfsir kitabları bu soy əsərlərdən başqa bir şey deyildir. Nə-təkim, Orta Asiyanın on beşinci əsrdə törəyib Hinddən Ruma, İstanbula qədər namı çınlamış olan böyük türk şairi Mir Əlişir Nəvainin otuza varan əsərlərini izah üçün Kəlküttədən İstanbula qədər yüzlərcə Nəvai lüğəti, yaxud sərfi kibi əsərlər yazılmışdır.

Qısa, türk məktəb sərfinin gərək mündəricə, gərəksə şəkil və üs-lubca təshihə möhtac yerləri pək çoxdur.

Bu şöbəmizin adını “Türk sərfinin tarixçəsi” qoymuşduq. Sərf ya-zacaq və yaxud oxudacaq türk müəllimi, müdəqqiqi bu sərfin zamanı-mıza qədər keçirdiyi dövrləri və hər dövrün xüsusiyyətini göz önündə tutmalıdır.

Zaman etibarilə bu sərf-ləri Şərqdə və Qərbdə üç dövrə təqsim et-mək mümkündür. Şərqdə:

1) birinci dövr Mahmud Kaşqaridən Osmanlı sərfçisi Kütahiyyəli Əbdürrəhman Fevziyə qədər keçən aşağı-yuxarı 7-8 əsrlik bir zaman-dır ki, bu dövr içində yazmış olan sərfçilər daima nümunə olaraq qar-şılarında ərəb və fars sərfçilərini bulmuşlardır. Bu dövrün sərfi məh-sulu pək bol və pək maraqlıdır. Misir küləmənlərindən Şərqi uyğurlara qədər həman bütün türk qəbilələrinin şivələri az-çox elmi surətdə təd-qiq və tətəbbö olunmuşdur.

2) ikinci dövr Cövdət paşadan Hüseyn Cahid və Əhməd Cavad-lara qədər, şimalda Qəyyum Nasiridən Qalimecan İbrahimov, Cəma-ləddin Vəlid və Baydursuna qədər olan dövrdür ki, burada artıq ərəb

nümunələrinin təsiri azalmaqda, burada, bir tərəfdən, İstanbulda Avropa, başqa tərəfdən, Qazan və sairə... Rusiya lisançıların və sərflərini təsiri görülməkdədir.

3) üçüncü dövr artıq əcnəbi nümunələrin kənara buraxılaraq, doğrudan-doğruya lisanıyyatın ümumi üsulları ilə türk dilinin sərfləri tədqiqinə yanaşılması dövrüdür ki, hər nə qədər bu dövrün məhsulları gözümüz önündə aydın-açıq bir surətdə hələ də durmursa da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kibi, artıq bir çox alimlər bu xüsusda çalışmaqdadırlar və yaxında bu qeyrətin kəndinə məxsus meyvələri olacağına ümid etmək mümkündür.

Qərbdə də türk sərfləri üç dövrdən keçmişdir, – denilə bilər. Lakin burada üsul nöqtəyi-nəzərindən deyil, bəlkə, məqsəd və türk dilini tədqiqə sövq edən səbəblər nöqtəyi-nəzərindən üç dövr təyin edə bilərik:

1) Birinci dövr on səkkizinci əsrin başlarında doğmuş və Avropa dövlətlərinin müstəmləkə siyasəti, xristian missionerlərinin öz əqidələrini Şərqdə, bilxassə türklər arasında yapmaq qeyrətilə bərabər böyümüş, iləriləmiş, bu dövrdə yazılan sərflərin, görək Rusiya, görəkse Avropada məqsədi tamamilə əməli olub, bu da türklərin öz dilində onlara lazım gələn Avropa və xristian fikirlərini aşılamaqdır. Təbii ki, bu sərflərə “tərcüman sərfləri” deyə bilərik.

2) İkinci dövrdə artıq elmi nöqtəyi-nəzər görülməyə başlamışdır. On doqquzuncu əsrdə doğub inkişaf edən bu soy sərflərin müəllifləri “türkoloq” namını daşıyan və elmi nöqtəyi-nəzərdən türkləri tədqiq edən Avropa-rus alimləridir. Bunlar hind-Avropa dillərinin çərçivəsini və Avropa millətləri tarixini tamamlamaq üçün türk dillərini və xalqlarını tədqiqə başlamışlar və türk dilinə hind-Avropa dillərinin üsul və çərçivəsini tətbiq etmişlərdir.

3) Nəhayət, üçüncü dövr türk dili tədqiqatının “türkoloji” denilən müstəqil elmin mühüm bir şöbəsi halına keçdiyi dövrdür ki, burada türk sərfləri hind-Avropa sərflərinin bir şöbəsi kibi tələqqi olunmayıb, bəlkə, müstəqil bir sahə kibi alınır və elə də tədqiq olunur. Burada isimlərini zikr etməyə hacət olmayan bir çox türkoloqların əsərləri bu qəbildən sayılmalıdır. Məktəb sərfləri üçün də eyni məsələ, türk dilinə məxsus üsul ilə tədqiq məsələsi Avropa və rus alimləri tərəfindən, məhsulları etibarilə müvəffəqiyyətsiz də olsa, ortaya atılmışdır.

ŞİMDİYƏ QƏDƏR ŞƏRQDƏ VƏ QƏRBDƏ YAZILAN BAŞLICA TÜRK SƏRFLƏRİ

Müəllimlərimizə və türk sərflərinin tədqiq və tədrisi ilə uğraşan müəllimlərimizə burada şimdiyə qədər yazılan türk sərflərinin az-çox tam bir cədvəlini təqdim etməyi münasib gördük. Bu cədvəlin bir çox nöqtələrdə müəllimlərimizə pək böyük yardımı ola bilər. Çox dəfə görüldüyü kibi, yalnız bir sərfdən dərs söyləməmək və bu surətlə bir sərflərin təsiri altında qalmamaq üçün bu cədvəldəki yüzü keçən sərflərdən, heç olmazsa, bir kağız gözdən keçirmək ehtiyacını duyacaqdır. Bu cədvəldəki sərflər zaman sırası ilə düzülmüşdür. Bundan başqa, Şərq və Qərb sərfləri bir arada göstərilmişdir.

I. On səkkizinci əsrə qədər:

1) Mahmud əl-Kaşqari. Kitabü-divani-lügəti-türk. 466 hicri (miladi 1074). Hicri 1333-1335 sənələrində Kəlisli müəllim Rüşd nəzəri ilə İstanbulda üç cild olaraq təb və nəşr olunmuşdur. Şərqdə yazılan lisan əsərlərinin ən mükəmməllərindən birisidir. Bütün türk şivələri haqqında pək bol və heyvət ediləcək dərəcədə tam və maraqlı material verir və ərəb üsulu ilə işlər.

2) Əbu Həyyan əl-Qəmati. Kitabül-idrak li-lisanil-ətrak. 716 hicri (miladi 1313) sənənin ramazan ayı 20 sənəsində bitirildiyi məlumdur. Bu əsər hicri 1309 sənəsində Mustafa bəy tərəfindən 213 səhifə olmaq üzrə nəşr olunmuşdur.

3) Seyid Cəmaləddin ibn əl-Mühənnə. Kitabü-hilyətil-insan və həlbətil-lisan (fars, türkcə, moğolca). Müəllifin təqribən 828-də vəfat etdiyini Kəlisli müəllim Rüşd İbn Mühənnanın “Ümdətüt-talib fi-ənsabi-Əbitalib” namındakı kitabına dayanaraq qeyd etməkdədir.

4) Məhəmməd ibn Qeys. On üçüncü əsrin ilk yarımında Cəlaləddin Mənkəburni adına bir sərflər yazdığı məlumsa da, əsəri şimdiyə qədər bulunmamışdır.

5) Kitabü-Yəhya əl-Məlik, yaxud Hilli əl-Məlik (bu əsəri İbn əl-Mühənnə yuxarıda ismi keçən sərflərin 96-cı səhifəsində zikr edirsə də, şimdiyə qədər nə əsər, nə də müəllif haqqında bir şey məlum deyildir).

6) Kitabü-nadiri-dəhr əla lügəti-məlikil-əsr (İbn əl-Mühənnanın 78-ci səhifəsində zikr olunur).

7) Kitabü-töhfətil-məlik (İbn əl-Mühənnanın 129-cu səhifəsində zikr olunur).

8) Berqaməli Qədrî. Meysərətül-ülüm. 937 hicri sənəsində yazılmış olan birinci Osmanlı-türk sərfi sayılmaqdadır. Yeganə nüsxəsi Bursalı Tahir bəydə bulunur. Tahir bəyin "Osmanlı müəllifləri"ndə və Kazım Nami bəyin "Türk yurdu"nda bu xüsusda yazdıqları məqalələr ilə bu əsərin varlığından və bəzi xüsusiyyətlərindən xəbərdar oluq.

9) Məhəmməd Yaqub Cəngi. Kitabü-zəbani-türki. On yeddinci əsrin sonlarına doğru Hindistanda yazılmış bir əsər olub, Britaniya muzeyində bulunmaqdadır.

10) Qas ibn Birbal. Həft əxtər. Hindistanlı mühərrir tərəfindən on yeddinci-on səkkizinci əsrlərdə yazılmış cığatay sərfidir.

11) Aşur bəy ibn Niyaz bəy. Fəvaidi-türki. Fars dilində yazılmış cığatay sərfidir. Müəllif burada irani, qızılbaş, rumi, kaşqari, noqay dillərini bir-birilə müqayisə etmişdir. On yeddinci və yaxud on səkkizinci əsrlərdə [yazılmışdır].

12) Sərf və nəhv mə lüğəti-türki. Müəllifi məchul bu əsərdə türk-mən, noqay və kaşqar şivələrindən bir taqım misallar vardır.

13) Şeyx Təbib Buxari. Əlfazi-cəlibə fi bəyani-lüğəti-türkiyə. Bu namla Orta Asiya türkcəsi haqqında fars dilində lüğət, sərf və mükamilə qisimlərindən ibarət bir əsər meydana gətirmiş və Hindistan hökmdarı Məhəmməd şahı itəf etmişdir.

II. On doqquzuncu əsrə qədər:

1) Holdemanne. Grammaire turque ou Methode courte et facile pour apprendre la langue turque. Constantinople, 1730, 194 pages.

Bu sərf Avropada yazılmış birinci türk sərfi sayılmaq lazım gəlir. Bu sərf bizə Deninin əsəri ilə məlumdur.

2) Meninski (Franciscia Mesgnien Meninski). Institutions linguæ turcicæ, Vienne, 1756, İki qisim, I-256, II-252.

3) Viguier. Elemens de la langue turque. Constantinople, 1790, del'imprimerie du palais de France. 462 pages.

4) Carbognano (Cosimo Comidasde). Primi della grammatica, ad uso dei missionari apostolici di Constantinopoli, Rome, 1794, 730 pages.

İştə bu surətlə on səkkizinci əsrdə yazılmış olduğu məlummuz olan dörd türk sərfi – fransızca, latınca və italyanca yazılmış və İstanbul, Vyana, Roma... kibi Şərqə yaxın mərkəzlərdə təb edilmiş olmaqla nəzər-diqqəti cəlb edərlər. Bu sərlər on doqquzuncu əsrin türk sərfi üçün daha parlaq, daha qüvvətli və bərkətli dövrünə başlanğıc və təməl xidmətini görmüşlərdir.

III. İyirminci əsrə qədər:

1) Иосиф Гиганов. Грамматика татарского языка, Санкт-Петербург, 1801, при Импер. Ак. Наук Грамм., 187 стр., словарь 75 стр.

Bu sərf Rusiyada yazılan birinci türk sərlərindən olub, Qıqanov namındakı bir rus missioneri ilə Samançı Yarməhəmməd oğlu, Baqi Ətnəmit oğlu, Məhəmmədbaqi Sevdik oğlu, Dusbəqi Şeyx oğlu Məhəmmədşah Şeyx namındakı müəllim, şeyx və ağsaqqallar tərtib etmişdir.

2) Pinzola (Bernardino). Grammatica, dizionari e colloqui per imparare le lingue italiana, grecavolgare et turca e varie scienze. Editione terza. 1801, Venezia, 1801.

3) Александр Троянский. Татарская грамматика. Казань, 1824. Sərf qismi 163, mühavirə qismi 32.

4) Hindoglou (Artin). Theoretisch-praktische türkische Sprachlehre für Deutsche, mit einer Auswahl der nothwendigen Gespräche. Leseübungen, etc... Vienne, 1829, 178 pages.

Bu sərf fransızca da tərcümə edilmiş və Parisdə 1834 sənəsində basılmışdır.

5) Jaubert (Amadee). Elements de la grammaire turke. 2-edition, Paris, 1833, 376 pages.

6) Arthur Lumley Davids. Grammaire turke.

Kitabül-elmin-nəfə fi təhsili-sərf və nəhvi-türki.

Trois parties: grammaire, textes et discours preliminaire. 214 pages + LXXIX.

7) Radhous (James W.). Grammaire raisonnee de langue ottomane, Paris, Gide, 336 pages.

Radhous Türkiyədə islahat dövrünün başlanğıcında maarif, hətta siyasət sahəsində böyük rol oynamış və ilk "Türk əncüməni-danış"ında üzv olaraq iştirak etmiş bir adamdır. O vaxtın böyük və islahçı türk maarifçilərindən olan Cövdət və Fuad paşalar kibi simalara az-çox təsiri olmuşdur. Nətəkim, Cövdət paşanın yazdığı lisan əsərlərin Radhousun təsiri altında bulunduğunu zənn edənlər bunun üçün çox yanlış deyildirlər.

8) Xacə Əbdürrəhman Fevzi (Kütahiyəli). Miqyasül-lisan və qustasül-bəyan, 1262 hicri, İstanbul.

Bu sərf hər nə qədər "Meysərətül-ülüm"dən sonra ikinci Osmanlı sərfi sayılmaq lazım gəlsə də, birincisi kibi, bunun da türk dilinin tədrisi və türk sərfçiliyinin inkişafı üzərinə pək böyük təsiri olamamışdır.

9) Cövdət paşa. a) Mədxəli-qəvaid; b) Qəvaidi-türkiyə (təqribən hicri 1267 sənələrində İstanbulda təb və nəşr olunmuşdur).

Cövdət və Fuad paşaların türk (Osmanlı) sərfinə aid əsərləri, xüsusi bəhsində də göstərildiyi vəchlə, Türkiyədə sərfçiliyin təməl daşını qoymuşdur. Hər nə qədər Cövdət paşanın sərfinə əsas olmaq üzrə Caminin "Məaniyi-müxtəsərə şərhi"ni aldığı biliyorsaq da, yuxarıda söylədiyimiz kibi, hər halda Avropa lisanıyyatının bu əsərlərə təsir etdiyini inkar etmək qabil deyildir.

10) Pfizmaier (Auguste). Grammaire turque ou developpement separe et methodique des trios ganres de style usites sovoire l'arabe, le persan et le tartare, Vienne, 1847.

11) Казембек (Мирза А.). Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-е издание, Казань, 1848.

Eyni əsər 1848-də Tsenker (**Zenker**) tərəfindən almancaya tərcümə olunmuş və Leypziqdə basılmışdır.

12) Boehtlingk (Otto). Ueber die Sprache der Jakuten. Grammatik, text and Werterbuch. Besonderes Abdruck der dritten Bandes von Dr. A. th. v. Middendorfs. Reise in aussersten Norden nud Osten sibirien, Saint-Petersbourg, 1851, 380, 97 et. 184 pages.

13) Fuad və Cövdət əfəndi. Qəvaidi-osmaniyyə. İstanbul, litoqrafi basması, 1851.

14) Fəzlullah xan. Lüğəti-türki, 1852, Kəlküttə.

Fars dilində Baburun xələfi Məhəmməd Urungəzibin oğlu namına tərtib olunmuş bir lüğətdir ki, içində sərfə aid bir mədxəl vardır. Müəllif burada fel, isim, ədat və lahiqələrdən bəhs edir. Bu lüğət münşi Əbdürrəhim tərəfindən "Risalei-Fəzlullah xan" namilə Kəlküttədə nəşr olunmuşdur.

15) Castren (Alexander). Versuch einer koibaeischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis aus dem tatarischen. Mundarten des minus-sinscheu Kreises, Petersburg, 1857.

16) Будагов. Практическое руководство турецко-татарского, азербайджанского наречия, Москва, 1857.

17) Хитров. Краткая грамматика якутского языка, Москва, 1858.

18) К.Насыров. Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах. Казань, 1860.

Qəyyum Nasiri şimal türkləri arasında ilk dəfə sərf yazan alimlərdən birisi sayılmaqdadır. Bu zətin "Ünmuzəc" namındakı sərfi 1895-də

basılmışdır. Qəyyum Nasiri sərfinə əsas olaraq ədəbi dil ilə bərabər, xalq dilini də almışdır.

19) Ильинский. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861.

20) Лазарев. Турецко-татарско-русский словарь с приложением краткой грамматики. Москва, 1864.

21) Vambéry (Armin). Cagataische Sprachstudien, Leipzig, 1867.

Burada Orta Asiya türkcəsinin sərfi bir təsləği (sxeması) vardır ki, əsərinin bu qismində Vambéry bütün Orta Asiya türk şivələrinə ümumi bir göz gəzdirir.

22) Максимов. Опыт исследования тюркских диалектов в Худавендигяре и Карамании. Петербург, 1867, 98 стр.

23) Wahrmund (Adolf). Praktisch grammatik der osmanische-türkischen Sprache. Giessa 1869, en deux parties 428+104.

24) Макарий. Грамматика алтайского языка. Казань, 1869, 289 стр.

25) Михаил Терентьев. Грамматика турецкая, киргизская и узбекская. Санкт-Петербург, 1875 (типография Академии наук), 209 стр.

26) Sehaw. Sketch of the Turki language as spoken Eastern Turkistan (Kasgar and Yarkand). Part I grammar, Calcutta, 1878.

27) Vambéry. Məxdumqulu. Divan, 1879.

Burada Vambəri Məxdumqulunun şeirləri ilə bərabər, türkmən dilinin sərfi və nəhvi təşrihatını verir.

28) Добролюбов и Золотницкий. Ознакомление с фонетикой и формами чувашского языка, 1879, 60 стр.

29) Wells.A. Practical grammar of the turkisen langage. London, 1880.

30) Radloff. Phonetik der nordlichen Turksprachen, Leipzig, 1882, 316 pages.

31) Şeyx Süleyman əfəndi. Lüğəti-cığatai və türki-osmani. İstanbul, 1882.

Bu lüğətdə 9 səhifədən ibarət bir də kiçik sərf vardır ki, Şeyx Süleyman əfəndi burada fel çəkilişlərindən, söz təşkilindən, sözün parçalarından bəhs edər.

32) Наливкин и Наливкина. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общепотребительских слов с приложением краткой грамматики Намангонского уезда. Казань, 1884.

33) Müller (Auguste). *Türkische grammatik mit paradigmien, Litterature, Chrestomatie und glossar von A.Müller unter Mitwirkung von Hermaun gies.* Berlin, 1889.

34) Наливкин. *Руководство к практическому изучению сартовского языка.* Самарканд, 1889.

35) Joussouf R. (Jozeph Reali). *Grammaire complete de la langue ottomane comprenant les trois elements turc, persan, arabe,* Constantinople, 1892, XI et 34 pages.

36) Qəvaidi-lisani-türki, İzmir, 1309-1310, 400 səh.

37) Manissadjian J.J. *Lehrbuch der modernen osmanischen sprache.* Stuttgart, 1893.

38) Архангельский. *Грамматика народно-татарского.* Оренбург, 1894.

39) Воскресенский. *Русско-татарский словарь с предисловием о произношениях и этимологических изменениях татарских слов.* Казань, 1894.

40) Мелиоранский П. *Краткая грамматика казак-киргизского языка.* Петербург, 1894.

41) Jehlitschka (Henry). *Türkische Konversations Grammatik,* Heidelberg, 1895, 420 pages.

42) Məhəmməd Sadiq. *Üssi-lisani-türki.* İstanbul, 1896.

Orta Asiya türkcəsinə aid bir səfdir.

43) Н.И.Ашмарин. *Материалы для исследования чувашского языка.* Казань, 1898; *Опыт исследования чувашского синтаксиса.* Казань, 1903.

44) Катаринский. *Грамматика киргизского языка.* Оренбург, 1898.

45) Bonelli Luigi. *Elementi di grammatica turca osmanli con paradigmă, chrestomazia e glossario.* Milano-Noepi, 1899, 193 pages.

46) Wied Karl. *Leichtfassliche Anleitung zur Erlernung der Türkischen Sprache für den Scqul-und Selbstunterricht* 4-edit. Vienne, Leipzig, 184 pages.

47) Wahrmond. *Praktisches Handbuch der Osmanische-türkischen Sprache* Giessen, 1887.

IV. İyirminci əsrdə:

1) Vambery Armin. *Altosmaniche Sprachstudien mit einem azerbaizanischnen. Texte als Appendix.* Leiden, 1901, 232 pages.

Burada Vamberi əski osmanlıcanın sərfinə aid bəzi qeydlər yapar.

2) Писарев. *Несколько слов о Трабесундском диалекте,* 1901.

3) W.Thomsen. *Sur le Systeme des consonnes dans la langue ouïgour.* Keleti Szemle, 1901, p. 241, 259.

4) Hartmann Martin. *Cagataisches, Die Grammatik ussi "Lisani turki" des Mehemed Sadiq.* Heidelberg, 1902, 83 pages.

5) Н.Ф.Катанов. *Опыт исследования урянхайского языка.* Казань, 1903, 1539 стр.

6) Kunos Ignacz. *Oszman-török nyelvkönyv, nyelvtan, szotar, olvasmanyok.* Budapest, 1905, 524 et 89 pages.

7) Hadopian V.H. *Ottoman-Turkish conversation grammatik, a practical method of learning the Ottoman-Turkish language.* London, D.Nutt, 1907.

8) Komission. *Müfəssəl yeni sərfi-osmani.* Bir kaç qisim. İstanbul, 1325.

9) Hüseyin Cahid. *Türkcə sərf və nəhv.* Bir kaç qisim. İstanbul, 1324-25.

10) Əli Nüzeyma. 1) *Lisani-osmani;* 2) *Müəllimi-sərfi-türki.*

11) F.E.L. (Frere Eustache Lonis). *Grammaire complete de la Langue turque comprenant les trois elements: turc, persan, arabe.* Constantinople, 1907.

12) Dal Medico (Moise Bey). *Methode theorique et pratique pour l'enseignement de la langue.* Constantinople, 1908, 425 pages.

13) Vilmos Pröhle. *Karatchaische Studien.* Keleti Szemle, 1909.

14) Bonelli (Luigi) et Jasigian. *Ji turco parlato.* Milano, Napoli, 1910.

15) Əhməd Hadi Məqsudi. *Türki sərf.* Qazan, 1910.

16) Əhməd Rasim. *Əməli və nəzəri təlimi-lisani-osmani.* III təb, İstanbul, 1323, 245 səh.

17) Saleh Ehsan. *Osmanlı lisanı.* İstanbul, 1323, 192 səh.

18) Məhəmməd Rəfət. *Xacei-lisani-osmani.* İstanbul, 1327, 560 səh.

19) Andon B. Tanqar. *Türk dilinin sərf təhlilisi (Grammaire analytique de la langue turque).* Birinci və ikinci cild. Nəşiri: müsəvvər "Sərvəti-fünun" məcmuəsi.

20) Əhməd Cavad. *Lisani-osmani, sərf və nəhv.* Bir kaç qisim. İstanbul, 1328.

21) Raquette G., Eastern Turki grammar, practical and theoretical with Vocabulare. Berlin, 1913 (Mittheilungen des seminarss für orientalische sprache. Jahrgang XVI).

22) M.Əbdülqadir. Qəvaidi-lisani-türki. Bağçasaray, 1914.

23) Qalimcan İbrahimov. Tatar sərfi, Tatar nəhvi. Qazan, 1914-1915.

İstilahları təmiz Qazan-tatar şivəsində yaratmağa çalışması ilə diqqətəlayiqdir.

24) Əbdürrəhman Sə'di. Öz dilimizcə mükəmməl sərf-nəhv. Qazan, 1915.

25) Гордлевский В.А. Руководство для изучения османского языка. Егличка. Переработал В.А.Гордлевский. Москва, 1916 г.

26) Самойлович. Опыт крымско-татарской грамматики. Петроград, 1916.

27) Yəhya Bayburtlu. Tatar sərfi. Simferopol, 1918.

28) M.Horten, Einföhrung in die türkischen sprache und schrift. Halle, 1916, 167 seite.

29) Hans Stumme. Arabisch, persisch und türkisch. Leipzig, 1916, 66 seite.

30) M.Padel. Türkisch. Leipzig, 1917, 179 seite.

31) J.Denny. Grammaire de la langue turque (Dialecte-Osmanli). Paris, Impimerie nationale, 1921, 12, 18 p. xxx.

32) Şövqi Bəkturə. Tatarca sərf və nəhv. Ağməscid, 1922.

33) Altı müəllimdən ibarət bir komission. Türkçə sərf-nəhv. Bakı, 1924, Azərənşr.

34) Baytursun ulu Ahmet. Til qural: 1) Qazaxca əlifba; 2) Sövt; 3) Söz, söyləm (cümlə). Orenburq, 1924-1925.

35) Fitrat. Sərf (Özbək tili qaydaları toğrusunda bir təcrübə). Birinci kitab, ikinci basma. Nəşiri: Özbəkistan Dövlət Nəşriyyatı, Daşkənd, 1925, 69 səh.

36) А.Н.Самойлович. Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. Ленинград, 1925, 154 стр.

37) Cəmaləddin Vəlid. Tatar tilinin qrammatikası. Qazan, 1919, Qurultay şirkəti nəşriyyatı, 171 səh.

38) Weil. Grammatik der osmanisch-türkischen sprache. Berlin, 1917.

39) Yusif Talıbzadə Tiflisi. Kitabü-təhsilil-qəvaid (Türk dilinin sərf və nəhvində dair qəvaidi asan vəchlə bəyan edər). Bakı, 1902, 119 səh.

40) B.Çobanzadə, Kırım-tatar elmi sərfi. Ağməscid, 1925, 185 səh.

41) Nəriman Nərimanov. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi (rus və müsəlman məktəblərində türkçə oxuyan uşaqlar üçün düzəldibdir). Badkubə gimnaziyasının türk dili müəllimi Nəriman Nərimanov, 1899, 47 səhifə (**Типография губернского правления**).³²

Bizim, şübhəsiz, pək naqis olan bu cədvəlimizdə on səkkizinci əsrə qədər 13, on doqquzuncu əsrə qədər 4, iyirminci əsrə qədər 47, iyirminci əsrdə 40 sərf görünməkdədir. Buraya, pək iyi məlumumuz olduğu halda bu cədvəli tərtib etdiyimiz, daha doğrusu, bu bəhsi yazdığımız zaman, məəttəəssüf, əlimizdə bulunmayan sərf kitabları girməmişdir. Xüsusilə Şərqdə yazılan sərfərin sayı və mahiyyəti haqqında yapılan tədqiqat hələlik kafi deyildir. Bununla bərabər, az-çox doğruluqla toplanmış olan bu yüz dörd sərf müəllimə və sərfçiyə şimdiki qədər bu yolda yapılan işlər haqqında əsaslı məlumat verməyə kafidir. Bizim gələcək sərf tədrisi bəhsində yürüdəcəyimiz müəllimlər işdə bu cədvəldə görünən iyirmi-iyirmi beşindən başqası mündəricə və üsulilə bizə məlum olan sərfərə dayanacaqdır. Burada biz elmi sərf ilə məktəb sərfi, əməli sərf arasında fərq qoymadıq. Çünki yuxarıda da izah etdiyimiz kibi, məktəbdə sərf tədrisinin üsulu qarşısında duran ən böyük vəzifə işdə bu fərqi qaldırmaqdır. Türk sərfinin tarixçəsi haqqında hazırlamaqda olduğumuz daha müfəssəl əsər bu xüsusda səthi surətdə keçdiyimiz bir çox nöqtələri bu mühüm məsələyə maraq edənlər üçün daha açıq və daha ətraflı və dərin surətdə aydınladacaqdır.

Bu xüsusda, məəttəəssüf, olsun ki, şimdiki qədər heç bir şey yazılmadığını əlavə etməliyiz.³³

³² Görək Yusif Talıbzadənin, görək Nəriman Nərimanovun sərfəri cədvəlimiz və türk sərfinin tarixçəsinə aid bəhsimiz bitdikdən sonra əlimizə keçdiyindən bu xüsusda daha müfəssəl məlumat verəmədikdə də, bu xüsusda ayrıca və müfəssəl surətdə hazırlayacağımız əsərdə daha geniş surətdə, ümumiyyətlə bu məsələ ilə uğraşacağımızı vəd edirik.

³³ Sərfin tədris bəhsinə, bəlkə, bir az başqa şəkildə əsərimizin ikinci qismində bir daha dönməliyiz.

TÜRK SƏRFİNİN TƏDRİSİ ÜSULU

*Şəkillərin öyrədilməsi. Səslərin tədqiqi.
Cümlələrin tədqiqi sərfinin meyillərə bölünməsi*

• Şimdiyə qədər yazılan dil kitablarımızda "sərf, nəhv, imla..." kibi sözlər təkrar olunub durmaqdadır. Halbuki lisaniyyat elmi dili və onun tədrisi planını tamamilə başqa dürlü təsəvvür etməkdədir. Buna görə dildə şu parçalar vardır: səslər, sözlər, cümlələr (Baytursunun təbirincə, "söyləm") və mənalar. Buradan dilin tədqiqindən doğan bəhslərdə:

- 1) sövtiyyat (фонетика),
- 2) şəkliyyat (морфология),
- 3) nəhv (синтаксис),
- 4) mənaiyyat (семасиология) olur ki, bunlardan əvvəlki üçünə sərf (грамматика) ümumi adı verilir.

Digər tərəfdən, sərfdən məqsəd doğru oxuyub-yazmağı öyrətməkdir. Bu surətlə dil dərslərinə tamamilə əməli və fəidəvi (утилитаристический) bir baxış hökm sürməkdədir. Belə baxış nəticəsində sərf imlanın qolu olmuşdur. Bu da çox təbiidir. Çünki qarşısında yalnız yazı və hərf görə tələbə və göstərən müəllim üçün bundan başqa çarə yoxdur.

Yeni sərf yazı ilə dili açıq surətdə bir-birindən ayırır. Sərf yazını kənara buraxıb, yalnız sövti, şəkli nəhvi və mənə cəhətlərindən dili tədqiq etməli və etdirməlidir.

Yeni sərf dilə mənə və fikrin ifadəsinə alət gözü ilə baxmaz. Dilin fikirdən, məntiqdən ayrı bir təkamül cizgisi və fikrin təkamülü qanunlarından tamamilə ayrı üzvi və ruhi qanunlara malik olduğunu qəbul etməklə, əski məktəb sərfinin yaptığı kibi, sözlərin yalnız mənə cəhətindən tədqiqi faydasız və hətta zərərli sayar.

Nəhayət, yeni sərf ədəbi və yazı dili yerinə, canlı söyləşmə dilini tədqiq və təhlilə mövzu olaraq alır. Çünki tələbələr ruhuna ən yaxın, dil qanunlarının bulunub çıxarılmasına ən ziyadə müsaid, əlverişli ancaq canlı dildir. Bunun da səbəbi sərf tədrisindən şimdiyə qədər bəklənən doğru oxuyub-yazmaq nəticəsi yerinə, yeni pedaqojinin nasıl söyləyib, nə surətlə söz və cümlə meydana gətirdiyimizi anlamaq və anlatmaq məqsəd və nəticəsini qoymasındır.

Doğrudan da, biz məktəbdə təbiəti, bir çox ictimai kompleksləri, tərkibləri yalnız fayda çıxarmaq və əməli işlərimizdə kullanmaq üçün öyrənməyirik. Hər şeydən əvvəl təbiətin və cəmiyyətin nə surətlə doğub təkamül etdiyini, gərək təbiət, gərəkse cəmiyyəti idarə edən faktorlar, amillər, qanunları öyrənmək, bilmək istəyirik. Elm və elmi tədqiq əsasən bundan ibarətdir.

Dil cəmiyyətin və üzvi təbiətin böyük hadisə və tərkiblərindən birisidir. Dildən yalnız faydalanmaq (söyləmək, yazmaq) ilə bu hadisəni gərəyi kibi anlamış olmayız. Dili anlamaq üçün onun ünsürlərini, şəkillərini, mənşeyini, təkamülünü və bütün həyatını doğuran, idarə edən səbəbləri anlamaq lazım gəlir.

Şimdiyə qədər dilə, təbir caizsə, yalnız filoloji-ədəbi baxış var idi. Dil ilə uğraşmaq da yalnız şairlərin, ədiblərin, mühərrirlərin işi sayılırdı. Halbuki yeni pedaqoji dili təbii və ruhi hadisələr zümresinə girdirmiş və bu nöqtəyi-nəzərdən dilin tədqiqi təbiət və cəmiyyət bilgilərinin tamamlığı üçün şərtidir. Nasıl təbiətin, cəmiyyətin, üzviyyətin əsas amillərini, təməl qanunlarını bilmək ümumiyyətlə zehni inkişaf, şüurlu düşüncə üçün lazımsa, hankı məsləkdə olursa-olsun, təhsil və mərifət sahibi olmaq istəyən hər adam üçün dilin başlıca hadisələrini anlamaq bilmək ləzüm və lazımdır. Bu surətlə dil yalnız başqa elmlərin öyrənilməsi üçün alət məqamında qalmaz. Bəlkə, ona başqa elmlərin (riyaziyyat, təbiyyat və ilax.) yanında məktəbin birinci qruplarından başlayaraq yer verməlidir.

Bundan, bəzilərinin zənn etdiyi kibi, ibtidai məktəbə lisaniyyat darülfünun müəhazirələri, leksiyaları soxmaq anlaşılamaz. Heç bir elm yoxdur ki, yalnız darülfünunda başlasın, yaxud birinci və ikinci dərəcə məktəbdə bitsin. Gərək ibtidai, gərəkse edadı və darülfünun kurslarında ümumiyyətlə iki mövzu vardır: təbiət və cəmiyyət. Təhsilin hər basamağında dəyişən yalnız üsulu və tələbələrə verilən biliyin dərəcəsidir. Təbiyyat, riyaziyyat və başqa buna bənzər elmlər kibi, dilin də bir darülfünun, bir də ibtidai məktəbi üçün veriləcək, öyrədiləcək sahələri, hissələri vardır. Nasıl çocuqlar öz ölkələrinin, öz mühitlərinin, cəmiyyətlərinin tədqiqi ilə yavaş-yavaş artaraq, qüvvətlənərək, iləriyərk darülfünunlara, bütün insaniyyətin, bütün təbiətin tədqiqinə yanaşırlarsa, belə də öz ana dillərindən başlayaraq, dilin ümumi, insani, aləmşümül qayda və qanunlarına yetişə bilirlər ki, bu da ancaq darülfünunun lisaniyyat və ədəbiyyat şöbələrində qabil olur.

Sərfə və sərfin mövzusuna olan baxışın dəyişməsi ilə sərfin üsuli-tədrisi də asılı surətdə dəyişmişdir. Rusların iləri gələn alimlərindən P.N.Sokolin sərf tədrisinin son zamanlara qədər üç dövrdən keçdiyini söyləyir:

1) Bir vaxtlar sərfi, daha doğrusu, sərf kitablarını tamamilə şüursuz bir surətdə əzbərlədirlərdi.

2) İkinci dövrdə artıq sərfə yalnız əməli – doğru oxuyub-yazmağa xidmət etməsi dolayısı ilə – gözlə baxılıyır və onun tədrisindən yalnız əməli nəticələr bəkləniyor.

3) Nəhayət, üçüncü dövrdə artıq müstəqil bir elm başqa elmlər kibi, zehnin, mühakimənin biliyi dairəsinin artmasına, genişlənməsinə xidmət edən bir mövzu olaraq məktəbdə yerləşir.

İştə bunun üçün yeni tədris planının təməlinə şu əsasların və məqsədlərin qonulduğunu öyrəniyoruz:

1) Məktəb doğru oxumanı, yazmanı, söyləməni və düşünməni öyrətməlidir.

2) Bu məqsədlər ana dili tədrisi ilə bir çox tərəfdən bağlandığından ana dilinin yalnız bir şöbəsi ilə məqsədləri təmin etmək qabil olmadığına əgildən çıxarmamalıdır.

3) Məktəb birinci maddədə göstərilən məqsədlərdən və mələklərdən başqa bilgilər də verə bilər. Çünki məktəbdə dildən başqa ümumi inkişafa xidmət edən (**общеобразовательное**) başqa bir çox elmlər daha bulunur.

4) Sərf dil sahəsindən, dil hadisələrindən məlumat veriyor və lisanıyyat bilgilərinin tələbələrin zehnlərində yerləşməsinə çalışıyor. Doğru oxuyub-yazmaq da... kibi əməli məqsədlərə yardımı olacağı şübhəsiz bulunmaqla bərabər, belə əməli məqsədlərə doğrudan-döğrəyə xidmət etməyir.

5) Dil bilgisinin, dilə aid məlumatın ümumi inkişafa olan böyük və dərin təsirini gözə alaraq, bu soy dərsləri birinci dərəcə məktəblərin, şəkil və dərəcəsini dəyişdirərək, ikinci dərəcə məktəblərin dərslərinə soxmalıdır.

6) Birinci maddədə göstərilən mələklərin yalnız sərf tədris vasitəsi ilə əldə edilə biləcəyi fikrini qətiyyənlə zehndən çıxarmalıdır.

7) Buradan sərfə yalnız müstəqil bir elm olaraq baxıb, ondan əməli nəticələr bəkləməmək lazım gəldiyi anlaşılır.

8) Buradan da şimdüyə qədər sərfə yüklənən əməli vəzifə və məqsədlərin əldə edilməsi üçün ayrı üslub, imla, məntiq münarisləri üçün proqram və plan və üsul hazırlamaq lazım gəldiyi bəlli olur.³⁴

Sərfin məktəblərdə belə bir yer alması sərf kitabının (**грамматический учебник**) rolunu ikinci dərəcəyə düşürüyor. Çünki ana dili üzərinə qurulacaq olan sərf dərslərini bütün məktəblər üçün hər hankı bir sərf kitabında qavramaq qabil olamaz. Sərfin bu yeni şəklinə dil üzərində müşahidə (**наблюдение над языком**) ünvanı verilməkdədir ki, pək doğru və pək uyğundur. Sərfin şimdüyə qədər yükləndiyi əməli nəticə və vəzifələr ondan alındıqdan sonra artıq lisani hadisələr müşahidə və tədqiq üsulu ilə keçmək fürsəti və imkanı meydana çıxar ki, ümumiyyətlə dil dərslərinin canlanması üçün bu çox qiymətli bir ünsürdür. Burada mücərrəd və quru sərf qaydaları yerlərini canlı və əməli tədqiqlərə buraxmaq məcburiyyətində qalırlar. Bunun üçün bu gün sərfin yeni üsul ilə öyrənməsi tərəfdarları olanlar ümumiyyətlə nəzəriyyə və qaydaların sərf dərsləri planında ən son yeri işğal etməsini tövsiyə edərlər (Afanasyev, Şeremetyevski).

Bu üsulun türk sərfi tədrisi üçün pək qiymətli və pək də uyğun olduğınu qeydə belə hacət yoxdur. Çünki yuxarılarda bir kaç münasibətlə qeyd etdiyimiz kibi, əsasən məktəblərimizdə bu günə qədər işlədilib gələn sərf kitabları nə mündəricə, nə də plan və qaydaca türk dilinin həyat və təkamülünə uyğun deyildir. Bundan başqa, bir çox qaydalar yanlış surətdə tərifi və izah edilmişdir. Eyni şey sərf istilahları (**грамматическая терминология**) haqqında söyləmək lazım gəlir. Pək çoxu təmiz rus dilindən alınmış olan sərf istilahlının buraxılması mümkünə, sərf istilahlını qaldırıp atmaq daha da mümkün və daha ziyadə faydalıdır. Bu sərf təbirlərinin yerinə, amerikan və Münxen məktəblərində tətbiq olunduğı kibi suallar yerləşdirilməsi tövsiyə olunmaqdadır.

Şimdüyə qədər məktəb sərfələrində təhlil üçün fel, fail, mütəmməm kibi təbir və istilahlər qullanılırdı. Məsələn, *Bən dənizi gördüm* kibi bir cümlə alacaq olursaq, burada *bən* = fail, *dənizi* = məful, *gördüm* = fel olurdu. Halbuki bu istilahları qaldırıp onların yerinə suallar yerləşdirəcək olursaq, məsələ və çocuqlara bildirilməsi lazım gələn əsas zərər qədər zərər görmədiyini kibi iş pək ziyadə qolaylaşmış olur:

³⁴ Русский язык в школе, 1923. Статья Ушакова: Словесник перед новой программой грамматики.

“Mən nəyi gördüm?” – sorur müəllim. Çocuqlar: “Dənizi”, – cavabını verirlər. Bu surətlə çocuqlar yavaş-yavaş bütün cümlə üzviyyətinin, təşəkkülünün fərqi varirlər. Bu soy izahatı qiraət, oxuma zamanında vermək lazımdır. İzahlı oxuma (**объяснительное чтение**) ilə sıxı surətdə bağlandıqda artıq ayrıca sərfi təhlilin pək o qədər əhəmiyyəti qalmaz.

Nəhv (**синтаксис**) tədrisində ən yeni cərəyan yalnız sözlər arasındakı münasibətin hankı şəkildə, hankı şəkilçilər yardımı ilə ifadə olduğunu (yaxud ifadə olunmadığı təqdirdə, sözlər arasındakı müəyyən tərtibi) göstərməklə kifayətlənməyi tövsiyə ediyor. Cümlə və sözlərin mənə cəhətinə gəlincə, mənaya ümumiyyətlə bu sözlərin vəzifəsi, iş (**функция**) kibi baxmaq lazım gəlir.

Bu xüsusda rus dilçi pedaqoqlarından Şeremetyevski (**Шереметьевский**) şöyle təqribi bir plan və sxema təklif ediyor:

1) Müəllim çocuqlarla bərabər, bu və yaxud şu hadisə haqqında mükəlliməyə, söyləşməyə qoyulur.

2) Çocuqlar bu söyləşmədən lazım gələn nəticələri özləri çıxarırlar. Burada müəllim yalnız yardım edər.

3) Tələbələr lazım gördükləri misalları toplar və yazarlar.

4) Artıq yazılmış olan bu misallar yazılı mətn halında təhlil və tədqiqə qoyulurlar.

5) Dəftərlərə verilən sual və cavablar və zəruri istilahlər qeyd olunur. İştə bu dəftərlər sərf kitablarının yerini tutar.

6) Müəllim tərəfindən keçilən bəhslərin, yapılan təhlillərin iyicə qavranılması üçün yazı vəzifələri verilir.

Sərf materialını hankı sıra və tərtib üzrə verməlidir məsələsinə şimdihə qədər üsuli-tədris iki dürlü cavab verə gəlmişdir. Ən ziyadə qəbul olunmuş sistema şudur: sövtiyyat, şəkliyyat (**морфология**), nəhv. Lakin sərf materialını başqa dürlü də sıralamaq mümkündür. Birinci sıra müəllim üçün ən uyğun, ən əlverişlidir. Çünki burada böyük bir təcrübə və ayrıca bir zəhmət lazım gəlməz. İkinci tərtibdə qolaydan gücə, bəsitdən mürəkkəbə getmək yolu seçilir. Sərf materialını mərkəzi surətdə bölmək həpsindən isidir. Pedaqoji üsulu hər şeydən ziyadə tələbələrin istedad və hazırlığı ilə hesablaşdığından burada yek-nəsəq və ümumi bir üsul və tərtib etmək pək ziyadə gücdür. Şimdihə qədər qəbul edilən üsula görə, sövtiyyatdan başlayıb, şəkliyyat (etimologiya), bundan da nəhvə keçilir.

Bu sistemin tərəfdarları daima imla və yazı gözdə tutarlardı. Lakin pedaqoji ədəbiyyatında ən son cərəyan bunun əksinədir, yəni sərfə nəhvədən başlamaq tərəfindədir. Çünki cümlə bütün bir fikri anladıyor və bu surətlə sərf tədrisinə təqib olunan yeni sistemə uyğun gəlilyor. Gərək Dövləti Elmi Şuranın, gərəkse Azərbaycan Maarif Komissarlığının proqramlarında sərf üçün ayrı bir yer verilmiyor. Bununla bərabər, çalışılacaq tələbələrin istedad, həvəsi və hazırlıqlarını göz önündə tutmaq üçün müəllimə fürsət verilyor.

Burada Afanasyevin rus məktəbləri üçün təklif etdiyi dördillik planı və türk dilinin xüsusiyyətlərini göz önündə tutaraq, şöyle bir plan təqdim ediyoruz:

Birinci il. Bəsit və çocuqların mühitlərindən alınmış ərəb, fars sözləri bulunmayan cümlələr, tərkiblər. Bunların başlıca tipləri. Sözlərin bir-birinə olan münasibətləri, bağları üzərində tədqiqat. Cümlənin bitməsinə işarət olan səs dəyişiyi. Türkcədə söz bitdiyinə işarət olan səs dəyişiyi (ahəng).

Səslər üzərində tədqiqlər. Səsin alçalması, yüksəlməsi, yavaşdan, bağrıb söyləmək, uzadaraq, çabuc. Bu arada dil, dodaqları, dişlər, burun, yanaqlar... kibi səs üzvlərinin rolunu qeyd etməli.

Cümlə içində ayrı söz. Sözü hecalara ayıraraq söyləyış. Hecaların sözlərə tərkibi. Hecadan səsin ayrılması.

Yumuşaq, qatı (qalın, incə), yuxarı-aşağı... səslərin ayrılması və türkcədəki ahəng qanununun iyicə bəllənilməsi.

İkinci il. Müfəssəlcə, uzunca cümlələr üzərində tədqiqat. Sözlərin qarşılıqlı münasibəti. Yarımşözlər, şəkilçilər. Bunların söz tərkiblərindəki rolu. Dürlü yazı işarətlərinin (nöqtə, təəccüb, sorğu işarətləri...) səslə bildirilməsi.

Samit və sait səslər üzərində tədqiqlər. Bununla bərabər, səs aparatını, səslərin məxrəclərini tədqiq.

Səs və hərf. Hərf ilə səsin bir-birinə uymadığı, yaxud səsin yazılmayıb qaldığı nöqtələr. Türk dilinin səsləri (misallar ilə) və yazımızın hərləri.

Sözlərin dəyişən və dəyişməyənələrini tədqiq (məsələn: *iş, işləmək, işçi, işlə və pək, kibi, ancaq, yoxsa...*).

Türk sözlərinin tələbələr üçün tanış və qolaylı sözlərdə damar və şəkilçiyə ayrılması və sözlərin şəkilçilərinə görə qruplara ayrılması (söz və fel təsrifi). Burada istilahlər söylənmədən yalnız misallar üzərində tədqiq yapılacaqdır.

Üçüncü il. Cümlələrin tələffüzü üzərində tədqiqlər (iki nöqtə, vergül, nöqtəli vergül...). Bəsit cümlələrin bir-birinə bağlanması. Ahəng və işarələr. Vurğu məsələsi, məntiqi vurğu (**логическое ударение**). Səslərin dəyişmələri üzərində tədqiqlər.

Söz sonlarının dəyişmələri üzərində tədqiqlər və bu dəyişmənin siniflərə ayrılması (sözlərin, fellərin, sifətlərin təsrifi).

Dördüncü il. Dürü söz tərkiblərinin mürəkkəb cümlələrə toplanması. Belə cümlələrdə tənqit işarətləri. Sözlərin cümlə içərisindəki yerləri. Cümlə, fel, fail, failsiz (daha doğrusu, mübtədasız cümlələr). Səslərin bir-biri üzərinə təsiri. Təmsil (**ассимиляция**), təhlil (**диссимиляция**). Səs üzvlərinin daima qısa və qolay hərəkətə meyil etmələri. Hərflərlə səs, söylənilən, yazılan arasındakı fərq.

Sözlərin şəkillərinə görə siniflərə ayrılması:

1) şəkillərini dəyişdirən sözlər,

2) dəyişdirməyən sözlər.

Şəkillərini dəyişdirənlər: isim, fel, sifət...

Sözlərin cümlə içərisindəki mənalara üzərində tədqiqlər.

Ümumi nəticələr

Dil insanın ayırması, əlaməti-müəyyizəsidir.

Dilin, dil hadisələrinə dəyişikliyi: dil yaşıyor, dəyişiyor, yox oluyor.

Bir-birinə bənzəyən dillər. İltisaf dillərin başlıca ayırmaları.

Türk dilinin başqa dillər və bilxassə şəkildə kəndisinə yaxın dillər arasındakı yeri.

Xalq dili və ədəbi dil.

Biz bu sxeməni Afanasyevdən müəllimlərimizə nümunə olmaq üçün köçürdük. Lakin belə bir sxeməni məktəblərdə tətbiq etmənin qarşısında böyük, pək böyük maneələr olduğunu bilməz deyiliz. Bu maneələrin ən böyüyü, şübhəsiz, belə bir sxeməyə görə tərtib olunmuş bir sərfin yoxluğudur. Sərf kitablarımızda səs bəhsi tamamilə yoxdur. Demək ki, Afanasyevin bu sxeməyə səs haqqında keçirdiyi nöqtələr bizim türk məktəbləri üçün heç də tətbiqə gəlməz. Digər tərəfdən, türk sözlərinin gərəklə sərfi və gərəksə nəhvi şəkilləri haqqında pək az tədqiq yapılmış və "Türk sərfinin tarixçəsi"ndə saydığımız yüz sərfdən müəllimlərimizin əlinə pək az şey düşmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, doğru üsulu bilmək lazımdır. Türk dilini tədris etmək onun səslərini, nəhvini, sərfi şəkillərini, məna qanunlarını vermək demək

olduğunu bilməliyiz, eşitməliyiz. Türk dilinin qanunlarını bulmaq, yaxud bunlardan alıb öyrənmək imkansız, güc şeylərdən deyildir. Yetər ki, müəllimlərimiz və ümumiyyətlə məktəblərimiz əski üsulun çürüklüyünü və yeni üsulun ümumi əsasını qavramış olsunlar. İştə eyni məqsədlə biz yeni üsul ilə dilin birinci dərəcə məktəblərdə nə surətlə keçilməsinə aid nöqtələri qeyd etməkdə davam edirik.

Azərbaycan Maarif Komissarlığının birinci dərəcə məktəblərə məxsus olan proqramı canlı sözün əhəmiyyətini pək doğru olaraq qeyd etmiş və ağırlığı hər şeydən ziyadə şifahi dərslər və müsahibələr üzərinə qoymuşdur.

1) Söz bağları üzərində müsahibə.

Belə müsahibə və tədqiqlərdən məqsəd söylərkən sözlərin nə kibi qarşılıqlı münasibətdə bulundularını və söz düzəlişinin sistemini qavramaqdır.

Belə müsahibələri ən bəsit tərkib və cümlədən başlamalıdır, məsələn:

Uçan quşun rəsmi göstərilir.

– Bu rəsmi hankı sözlə dəyişdirmək, yaxud anlamaq olur?

– *Quş.*

– Quşu dəftərinizə cızınız.

– Quşun yanına nasıl söz yazıram?

– *Uçmaq.*

– Bu sözü (*uçmaq*) sizin dəftərinizə cızdınız. Quşa bağlamaq üçün quşa nasıl şəkil verməlidir?

– Quşun qanadlarını açmalı və ayaqlarını çəkməli.

– O vaxtda dəftərinizə nə yazarsınız?

– *Quş uçuyor.*

– Şimdi bu sözləri birinci və ikinci halda bir-birilə müqayisə ediniz (*Quş, uçmaq*).

– *Quş uçuyor.* Hər ikisində kaç söz var?

– Birincidə iki söz bir-birindən ayrı bulunur, aralarında vergül var. İkinci halda aralarında vergül yoxdur.

– Birinci və ikinci halda bu sözləri nasıl söylədiyimə diqqət ediniz!

– Birinci ehtimalda söz duraqla ilə söyləniyor, bundan başqa, hər iki söz eyni surətlə söyləniyor. İkinci halda iki söz birdən, duraksız söyləniyor və ikinci sözün sonunda səs alçalıyor.

– Birinci və ikinci halda tərkibləri bir-birilə hərflə müqayisə ediniz! Hankı sözdə hankı hərflər dəyişmişlərdir?

- İkinci halda son üç hərf dəyişmişdir. *Uçmaq* yerinə *uçur* olmuşdur.
- Şimdi hər iki sözü axırdakı üç hərf dəyişmədiyi halda söyləməni təcrübə ediniz, duraqda yapmayınız!
- *Quş uçmaq.*
- Təbii çıxıyormu?
- Xeyr.
- Elə ~~isə~~ ikinci sözün sonunu dəyişdirmək bizə nə üçün lazım imiş?
- Hər iki sözdən bir cümlə, tərkib etmək, bir-birinə bağlamaq üçün.

Bu surətlə quş “oynamaq”, “ötmək”, “sıçramaq”... kibi sözlər yazılır və eyni nəticələr əldə edilir.

Səslər üstündə müsahibə

Daha əlifbanı keçərkən uşaqlar başlıca səs məxrəcləri ilə tanış olurlar. Uşaqlar hər zaman səsləri özləri tələffüz etməlidirlər. Çünki ancaq bu surətlə başlıca məxrəcləri ayırır və yerlərini bəllərlər.

Sınıfdə qapını göstərərək soruyorum:

- Bu nədir?
- Qapı.
- Dəftərinizə cızınız!
- Dəftərinizdə nə var?
- Qapı.
- Qapını açınız!
- Şimdi də dəftərinizə yazdığınız “qapı”-nı açınız!
- Nə üçün mümkün deyil?
- Bu gerçəkmi qapı deyil? Yalnız qapının rəsmi!
- Qapının rəsmi altına adını yazınız!

Taxtadan qapının rəsmi siliyorum. Yalnız altında adı yazılmış qalır.

- Taxtada nə qaldı?
- Qapı.
- Rəsmi?
- Xeyr.
- (Qapını göstərərək) Bu nədir?
- Qapının özü. Gerçəkmi qapı?
- Ya bu nədir?
- Rəsmi.

- Ya bu?
- Söz?
- “Qapı” nasıl meydana gəldi?
- Maranqoz yaptı.
- Ya rəsm nasıl meydana gəldi?
- Biz qurşun qələm karandaş ilə cızdıq.
- Ya “qapı” sözü?
- Biz karandaş (qurşun) və tabaşirlə yazdıq.
- Şimdi taxtada nə var?
- Heç bir şey yox. Biz yazını sildik.
- Dinləyiniz! Qapı.
- Nə eşidiyorsunuz?
- “Qapı”.
- Bu benim şimdi söylədiyim “qapı” taxtada yazılı “qapı”dan nasıl ayrılıyor?
- Birincisi taxtada yazılı idi. Biz görüyorduk. İkincisini qulağımızla eşidiyoruz.
- Demək, biz sözlə nə yapa bilirik?
- Onu taxtada, dəftərdə qurşun qələm, tabaşirlə, mürəkkəblə yazabiliriz, yazılanı görürüz. Onu ağızla, dodaqlarımız, dilimizlə söyləyə bilirik, qulağımızla eşidiriz.
- Şimdi benim ağzıma baxınız! “Qapı” dediyim zaman ağzım kaç kərə hərəkət ediyor, oynayır?
- İki kərə.
- Birinci hərəkəti yapınız!
- Qa.
- İkinci hərəkəti yapınız!
- Pı.

Bu surətlə heca fikri hasil olur.

Hecadan səsi ayırmaq üçün məxrəcdən faydalanıyoruz. Bu məxrəcləri uşaqlar əlifbanı keçərkən artıq tanımağa alışıyorlar. Bunun üçün bəsit məxrəcləri uşaqlarla tədqiq etmək kafidir. Məsələn, *ma, ya, na, ta...*

Bundan sonra daha güc, daha qarışıq məxrəclər (артикуляция) tədqiq olunur.

Səsi hecadan ayırdıqdan sonra cümlə içərisindəki səs ilə ayrı səsin bir dürlü söylənib-söylənmədiyini tədqiq edəriz. Bu tədqiq nəticəsində

anlaşıyor ki, bəzi səsləri ayrı söyləmək qolay, bəzilərini pək ziyadə güc, başqalarını isə ayrı söyləmək heç mümkün deyildir.

Səslərin təsnifi onların tələffüzünə görə olmalıdır. Çocuqlar səslərin nə surətlə tələffüz edildiyini görüyor və yaxud duyuyor. Buna görə də səslərin siniflərini ayırıyor və adlandırıyorlar.

• Söz şəkilləri üzərində tədqiqlər

Məktəbin birinci illərində çocuğu sözlər arasındakı bəzi bənzəyişləri görməyə alışdırmaq mümkündür. Bu surətlə onlarda yavaş-yavaş "şəkil" (**морфем**) fikri hasil olur. Zətən çocuqlar bir-birinə şəkilcə bənzəyən sözləri daima araşdırırlar. Qiraət dərsləri belə bir-birinə şəkilcə bənzəyən sözləri toplamaq üçün böyük bir fürsət verir.

Çocuqlar qiraət dərsləri zamanında, yaxud yazı yazarkən bəzi sözlərin şəkilcə dəyişib, bəzilərinin dəyişmədiyinə diqqət etdiriliyor (*ov, ova, ovçu, kibi, pək, ancaq...*).

Bundan sonra sözlərin sonu dəyişdiyi təyin edilərək, bu soy sözlər sonlarının bənzəyişinə görə siniflərə ayrılır. İş bu dərəcəyə gəldikdən sonra çocuqlar bilxassə türkcədə pək qolay damar ilə şəkilçini bir-birindən ayırırlar. Bundan sonra çocuqlara ayrı-ayrı sözlər verilərək, bunlar cümlə halında söylənilir. Cümlə halında dəyişən sözlərə diqqət olunur və bu dəyişmələr tədqiq edilir. İsmi və felin hallarını göstərmək üçün münasib cümlələr düzülür və gərək isim halları və gərəkse fel şəkilçiləri belə cümlələrdən çıxarılaraq cədvəllərə düzülür. Bununla bərabər, bu şəkillərin istilahlarını (məfulbi, ileyh, ənh, yaxud mazi, müstəqbel...) öyrətmək hənz erkən və lüzumsuzdur. Bundan sonra (yəni çocuqlar damar ilə şəkilçiləri ayırdıqdan sonra) artıq bəzi şəkilçilərin sözləri bir-birinə bağladığını:

Kitab + ı ver

Kitab + dan öyrən

Kitab + a yaz

Kitab + da var

bəzilərinin də yalnız ayrı-ayrı sözləri dəyişdirdiyini qeyd etmək lazım gəlir:

Bağ – bağlı, dağ – dağlı, dağlıq – dağcı, iş – işlək – işçi, yığ – yığıq, qorx – qorxaq...

Bundan sonra şəkilcə sözlər (*pək, kibi, amma, lakin...*), yaxud yarımsəkilli (*qışın, sonra, yazın...*) kibi sözləri təhlil etmək lazım gəlir.

Bizim türk məktəblərində, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kibi, sərfi şəklə meyil və surət ilə keçilməsi bugünlərdə qabil deyildir. Halbuki türk dili üçün ən əlverişli üsul, şübhəsiz, budur. Çünki şəklə nöqtəyi-nəzərdən alındıqda türk dili, doğrudan da, öyrənilməsi ən qolay, təhlili ən ziyadə maraqlı dillərdən birisidir. Türkcədə əsas məsələ damar ilə şəkilçini ayırmaqdır. Bundan sonra şəkilçilərin siniflərə ayrılması sayəsində bütün türk dili təşəkkülünü əldə etmək qabildir. Digər tərəfdən, türk dilində şəkilçi yalnız sözün sonuna gəldiyindən çocuqlar istisnasız surətdə sözlərin sonları ilə uğraşmağa məcbur olurlar. Bundan başqa, türkcədə damarlar (**очовба**) heç bir zaman səs etibarilə dəyişməzlər. Demək ki, hind və Avropa dilləri üçün tövsiyə olunan şəklə üsul türkcə üçün pək ziyadə uyğundur və şəklə nöqtəyi-nəzərdən alındıqda öyrənilməsi türkcədən qolay dillər pək azdır. Nətkim, esperantonu düzənlər ona daha ziyadə iltisacı şəkil vermişlərdir.

Yalnız şurasını unutmamalıyıq ki, bu gün müəllimlərimizin əlində mükəmməl və üsuli bir sərf kitabı yoxdur. Türk dilinin cümlə, söz və səsləri gərəyi kibi meydana qoyulmamışdır. Bilmədiyi bir şeyi – üsul nə qədər gözəl olursa-olsun – müəllim oxutmaqda məzurdur. Türkcənin səsləri haqqında sərfimiz zərər qədər doğru məlumat verməz, fəllərdən başqa şəkilləri də tanımaz və tanıtmaz. Bizdə az-çox yazılmış və inkişaf etdirilmiş bir şey varsa, o da nəhvdir. Bu da ərəblərin təsiri altında meydana gəlmiş və əsas etibarilə ədəbi dili aldığı üçün kafi sayılmaz.

Hər halda yaxın zamanda, bir tərəfdən, Avropa lisani üsulunu, digər tərəfdən də, canlı türk dilini qarşısına alaraq, müəllimlərimiz və yaxud lisançılarımız yeni üsula, canlı türk dilinə uyğun türk sərfi meydana qoymağa borcludurlar.

Bəhsimizi bitirmədən əvvəl şunu deyəlim ki, çocuqlar dil dərslərində öz dillərini təhlil və tədqiq etməni öyrənməli və sərfi də bu dilin üzərinə qurmalıdır. Bu gün psixoloji, fizioloji elmlərinə və öz üsullarına dayanaraq pedaqojinin və lisaniyyatın Amerikadan Rusiyaya qədər atdığı şüar, göstərdiyi yol budur və bu yol, dediyimiz kibi, hər kəsdən ziyadə bizim üçün iltisacı şəkildə dilə malik olanlar üçündür.

DOĞRU SÖYLƏMƏ

Орфоэзия – правопроизношение

Şimdiyə qədər yazılan türk sərflərində, bir kaç kərələr söylədiyimiz kibi, iləriyə sürülən mühüm məsələlərdən birisi doğru söyləmək idi. Halbuki nə sərflərimiz, nə də bu sərflərin mündəricəsini çocuklara, məəttəəssüf, çox dəfə olduğu kibi aşılamağa çalışan müəllimlərimiz bu doğru söyləmənin nədən ibarət olduğunu, əsası, ünsürləri üzərində düşünməmiş kibi görünürlər.

Bu məsələ rus üsuli ədəbiyyatında son zamanlarda böyük toz qaldırmışdır. Peşkovski, Çemişəv, Uşakov, Afanasyev... kibi lisan üsulçuları bu məsələlər haqqında olduqca müfəssəl məlumat verə gəlməkdədirlər.

Doğru söyləmə (**орфоэзия**) işi bilxassə bizim məktəblərdə türk dili tədrisi zamanında mühüm və müşkül bir məsələ olur. Gərək əski Rusiya və gərəkse əski Osmanlı imperatorluğu türklərinin hər hankı bir məclisini, teatrosunu ziyarət və tamaşa edən adam burada İzmir, Qəstamon, Konya, Qazan, Azərbaycan, noqay, özbək... tələffüzlərini eşidir. Kırım kibi kiçik bir yerdə belə cənub-şimal tələffüzləri bir-birinin yanında səhnədə, məktəbdə, mətbuat və nəşriyyatda yer alır.

Vaxt-vaxt mətbuatda gərək teatro, gərəkse ədəbi dil məsələsi ilə bağlı olaraq doğru tələffüz çevrəsində böyük-böyük gurultular qalxar. Bu günlərdə eyni məsələ Azərbaycanın əməkdar mühərrir və qəzetçilərindən Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin"-in "Sirkə" namilə yazdığı risaləsi ilə bir daha alovlandı, parladi.

Cəlil Məmmədquluzadə bu risaləsində "balıq"ı, "balıx"ı demək lazım gəldiyi məsələsini ortaya atır və Azərbaycanda "balıx" demək lazım olduğunu iləri sürüyordu. Bu məsələ üzərində Azərbaycan ədəbiyyat dərnəklərində, qəzetələrində çoxdan-çox münaqişə oldu. Lakin bir çox ədəbi məsələlər kibi, zənn ediyorum ki, bunun da nəticə və əsası anlaşılmadı.

Türk ellərində deyil, yalnız təmiz türk sözlərinin, hətta ümumiyyətlə mənası və tələffüzü bəlli olan pək çox ərəb-fars sözlərinin tələffüzündə belə, ümumilik, uyğunluq, düzgünlük yoxdur. Qal'a, qalə, qala, gələ, gələ, haqiqat, həqiqət, məscid, meçit, məçit, məşet... ilax. kibi tələffüzləri hər yerdə rast gətirirsiniz.

Əcəba, belə şərtlər içərisində doğru söyləmənin əsas və qaydaları nədən ibarət ola bilər? Bizim bütün türklər üçün ədəbi dilimiz olmadığı inkar olunamayacaq həqiqətlərdəndir. Əvvəldən də belə bir ədəbi dilə malik olduğumuz haqqında heç bir işarət və əlamət yoxdur.

Miladi-İsadan iki buçuq-üç əsr əvvəl tarix səhnəsində qəti surətdə görünən türklərin şimal-cənub, şərq-qərb qisimlərinə ayrılmayıb, bir mərkəz ətrafında toplandıqları pək az görünür.

On birinci miladi əsrdə türklər daha cənuba və cənub-qərbiyə doğru kütlə-kütlə axınlara başlamazdan əvvəl də bütün qəbilələr üçün fəsih, yəni doğru və nümunə tanılacaq ümumi bir ədəbi dilə malik olmadıqları Mahmud Kaşqarının "Divanü-lüğatit-türk"ündən pək açıq görünür. Bunun üçündür ki, Mahmud Kaşqari ən fəsih dil olmaq üzrə dürlü qövmin dürlü şivəni tanıdığını və kəndisinin, özünün ana dili olması mümkün olan xaqaniyyə türkcəsini saydığını və nəhayət, ən təmiz türkcənin köçəbələrə bulunduğunu qeyd ediyor.

İslamiyyəti qəbul etdikdən sonra da türklərin ümumi ədəbi dili və binaən əleyh ədəbi və doğru söyləmələri olmamışdır. On üçüncü əsrdə törəyən cığatay və ondan sonra çıxıb yayılan Osmanlı ədəbi dilləri bir çox nöqtələrdə bir-biri ilə təmasda və qarşılıqlı münasibətdə bulunmaqla bərabər, birləşib, bir ümumi ədəbi dil meydana gətirməyə doğru təkamül etməmişlərdir.

Bundan başqa, son zamanlara qədər hər iki ədəbi dildə müəyyən bir şivəyə, bir şivə sahəsinə dayanmamışlardır. Bu sözümlə bilxassə cığatay ədəbi dili üçün doğrudur. Ümumiyyətlə deyilə bilər ki, türklər öz dillərinə qaidəvi surətdə baxmamışlardır. O halda türk məktəblərində, teatro və cəmiyyətlərində doğru söyləmə məsələsi ola bilərmi? Ola bilər.

Doğru söyləmə məsələsi hər xalqda nisbi bir qiymət və mahiyyətə malikdir. Qonuşulan dili, istər ədəbi, istər şivəvi olsun, dar və sağlam qaydalar içinə qapatmaq heç bir zaman qabil olamaz. Professor Uşakov pək doğru olaraq rus doğru söyləməsini başlıca artistlərin və deklamatorların bəlləməsi lazım gəldiyini, bundan başqa, yanlış söyləmənin yalnız fonetik surətdə yazılan sözlərin yanlış oxunmasına həsr edilməsini təklif ediyor.

Hər nə qədər bizim, rusların ədəbi dilinə mövzu və əsas olan Moskva şivəsi kibi, ümumi bir şivəmiz yoxsa da, şunu inkar etmək olmaz ki, böyükce türk ölkələrinin bir kaç əsrlik ədəbiyyatı vardır. Bura-

da Osmanlı, Azərbaycan, özbək, Qazan kibi ölkələri qəsd edirik. Buna görə bizdə ədəbi söyləmə, doğru söyləmənin ölçüsü ümumi türk miqyasında olmasa belə, Azərbaycan, Qazan, Osmanlı şivələri miqyasında ola bilər. Ərəb-fars və yaxud başqa əcnəbi sözlərin tələffüzünə gəlincə, burada bu sözlərin xalq dilinə girib-girmədiyini göz önündə tutmaq lazım gəlir. Xalq dilinə girib türk ahəngini, türk sözlərinin sövti rəngini almış olan sözləri o surətlə söyləmək doğru olduğu kimi, girməyənləri də əslinə uyğun olaraq söyləmək və söylətmək gərəkdir. Məsələn, Azərbaycanda olduğu kimi [h-ğ]-lı əcnəbi sözləri "q-k" ilə yazmaq və söyləmək, şübhəsiz, doğru olmaz və bir çox yanlışlıqlara səbəb ola bilər.

Burada doğru söyləməni yalnız sövti, fonetik mənada anlamamalıdır. Doğru söyləmədən məqsəd ümumiyyətlə ədəbi üslub, məntiqi surətdə fikir və duyğuları söyləməsini, yazmasını bəlləməkdir. Bunun da çarəsi tələbələrə, uşaqlara bol-bol nümunələr və mümarisələr verməkdir. Bu xüsusda bizim məktəblərimizdə, teatro və ədəbiyyat məhfillərimizdə yapılacak bir iş varsa, o da bütün türk ədiblərindən onların üslub və ifadələrindəki təzəlik, dərinlik və zənginlikdən faydalanmasını bilmək, sonra pək qaba, gülünc ifadələrə, cümlələrə meydan verməməkdir.

Doğru söyləmənin meydana gəlməsinə ən ziyadə xidmət edən başlıca amil – milli teatro bizdə hənuz doğmamışdır. Buna qədər doğru yazmanı olduğu kimi, doğru söyləməni də məktəblərimizdə öyrətmək lazım gələcəkdir. Bunun da əsası ədəbi üslubu, heç olmazsa, uşaqların öz şivələrində mövcud ədəbiyyata və ədəbi söyləməyə dayanaraq bəllətmək və elmi-fənni fikirləri ifadəyə doğru düzgün, açıq ifadəyə alışdırmaqdır ki, bu işin ilərilədilməsi, dərinləşdirilməsi artıq bizdə ikinci dərəcə məktəblərin vəzifəsidir. Bunun üçün bu məsələnin daha müfəssəl surətdə tədqiqini əsərimizin dil və ədəbiyyatın ikinci dərəcə məktəblərdəki üsuluna aid olacaq ikinci qisminə buraxırıq. Şimdilik yalnız şunu əlavə etməliyik ki, doğru söyləməni öyrətmək xatiri üçün uşaqların öz təbii tələffüzləri və ifadələri üzərinə şimdiki qədər söyləyib gəldiyimiz səbəblərdən dolayı heç bir dürlü təzyiq yapılmamalı, biləks, bütün dil tədrisi uşaqların öz dillərinə istinad etməlidir.

Doğru söyləmə və ədəbi üslub ilə yavaş-yavaş, dərəcə-dərəcə tanış edilməlidir. Bu xüsusda ədəbi parçaların oxunması pək böyük

yardım edər. Bu xüsusda türk dilində, ümumiyyətlə üsul haqqında olduğu kimi, ədəbiyyat pək az olduğundan burada yalnız rus ədəbiyyatında bulunan bir kaç kiçik məqalə və parçanı göstərmək məcburiyyətindəyiz:

1) Орфоэпия и ее место в школе I ступени (Краткая методика родного языка). Афанасьев, стр. 121.

2) Маленькая заметка о большом вопросе. Д.Н.Ушаков (Родной язык в школе). Сборник 8-ой, стр. 106-108.

OXUMA

Çmehue – qiraət

Məktəbdə oxumanı idarə etmək üçün bir çox üsullar ola bilər. Yalnız burada şunu demək lazım gəlir ki, oxumanın üsulu hər şeydən ziyadə oxunacaq şeyin mündəricəsi ilə təyin edilir. Məktəbdə oxuma dərsləri ictimai tərbiyənin birisidir. Oxunacaq materialı temalara ayırmalıdır. Bu temalarda həyatımızın başlıca məsələlərinə, yaxud tarix boyunca ağrıyan-acıyan məsələlərə təəllük edər.

Oxuma vasitəsi ilə veriləcək ictimai tərbiyədə üç nöqtəni gözde tutmaq lazımdır:

1) Vəq'ə və hadisələri, onları doğuran tarixi və ictimai səbəbləri amillərlə daima bağlamağa çalışmalıdır.

2) Oxuma izahlarında daima plan, ciddiyyət üzərinə hərəkət etməlidir. Gəlişigözlə izahat burada faydadan ziyadə zərər verə bilər.

3) Üçüncü diqqət ediləcək nöqtə də oxunan mövzu ətrafında lazım gələn faktları, hadisələri toplaya bilməkdir.

Əgər qiraətdən, oxumadan birinci bəklənən nəticə ictimai tərbiyə vermək olsa, ikinci nəticə də bir təqim təbii və iləridə tələbənin qarşısına çıxacaq elmlərin sahəsindən faydalı məlumat əldə etməsinə yardımında bulunmaqdır. Bunun üçün qiraət kitablarının mündəricəsi məsələsi həqiqətən mühümdür. İş bu məsələyə gəldikdə, biz Qalimcan İbrahimovun təklifini, yəni qiraət kitablarında başlıca iki əsas bulunmasını qəbul etməliyiz. Bu da:

1) milli və tarixi ədəbiyyatdan parçalardır ki, burada hər şeydən ziyadə əsrin ruhuna, xalqımızın yaşayışına, çocuğun psixologiyasına yaxın parçalara üstünlük verilməlidir;

2) təbiətə və fənnə aid məlumatdır. Burada türk məktəblərindən çıxan tələbələr çox dəfə doğrudan-doğruya həyata atılıb, ikinci və üçüncü dərəcə məktəblərə gedəmədiklərini unutmamaq lazım gəlir. Bunun üçün qiraət kitablarında az-çox təbiət və fənn haqqında həyat üçün lazım gələn ibtidai məlumatı verməkdən geri durmamalıdır.

Bizim şimdiki qədər tərtib olunan qiraət kitablarımızın hər iki nöqtədən nöqsanları aşkardır. Bunun üçün şimdiki qədər tərtib olunan nümunəlik rus və başqa əcnəbi qiraət kitablarından faydalanmaq lazım olduğu aşkardır.

Oxumada mühüm və şimdiki qədər üzərində bir çox münaqişələr olan məsələlərdən birisi də sual məsələsidir. Burada sualı oxunacaq parça oxunduqdan sonramı, yoxsa əvvəlmi verilməlidir cəhəti üzərinə üsuli ədəbiyyatda münaqişələr getməkdədir. Əgər oxunmadan əvvəl sual verilsə, tələbələrin tədaisi, şəxsiyyəti üzərinə təsir və hətta təzyiq yapımaq, onların marağını cəlb etməyən məsələlərlə məşğul olmaq ehtimalı vardır. Əgər sual oxunduqdan sonra verilsə, bir çox mühüm nöqtələri gözədən qaçırmaya mümkündür. Ən iyisi sual vermələrini tələbələrin özlərinə təklif etməkdir.

Vəhəsil, oxunduğu zaman çoxdan-çox izahatdan qaçınaraq üç nöqtəyə diqqət lazım gəlir:

- 1) oxunan hər sözü anlamaq,
- 2) oxunan cümlənin ifadə etdiyi hökmü, fikri qavramaq,
- 3) bütün oxunan parçanın məfhumunu, mənasını, şəkli və daxili xüsusiyyətlərilə birlikdə açıqca təsəvvür edə bilməkdir.

Söz və cümlədən bütün bir parçaya keçmək üçün ən qolay çarə zərbül-məsəl, bilməcə... kibi şeylərdir. Bütün əsər və yaxud əsərcikləri parçalara ayırmaq mümkün deyilsə, birdən oxumaq icab edər.

İzahata gəlincə, 1) ya oxumadan əvvəl, 2) ya oxurkən, 3) yaxud oxuduqdan sonra verilə bilər ki, əsasən bu məsələ, başda da dediyimiz kibi, oxunan şeyin təbiətinə bağlıdır.

Oxunan şeyin məalını izah xüsusunda iki dürlü hərəkət edilə bilər:

- 1) parçalardan bütünə,
- 2) bütündən parçalara.

Bu da yenə oxunan şeyin məalına və məfhumuna bağlıdır. Şeirlə nəsr oxumanın ayrı-ayrı yolu vardır. Şeir oxurkən lövhəni, təsvir edilən simanı buldurmali və qalanını çocuqların özünə buraxmalıdır.

Oxuma əsnasında diqqət ediləcək nöqtələri Çernişev şu surətlə xülasə etmişdir:

- 1) Söylədiyini kibi oxu.
- 2) Kendi səsinlə oxu.
- 3) Sadə və təbii surətdə oxu.
- 4) Tənqit işarətlərinə (nöqtə, vergül...) diqqət et.
- 5) Sözləri açıq və anlaşılacaq kibi söylə.
- 6) Başqasının sözlərini söylərkən onun səsinə bulmağa çalış.
- 7) Səsinə yüksəldib, alçatmağı bil.
- 8) Hər vaxt yüksək səslə açıq, qüvvətli surətdə oxu.

9) Şairin, yaxud mühərririn duyğularını anlayıb, onu ifadə etməyə çalış.

10) Vurğulara diqqət et.

11) Üzünü, gözünü, əlini oynatma.

A.M.Smironov "Məktəbdə ana dili" jurnalının 7-ci nömrəsində oxuma haqqında yazdığı məqaləsində kompleks mərkəzləşmə üsulunda oxumanın qazandığı rol xüsusunda bəzi, çox doğru qeydlər yapmışdır. Smironovun fikrincə də, oxumanın təməlinə iki ünsür olmalıdır:

1) iş; 2) təbiət.

Kompleks üsulunda dil bütün elmlərin yardımçısı və bağı olur. Bu vəzifəni ancaq oxuma vasitəsilə yerinə gətirir. Şəri tədqiqlər kompleksi dərinləşdirdiyi kibi, nəsr parçalarının oxunması məktəbdə elmi dilin meydana gəlməsinə xidmət edir.

Bundan başqa da bir çox üsullar ola bilər:

1) Filoloji üsulu sözləri anlatmağa,

2) Psixoloji üsulu müəllifi təqlid etməyə, onun duyğularını bildirməyə,

3) Nəhayət, estetik, bədii üsul da oxunan şeylərin dış (kənar) və iç gözəlliklərini göstərməyə çalışır.

Nəhayət, Smironov da bu üsulların hər birində müsbət bir tərəf görərək, Afanasyev, Tolstoy ilə bərabər, bir nəticəyə gəlir ki, bu da: "Ən iyi üsul can sıxmayan üsul"dan ibarətdir.

Oxunanı təmsil

Драматизация, инсценировка

Oxunanı təmsil və təsvir uşaqların təbiət və məzəcinə pək ziyadə uyğundur. Uşaqlar ətraflarında gördüklərini təqlid etməyə pək ziyadə həvəslidirlər. Onların teatroya, kinematoqrafa olan maraq və sevgiləri bunu göstərir. İngilis və amerikan məktəblərində oxumanın yardımçısı olaraq ifadə, təqlid və səhnələşdirmədən geniş surətdə faydalanmaqdadırlar.

Burada iki dərəcə vardır:

1) ifadə – **драматизация**,

2) səhnələşdirmə – **инсценировка**.

Birincidə bilxassə hərəkətlər vasitəsilə uşaqlar oxuduqlarındakı duyğu və fikirləri ifadəyə çalışırlar. Dramatizasiya üçün daha ziyadə

hərəkət və cərəyan olan əsərlər yarar. Yalnız daxili həyəcanlardan ibarət olan şəri, lirik şeylər o qədər yaramazlar.

Çocuqlar bu surətdə oxuduqlarını hərəkət, mimika və hər duyğuya, həyəcana uyğun ahəng, tonu bulmaq yolu ilə ifadə edirlər.

Səhnələşdirməyə gəlincə, burada dramatizasiyadan artıq təmsil olunacaq tiplərin, vəq'ələrin daha ziyadə gözə çarpması, xatirdə qalması üçün bir də süni mühit (kostyum, səhnə, qrim) işə qarışır.

Bir parçanı səhnələşdirmək üçün bütün sinif müəllimin rəhbərliyi altında bu parçada təmsilə yarayacaq nöqtələri bulmalı, qeyd etməlidir. Bu iş uşaqları hərəkətləri tədqiq etməyə, dürlü məzəcləri bir-birindən ayıran əlamətləri öyrənməyə alışdırır.

Bundan sonra səhnə üçün lazım gələn şeylərin hazırlanması başlar. Burada da uşaqlar iştirak etməlidirlər. Hankı tipi nə surətlə təmsil və ifadə edə biləcəklərini bulmaqda uşaqlar üçün böyük, geniş icad yolu açılır.

Burada məktəb səhnələrinin məktəb divarlarından dışarıya çıxmasına çalışmalıdır. Çünki görünmək həvəsi uşaqları və məktəb səhnəsinin əsas məqsədini şaşırda bilər. Belə səhnələr məktəb divarları içərisində olub keçməli və auditoriya ancaq məktəb üzvlərindən ibarət olmalıdır.

Hər bir parça oynanıb bitdikdən sonra yapılan müvəffəqiyyətlər, buraxılan qüsurlar haqqında yenə sinifdə münaqişə yapılmalıdır.

Gərək dramatizasiya, gərəkse səhnələşdirmə uşaqları müstəqil surətdə düşündürməyə, hərəkətə və çalışmağa alışdırması dolayısı ilə pək ziyadə qiymətli ünsürlərdən sayılır.

Burada bir kaç söz də oxunan şeylərin cızılması, tərsim olunması haqqında söyləməliyiz. Oxuma dərslərində əldə edilən materialı gözəlcə, qəvi surətdə bənimsəmək üçün əl işləri və yaxud rəsmlər vasitəsilə bunları cızmanın pək böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin bununla bərabər, bu xüsusda ifrata varılmaması, sözlər yerinə yalnız rəsmləri və şəkilləri öyrənməkdən sağınılması, qisası, burada rəsmi yalnız oxunan materialı iyicə bəlləmək xatiri üçün olduğunun unudulmaması tövsiyə olunmaqdadır.

Ana dilinin tədrisində dürlü ədəbi-bədii (**литературно-эстетический**) gəzintilərin də olduqca böyük əhəmiyyəti ola bilər. Uşaqların oxuma dərslərində keçdikləri hər hankı bir mövzuya toxunan yeri (bir şairin doğduğu, olduğu yer, yaxud hər hankı bir məşhur ədəbi

parçanın saxlandığı muzey, yaxud hər hankı bir xalq şairinin bulunduğu köy, məhəllə) ziyarət edərək, edəndikləri məlumatı döndükdən sonra referat, müəzərə, yaxud yazı ilə təsbit etmələri də oxuma dərslərinin, ümumiyyətlə dil tədrisinin canlanmasına xidmət edər.

Ədəbiyyat:

- 1) Краткая методика родного языка. П.О.Афанасьев, 1925, стр. 123-151.
- 2) Психологические методы обучения чтению. Проф. А.Нечаев, Москва, 1923.
- 3) Родной язык в школе, №7, стр. 70-77, А.М.Смирнов.

TÜRK DİLİ KABİNETİ

Məktəblərdə şimdiki qədər yalnız təbiyyat, fizik kabinetləri etmək fikri var idi. Lakin dil dərslərində geniş surətdə müşahidə (**наглядность**) üsulunun istifadəsi və tələbələrə də müstəqil işə cəlb olunmaları dil dərsləri üçün bir təqım alətləri və bu alətlər vasitəsilə əldə edilən nəticələrin həcaba alınmasını zəruri yapmışdır.

Belə bir kabinet tələbələrə müstəqil dil işləri üçün lazım gələn mühiti yaratmaq etibarilə də böyük əhəmiyyətə və qiymətə malikdir. Belə kabinetlər həm müəllim və həm tələbə üçün xidmət etmək məqsədi ilə yaradıldığı üçün hər iki tərəfə lazım gələn vasitə və alətləri kəndisində toplamalı və hər iki tərəfin əməyi ilə meydana gətirilməlidir. Bunun üçün belə bir kabinetə yalnız məhfəzə, muzey gözü ilə baxmayıb, bəlkə, dil dərslərinin laboratoriyası kibi baxmalıdır.

Təmin və Sokolov tərəfindən yazılan "Ana dili kabinəsi"ndə bu kabinetin şu nöqtələrə cavab verməsi lazım gələn göstərilir:

- 1) dil dərsləri üçün zəruri rəsm, təsvir və modellərin toplanması,
- 2) dil dərsləri üçün lazım olan alətlər (karton, hərfilər, cizgilər, əlifba cədvəlləri),
- 3) əşya dərslərinin müzesi, dürlü maddələr, onların modelləri,
- 4) imla və doğru yazma cədvəlləri,
- 5) sərf cədvəlləri (isim, fə təsvirləri, şəkilçilər...),
- 6) dilin inkişafına xidmət edən alətlər (xəyal fanarı),
- 7) fotoqraf, yaxud qrammofon,
- 8) uşaqların işləri: rəsmlər, təsvirlər, modellər, uşaqlar tərəfindən toplanan surətlər, lövhələr,
- 9) mühərrir, ədib və şairlərin rəsmləri, onların həyatını və əsərlərini təsvir edən materiallar,
- 10) kitablar (kütübxana),
- 11) sinifdə oxumaq üçün kitablar bir kaç nüsxədən,
- 12) sinifdən dılda (kənarda) məcburi və sərbəst oxunacaq kitablar,
- 13) uşaqların müstəqil işləri üçün lazım olan kitablar,
- 14) lüğətlər və dürlü təqvimlər (**справочники**).

Bundan başqa, dil kabinəsində qiraətxana üçün lazım olan kitablar bulunmalıdır ki, bunun da mündəricəsi şöylə təyin oluna bilər:

- 1) dil tədrisinə aid məqalə və kitablar,
- 2) ədəbiyyat tarixi, lisanıyyat kitabları, tənqid ədəbiyyatı,
- 3) qiraət kitabları,
- 4) başlıca rəhbərlər, lüğətlər, ixtisas jumalları, hesablar və müəllim qurultaylarının hesab[at]ları...

Bütün bu maddələr rus dili kabinəsi üçün düzülmüş olmaqla bərabər, türk dili kabineti qurmaq istədiyimiz zaman da başqa dürlü hərəkət etmək imkarlı yoxdur. Bu xüsusda S.Baranov (**С.Баранов**) da "Məktəbdə ana dili" jurnalının 7-ci nömrəsində təqribən eyni fikirləri yazmaqdadır.

TÜRK XALQ ƏDƏBİYYATI VƏ ONUN MƏKTƏBLƏRDƏKİ YERİ

Xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat.

Türk xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın təmas nöqtələri.

Türk xalq ədəbiyyatında şimdiki qədər yapılan tədqiqatlar.

Bu əsərimizi, nə qədər az diqqətlə olursa-olsun, gözdən keçirən oxuyucu yeni məktəbdə yeni üsuli-tədrisin daha ziyadə, canlı dil üzərinə qurulduğunu görəcəkdir. Canlı dil burada ədəbi, kitabı dilin qarşılığıdır. Canlı dil daima dəyişən, inkişaf və təkamül edən bir dil olduğu halda, kitabı, yaxud ədəbi dil müəyyən və sabit əsərlərə dayanır. Bununla bərabər, canlı dili yalnız söyləmədən ibarət saymaq doğru deyildir. Canlı dilin də özünəməxsus çox qiymətli əsərləri vardır ki, bunların heyəti-məcmuəsinə "xalq ədəbiyyatı" deyirik.

Xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatdan pozma və azma olduğu bir çox zamanlara qədər lisançıların, filoloqların inandıqları bir həqiqət olaraq tanıtılmışdır. Hətta Vilhelm fon Humboldt[t], Fransua Bup kimi alimlər başda [olmaqla], əski zamanlarda hər kəsin yazılı ədəbiyyat dili ilə söyləşdiyi halda, sonra get-gedə dilin, ədəbiyyatın pozulduğunu iddia edirlər.

Xalq ədəbiyyatına bitərəfanə, onun ünsürlərini, amillərini anlamaq, bəlləmək niyyətilə baxanlar bu gün də azdır. Qüruni-vüsta bu gün belə "mənevî" denilən elmlərdən təsir və nüfuzunu qaldırmamışdır. Bütün bu iddialarda hənzat keçmiş olan qüruni-vüsta sxolastikasının bəqayası, izləri vardır. Bu gün, artıq insanların yazı və kağız dövründən binlərcə il uzaq vaxtlarda belə, özlərinə məxsus öz ruhlarına uyğun ədəbiyyata malik olduqları isbat edilmişdir.

Xalq ədəbiyyatı adını verdiyimiz ədəbiyyat yazılı ədəbiyyatın, elmi və ədəbi dilin təməlidir. Dilin alimlər, oxumuşlar, yaxud ağıllılar tərəfindən icad edilmiş bir şey olduğu haqqındakı fikirlərin çürüklüyü artıq qəti surətdə göstərilmişdir. Dil üzvi və ictimai fəaliyyətimizdən doğmuş, meydana gəlmiş bir hadisə olunca, əsl təbii dil, söylənilən dil xalq dilidir.

Türk xalq ədəbiyyatı da şu halda türk xalqı ilə doğmuş və təkamül edə gəlmişdir.

Birinci dəfə türk xalq ədəbiyyatını toplayan yenə də məşhur Mahmud Kaşqaridir. Bu adam divanının dürlü yerlərində xalq ədəbiyyatından o qədər çox misal gətirmişdir ki, bunlar toplandığı təqdirdə on birinci miladi əsrə aid olduqca mühüm bir türk xalq ədəbiyyatı nümunələri məcmuəsi ortaya çıxar. Türk xalq ədəbiyyatı başlarında gərək şəkli, gərəksə mündəricə və üslub cəhətlərindən fən-uqor xalqlarının ədəbiyyatları ilə birləşir. On birinci əsrdən sonra yazılı ədəbiyyatın xalq ədəbiyyatı üzərinə olan təsirini inkar etmək qabil deyildir. Bu günə qədər yapılan ədəbi tədqiqlərin verdiyi nəticəyə görə, xalq zəhininə və ağzına islam dövründə ən ziyadə təsir edən şairlər "aşiq" və yaxud "sufi" namını daşıyanlar olmuşlardır. Orta Asiya dərvişləri Kiçik Asiya aşığı ilə, daha doğrusu, cığatay sufi ədəbiyyatı ilə Osmanlı aşiq ədəbiyyatı, təbir caizsə, bütün türk aləmini aralarında paylaşdırmışlar.

Bundan başqa, xalq ədəbiyyatında rast gətirdiyimiz bəzi quyudan quyu ədəbi, daha doğrusu, ərəb-fars təbirlərini yalnız kitabların təsirinə yazmaq, ətf etmək doğru deyildir. Fars, yaxud ərəb dili avropalıların latın dilinə bənzəməz. Bu dilləri söyləyən xalqlar zamanımıza qədər yaşaya gəlmişlərdir. Türk xalq kütlələrinin bunlarla təması bilxassə islamiyyətdən başlayaraq pək qüvvətli və daimi olmuşdur. Elə ki, biz bu dillərin təsirini on ikinci miladi əsrdən başlayaraq müsəlman olmayan türk qövmələrində belə buluyoruz. Məsələn, on dördüncü əsrin başlarından qalma (1303 miladi) və heç şübhəsiz, on ikinci və on üçüncü əsr dillərinə aid Kon məcmuəsində artıq bugünkü türk-tatar xalq dillərində rast gəldiyimiz bir çox ərəbi-farsi iqtibasların, alma sözlərin yerləşdiyini görüyoruz. Digər tərəfdən, çuvaş, yakut xalqları kibi müsəlmanlığın dini, siyasi nüfuzundan uzaq qalmış olan türk xalqlarını alacaq olursaq, bunların dillərində eyni cinsdən bir çox ünsürlər (sərfi, nəhvi, lügəvi) buluruz. İştə bu zamanlardadır ki, ərəb dili çox kərə türk şivələrindən keçərək rus, leh, rumin, macar, serb, italyan... kibi Avropa dillərində iz buraxmışdır.

Xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatımızın birinci rast gəlişi, təmas nöqtəsi buradadır.

Son zamanlarda ikinci təmas nöqtəsi də hasil olmuşdur ki, bundan da bir kaç sözlə bəhs etmək lazım gəlir. Həmin bütün türk məmləkətlərində on doqquzuncu əsrdə böyük bir intibah, oyanma və Avropa elmlərinə qarşı getdikcə artan və artmaqda olan bir meyil və həvəs başlamışdır. Qazanda Qəyyum Nasiri, Tokay, Türkiyədə Şünasi Kamalı,

Məhəmməd Əmin, Azərbaycanda Fəfəli Axundov, Sabir, Kırmda İsmail Qasprinski, Çerkiyev, qazaxlarda Baytursun ulı Amet, türkmənlərdə Maxdumqulu, özbəklərdə Fitrət, Çolpan, kumuklarda Qazax, Manay, başqurdlarda Babiç, qaraçaylarda Nani Tuqoğlu kibi şair, ədib, mühərrir və dilçilərin meydana çıxması xalq dilinin yazılmasına, təbir caizsə, ədəbiləşməsinə pək böyük xidmət etmişdir. Şimdilik qısdan sayıb çəkdiyimiz şair-ədiblərin hər zaman qarşılarında iki yazılı ədəbiyyatımızdan birisi və yaxud hər ikisi birdən nümunə olaraq bulunmuşdur. Şimal türklərində daha ziyadə cığatay və cənub türklərində Osmanlı ədəbi dili xalq şairləri üzərinə təsirlərini göstərmişdir. Bu surətlə bu xalq şairləri, yaxud xalqçı mühərrirlər eyni zamanda xalq ədəbiyyatı ilə az-çox tərbiyə gördükləri yazılı klassik ədəbiyyatı bir-birinə yaxlaşdırmışlardır. Bütün bu ədib və şairlərin əsərlərini gözümüz önünə gətirəcək olursaq, bunlardan bəziləri, məsələn, Osmanlı xalqçı şairləri (Kamal, Məhəmməd Əmin) yazılı ədəbiyyatdan pək az ayrıldıqları kibi, bəziləri də, məsələn, Manay, Tuqoğlu, Babiç kibi şairlərin əsərlərini adsız xalq ədəbiyyat parçalarından ayırmaq gücdür.

Vəlhasil, yazılı ədəbiyyatımız ilə xalq ədəbiyyatı arasında belə iki cəhətdən hasil olan təmas nəticəsində xalq ədəbiyyatı ilə münəvvər ədəbiyyatı arasında olan uçurum və uzaqlıq azalmış və kiçilmişdir. İştə bunun üçün türk məktəblərində xalq ədəbiyyatının əhəmiyyəti daha ziyadə artmışdır. Bugünkü türk məktəbləri üçün düzülən xrestomati, qiraət kitablarında, ədəbiyyat tarixlərində bu xalq şairlərinə mühüm-mühüm yerlər verildiyini görüyoruz. Məktəblərdə xalq ədəbiyyatı yerinə, biz məktəblərdə xalq şairlərinin keçilməsindən, tədqiq olunmasından bəhs etsək, bu gün artıq böyük bir etirazla qarşılaşmayız. Azərbaycan məktəbləri Fəfəli Axundov, Ələkbər Sabir... kibi xalqçı şair və ədibləri tədqiq edərkən öz-özlüyündən gəlib xalq ədəbiyyatına çatacaqdır.

Türk xalq ədəbiyyatı son zamanlarda Radlov, Kunoş, Prohle... kibi Avropa və rus türkoqları tərəfindən toplanmışdır. Türk lügətçilərinə Əhməd Rəfiq paşa 4230-a qədər atalar sözü toplayaraq, 1871-də İstanbulda nəşr etmişdir.

Əgər bütün şimdiyə qədər toplanmış olan türk xalq ədəbiyyatı nümunələrini gözdən keçirəcək olursaq, bizdə şu qənaətlərin doğacağına şübhə yoxdur:

1) Bizdəki xalq ədəbiyyatının iki ünsürü vardır. Birincisi bütün türk xalqları üçün ümumi olan ünsürdür ki, bu ümumilik şəkildə, mündəricədə özünü göstərir. İkincisi, hər qrupun, hər şivənin doğurduğu ədəbiyyatda özünəməxsus əlamətlər, şəkil-üslub, mənə-mündəricə dəyərləri vardır.

Hər halda xalq ədəbiyyatımızın şəkil və mündəricəsi olduqca zəngin[dir] və şimdiki qədər törənən şair və mühərrirlərimiz tərəfindən gərəyi kibi tədqiq, təhlil və istifadə edilməmişdir.

2) Yazılı ədəbiyyatımız fars və ərəb ədəbi nümunələrinə bağlı olduğu halda, xalq ədəbiyyatımız daha ziyadə müstəqil, daha ziyadə orijinaldır. Ta on beşinci əsrdə böyük türk şair və filosofu Mir Əlişir Nəvai bunun fərqi varmışdır. Çünki onun "Mühakimətül-lügəteyn" namındaki əsərində fars dilinə qarşı qoyduğu türk dili ədəbi türk dili olmayıb, xalq dilidir.

Əcəbə, məktəblərimizdə xalq ədəbiyyatımızdan nə kibi istifadələrdə buluna bilirik? Bu məsələ haqqında getdikcə maraqlı dövr, açıq məqalələr, kitablarla zənginləşən rus lisanıyyat və ədəbiyyat jurnalları şimdiki qədər pək az məlumat vermiş, məktəblə xalq ədəbiyyatı arasındakı münasibəti təyin nöqtəsinə pək az diqqət etmişlərdir.

"Məktəbdə ana dili" ("Родной язык в школе") namındaki jurnalın 7-ci nömrəsində (85) A.Petroviçin (А.Петрович) məqaləsindən başqa bir şey görülmür. Petroviç bu məqaləsində bir çox fərzi suallara cavab verərək, xalq ədəbiyyatının məktəblərdə yer alması fikrini müdafiə etməkdədir. Bizim məktəblərimizdə isə xalq ədəbiyyatının ayrı bir əhəmiyyəti vardır.

I. Yazılı ədəbiyyatımız hənuz təşəkkül və təəzzüb etməmişdir və xalq ədəbiyyatına bağlanmadıqca buna imkan da yoxdur.

II. Həman bütün mədəni xalqların dili və ədəbiyyatı xalq dili və ədəbiyyatı üzərində təməl atmış və meyvə vermiş olduğu bir zamanda yeni mədəniyyətə girməyə hazırlanan bizlər üçün bu cəhəti gözəndən qaçırmıq heç də caiz deyildir.

III. Xalq ədəbiyyatı bir çox ağır və qarışıq istilah və təbirlərdən qurtulmaq üçün yeganə çarədir.

IV. Ümumiyyətlə pedaqoji üsulları, bir tərəfdən, ana dili, başqa tərəfdən, "ana mühiti", yəni ölkəşünaslıq prinsiplərini iləri sürməklə məktəbləri, bilxassə bizim məktəblərimizi xalq ədəbiyyatına doğru sövq

etmiş olur. Xalq ədəbiyyatının məktəblərə girməsi məktəblərimizə başqa bir sima, ayrı bir ruh və həyəcan verəcəyinə biz qane olmaqla bərabər, üsulsuz, materialsız və ən mühümü bu xüsusda artıq hazır, əmin yollar yapılmadan işə başlayacaq bir məktəb və yaxud maarif idarəsi, əlbəttə, acı peşmanlıqdan başqa bir şey əldə edəməz. Bu sözü-müz eyni zamanda xalq ədəbiyyatının tədris mövzusu olmasına, məktəblərə soxulmasına qarşı yapıla gələn bir çox etirazlara cavab olur.

Bu etirazlar şu nöqtələrdə xülasə edilə bilər:

1) Xalq ədəbiyyatı müasir bir ruhdan uzaq, mühafizəkarlıq.

2) Xalq ədəbiyyatı fanatizm, feodalizm, xurafat dövrlərinin izlərini daşıyır.

3) Xalq ədəbiyyatı yekparə bir şey deyil, bəlkə, yaxınlaşıldığı zaman sərab kibi uçan, buz kibi əriyən, nə dil, nə də mündəricə etibarilə qayda və qanun içərisinə alınmayan bir şeydir.

Bütün bu etirazlar yalnız xalq ədəbiyyatına deyil, təbiətdən, həyatdan məktəbə gətiriləcək hər şey haqqında söylənə bilər və üsul, sistem, plan... məsələləri unudulduğu təqdirdə, pək də doğrudur. Mədənləri çamur, nəbatları və heyvanları təbiətin qarışıq sinəsindən doğrudan-doğruya alacaq olursaq, bir çox təbiəti elmlərinə qarşı da eyni etirazı etmək olur. Lakin müəyyən təsnifçi meyil və xarakteri bizdə olursa, görəyik ki, ədəbi dilimiz daha ziyadə qarışıq, dağınıq və təsadüfi bir şeydir. İki ədibimizin dilini, təbirlərini müqayisə edəcəkdir olursaq, məsələ pək gözəl anlaşılır.

Xalq ədəbiyyatının mühafizəkar olmasına gəlincə, bu doğru olmaqla bərabər, bir tərəfdən görüldür. Xalq ədəbiyyatında xalq bütün ruhu, həyəcanları ilə təsvir edən parçalar pək çoxdur. Mühafizəkar parçalar əsrimizin ruhuna uymayan yerlərdə, birinci dərəcə məktəblərdə olmasa, iləriki siniflərdə işimizə yarar. Tarixdə feodalizm, ictimaiyyatda xurafətlər dövrünü oxuduğumuz zaman bu soy xalq şeirləri çox dəfə bizim yeganə mənbəyimiz olur. Akademik Y.F.Karski (Е.Ф.Карский) "Rus dialektolojisi" ("Русская диалектология") namilə 1924 sənəsində yazdığı əsərində xalq ədəbiyyatının müxtəlif siniflərin, qrupların ruhi, iqtisadi, ictimai... hallarını göstərdiyini yazarkən pək doğru olaraq, şivə ədəbiyyatının əhəmiyyətini qeyd edir.

Türk xalq ədəbiyyatını şimdilik şu cəhətlərdə istimal etmək mümkündür və hətta zəruridir:

1) Xalq şairlərini oxurkən onlara ilham verən xalq parçalarını göstərmək, onlar üzərində lazım gələn təhlilləri yapmaq;

2) Dərslərə, dil dərslərinə başlarkən "atalar sözü" təbir olunan parçalardan seçərək işə qoyulmaq;

Yeni üsul tədrisin, yuxarıda göstərdiyimiz kibi, tövsiyə etdiyi şeylərdəndir.

3) Çocuqlara bildikləri xalq şerqilərini, məsəllərini, bilməcələrini söyləmək və bu surətlə əldə edilən materialı dil kabinetində toplamaq və saxlamaq;

4) Ölkəşünaslıq işlərində xalq adətlərini, təsərrüfat alətlərini öyrənərkən xalq ədəbiyyatında bunların aldığı yeri qeyd etmək, ifadələrini aramaq;

5) Bilxassə ədəbiyyat axşamlarında, dramatizasiya işlərində xalq ədəbiyyatının mövzuları işləyə bilər.

Xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat arasında müəyyən nisbəti hər zaman gözdə tutmaq lazım gəlir. Bu xüsusda "Türk sərfinin tarixçəsi" bəhsində lazım gələn məlumatı verdiyimizdən burada təkrara qoyulmağa lüzum görmüyoruz.

Türk xalq ədəbiyyatının başlıca məcmuələrinə aid məlumatı burada qeyd ediyoruz:

1) Ignacz Kunoş. Oszman-török nepkoltesi Gyüjtemeny. Budapest, 1887-1889.

Osmanlı-türk xalq şeri məcmuəsi. İqnatis Kunoş, Budapeşt, 1887-1889.

2) Владимир Гордлевский. Образцы Османского народного творчества. Москва, 1916 (часть 1).

Osmanlı xalq ədəbiyyatı nümunələri, Vladimir Qordlevski, birinci qisim, Moskva, 1916.

3) Борис Мюллер, Турецкие народные песни, 1903.

4) W.Radloff. Die sprachen der türkischen Stamme. Proben der Volksliteratur (VIII том), 1889.

Radlov külliyyatının səkkizinci hissəsi. Türk xalq ədəbiyyatının nümunələri.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələri.

5) "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа" namındakı məcmuənin müxtəlif cildlərində Zelinski, Mah-

mudbəyov, Sultanov... kibi müəllim və müdəqqiqlər tərəfindən toplanmış nümunələr vardır.

Son zamanlarda daha müfəssəl və mükəmməl surətdə Azərbaycan-türk xalq ədəbiyyatı nümunələri Hənəfi Zeynallı yoldaş tərəfindən toplanmış olub, yaxında təbi gözlənməkdədir. Bundan başqa, 1917-ci sənədən bəzi çalışmaqda olan məhəlli türk nəşriyyat idarələri böyük-küçük xalq ədəbiyyatı məcmuələri nəşr etməkdədir. Burada bütün şimdüyə qədər toplanmış olan xalq ədəbiyyatı nümunələri haqqında bəhsimizdən və məqsədimizdən kənar olduğundan daha ziyadə məlumat verməyi lüzumsuz görüyoruz. Bu xüsusda "Türk dialektoloji" namilə hazırlamaqda olduğumuz ayrı əsər lazım gələn məlumatı verəcəkdir.

KİTABİYYAT

Dil tədrisi üsuluna aid əsərlər türkcədə pək azdır. Bunun üçün müəllimlərimizə və üsulçularımıza daha ziyadə rus mənbələrinə müraciət etməsini tövsiyə etmək məcburiyyətindəyiz. Bununla bərabər, rslarda da üsula aid ədəbiyyat pək o qədər bol deyildir.

- 1) П.О.Афанасьев. Краткая методика родного языка. Гос. издательство, Ленинград, 1925.
- 2) П.О.Афанасьев. Методика родного языка. Москва-Петроград, 1923.
- 3) А.М.Пешковский. Школьная и научная грамматика. Москва-Петроград, 1923.
- 4) Н.С.Державин. Учебник русской грамматики. Опыт научно-элементарного курса. Москва-Петроград, 1923.
- 5) Qalimcan İbrahimov. Tatar tilin necək oxuturğa? Qazan, 1919.
- 6) М.А.Рыбникова. Работа словесника в школе. Москва-Петербург, 1922.
- 7) И.А.Челюсткин. Методы работы в трудовой школе. Ленинград, 1924.
- 8) Н.С.Державин. Маленькая грамматика. Крымское гос. издательство, 1924.
- 9) А.М.Пешковский. Наш язык, часть 1. Книга для учителя. Гос. издательство. Москва.
- 10) И.Н. Шапошников. Живые звуки. Гос. издательство, 1922.
- 11) П.О.Афанасьев. Родной язык в трудовой школе. Москва, 1924.
- 12) Василий Гипнус. Учебник русской грамматики. Ленинград, 1925.
- 13) Hüseyn Rəqib. Türkcənin üsuli-tədrisi.
- 14) B.Çobanzadə. Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl. Bakı, 1924.
- 15) А.М.Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. Государственное издательство, Москва, 1920.
- 16) Родной язык в школе, №1-8.
- 17) Qazan "Maarif", İstanbul "Tədrisati-ibtidaiyyə", Bakı "Maarif və mədəniyyət", Ağməscid "Oxu işləri" jurnalında müəllim və üsulçuların dil və onun üsuli-tədrisi haqqında məqalə və işarətləri.
- 18) К.Н.Соколов. Методы комплексного преподавания. Москва, 1924, издание 5-е.
- 19) А.Д.Алферов. Родной язык в средней школе, Москва, 1911.

TÜRK DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ TƏDRİS ÜSULU

İKİNCİ QISIM

BİR NEÇƏ SÖZ

“Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” adlı bu əsərimizin birinci qismi daha ziyadə birinci dərəcəli məktəblərin tədris sahələrinə məxsus məsələləri ehtiva etmişdir. Bunun üçün bu ikinci qismdə ikinci dərəcə məktəblərin dil və ədəbiyyat məsələlərinə təxsis edildi. Birinci qismdə olduğu kibi, bu qismdə də, təbii, mövzumuza bağlı bütün məsələləri qavrayamıdıq; əsasən buna çalışmadıq da. Bütün metodika və metodologiya məsələlərini bir əsərdə, neçə parçadan ibarət olursun, toplamaq, izah və təhlil etmək, əlbəttə, qabil olamaz.

Bu qismdə daha ziyadə əsərimizə metodoloji xarakteri verməyə çalışdığımızı oxucu görəcəkdir. Ümumiyyətlə metodika – üsuli-tədris işinin metodologiyə bağlı olmasından başqa, mətbuat və məktəblərimizdə bir-iki ildən bəri çox kəskin surətdə duyulmaqda olan ehtiyac da buna səbəb oldu. Əsərimizi bir çox əcnəbi lisanda yazılan əsərlərlə doldurmayaq, yalnız bəzi mühümləri ilə iktifa etdik; bunun yerinə müəllimlərimizə daha ziyadə məlum olan rus dilindəki əsərləri aldığımız. Bununla bərabər, oxucu hər hansı bəhsimizi öz qüvvəsilə işləmək və genişlətmək istədiyi təqdirdə lazım gələn rus və başqa əcnəbi bibliografik materialını burada tapa biləcəkdir.

Bir sözlə, əsərimizin ikinci qismi də, birincisi kibi, müəllim yalnız yardımçı olmaq arzusu ilə yazıldığından klassik və ensiklopedik bir əsər olmaq iddia və niyyətindən uzaqdır.

Türk-tatar ədəbiyyatında bu zamana qədər bu məsələlər haqqında nə qədər az şey yazıldığı ümumiyyətlə məlum olmaqla bərabər, əsərimiz mütləq edildikdən sonra daha ziyadə meydana çıxacaqdır. Əsərin lüzumi və möhtəməl olan qiyməti də buradadır.

B.Çobanzadə

Bakı, 8 yanvar 1927-ci il

ƏDƏBİYYATIN MƏNŞƏ VƏ İNKİŞAFI

*İbtidai xalqlarda şeir və sənət. Türk-tatarlarda ibtidai şeir –
iş və sənət. İctimai təşkilatın ədəbiyyat və sənətə təsiri.
Ədəbiyyatların bir-birinə təsiri.*

Ədəbiyyatın, ümumiyyətlə gözəl sənətlərin mənşəyi haqqında əsaslı, elmi, doğru məlumat almadan əvvəl onun tədqiq və tədrisinə bağlı məsələlərə yanaşmaq, bunlar haqqında diqqətləyi fikir və müaliələr ortaya qoymaq qabil deyildir.

Bu məsələ ətrafında zamanımız ictimaiyyətçilərinin fikir və əqidələrini bəyan etməzdən əvvəl sənət və ədəbiyyatın ibtidai təşkilinə bir göz gəzdirmək lazım gəlir; ancaq bu sayədə, birinci baxışda qarışıq və mücərrəd kibi görünən nəzəriyyələr, müaliələr, qarşımızda tamamilə konkret, açıq və qəti bir şəkil qazanırlar.

İbtidai xalqların və bu arada türk-tatar xalqlarının başlanğıc ədəbiyyatı haqqında bir çox dillərdə xatiri sayılacaq miqdarda material və tədqiqnamələr toplanmışdır.

İbtidai xalqların şeir və sənətlərilə təbiət və iş arasında vasitəsiz bir bağ bulunduğunu görmək qabil deyildir.

Plexanov gözəl sənətlərin mənşəyindən bəhs edərkən bu cəhətə ayrıca işarət etmişdir: “İbtidai xalqların məişəti tədqiq edildikdə, tarixi materializmin “şüuru məişət doğurur”¹ düsturunu hər şeydən açıq və qəti surətdə isbat etmək və göstərmək mümkündür. Buna misal olaraq Büxerin (Bücher) “İş və ahəng” adlı mükəmməl əsərində gəldiyi nəticəni xatırlada bilirik. Büxer bu əsərində belə deyir: “Bən o nəticəyə gəldim ki, ibtidada iş, musiqi və şeir birlikdə bulunur və bərabər inkişaf edir. Bu üç ünsürün içində əsas iş olub, digər ikisi, yəni şeir və musiqi ikinci dərəcədə bir əhəmiyyətə malikdirlər”.²

Burada söylənən fikirləri, ibtidai mədəniyyət tarixi mütəxəssislərinin əsərlərinə müraciət edərək, daha ziyadə açıq və qəti surətdə anlaya bilərik. İnsanlığın bu dövrünə, ibtidai başlanğıc mərtəbələrinə

aid əsərləri ilə məşhur olan Şurts (Шурц)³, Taylor (Тайлор)⁴ kibi alimlərin əsərlərində bu xüsusda çox maraqlı materiallar vardır. Şurts bu materialları Avstraliya, Şimali və Cənubi Amerika, Afrika və Asyanın ibtidai mədəniyyət dərəcəsinə bulunan xalqları arasında dolaşmış olan yüzlərcə səyyahların əsərlərindən toplamışdır. Bunlardan mövzumuza doğrudan-doğruya aid olan bəziləri ilə oxucumuzu tanış etməliyik.⁵

Dili əczalarına ayırdığımız zaman qarşımıza damarlar çıxır ki, bunları daha ziyadə parçalamaq qabil deyildir. Bu damarlar hər şeydən ziyadə insanın fəaliyyəti ilə bağlı kibi görünür. Lüdviq Nuare bu xüsusda yazır ki, “yemək, qazımaq” kibi fikirləri ifadə edən sözlərlə “bağlamaq və yığmaq” fikirlərini anladan sözləri də almalıdır. Ən əski söz damarları insanın iş və çalışması ilə sıxı surətdə bağlıdır və iş zamanında çıxarılan bəsit, sadə səslərdən meydana gəlmişdir.

Bu məsələni daha dərin, daha ətraflı bir surətdə tədqiq etmiş olan başqa bir alim yuxarıda ismi keçən Karl Büxerdir. Bu adam bir çox qənaətvərici misallarla göstərir ki, hər mədəni və ibtidai xalqda iş – bilxassə camaatla, el, birlik ilə yapılan iş – müəyyən bir gurultu və səda ilə uyğunlaşır və işçi şərqiləri də bu gurultudan meydana gəlir və eyni zamanda əczalarına ayrılmamış (нечленораздельный) dildən bugünkü mənasında əczalarına ayrılmış sərfi və yaxud nəhvi şəkillərinə malik dil doğur. Demək olar ki, Şellinqin: “İbtidada şeir dil içərisində var idi”, – deməsi bu surətlə bir daha təsdiq olunur. Hər hansı bir səs, işlə bərabər çıxarımaq adəti əldə edildikdən sonra eyni səsin dəyişmiş şəkillərilə işin nəticələrini və alətlərini də öyrənmək, yəni onlar üçün də adlar meydana gətirmək asan olur.

Nuarenin bu fikirləri başqa yollar ilə eyni nəticəyə gəlmiş olan, müddəqiqlərin, mütəfəkkirlərin nöqtəyi-nəzərlərilə qüvvətlənir. Məsələn, Vund[t] (Вундт) xəbəri, yəni feli dilin birinci ünsürlərindən, ibtidai damarlarından sayır. Eyni surətlə Adam Smit (Адам Смит) də

³ История первобытной культуры. Генрих Шурц, Москва, 1923.

⁴ Антропология. Эд. Тайлор, 1898, С.Петербург; Первобытная культура, 1896 г.

⁵ Sənətin bu nöqtəyi-nəzərdən tədqiqi xüsusunda Q.Plexanovun “İbtidai sənətin ictimai kökləri” (“Социальные корни первобытного искусства”. Сборник “Искусство”, издание “Новая Москва”, 1922 г., стр. 60-100) adlı məqaləsini gözəndən keçirməlidir. Eyni surətlə V.Qauzenşteynin (В.Гаузенштейн) “Sənət və cəmiyyət” (“Искусство и общество”) adlı əsəri də müqayisə yolu ilə oxunduğu zaman tövsiyə olunacaq əsərlərdəndir (Издание “Новая Москва” 1923 г.).

¹ Марксист. метод исследования худож. произвед. слова. В.Д.Сперанский, Москва, 1925 г., стр. 6.

² Bücher K. Arbeit und Rhythmus, 1899 (пер. “Новая Москва”, 1923).

dildə birinci sözlərin fellər olduğunu söyləyir. Bugünkü ibtidai xalqlarda daha bu kibi hallara çox rast gəlirik. Karl Fundenşteyn Şimali Şinqu (**3ingu**) xalqları (hindlilər) haqqında yazır ki: "Bunların dilində sözləri bir-birinə qarışdırmaq qabil deyil, çünki şeylərin adı sorulduğu zaman bunlar daima onun niyə yarandığını söyləməklə cavab verirlər". Madam ki, dil insani işin ünsürlərindən, tamamlayıcılarından birisi olaraq meydana gəlir, o halda eyni dil mədəniyyətin tərkibinə girən mühüm parçalardan birisidir; çünki hər dürlü mədəniyyət iş nəticəsidir".⁶ Şurtsun kitabında əski və ibtidai xalqların ədəbiyyatlarına aid olaraq toplanan nümunələr içində yuxarıdakı fikirləri kafi dərəcədə əsaslandıracaq parçalar tapırıq. Məsələn, Bruqş (**Brygs**) tərəfindən söylənilən Qədim Misir şərqi bu cəhətdən çox maraqlıdır. Bu şərqi qədim misirlilər xırman vaxtında söyləyirlərmiş. Burada yalnız məalını veririk:

Siz özünüz üçün üyüdürsünüz,
Siz özünüz üçün üyüdürsünüz,
Siz öküzlər,
Siz özünüz üçün üyüdürsünüz,
Siz özünüz üçün üyüdürsünüz,
Buğda özünüz üçün,
Buğda əfəndiləriniz üçün.⁷

Eyni kitabda maqlardan alınaraq zikr olunan "Alman künyəsi", yerlilərin "saqu" işlərkən söylədikləri şərqi də, yuxarıdakı Qədim Misir şərqişinə çox bənzəyir:

Bom, bom, marare,	Saqu, saqu yapırlar,
Marare, tamole,	Yapırlar adamlar,
Mara, marare,	Yapırlar, yapırlar,
Bom, bom, marare,	Saqu, saqu yapırlar,
Marare, marare,	Yapırlar, yapırlar,
Bom, bom, marare...	Saqu, saqu yapırlar...

Edvard Taylorun əsərlərində də bu misallar və fikirlərin təyid və təqviyə olduğunu görürük: "Mədəniyyətin aşağı dərəcəsində tans

⁶ "История первоб. культуры", стр.533-34.

⁷ Yəni orada, səh. 586.

və tamaşa oyunları bir arada bulunur. Şimali Amerika "köpək oyunu", "ay tansı" bu heyvanların bütün təbiət və xasiyyətlərini, səslərini, yürüşlərini, ovçulara hücumlarını... təsvir etmək dolayısı ilə təqlidi tanslardır. Eyni surətlə ovçuluq və uruşma – cəng, vəhşilərlə tans və başqa sənət mövzuları verir".⁸ Taylorun kitabında gərək ibtidai xalqların oyunları və gərəksə cəng və iş vaxtlarındakı şərqləri haqqında söylənən fikirlər Şurtsun verdiyi məlumatı, söylədiyimiz kibi, tamam-lar, lakin onu zəiflətməz. Bu gün nisbətən yüksək mədəniyyət səviyəsindəki xalqlardan bir çoxunun, məsələn, ərəblər, farslar, hindlilərin birinci dövr ədəbiyyatı da yuxarıda söylədiklərimizə dəlil və misal ola bilər.

Böyle iş ilə bağlı şərqləri türk-tatar xalqlarında da görürük. Xalq şərqlərinin çox bir qismi xırman basmaq, buğda üyütmək, yun ayırmaq, xalı toxumaq, yekə evlər qurmaq... kibi camaatla yapılan işlər zamanında söylənən şeirlərdir. Təbii, türk-tatar şeri bu gün artıq ümumiyyətlə ibtidai şeirlərdən, heç olmazsa, mündəricəsi etibarilə uzaqlaşmış olduğundan belə toplu iş zamanlarında söylənən şərqlərin mövzusu, işin özünə deyil, bəlkə, başqa həyatı nöqtələrə aid ola bilər.

Buraya qədər göstərdiyimiz misallar yalnız şeir və ədəbiyyatın mənşəyinə aid olub, bir kərə meydana gəldikdən sonra onun iləriyə doğru necə inkişaf etdiyini bizə bildirəməz. Bilxassə cəmiyyətin istehsalı əsasları daha ziyadə iləriləyərək, ortaya cəmiyyətin yüksək sinifləri çıxdıqdan sonra bir çoxları, doğrudan-doğruya istehsal əməliyyatları ilə bağlı olmayan bu siniflərin ədəbiyyatında istehsal və iqtisadi həyat təsirlərinin (inikaslarının) tapılıb göstəriləməyəcəyini zənn edirlər.

Bununla bərabər, ədəbi hadisələri, hər dövründə, bir çoxlarının yanlış olaraq anladığı kibi, doğrudan-doğruya iqtisadi həyatla müvazi olaraq götürmək və onun cürbəcür təzahürlərilə izaha qalxışmaq heç də doğru deyildir. Bu xüsusda Plexanov deyir ki: "Heç şübhəsiz, belə hallarda – siniflərin ədəbiyyatları meydana gəldiyi zaman – məişət ilə şüur arasındakı bağ (связь между бытием и сознанием) tapıb çıxarmaq o qədər asan deyildir. Burada iş ilə sənətin, ədəbiyyatın arasına bir təqim aralıq (промежуточный) ikinci dərəcədə mərhələ və təbəqələr girir ki, çox dəfə tədqiqlər bunlara saplanıb qalırlar. Bu surətlə sənət və ədəbiyyat eyni surətlə bütün mədəniyyət – həyat və məişətin inikasından ibarətdir, – demək doğru bir fikir bəyan etmək isə də, qəti

⁸ Эд.Тайлор. Антропология, стр.224, изд. 1924 г., Петроград.

bir şey söyləmək sayılamaz. Bu həyatın sənət və ədəbiyyatda nə surətlə əks etdiyini bilmək üçün onun – həyatın mexanizmasını (**механизм**) bilmək, öyrənmək lazım gəlir. Mədəni xalqlarda bu mexanizmanın ən mühüm purjınlarından, ünsürlərindən birisi siniflərin öz ara mübarizə və mücadilələridir. Yalnız siniflər mübarizəsini və bir mübarizənin cürbəcür şəkillərini göz önündə tutmaq sayəsində mədəni xalqların mənavi mədəniyyətini izah etmək qabil olur.⁹ Fridrix Engels bu xüsusda, deyə biləriq, daha açıq və daha qəti fikirlər meydana qoyur ki, iləridəki nəticələrə əsas ola bilməsi üçün Engelsin fikirlərini burada zikr etmədən keçməyelim: “Tarixə materialistik anlayışa görə yanaşdıqda, tarixi hadisələrdə nəticə etibarilə təyinedici qüvvənin (**momentin**) istehsal və insanların artıb törəməsi olduğu görülür. Nə mən, nə də Marks bundan artıq bir şey söyləyəmədik. Əgər birisi bu qanunu pozub, iqtisadiyyatın yeganə təyinedici bir qüvvə olduğunu söylərsə, bu iqrarını heç bir şey söyləməyən mücərrəd, mənasız bir cümlə halına döndərmiş olur. İqtisadi vəziyyət əsasdır, lakin tarixi mübarizənin gedişinə və onun dürlü şəkillər almasına başlıca təsir edən amillər binai-ictimainin üstqurumundakı (**надстройка**) müxtəlif momentlərdir: sinfi mübarizənin siyasi şəkilləri və nəticələri-qalib gələn sinif tərəfindən tərtib edilən qanuni-əsaslar, hüquqi şəkillər, siyasi, hüquqi nəzəriyyələr, dini əqidələr və bunların həmin sistemlər halına gəlməsi kibi.

Burada bütün bu nöqtələrin, amillərin qarşılıqlı münasibətləri, bir-birlərinə təsiri qarşımıza çıxır ki, iqtisadi cərəyan bu saysız təsadüflər kütləsi, yığıni içindən özünə yol açır. Əgər belə olmasa idi, bu nəzəriyyəni hər hansı tarixi dövrə tətbiq etmək riyaziyyatda bir dərəcəli müadilə həllindən daha asan bir şey olurdu. Tariximizi biz özümüz yapırıq, lakin qayət qəti və müəyyən qeydlər və şərtlər dairəsi içində bulunaraq yapırıq. Bu şərtlər arasında nəticə etibarilə iqtisadi şərtlər qətedicilərlər. Lakin siyasi şərtlər və sairə, hətta insanların başlarında yaşayan ənənələr – tradisyonlar, qəti olmasa da, hər halda mühüm rol oynayrlar...

Zənn etmirəm ki, hər hankı bir adam gülünc olmaqsızın, keçmişdə və bu gün bir çox xırda alman dövlətlərinin varlığını və yaxud yuxarı alman (**верхний немецкий**) dillərindəki saitlər dəyişməsinə ki, bu surətlə Almaniya dil cəhətindən ikiyə bölünür, doğrudan-doğruya

⁹ Плеханов. Соч., т. 14. Французск. драм. лит. и фр. живопись 18-го века с точки зрения социологии.

iqtisadi amillərlə izah edə bilsin... Marks və mən gənc marksistlərin iqtisadi cəhətə lüzumundan ziyadə əhəmiyyət vermələrində bir dərəcəyə qədər məsuluz”.¹⁰

Hər dövrdə hakim sinif və onun ideali budur, üzərinə öz boyasını, öz möhürünü basır. Bu surətlə də hər dövrün ədəbiyyatında bu əsas nöqtəni qavramaq lazım gəlir. Hər dövrdə müəyyən bir din, əsnaf, tüccar, mütləqiyyət, böyük və yaxud kiçik burjuaziya hakimiyyətdə bulunduğundan sənətdə də bu sinfin ideali əks edir. Həmin bunun üçündür ki, ümumi, mütləq sənət mövcud olmayıb, yalnız sinfi ədəbiyyat və sinfi sənət vardır.

E.Fuks bunun üçün Avropa sənətinin müxtəlif dövrlərində bulunan bu xarakteristik cəhəti bu surətlə təsərif edir: “Orta əsrlər feodal dövlətində şevəlye və onun qüvvət, cəsarət kibi sifətləri, XVI əsrdə bütün dünya üzərində hökm sürən tüccar və durbinlik, düşüncəlilik kibi cizgiləri şəxsi hakimiyyət, mütləqiyyət dövründə əzəmət – Allaha bənzəyiş və qeyri-qabil vüsul olmaq arzusu bu dövrlərin ədəbiyyatlarını başqa dövrlərdən ayırır”.¹¹

Türklərin ilk ədəbi əsərləri sayılan Orxon kitabələrinə baxacaq olursaq, orada həqiqətən müəyyən dövrün damğasını tapırıq. Məlum olduğu üzrə, türk xalqı bu zamanda yalnız köçbələrdən ibarət olmayıb, toprağı suvarmaq və mərkəz – siyasi və iqtisadi – xidmətini gören şəhərciklər meydana gətirmək, nəhayət, ticarətlə məşğul olmaq iqtidarını qazanmış idilər. Qərbi tokyoların Çin, Bizans və İran ilə münasibətləri bunların hətta dünya ticarəti meydanında da özlərinə sağlam bir mövqe təmin etmək istədiklərini çox gözəl göstərir. Lakin Orxon kitabələrində, yuxarıda qeyd etdiyimiz kibi, təbir caizsə, dövrün ruhunu bizə göstərən: “Üstdə, mai səma altda yağız yer yarıldıqda bunlar arasında insan oğlu yaradılmış, insan oğlunun üstündə mənim əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan yaradılmış...”¹² yaxud “türk xalqının adı və şanı yox olmasın deyə, ol Səma özümü xaqan etdi, taxta oturdu”¹³ kibi parçaları aldığımız zaman bu dövrdə xaqanların özlərini, başqa bir çox ölkələrdə olduğu kibi, səma-tarı tərəfindən mövqei-iqtidara gətirilmiş adamlar saydıqları görülür. Eyni kitabələrin müxtəlif yerlərində

¹⁰ Фр.Энгельс. Письмо к Иосифу Блоху. Лондон, 1890 г.

¹¹ Марксистский метод исслед. художеств. произведений слова, стр.27.

¹² Inscriptions de l'Orkhon. Vilh. Thomsen, 1896, F II, lioraison, p. 97.

¹³ Yeno orada, soh. 106.

rast gəldiyimiz şadlar, bəylər, xaqan və tarxanlar arasındakı qovğa və bunların çox zaman mütləq və mərkəzi xaqana qarşı çıxışlarda bulunmaları bu dövrdəki ədəbiyyatın xarakteristikasını təşkil edir. Bu kitabələrin Tomsen, Bloşe kimi mütəxəssislərin çox haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, böyükə bir milli dastanın parçaları olduğuna dəlalət edən ənənəvi bir şəkllə malik cümlələri, məsələn:

“Qərbdə Dəmirqapıya, Şərqdə Qadir kan ormanına qədər yaşlıların başını əkdirdik, dizlilərin dizlərini çökdürdük”, yaxud: “Elliləri elsiz, kağanlıları kağanırsız etdik”, nəhayət: “Yer suları sahibsiz qalması” – surətində təkrar edən parçaları ilə bu kitabələr qara kamığdan ziyadə Bilgə kağan və şad, yabqu, bəylərin ədəbiyyatı olur.

Eyni cizgiləri müəllifi və yaxud başlıca siması olan Dədə Qorqudun¹⁴ hansı əsr və necə mühitdə yaşadığı, hətta həqiqi, yoxsa əfsanəvimi olduğu haqqında qəti bir şey söylənəməyən “Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani-taifei-oğuzan”da da tapırıq. Burada isimləri keçən Dirsə xan, Dəli Domrul, Qazan bəy, Uşun Qoca oğlu Səgrək, bir sözlə, Daş oğuz və İç oğuz bəyləri, türk-oğuz dərəbəyləri burada nəsr, nəzm şəklində rast gəldiyimiz parçalar bizim dərəbəylik dövrümüzün ədəbi şəkil və ruhunu təmsil edir.

¹⁴ Dədə Qorqud adam adıdır. Dədə Qorqud bir kitab yazmışdır ki, adı “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Bu əsərin yeganə nüsxəsi Almaniyada, Drezden kütübxanasında bulunmaqdadır. 1894-cü ildə V.V.Bartold bu kitabın ehtiva etdiyi bözi hekayələri “Записки восточного отделения русск. археолог. общ-ва.” adlı məcmuədə nəşr etdi. 1909-cu ildə yenə Bartold eyni məcmuədə “Еще известие о “Коркуде”” namilə digər bir məqalə nəşr etdi. Hicri 1332 (1912)-ci ildə Kəlisli müəllim Rəfət tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani-taifei-oğuzan” namilə İstanbulda nəşr edildi. 1925-ci ildə nəşr edilən “Türkiyyat məcmuəsi”ndə Əbdülqadir F. Süleymanın “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında adlı olduqca maraqlı bir məqaləsi nəşr edilmişdir. Bu məqalədə türkmənlər, azərbaycanlılar, qazaxlar və başqırdlar arasına yayılmış olan “Dədə Qorqud” mənbələri aid qazax xalq dastanlarından bəzi maraqlı parçaları toplamışdır.

Bizcə, dərəbəylik ədəbiyyatının bir nümunəsi olan bu əsərin, daha doğrusu, əsərlər, yaxud hekayələr məcmuəsinin adı, şəkilləri və ideoloji mündəricəsi nöqtəyi-nəzorindən tədqiqi çox arzu olunur.

KÖPRÜLÜZADƏ MƏHƏMMƏD FUAD ƏSKİ TÜRK ƏDƏBİYYATI HAQQINDA

“Məhdud, bəsit, ibtidai olmaqla bərabər, türklərin bu ilk dövrdəki ədəbi məhsulları bütün bir qövmin ruhundan qopur, onun kədərlərini, sevinclərini səmimiyyətlə tərənnüm edir. Xaqandan ən əhəmiyyətsiz nəfərə qədər bütün fərdlər o nəğmələrdə özünü duyurdu...”¹⁵ – deməsi, əcəba, həqiqət hala nə qədər uyğundur? Məlum olduğu üzrə, Orxon kitabələrində xaqanın özü xalqdan və bəylərdən şikayət edir; bütün Orxon kitabələri, bunların, xalqın və bəylərin xaqana qarşı üsyanı ilə doludur. Əcəba, bu münasibətlər öz ədəbi inikaslarını doğurmamışdımı? Xalq və hətta bəylər Orxon kitabələrində gördüyümüz xaqanların mütləqiyyət siyasətinə və üluhiyyət ilə birləşən mənşələrinə inanırdımı? Tarix bizə göstərir ki, xeyr, çox dəfə inanmırdı və ona üsyan, hətta onu qətl etməkdən, bıçaq sümüyə dayandığı zamanlarda geri durmurdu. Xalqın özünəməxsus qeyri-dini və qeyri-rəsmi ədəbiyyatı olduğuna şübhə yox. Lakin bu ədəbiyyat xaqanlara, Orxon kitabələrinə, kutadqu biliklərə qədər soxula bilmir, orada izlər buraxa bilmirdi. Necə ki, Mahmud əl-Kaşqarının “Divanü-lüğatit türk”ündə dərc olunan lisani və ədəbi parçalar daha ziyadə xəlqi olması ilə Bilgə kağanların əli ilə dikilən tokyo abidələrindən, Buğra xan üçün yazılan “Kutadqu bilik”dən və yaxud dərəbəylərin saray şairi olan Dədə Qorqud hekayələrini nəql edən və məchul şair və yaxud hekayəçidən mal, ruh, xülasə, ideoloji cəhətlə tamamilə ayrılır. Heç şübhəsiz, bəhs etdiyimiz ədəbiyyat, yuxarıda söylədiklərimiz kimi, dövrün hakim sinfinə məxsus, klassik, nümunəvi, yüksək ədəbiyyat idi və ümumiyyətlə xalq ədəbiyyatı üzərinə öz damğasını qoymuşdu. Bununla bərabər, bu ədəbiyyatı (“qövmi şəxsiyyət”in mövcudiyyətini göstərən)¹⁶ yekpərə və bəsit, ümumi ədəbiyyat olaraq almaq heç bir surətlə qəbul olamaz. Köprülüzadə özü də eyni əsərinin başqa səhifəsində: “Bizim bildiyimizə görə, müəxxər dövrlərdə ozan ilə şaman, yəni ruhani ilə şair bir-birindən ayrılmışdı. Fəqət, bu ayrılma o vaxtlara nisbətən daha çox yeni olduğu cəhətlə hər ikisi də əski müştərək dövrlərin izlərini hələ daşıyırlardı”,¹⁷ – fikirlərini dərməyan edir.

¹⁵ Türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1920, səh. 96.

¹⁶ Yəni orada.

¹⁷ Yəni orada, səh. 95.

Altun ordu dövründə şimal türklərində¹⁸ və səlcuq və Osmanlı dövrlərində cənub türklərində¹⁹ daha açıq cizgilərlə gördüyümüz bu ədəbi dairələr, heç şübhəsiz, ədəbiyyatımızın Orxon və "Kutadqu bilik" dövrlərində, yəni altıncı və bilxassə on birinci əsrlərdə də mövcud idi. İləridə ədəbiyyatın dövrlərə ayrılmasından bəhs edərkən təkrar dönmək niyyətilə oxucumuza yalnız bu qədər bir nəticəni təqdim etməklə iktifa edəlim. Müxtəlif siniflərin, yaxud cəmiyyət təbəqələrinin meydana çıxması ilə bunların öz ədəbi yaradıcılıqları da başlar, lakin hakim sinfin özü kibi, ədəbiyyatı da bu dövrü təmsil edir. Demək ki, iki məfhumu, ümumi ədəbiyyat ilə, dövrün təmsilçi xarakteristik ədəbiyyatını bir-birindən ayırmaq lazımdır. Bu bəhsimizi bitirmədən əvvəl bir məmləkət ədəbiyyatının digər birinə təsiri haqqında da bir neçə söz söyləməliyik. Çünki ədəbi varlığın inkişafında bu qarşılıqlı təsirin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Plexanov bu məsələ haqqında bu fikirləri bəyan edir: "Bir məmləkət ədəbiyyatının digər məmləkətinə təsiri bu məmləkətlərin ictimai münasibətlərinə bağlıdır. Əgər ictimai münasibətlərdə bənzəyiş, müşabihət yoxsa, bu təsir də sıfır, heçə müsəvi olur. Məsələn, Afrika zənciləri üzərlərində Avropa ədəbiyyatının zərrə qədər təsiri görülmür. Əgər bir xalq geridə bulundugundan digərinə nə şəkil və nə mündəricə etibarilə heç bir şey verməzsə, bu təsir birtərəflidir, – demək olur. Misal [üçün], fransız ədəbiyyatı keçmiş əsrdə rus ədəbiyyatına təsir etdi, halbuki rus ədəbiyyatından heç bir təsir almadı. Əgər ədəbi təsir altına girən xalq təsir edən xalq qədər mədəniyyətə sahib isə, hər ikisi də bir-birinin təsiri altına düşə bilər və bu surətlə ədəbi mübadilə, qarşılıqlı təsir meydana gəlir. Misal [üçün], fransız ədəbiyyatı ingilis ədəbiyyatına təsir etdi və öz sırasında, ingilis ədəbiyyatının təsiri altına düşdü".²⁰

Demək ki, bir şair, yaxud bir ədib, filosofun digəri üzərinə təsiri ədəbi, fəlsəfi məsələ olmaqdan ziyadə, ictimai bir məsələdir ki, məhiyyət və səbəbiyyəti ancaq bütün bir əsr və bu əsrdə təsir alan və təsir edən tərəfin ictimai vəziyyəti, yəni mənsub olduqları sinfin cürbəcür halları – iqtisadi, siyasi, ədəbi məziyyətləri – bu təqlid və yaxud mübadilədə hesaba alınmaq lazım gəlir.

¹⁸ Tatar ədəbiyyatı tarixi (feodalizm dövrü). Qali Rəhim, A.Qaziz. Qazan, 1925.

¹⁹ Kitabı-Dədə Qorqud əla lisani-taifei-oğuzan.

²⁰ "К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. Г.В.Плеханов (В.Бельтов), Москва, 1923, стр. 157-158.

Türk-tatar xalqları Çin xalqları ilə iqtisadi münasibətdə bulunduğu zaman ədəbiyyatımıza da ənənələri və bəlkə də, mündəricə və şəkli ilə Çin ədəbiyyatının təsiri olsa gərəkdir. Necə ki, şamanizm əqidələrində və bunun ətrafında təşəkkül edən ədəbiyyatda yazılı və yazısız cinsləri də – bu müştərək ünsürləri bulub çıxarmaq qabildir. Eyni surətlə əski İran mədəniyyəti və ədəbiyyatının da təsirlərini fərz etmək və bəzilərini tapıb göstərmək bu gün də mümkündür.²¹

Ərəb və fars mədəniyyətləri, daha doğrusu, hakim sinifləri ilə türk-tatar xalqlarının hakim sinifləri, saraylar münasibətə girişdikdən sonra yapılan ədəbi təqlidlər də bu əsas ilə izah edilməlidir. Zamanımızda türk-tatar xalqlarının, bunlardan bilxassə Anadolu, Qazan, Azərbaycan, Kırım ədəbiyyatları daha ziyadə Avropa ədəbiyyatının təsiri altına düşür. İqtisadi-ictimai ömrümüzün başqa meydanlarını gözdən keçirəcək olursaq, eyni təsirin burada özünü göstərdiyini fərq etməmək qabil deyildir. Bu günə qədər ədəbiyyatımız Avropa ədəbiyyatından aldığı geriyə çevirəməmişdir. Çünki hakim siniflərimizin feodal, xırda burjua-mədəni səviyyəsi hələ çox aşağıda idi.

Türk-tatar xalq ədəbiyyatı və yaxud xalq ədəbiyyatı başqa xalqların ədəbiyyatlarına təsirdən geri durmamışdır. Türk xalq ədəbiyyatının erməni, rus, rumin, macar, fars... xalq ədəbiyyatları üzərinə təsiri bu qəbildəndir.²² Çünki İntibah, renessans dövründə, bir çox zamanlar

²¹ Bu xüsusda Edqar Bloşenin "Mazdeizm və türklər", Ziya Göyaltın "Türklərdə ictimai təşkilat" (birinci əsər "Milli təəbbörlər" məcmuəsinin birinci cildi, 1331-ci ildə, ikincisi eyni məcmuə, sayı 31-də) bulunur.

²² Bu məsələ son dərəcə mühüm olmaqla bərabər, imdiyə qədər gərəyi kibi tədqiq olunmamışdır. Macar dili və ədəbiyyatı üzərinə olan təsirlər az-çox macar ədəbiyyatı tədqiqçiləri tərəfindən göstərilmiş, sözlər isə macar lisançısı Zoltan Qumbots tərəfindən "Macarcadakı bulqar-türk sözləri" adındakı əsərində toplanmışdır. Erməni ədəbiyyatına türk ədəbiyyatının təsiri Köprülüzadə Fuad tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Fars ədəbiyyatına da türk ədəbiyyatının təsiri bir çox cəhətdən olmuş isə də, imdiyə qədər bu xüsusda əsaslı bir əsər meydana qoyulmamışdır. Professor Kovalski rübainin belə iranilərə Orta Asiya türklərindən keçdiyini iddia etməkdədir. Slav-bulqar dilinə türk dilinin təsiri haqqında bir çox səthi və yanlış yerləri olmaqla bərabər, maraqlı bir silsilə məqalə bulqar alimlərindən İvan Manulov tərəfindən "Türk yurdu" məcmuəsində nəşr edilmişdir. Rus dilində çox bol olan türk sözləri və ədəbi iqtibaslar haqqında təbii xalq ədəbiyyatı sahəsində cüzi tədqiqlər, bizim bildiyimizə görə, çox azdır. Yalnız Korş ilə Melioranski arasında olduqca müfəssəl münaqişələrə səbəb olan rusların bəlli epik əsərlərindən "Слово о полку Игореве"dəki türk ünsürlərinə dair olan ədəbiyyatı göstərə bilərik. Rumin, yeni yunan, ərəb və başqa belə uzun müddətlər Avropa və Asiyada türklərin qonşuluğunda yaşayan xalqların ədəbiyyatlarında türk-tatar xalq ədəbiyyatının buraxması möhtəməl olan izlər haqqında bəlli-başlı tədqiqlər hələ meydana gəlməmişdir.

sonra da, məsələn, on yeddinci əsrin başlarına qədər xalqımız iqtisadi əsaslarında iləri gələn qismində kəndli olması dolayısıyla ictimai quruluşunda hənz orta əsrlər həyat və aləmindən çıxmayan qonşularından o qədər geridə qalmış deyil idi. Ziraətin, kənd təsərrüfatının heyvana baxmaq, əkinçilik... kibi bir çox meydanlarında qonşularının bəzilərindən üstün idilər. Bununla bərabər, türk xalqlarının iki böyük budağı, Orta Asiya və Kiçik Asiya türkləri arasında bu ədəbi mübadiləni daha canlı misallar ilə bilir. Bu vaxtlar Yəsəvi, Füzuli, Əlişir Nəvai... kibi böyük şairlər iki tərəfin də şairləri və ədibləri sayılırdı. Bunlar arasındakı münasibətin bir cəhəti müəyyən bir sahə ətrafında çox gözəl tədqiq olunmuşdur.²³ Bu münasibətin yalnız ədəbi və fikri şəkildə qalmayaraq, iləridə bu ədəbi mübadilənin təməlinə bulunan digər ictimai sahələrdəki yəqinliyi tapıb göstərmək lazım gəlir.

Köprülüzadə Fuad qarşılıqlı təsirin əsas səbəbi olaraq, iki tərəfdə, yəni Orta və Kiçik Asiyada “xalq ədəbiyyatının əsrlərdən bəri adətən sabit qalması və xalq zövqünün böyük bir təhəvvülə uğramaması”nı göstərir.²⁴ Təbii, ədəbi nöqteyi-nəzərdən Yunus İmrə – Əhməd Yəsəvi arasındakı qarşılıqlı təsiri izah etməyə kafi olan bu hökm, digər tərəfdən, bu sabitqalmanın daha dərin səbəbləri ilə hər iki məmləkət ictimai quruluşuna aid izahatla tamamlanmaq lazım gəlir.

Eyni surətlə Orta Asiya, Kiçik Asiya saray dövlətlərinin bir-birlərilə olan münasibətlərini də bu nöqteyi-nəzərdən izah və təfsir etməyə çalışmalıdır. Təbii, bunu söyləmək asandır. Lakin ədəbiyyat və tarix labirintinə girildiyi kibi bu yolda bir addım atmaq üçün onlarca illər, bəlkə, yetişməz. Buradan, bu sözümdən bununla bərabər çıxan iki mühüm nəticə vardır ki, hər halda ədəbiyyat müəllimi bunları göz önündə tutmaq məcburiyyətindədir:

1) Ədəbi mübadilələrin altında daima ictimai şərtlərin, ictimai həyatın bir-birlərinə təmas və təsirləri vardır.

2) Ədəbiyyatı tarixdən, ictimaiyyat və hətta iqtisadiyyatdan mücərrəd, ayrı olaraq almaq qabil deyildir.

Aşağıdakı bəhslərimiz bu cəhətləri daha açıq bir surətdə meydana qoyacaqdır.

²³ Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər. Köprülüzadə Məhəmməd Fuad, İstanbul, 1919.

²⁴ Yəni orada, 372-ci səhifə.

ŞƏKİL VƏ MÜNDƏRİCƏ

Şəkil və mündəricənin bir-biri ilə əlaqəsi. Ədəbi tədqiqdə şəkil və mündəricəni bir-birindən ayırmaq mümkün müdür?

Şəkil və mündəricəyə ictimai siniflərin təsiri. Şəkil və yaxud mündəricənin daha ziyadə əhəmiyyət qazanmasındakı səbəblər.

Türk-tatar ədəbiyyatında şəkil və mündəricə məsələsi

Şəkil və mündəricənin biri-birilə əlaqəsi və bədii əsərlərdəki rolu haqqında uzun zamanlardan bəri ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri arasında daimi və atəşli münaqişələr olmaqdadır. Bu gün də məsələ lazımı qədər həll edilmiş deyildir. Bu məsələ ətrafındakı fikirlərin başqa-başqa olduğundan şəkildə (formalizm), futurizm, ifadəçilik (ekspressionizm) və qeyri bu kibi bədii və ədəbi məsləklər doğmuşdur.

Hər hansı bir dövrdə meydana gəlmiş olan bədii, yaxud ədəbi əsəri alacaq olursaq, bu əsər üzərində iki sual qarşısında bulunuruq: mühərri, yaxud sənətkar nə verir? Nə söyləyir? Necə verir? Necə söyləyir? Həmin bunlardan “nə” sualına alacağımız cavab mündəricəyə, “necə” sualına alacağımız cavab da məzkur əsərin şəklinə aid olur.

Burada “ədəbi əsər”in mahiyyətini nəzəri-ətibara almaq lazım gəlir. Bu məsələ üzərindən yazılmış olan yüzlərcə fəlsəfi əsərlər işi daha ziyadə qarışdırmaqdan başqa bir şey etməmişlərdir. “İcadçı xəyal”, “düha”, “yaradıcılıq” haqqında müfəssəl əsərlər meydana gətirən Ten, Rebu, Lazurski, Yevlaxov kibi alimlərdən sonra da bu xüsusda hər kəsi qane edəcək bir formül vermək imkanından məhrumuq.

Bizim bu məsələyə baxışımız, birinci bəhsdə olduğu kibi, müəyyən ictimaiyyatçıların nöqteyi-nəzərindən olacaqdır və zamanilə, bizim etiqadımızca, təbiyyat və ruhiyyat elmlərinə daha ziyadə yaxın və uyğun olan bu fikirlər, şübhəsiz, digərlərinə üstün gələcəkdir.

İnsan xaricdə bulunan hər hansı bir maddəni necə tanıyır? Təcrübi psixolojinin bizə öyrətməsinə görə, əvvəla o şeyin müxtəlif xassələrimiz tərəfindən tanınan rəng, qoxu, qatılıq, yumşaqılıq, uzunluq, qısalıq... kibi vəsfləri, sifətləri bir-bəbir, cürbəcür xassələrimiz – basirə-sameə-lamış... – vasitəsilə zehnimizdə yerləşir. Bu vəsflərin hər birinə ayrıca “intiba” (**impression**) deyilir. Daha sonra bu intibalar zehnimizdə birləşərək, o şeyin təsəvvürünü (**represtation**) meydana gətirirlər.

Xaricdən aldığımız intiba və təsəvvürlərdən bu surətlə daxildə, damağımızda hüsula gələn şəkil, surət (**образ**), xaricdəki maddənin özü, bəzilərinin zənn etdiyi kibi, bu şəkli yalnız basirəvi, gözəgörünən şəkil saymaq da doğru deyildir (əsasən “şəkilçilik” təbir olunan mübaliğəci cərəyanın ən böyük qusuru da buradadır). Bu şəkil hər şeydən artıq sözdə, sözün də yalnız məntiqi cəhətində deyil, bəlkə, daha artıq onun həyəcanı, hissi təsirində, ahəng, vəzn kibi gizli nöqtələrində özünü göstərir. Bədii, şəri şəklin bizim üçün əhəmiyyəti özündə deyil, bəlkə, daha artıq olduğu şeyləri, maddələri canlı və təsirli yapmasındadır.

Bundan çox əvvəl Gete, Belinski, Turgenev kibi sənət və şerin ustadları sənətkarın başlıca rolunu həyatda, təbiətdə gördükləri parça-parça şeyləri, cürbəcür təsadüfləri birləşdirərək ümumiyyə, tipə keçirilməsində tapmışlar. Bunun üçün sənət əsərlərində rast gəldiyimiz şəkillər və şəxsiyyətlər ümumi, tipikdirlər (**типический**). Bununla bərabər, bu tipləri elmdə, bilxassə təbiyyatda rast gəldiyimiz şəxsi təklil xüsusiyyətlərindən məhrum, mücərrəd cinslər və növlər zənn etmək və yaxud riyaziyyat düsturlarına bənzətmək doğru olmaz. Bunlar ümumi olmaqla bərabər, canlı və fərdlərin bütün konkret boya və əlamətlərini yüklənən şəkillərdir. Odur ki, sənətin və bu arada ədəbiyyatın qiymətli xüsusiyyətlərindən birisi də bu ümumi ilə xüsusi, cinsi ilə şəxsi birləşdirə bilməsidir. Bu surətlədir ki, sənət və ədəbiyyat, bir tərəfindən, doğrudan-doğruya həyatla, digər tərəfindən, elmlərlə, ümumiyyətlə insanın yüksək damağı, zehni məhsulları ilə birləşir, təmasa gəlir.

Bir ədəbi əsərdə iki cəhət vardır: zehni (**интеллектуальн.**), həyəcanı (**эмоциональн.**). Ədəbi əsərin bunun üçün mündəricəsi nə qədər qüvvətli, nə qədər maraqlı, bu əsərin ehtiva etdiyi həyəcanı nöqtələr nə qədər dərin və kəskin olursa, əsər də o nisbətə qiymətli və təsirli olur. Belə bir əsərin mövzusu ən xəfif məzacdən ən ciddi və ictimai məsələlərə qədər dəyişə bilər. Hər hansı bir əsərin şəkli ilə mündəricəsini bir-birindən ayırmaq mümkündür. Lakin bu surətlə əsərin siması dəyişir və yapacağı təsir heçə enir. Bununla bərabər, məzkur əsər mövzuca az zehni və həqiqidirsə, belə şəklə və mündəricəyə ayırmaqdan daha artıq sınıq düşər. Çünki mənzum əsərin mövzusu fəqir də olsa, yapacağı təsir onun ahəngi, musiqisi ilə olduğu kibi, mənsur əsərin buraxacağı iz də eyni surətlə lisan və üslubunun bədiiiliyi ilə meydana gəlir. Bədii əsərlərin, mənzum olsun-mənsur olsun, xarici

cəhətlərini, təbir caizsə, musiqi və ahəngə təmas edən nöqtələrini ayıraraq çıxarmaq, bu ayrılan parçaların tədqiqi sayəsində bir taqım qaydalar əldə etmək qabildir. Lakin bu surətlə əldə ediləcək nəticələr birtərəfli və əsərin anlaşılması üçün qeyri-kafi olmaqdan qurtulamaz. Çünki bu xarici cəhətlər şəkil, əsərin əsası, mündəricəsi ilə görülmə-görülməyən bir çox bağlarla mərbut bulunur. Halbuki mündəricə nədir? Hər hansı bir əsərin qaba taslağını, quru çatısını nəzəri-etibara aldığımız zaman mühərririn, müəllifin işini iki nöqtədə görürük:

1) götürdüyü mövzuya girən məsələ və yaxud maddələri həyatda yan-yanə, bir-birinə qarışmış maddələr içindən seçib almasında.

2) bu almış olduğu şeyləri öz zövq və məntiqinə görə təğyir, izah və şərh etməsində.

Odur ki, hər əsər – pis, yaxşı – hər mühərrir – böyük, kiçik – öz rəngi, öz gözlüyü, həyat və ideoloji prizması ilə başqalarından ayrılır. Bunun üçündür ki, Təndən Qustav Lansonə qədər bir çox Avropa ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri: “Bədii əsərdə əsas ən mühüm olan ünsür şəxsiyyətin – mühərrir və yaxud şair şəxsiyyətinin – əsərdə buraxdığı izdir”, – fikrini yürütmüşlərdir. Bu fikirlər, Köprülüzadə Fuad, Şihabəddin Süleymanlar kibi Türkiyənin Avropa üslulu ilə çalışan son dövr ədəbiyyatçılarından qələmilə türk ədəbiyyatına da girmişdir.²⁵ Əcəba, bu şəxsi damğa nədir? Bu haradan gəlir? Şübhəsiz, insanlardan birisini, hətta bir çoxunu maraqlandıran, həyəcana gətirən maddə, fikir, yaxud lövhə başqalarını tamamilə laqeyd buraxır. Burada, əlbəttə, ilk və əsas hissəni mühərririn həyatı və üzvi (**био-физиологический**) mənşəyinə buraxmalıyıq və işi qarışdırmamaq üçün mühərririn bu həyatı və üzvi xüsusiyyətlərini özünün şəxsi, zati malı, sərmayəsi sayaq. Bu halda da heç kimsə inkar edəməz ki, əsərə girən maddə və lövhələrin mövzusunu təşkil edən ünsürlərin konkret, şani cəhəti xaricdən, mühitdən alınmışdır. Burada mühit ilə mühərrir arasındakı münasibət qarşımıza çıxar. Bu münasibətin keyfiyyət və təbiətinə mühərririn qövmi, sinfi və əsnafi mənsubiyyətləri, bağları qəti təsir yapar. Bunlardan – qövmi, sinfi, əsnafi (**профессиональн.**) ünsürlərdən hər biri cürbəcür dərəcələrdə mühərririn əsərindəki material və o materialın düzülüş, quruluş cəhətlərinə təsir edirlər. Bədii əsər bu surətlə mühərrir və ictimai mühitin qarşılıqlı münasibətindən doğur. Yuxarıda

²⁵ Köprülüzadə Fuad və Şihabəddin Süleyman: Məlumatı-ədəbiyyo. Yeni Osmanlı tarixi ədəbiyyatı; Ədəbiyyatdakı əsərlərinin məsələmizə dair bəhsləri.

sayıdığımız ünsürlərin hər biri bir dərəcədə, eyni zamanda təsirini göstərə bilmir. Bəziləri zəif, bəziləri qüvvətli, bəziləri daimi və təsadüfi surətdə mühərrirə xidmət, təzyiq, rəhbərlik edirlər. Lakin mühərririn hər halda özünü qurtara bilməyəcəyi müəyyən daimi bir təsir var ki, o da əsəri meydana gələn zaman tərbiyəvi, ruhi, zövqi ənənələri və nəhayət, şəxsi və ictimai həyatla bağlı bulunduğu ictimai sinifdir. Odur ki, bu sinfi bağlılıq mühərririn bir az əvvəl söylədiyimiz iki cürə fəaliyyətini, yəni mühitindən material seçməsi və bu materiala qiymət verməsi nöqtələrini izah edir.

Bunun üçündür ki, bir çox ictimaiyyətçi və ədəbiyyatçılar mündəricəni sinfi nöqteyi-nəzərdən seçilmiş və qiymətləndirilmiş material olaraq göstərməkdədirlər. Məsələn, Q.Pospelov "Şəkil və mündəricə məsələsinə dair" ünvanı ilə yazdığı məqaləsində "mündəricə"ni bu surətlə tərif edir: "Şəri və bədii bir əsərin mündəricəsi sinfi idrak, sinfi seçmə və qiymətləndirmə məhsulunun söz vasitəsilə təsbit edilməsi deməkdir. Bu surətlə hər hansı ədəbi əsərin mündəricəsi sinfi mənsubiyyətin nəticəsidir. Təbii, sinfi mənsubiyyət məsələsində sinif xaricində və içindəki münasibətlərin mühərririn mənsub olduğu sinfə bağlılığı və yaxud ondan ayrılması kibi bir çox bir-birinə zidd olan mücadiləvi, dialektik (диалектический) nöqtələr[in]də göz önündə tutulması lazım gəlir... Bu nöqteyi-nəzərdən baxıldığı zaman ədəbi əsər eyni zamanda ictimai hadisədir. Bunun belə olması yalnız əsərin təsiri, yəni bir çox adamlar tərəfindən oxunması və bu surətlə eyni əsərin, bir çox nəzəriyyəçilərin düşündüyü kibi, mühərrirlə oxucular arasında bir ictimai bağ (vasitə) xidmətini görməsindən ibarət deyildir; bəlkə, mənşəyi etibarilə bədii əsər sinfi idrakın sözdə təsbit edilən bir məhsuludur... Seçmə və qiymətləndirmə (выбор и оценка) məsələlərinə gələcək olarsa, burada sinfi mahiyyəti və məfkurəvi əsası, ideoloji ünsürləri tapırıq. İkinci nəticə də ədəbiyyatın həyatı əks etdirməsi məsələsinə aiddir. Bizdə bir az əvvəl cəmiyyət tarixini ədəbi əsərlər vasitəsilə tədqiq etməni çox sevərlərdi. Bir çoxları ədəbi əsərlərə baxaraq, rus ziyalı təbəqəsinin və Rusiyada ictimai fikrin inkişafı tarixini meydana çıxarmaq məqsədilə xüsusi tədqiqnamələr (монография) meydana gətirildilər.

Burada Pereverzevin (Переверзев) Qoqol haqqındakı əsərini xatırlatmaq kafidir. Ədəbi əsərlərdə həyat əks etmir, hətta dəyişdirilir, təmsil edilir. Ədəbi idrakın əsası materialının bir qismi xaricdən gəlməklə

bərabər, digər bir qismi də şüurun dərinliklərindən alınaraq sözlə təsbit olunur. Lakin bu söz də elmin qəti, doqmatik sözü deyil, təsir və təsbit məqsədlərinə uyduurulmuş zövq və həyəcan süzgəcindən keçirilmiş bədii, həyəcani sözdür. Bunun üçün də bütün bu yarımərəfləri buraxaraq, bədii əsərin mündəricəsi sözdə təsbit olunmuş sinfi idrak məhsuludur, – demək məcburiyyətindəyik".²⁶

Şəklə gəlincə, burada mühərririn yuxarıda söylənən mənbələrdən aldığı materialı işləməsi nöqtəsinə rast gəlirik. Bu işlənmə (обработка) cəhəti əsərin texniki, şəkli, yaxud başqa təbirlə, xarici cəhətini təşkil edir. Mühərrir, yaxud sənətkar müəyyən bir mövzu, yaxud material aldıqdan, topladıqdan sonra onu gəlişigözlə, istədiyi hər cürə şəklə soxa bilir. Əsasən işlənəcək nədir? Mündəricənin parçaları deyilmi? O halda burada əsərin texnikası, üsulu da bu mündəricəyə bağlıdır.

Şəkli, yaxud işləmə üsulunu dəyişdirmək üçün mündəricəni də başqalaşdırmaq lazım gəlir. Çünki şəkil və mündəricə, ikisi də xüsusi bir mahiyyətə malik, təkrarı və nöqtəsi-nöqtəsinə təqlidi qeyri-qabil bədii şerin və yekparə əsərin iki üzüdür. Əsasən şəkil də mündəricə ilə bərabər doğur. Yalnız sənətkar cürbəcür tədailər, təmsillər (ассоциация, ассимиляция) vasitələri ilə gərək mündəricə və gərəkse işlənmə cəhətləri tərəfinə bir taqım yeni parçalar daha toplayır.

Bu surətlə Şklovski (Шкловский) kibi bədii əsərdə şəkli əsas və ən mühüm ünsür sayan nəzəriyyəçilərin düşündüyü kibi, yeni şəkil yeni mündəricəni deyil, biləks, yeni mündəricə yeni şəkli icab etdirir. Yalnız ayrılıb alınmış bir əsər haqqında deyil, bütün bir ədəbi üslub, məktəb haqqında da belədir. Yeni bir ədəbi məktəbin doğması üçün yeni idrak və anlayışların, bu vaxta qədər mövcud olmayan görüşlərin doğması, bunun üçün də yeni ictimai münasibətlərin qurulması lazım gəlir. Həman bu sonuncusu həm mündəricəni, həm də şəkli verir. Bir çox ədəbi dövrlərin bu nöqteyi-nəzərdən izahı qabildir. F.Mering (Ф.Меринг) Lessinq (Лессинг) dramlarının,²⁷ Karl Kautski (Карл Каутский) Şiller (Шиллер) səhnə əsərlərinin,²⁸ Q.Plexanov fransız klassik faciəsinin (tragediyasının)²⁹ əsri və ictimai damarlarını, amillərini göstərmişlərdir. Plexanovun fransız faciəsi (tragediyası) haqqındakı

²⁶ Г.Пospelov. Красная новь, 1925, книга пятая.

²⁷ Ф.Меринг. Легенда о Лессинге, Москва, 1923 г. Meringin digər əsəri bu xüsusda çox maraqlıdır: Мировая литература и пролетариат, 1925.

²⁸ К.Каутский. К юбилею Шиллера, Петроград, 1920.

²⁹ Бельтов (Г.Пlexanov). За двадцать лет, Петербург, 1909.

fikirləri bu meydanda və bu nöqteyi-nəzərdən yazılmış sətirələr içində nümunəlik bir mahiyyəti haizdir.

Plexanov məşhur fransız esteti, sənət mütəxəssisi Hippolit Tenin fransız klassik faciəsi haqqında "fransız faciəsi nəcabət üzərinə qurulmuş və adabi-müəşirət əsaslarının (**приличие**) hakimiyətini təsis etmiş olan on dördüncü Lui (**Луй**) monarşisi ilə peyda olur və inqilab zərbələri altında zadəganlıq və saray ədəbiyyatlarının yığılması ilə ortadan götürülür", – yolundakı fikrini əsas etibarilə qəbul etməklə bərabər, məsələni sadə və olduqca məhdud bir tərzdə təsvir edən bu izahə çox dərin və qiymətli material və şərhlər əlavə edir: "Əgər bu dövrün fransız faciəsini əvvəla şəkil cəhətindən alacaq olursaq, fransız romantikləri ilə klassikləri arasında birinci qovğanın üç birlik, vəhdət (zaman, məkan və mövzu birliyi) üzərinə cərəyan etdiyini görürük. Üç birlik məsələsi Fransada ta intibah (renessans) zamanlarından bəri məlum olsa da, bunu birinci dəfə əsərlərində tətbiq edən Mere oldu.

Merenin "**Sophonisbe**" adlı və birlik qaydalarına uyğun surətdə yazılmış olan faciəsi o zaman da bütün Fransada ədəbiyyat adamları arasında atəşli və kəskin münaqişə doğurdu. Bu qaydaların əleyhdarları bir çox nöqtələrində romantikləri andıran etirazlar və tənqidlərlə çıxışda bulundular. Lakin əski yunan və Roma ədəbiyyatlarının məftunları olan alimlər birlik qaydalarını və bu qaydalara sadıq qalanları müdafiə etdilər və qəti qüvvətli bir qalibiyyət qazandılar. Əcəba, bu qalibiyyət haradan gəldi? Hər halda o vaxtkı alimlərin məlumatı sayəsində deyil, çünki xalqın bu quru nəzəriyyələrlə alıb-verəcəyi yox idi".

Fransızların adlı ədəbiyyatçılarından Qustav Lanson bu fikirləri belə bəyan edir: "Bu birlik altında saxlanan fikir, yəni həqiqi doğru olaraq təsvir və təqlid etmək fikri yüksək tərbiyəli, incə zövqlü xalqı öz təsiri altına alacaq və arxasında aparacaq idi. Bu isə əsas mənasında əsgəri bir qeydçilik (**минимум условности**) demək idi. Bunun üçün birlik fikrinin qələbəsi həqiqətdə xəyal və üzərində realizmin qələbəsi ilə başqa bir şey deyil idi".³⁰

Halbuki ictimaiyyət dilinə və sahəsinə çevirdiyimiz zaman bunun mənası nəcabət və əsalət üzərinə qurulmuş olan incə aristokrat zövqünün qələbəsi demək idi. Başqa ictimai amillər aristokratiyanı, zadəgan sinfini görmək istəməyənlərin də daha sonra bu əsasları müdafiə

etməsinə məcbur oldu. Lakin bütün bu hallarda, iləridə romantizmin qələbəsi olduğu kibi, ictimai faktor və amilləri tapıb çıxarmaq hər zaman qəbildir.

Eyni halı hər hansı türk ədəbiyyatının bir neçə dövrünü müqayisə etdikdə meydana çıxara bilərik. Əski türk ədəbiyyatının mündəricə və şəkilləri bir-birlərlə sıxı surətdə bağlı olaraq, yəni ayrı bir cins təşkil edərək, gərək Orta Asiya və gərəkse Kiçik Asiyada ancaq ərəb və fars mədəniyyətləri ilə və bir az sonra səlcuq və Osmanlı türkləri üçün Bizans, Rum mədəniyyəti ilə təmas etmələri dövrünə qədər davam edir. Artıq on birinci əsrdə, məsələn, "Kutadqu bilik"də gərək şəkil və gərək mündəricə etibarilə əski, bu zamana qədər olan türk ədəbiyyatı şəkillərinə və mündəricəsinə uymayan bir növə rast gəlirik. Saqu-mərsiyə, dastan (ozan) və başqa lirik şəkillərlə əski türk ədəbiyyatı yüksək təbəqənin, türk əmir və sultanlarının saraylarından qovulur. Yalnız Köprülüzadə Fuadın³¹ çox doğru olaraq qeyd etdiyi kibi, "varsaqı", "türki", "türkmani", "qoşuq", "qoşqu", "qoşma", "bayatı" kibi şəkillər musiqi ilə bağlanaraq, yəni təbiri-məxsusilə, "kefdə" olaraq, bəzən klassik şairlərimizin qələmlərinə ilişmiş və sarayların xəlifə məşrəbanə, içki və zövq məclislərinə qədər soxula bilmişdir. Birinci bəhsimizdə adı keçən Taylorun dediyi kibi, yeni dövrün adamları, əski dövrün ciddi əsərlərini daima oynacaq görürlər.

İslami dövr adlandırılan zamanlarda bilxassə feodal və saray ədəbiyyatı gərək mövzuca, gərəkse şəkilcə qəzəllər, qəsidələr, mərsiyələr, xəmsələr... meydana gəlir. Bu dünənki dövrün ədəbi mövzuları, bu mövzuların töküldükləri şəkillər hər kəsə məlum...

İndi biz yeni şəkillər, yeni ölçü, təbiri-məxsusilə, "milli vəzn" davaları arasında yazır və düşünürük.

Keçən əsrin ortalarından başlayaraq bilxassə Türkiyədə heca vəzn, milli vəzn üçün böyük bir münaqişə sahəsi açıldı. İlk dəfə Cövdət paşa ərəb və fars vəzninin türk dilinə uymadığını ortaya atdı. Başlıca dəlili, ərəb sözləri kibi, türk sözlərinin "mədd və işba"ya dayanmayacaqları, türk dilinin mütəşəkkil və üzviyyətə buna müsaid olmadığı idi. Bundan sonra Ziya paşa "Şeir və inşamız" adındakı məqaləsində bu fikirləri daha atəşli, daha şiddətli bir lisanla müdafiə etdi. Daha sonra bu məsələ bütün bir məslək və məktəb halına girərək, türk yurdu və türk ocağı ətrafında toplanan bir qrup gənclərin ideali, əqidəsi, imanı oldu.

³⁰ Histoire de la littérature française. G.Lançon, pp. 415-16.

³¹ Bugünkü ədəbiyyat. Köprülüzadə Fuad, səh. 45.

Bunların öleyhdarları ərüzçulardır. Bunlar əski ərəb və fars nümunələrinə uydurularaq yazılan əsərlərin qiymətdən düşmədiyini, bunların yeganə nümunələr, yəni klassik əsərlər olduğunu iddia edirlər. Bu qovğa fransız ədəbiyyatında yuxarıda bəhs etdiyimiz klassik və romantiklərin mücadilələrini andırır.

Əcəba, bir neçə yüzillər türk dilinə uydurulan və özü ilə zamanının şah əsərləri yazılan ərüz nədən birdən-birə belə çürüyə çıxarılır? Sonra, əcəba, bu qovğa yalnız "milli vəzn" qovğasıdır? Bu bir-iki suala burada mövzumuza lüzumi qədər qısadan cavab verməliyik. Əruz vəznində yüzlərcə illərdən bəri yaşayıb gələn ədəbiyyata birinci zərbəni Tənzimət dövrü adlandırılan dövr vurdu. İqtisadi, ictimai həyatın Avropa biçiminə düşməsi, heç olmazsa, türk xristian təbəələrini nəzəretibara aldıqda, mövcud və əski şə'r'i əqidələr üzərinə qurulan feodal və dini monarxiya – teokrasiya üzərinə qurulan mənəvi həyatı (ədəbiyyat, elm, qanunçuluq, ənənə...) qeyri-mümkün qıldı. Yavaş-yavaş Xariciyyə Nəzarəti yanındakı tərcümə bürosundan, mühəndisxana və tibbiyyə kibi ilk Avropai tərbiyə ocaqlarından yetişən türk ziyalı təbəqəsi, məmur, zabıt, müəllim sinifləri əski ədəbiyyatla, yalnız saraya məxsus bədii əsərlərlə yaşayamazdı. Məktəb kitabları, türk qəzetələri, saraydan artıq bu sinfə xitab etmək məcburiyyətində qalan şeirlər gərək nərsə, gərək sə nəzmdə başqa şəkil, başqa mündəricə istəyirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən baxıldıqda Köprülüzadənin: "Lisan və ədəbiyyatımızın hər dürlü əcnəbi və müziri nasirlərdən qurtularaq müstəqil və şəxsi bir mahiyyət alması qayəsini təqib edən "milli ədəbiyyat cərəyanı", bəzilərinin iddia etdikləri kibi, bu son illərin doğruduğu əlalədə bir bidət deyildir. Bunu çox uzun bir keçmiş, imdiyə qədər hər nədənsə məchul qalmış əski tərəfdarları və bu son illərdə isə müvəffəqiyyət səbəblərini hazırlayan bir çox ictimai və dərin amilləri vardır", – tərzindəki sözləri həqiqətə yaxınlaşmaq istəyirlər. Eyni əsərin digər bir yerində bu sətirləri oxuyuruq: "Əvvəla bir cəhət təbiidir ki, bir millətdə sənət tələqqisinin vase bir nisbətdə dəyişməsi əski bir dövr yadigarı olan ənənəvi şəkillərin davam edəməyərək, yerlərinə yeni şəkillərin qayim olması, bütün həyat ünsürlərinin dəyişməsi ilə olur. Bunun üçün də onun yeni bir mədəniyyət zümresinə girməsi və yalnız bədii deyil, dini, hüquqi, əxlaqi, lisani müəssisələrinin də bu yeni mədəniyyətdən alacağı ünsürləri, ənənələri təmsil etməsi lazımdır. İctimai həyatın bütün ünsürləri bütün mənzumələri bir-birilə bir

ahəng təşkil etdiyi üçün bədii müəssisələrdəki təhəvvülləri digər müəssisələrin də dəyişməsinə, yaxud digər müəssisələrin dəyişməsi bədii tələqilərin də təhəvvülünü intac edər".³²

Bir çox ictimai və dərin amillər sifətilə qayət mübhəm surətdə ifadə edilən və bu amillərin sinfi nöqteyi-nəzərdən baxaraq, heç olmazsa, Engelhardın az-çox səthi və dəlilsiz olan "Türkiyə və Tənzimət"³³ adındakı əsərini oxuyan və bunu Türkiyə maarif məsələlərinin inkişafı tarixi üçün olduqca qiymətli materiallar verən "Maarifi-ümumiyyə nəzarəti-tarixçei-təşkilat və icraatı"³⁴ adındakı əsər ilə müqayisə edə bilən adam məsələnin yalnız "milli vəzn" məsələsindən ibarət olmadığını və burada bir çox amillərin deyil, bəlkə, müəyyən amillərin rol oynadığını görəcəkdir.

Əruzçular yalnız ərüz müdafiəçiləri deyil, bəlkə, eyni zamanda əski klassik türk ədəbiyyatının tərəfdarlarıdır. Bunun üçündür ki, onlar daima "avtoritet" (авторитет) və "ədəbi əfkari-ümumiyyə"dən, tarixdən bəhs edirlər. Onlar nümunələrdən, əski ustalardan ayrılamayırlar. Əski şeir və ədəbiyyatın verdiyi etiyadlar və bu etiyadların texniki asanlıqları onları imdilik əskinin, keçmiş dövrün əsiri yapır. Burada sualımızı daha iləri götürə bilərik. Əcəba, ərüzçular yalnız əski ədəbiyyatın tərəfdarıdırlarmı? Xeyr! Onlar eyni zamanda əski həyatın, əski zehniyyatın da müəssili bulunurlar. İçlərində yeni ilə əski arasında sallananlar çıxarılacaq olsa, ərüzçü qrupunun həqiqi tipləri olan ədib və şairlər əski teokratik Türkiyənin bu dövrlərə aid bəqiyələrinin gözətçisidirlər. Onlarca, maziyə aid hər dürlü xatirə, mazidən qalan hər şey doğrudur. Bütün bu fikirlər onların mövzusunu verir: əsərlərindəki mündəricəyə görə, bu mündəricəni vermək üçün işlətdikləri şəkillər əsas etibarilə bir-birinə uyğundur.

"Milli vəznçilər"ə gələcək olarsa, bunlar P.Rizal,³⁵ yaxud Valter Lirau kibi, məsələlərə və ümumiyyətlə, Türkiyə islah və inqilab hərəkatlarına səthi surətdə yanaşan mühərrirlərin zənn etdikləri kibi, yalnız

³² Bugünkü ədəbiyyat, səh. 77 və 57. İdarə: Məlum ki, "ictimai həyatın ünsürləri" deyə Köprülüzadə heç bir zaman bizim düşündüyümüz sinfi mübarizələri, iqtisadi dəyişiklikləri meydana atmayı. Bu da bir çox burjuva alimlərində olduğu kibi, fikrini məntiq üzrə sona qədər davam etməyindən iləri gəlir.

³³ Türkiyə və Tənzimət. Engelhard, hicri 1329, İstanbul.

³⁴ Maarifi-ümumiyyə nəzarəti-tarixçei-təşkilat və icraatı. Müəllifi Məhəmməd Cavad ibn Əş-Şeyx Nəfə, hicri, 1338.

³⁵ Les Turcs a la recherche d'une ame nationale, P.Rizal (Mercury de France, №364).

"milli ruh arayan" (P.Rizal) və "fanatizm əqidələri ilə hərəkət edən" (Valter Lirau)³⁶ adamlar deyildilər. Bunlar, yuxarıda söylədiyimiz kibi, kiçik burjua içindən çıxmış və bacara bildiyi qədər avropalılaşan ziyalılardır.

Türkiyədə XVIII əsrin sonlarından bəri başlayan islahat təpərinin zamanımızda haraya varıb durduğu çox gözəl anlaşıldı. E.Butayevin zamanımızda nəşr olunmuş qiymətli kitabçasında çox gözəl göstərildiyi kibi, Türkiyədə yavaş-yavaş bir çox dolanbacılı yollarla burjuazi, həm də türk burjuazisi doğurdu. Feodal əsasları bulanan əski Türkiyə yığılır, məmləkətin içindən və xaricindən hücum edən əcnəbi sərmayəsi qovulur, yerinə milli sərmayədarlıq, milli burjuazi çıxırdı.³⁷ Belə burjuazi ancaq Avropa əsasları üzərində yaşaya bilər, ancaq milli hökumət ilə yaşar və milli ədəbiyyatla ifadəi-məram edər. Bunun bir çox misallarını Avropa milli dövlətlərinin mənşə və inkişaflarında görmürük mü? Milli vücud demək olan burjuazi meydana gəldikdən sonra milli ruh demək olan milli ədəbiyyat, milli zehniyyət özlüyündən doğar, P.Rizalın dediyi kibi, onu araşdırmaq lazım gəlməz.

"Milli vəznçilər" də demək olar ki, yalnız ədəbiyyatçı deyil, bəlkə, müəyyən sinfin ideoloqlarıdır ki, bu gün hər cəhətdə özlərinə bənzəyənləri Avropadan arayıb tapmışlar. Hər biri ictimaiyyatda, iqtisadiyyatda Berqsondan Dürkhayma qədər öz ustadlarını yadlarında saxlamışlar. Doğrudur, "milli vəznçilər" də əskilikdən, bozqırların, yakutların, altaylıların ədəbiyyatından, "Kitabi-Dədə Qorqud", "Oğuznamə" kibi islamdan əvvəlki ədəbi nümunələrdən bəhs edirlər. Lakin tarixin bizə çox gözəl öyrətdiyi kibi, belə davalər, hətta təcrübələr təkamülün öz yolunda getməsinə təsir etməz. İşin varacaq yeri mündəricə etibarilə olduğu kibi, şəkil etibarilə də mazi deyildir. Bu gün burjuazi Avropadan öyrənməkdədir. Ədəbiyyatı ondan ayrılıb başqa yurdlar və başqa ustadlar bulamaz. Məsələn, Təvfiq Fikrətin hər hansı əruz ilə yazılmış əsərini ala. Bunların şəkil etibarilə Mocce, Lamartin, Verlen, Teofil Qutye kibi Qərb şairlərinin əsərlərindən fərqi varmıdır? Burada ümumiyyətlə şəkil (vəzn) məsələsi kibi dar çərçivə

³⁶ Новая Турция. Вальтер Лирау, Ленинград, 1924 г.

³⁷ E.Butayev "Türkiyə məsələləri" ("Проблемы Турции", 1924 г.) adındakı əsərində yeni Türkiyə haqqında bir çox iqtisadi və ictimai faktorlara dayanaraq bu nəticələrin çıxarıldığını görürük: 1) Türkiyə milli kapitalizm yoluna girdi. Türkiyə xarici imperiализm və daxili feodalizm hücumlarına qalib gəldi (106); 2) Türkiyə milli burjua dövlətini-milli cümhuriyyəti meydana gətirdi (130).

içinə qapadılması cəhətini düşünmək lazım gəlir. Şəklə yuxarıda verdiyimiz tərif – materialın, mündəricənin işlənməsindəki yollar (**принципы**) bu cəhəti çox gözəl aydınlada bilir.

Qalimcan İbrahimov [və] Qəyum Nasiridən başlayaraq, son dövr Qazan-tatar ədib [və] şairlərinə qədər gördüyümüz ədəbi təkamül Volqaboyu türk-tatarlarının təbii-natural təsərrüfat dövründən çıxaraq, Avropa burjuazisinin silahı ilə silahlanmağa məcbur olması və öz burjuaziyasını meydana gətirməyə çalışması hadisəsi ilə bağlamaq da Butayevin Türkiyə haqqında verdiyi hökmlərlə birləşmiş olur.³⁸ Eyni fikirləri digər Qazan-tatar tarixçilərində, məsələn, Qaziz Qubaydulində və Cəmaləddin Vəlididə görürük.³⁹

Bütün bu fikirlərdən çıxan nəticə mündəricə ilə şəkilin bir-birindən ayrılmayacağıdır. Son zamanlarda gərək Almaniya, Fransa kibi Avropa məmləkətlərində, gərəkse Rusiyada bu baxış özünə getdikcə qüvvətli bir mövqe qazanmaqdadır. Belə əsərlərin çoxunda ədəbi və bədii yaradıcılığa mündəricə və şəkil kibi iki parçaya ayrılmağa üzviyyət gözü ilə baxıldığı görürük.

Sakulin mündəricə və şəkilin birləşdirilərək tədqiqi cəhətini ayrı və ən doğru bir üsul olaraq təklif etməkdədir. Sakulinin bu sözləri bu xüsusdakı fikirlərini xülasə edə bilər: "Mündəricə və şəkilin tərkibi gərək ayrı əsərlərə, mühərrirlərə, gərəkse ədəbi cərəyanlara, hətta bütün ədəbiyyat tarixinə tətbiq edilməlidir. Bədii üzviyyət olmaq dolaşılı, ədəbi əsər şəkil və mündəricəsinin birliyi ilə doğar və meydana çıxar. Şəkilin altından mündəricə görünür. Mündəricə şəklə təyin edir və şəkilin özü də mündəricəni təyin edir".⁴⁰ Burada Sakulinin mündəricəni və şəklə ifrata vərdirənlərin arasını [düzəltmək] və məsələnin ortasını tapmaq istədiyi də anlaşılar.

Bəzi ictimaiyyatçılar və ədəbiyyatın ictimaiyyat və tarixin yarımşöbəsi, xidmətçisi, başqa bir şey olmadığını iddia edənlər⁴¹, formalistlər kibi, "şəir və ədəbiyyat tarixi dürlü ədəbi şəkillərin tarixindən ibarətdir",⁴² – fikrində bulunanlar arasında mündəricə ilə şəkilin

³⁸ Qalimcan İbrahimov. Til, imla və ədəbiyyat məsələləri. Qazan, 1925.

³⁹ Д.Валидов. Очерк истории литературы и образованности волжских татар. Москва, 1923 г.

⁴⁰ П.Н.Сакулин. Синтетическое построение литературы. Москва, 1925, стр.18-20.

⁴¹ Родной язык в школе, №7 (статья Д.Введенского).

⁴² А.В.Багрий. Формальный метод в литературе. Краснодар, 1925. Bu əsərdə bir çox formalistlərin fikirləri izah edilmişdir. Yaxud Trotskinin "Литература и революция" adındakı əsərinin "Şəkil məktəbi və marksizm" bölməsinə baxınız.

birliyini altını cızaraq xatırlatmaq, göstərmək, doğrudan da, heç də faydadan xali deyildir.

Şəklın mündəricəyə görə daha böyük əhəmiyyət qazanması, yaxud mühərrir və ədiblərin yalnız şəkllə əhəmiyyət verməsi də müəyyən ictimai münasibətlərin təsiri altında olur.

Öz əsərlərinin məfkurəvi mündəricəsi cəhətinə heç də əhəmiyyət verməyən Qotye, Rafaelin rəsmlərini əslində görə bilmək üçün fransız vətəndaşlığından belə çıxmağa hazır olduğunu söyləyirdi. Mütləq surətdə şəkllə əhəmiyyət vermək daima ictimai-siyasi qeydsizlik və bədbinliyin nəticəsi olur. Necə ki, Rusiyadakı şəkilçilik cərəyanlarının inqilab və onun nəticələri ilə hesablaşmaq istəməyən bir qisim ziyalıların məsləki olduğunu Trotski olduqca açıq bir surətdə göstərir.⁴³

Digər tərəfdən, yeni dövrlər gəlib, yeni siniflər hakimiyyətə keçdiyi zaman mündəricə-mövzu şəkildən ziyadə əhəmiyyət qazanır. Yeni fikirlər, duyğular, təsəvvürlər sahibi olan yeni dövr şairləri çox zaman əski şəklləri işlətmək məcburiyyətində bulunurlar. Məsələn, Rusiyanı aldığımız zaman bir çox inqilabi şairlərin hələ əski, bəzilərinin hətta çox əski şəkllərlə öz yeni duyğu, məfkurələrini anlatmaqda olduqlarını görürük. L. Trotskinin Demyan Bednı adlı inqilabçı rus şairi haqqında bu sözləri bunun üçün çox doğrudur: "Demyan yeni şəkllər axtarmayı. O hətta başlıca əski şəkllərdən faydalanır. Lakin bu əski şəkllər bolşevik fikirlər dünyasının təmsilçi, təsvirçisi sifətilə yenedən doğur, yenedən canlanır. Tarixdə az yeri olmayan Ferdinand Lassal Londona Marks və Engelsə yazmışdı: "Yapa biləcəyim şeyləri etmək üçün bildiklərimi böyük sevinclə yazılmamış olaraq buraxırdım". Bunun kibi, Demyan da özü haqqında deyə bilər: yeni şəkllərdə inqilab haqqında yazmağı məəlməmnuniyyə başqalarına buraxıram, mən əski şəkllərdə inqilab üçün yazıram".⁴⁴

Eyni halı, yuxarıda işarət etdiyimiz kibi, türk-tatar şairlərində və ədiblərində görmürük mü? Hər türk-tatar cümhuriyyətində bir çox yeni şairlərimiz var ki, xalq vəznı ilə yazırlar. Bununla bərabər, mündəricə tərəfindən onların şeirlərini xalq şeirlərilə heç bir dürlü müqayisə etmək olmaz. Eyni surətlə Təvfiq Fikrət, cənab Şəhabəddin, Rza Təvfiq... kibi bir çox türk şairləri də əski klassik ərəb-fars ölçülərilə bir çox parçalar, şeirlər yazdılar. Bununla bərabər, Köprülüzadə Fuadin

⁴³ Л. Троцкий. Литература и революция, 119-121, 158.

⁴⁴ Yəne orada.

çox doğru olaraq qeyd etməsi kibi, bunları Nədim, Baqi, Nəfi kibi əski məfkurə və əski dünyamız şairləri ilə müqayisə etmək qabil deyildir. Qəzəl, məsnəvi şəkli, yaxud şərqi tərzli baqilər, nədimlər dövrü ədəbiyyatına aid olmaqla bərabər, bu əski ənənəvi şəkllərə yeni bir zövqün, yeni bir sənət tələqqisinin məhsulu olan yepyeni hisslər soxmaq nədən qabil olmasın? Bunun qabil olduğunu Əbdülhəq Hamidin bir çox mücəlləd (daimi) əsərləri vazeh surətdə göstərdi: "Fəteħ türbəsi" ilə "Səlimiyyə" qəzəl və qitə şəkllində yazıldığı kibi, "Məcəllə" "Ölü" də yenə əski ədəbiyyat şəkllərindən tamamilə fərqsizdir.⁴⁵

Bütün bu bəhsdə göstərdiyimiz fikirlər və mütaliələr şəkil və mündəricənin mahiyyəti və bir-birinə olan əlaqəsi haqqında oxucumuza kafi dərəcədə qənaət və məlumat versə gərəkdir. Bu sətirlərimizdən bu nəticələri çıxarmağa, zənn edəmə, haqqımız vardır: 1) Şəkil və mündəricə mənşəyində, inkişafında daima bərabər bulunur; 2) Şəkil və mündəricənin simasını hər vaxt zamanın ictimai münasibətləri təyin edir; 3) Ədəbiyyat tarixçisi bir ədəbi əsəri, yaxud cərəyan və dövrü tədqiq etdiyi zaman həm şəkli, həm də mündəricəni müsəvi və müvazi surətdə göz önündə tutmalıdır; 4) Ədəbiyyat müəllimi şəkil və mündəricəni birlikdə tanıtdırmalı, gərək bunları meydana gətirən səbəbləri və gərəksə bunların (şəkil və mündəricə) bir-biri ilə olan qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edən qanunları, amilləri şagirdlərinə tapdırmağa, göstərməyə çalışmalıdır.

⁴⁵ Bugünkü ədəbiyyat, səh. 56.

ƏDƏBİYYAT BİR ELMMİDİR?

Elmin qısdan tərifli. Elmin mövzu və üsul cəhətindən bürcləri.

Şeir və sənətin mövzusu, xüsusiyyətləri, qanunları

Ədəbiyyatın məktəblərdəki yeri, tədqiq və tədrisindəki üsullar haqqında fikir yeritmədən, qaydalar, qanunlar göstərmədən əvvəl, onun – ədəbiyyatın bir elm, yaxud müəyyən bir elmin yardımçısı olduğunu açıqca təyin və təsbit etməliyiz.

Hər hansı bir tədqiq sahəsi elm və ya sənət haqqını qazana bilmək üçün bu istəklərə cavab verə bilməlidir: 1) ayrı-ayrı hadisə və faktorlar arasındakı səbəbiyyət (**причинность**) bağını tapmaqla bərabər, bir hadisənin digərinə təsirini açıqca göstərə bilməli; 2) aralarında tapılıb meydana çıxarılan səbəbiyyət əlaqəsinə görə fakt və hadisələri sistem, nizam altına almalı; 3) nəhayət, faktorların doğruluğu haqqında konkret dəlil və əlamətlər tapıb göstərməli.⁴⁶

Akademik V.V.Bartoldun tarix üçün qəbul etdiyi bu tələblər eynilə ədəbiyyat və onun tarixinə də tətbiq oluna bilər. Yalnız burada hər şeydən əvvəl elmin mövzusu, mündəricəsi, tədqiq sahəsi yadda saxlanılmalıdır. Akademik Perets bu xüsusda bu sözləri yazır: "Məlum olduğu üzrə, təbii elmlər təbiyyat, təbiyyatın mənşə, inkişaf və dəyişmələrini, bir sözlə, onun yaradıcılığını tədqiq edir. İnsani elmlər (**гуманитарные науки**) isə təbiət tərəfindən meydana gətirilməyib yalnız insanın, yaxud da insan cəmiyyətlərinin işləkliyi, fəaliyyəti nəticəsində doğan hadisə və zühurələri tədqiqdə bulunur, yəni bunu özünə mövzu olaraq alır. Təbii elmlər, insani təbiyyatın bir parçası olaraq tədqiq etdiyi halda, insani və ictimai elmlər onu özünəməxsus, özünün fəaliyyətindən doğmuş duyğuları, fikirləri, hərəkətləri etibarilə alır və bu nöqteyi-nəzərdən də onun tədqiqinə girir.

Bu surətlə biz insanların xarici aləmdə zühur edən hərəkətlərini, (məsələn, həyat və məişət şəkillərinin meydana gəlməsi, dövlət təşkilatı, iqtisadi münasibətlər...) tədqiq edərək, "tarix"i və bu fəaliyyətin sözdə və ədəbiyyatdakı izlərini öyrənmək məqsədilə "filoloji"ni ayırırıq".⁴⁷

Professor Ernst Meyman da, estetikanın mövzusunun təyin edərək əsas etibarilə eyni surətlə mühakimədə bulunur.⁴⁸

⁴⁶ В. В. Бартольд. История изучения Востока. Ленинград, 1925 (Введение).

⁴⁷ В. Н. Перетц. Краткий очерк методологии истор. русской лит., Петербург, 1922.

⁴⁸ Эрнст Мейман. Эстетика, Москва, 1920.

Tarixçi dürlü vəsiqələri axtarıb taparaq, onlar üzərində bir insanın, yaxud insan cəmiyyətlərinin dürlü dövrlərdə, dürlü vəziyyətlərdə elə, yaxud belə hərəkət etməsindəki səbəb və nəticələri izah etməyə çalışır.

Ədəbiyyat tarixçisi müəyyən dövrdəki ədəbi cərəyanları, ədəbi zövq və üslubları və bunların sinfi münasibətlərlə əlaqəsini meydana çıxartmaq yolunda çalışır. O, həqiqi həyatı, ölmüş, bitmiş deyil, bəlkə, müəyyən dövrün həqiqi həyatını o zamanın şair və sənətkarlarının necə gördüklərini, necə təsəvvür etdiklərini əvvəla göstərməyə, sonra izah etməyə çalışır. Hər hansı bir yazılı vəsiqə tarixçi və ədəbiyyat tarixçisi üçün eyni nöqteyi-nəzərdən və eyni dərəcədə mühüm deyildir. Tarix üçün vəsiqənin əhəmiyyəti müəyyən hadisələri, vəq'ələri doğru və yaxud yanlış surətdə bilməsi etibarilədir. Ədəbiyyat tarixçisi üçün isə daha artıq onun özü, vəsiqənin ehtiva etdiyi üslub, dil, zövq və məfkurə mühümdür. Tarixçi belə bir vəsiqənin mündəricəsi ilə əlaqədar olduğu halda, ədəbiyyat tarixçisi hər şeydən ziyadə onun ədəbi əsərlər silsiləsi və növləri arasındakı yerini göstərməklə məşğuldur. Məsələn, Orxon kitabələrini aldığımız zaman türk-tatar xalqlarının müəyyən üç yüz il və əvvəlki keçmişlərinə aid olan bu abidələrin həm ədəbiyyat tarixçisi, həm də tarixçi üçün çox böyük qiyməti, əhəmiyyəti vardır. Tarixçi V.V.Bartold bu abidələrin tədqiqinə tarix nöqteyi-nəzərindən yanaşdığı və bu abidələrin böyük tarixi əhəmiyyətini mükəmməl surətdə meydana çıxardığı kibi, ədəbiyyatçı və yaxud lisançı Tomsen, Radlov, Banq kibi alimlər də lisanı və ədəbi cəhətlərdən hər zaman nümunə xidmətini görə biləcək qiymətli tədqiqlərinə bu abidələri mövzu etmişlərdir.⁴⁹

Təbii hər yazılı əsər tarixi vəsiqə olamaz. Digər tərəfdən, tarixçi bütün əsərini yazılı vəsiqələr üzərinə bina edəməz. Buna görə bu cəhətdən tarix ilə ədəbiyyat və lisan tarixini bir-birindən ayırmaq zəruridir.

⁴⁹ Doğrudan da, Bartoldun "Əski türk kitabələrinin tarixi əhəmiyyəti" adı ilə yazıb 1897-də Petersburqda nəşr etdiyi [osor] Nəci Asim tərəfindən türkcəyə tərcümə edilmişdir. "Orxon kitabələri" (1341), yaxud Edvard Şaranın "Qorbi tokyolara aid vəsiqələr" adı ilə yazılıb, 1903-cü ildə Petersburqda nəşr edilən mühüm osor ilə Tomsenin "Orxon kitabələri" adı ilə 1896-da Helsingforsda nəşr olunmuş osorini, yaxud eyni müəllifin eyni kitabələr haqqında "Tursika" adı ilə yenə Helsingforsda 1915-də nəşr olunmuş osorini, Radlovun "Moğolustanın əski türk kitabələri"ni (1897), Banqın "Göy türkcədən osmanlıca" (Berlin, 1917-19) adındakı osorlərini bu nöqteyi-nəzərdən tədqiq etmək türk tarixçisi ilə lisançı və ədəbiyyatçısı arasında hər iki tərəfi maraqlandıran bir mövzuya nə surətlə yanaşmaq lazım gəlirdi və bunlar arasında iş bölməsi haqqında faydalı və açıq bir fikir verirdi. Eyni surətlə türk-tatar xalqlarının hər hansı yazılı abidəsini tədqiq etmək qabildir.

Bununla bərabər, tarix ilə ədəbiyyat tarixinin, yuxarıda söylədiyimiz kibi, mahiyyətləri bir olduğundan onların elm ola bilmələri, yuxarıda qoyulan ümumi tələblərə cavab verə bilmələri eyni və müsbət şərtlər içərisində vüqaya gələ bilər. Əsas etibarilə, elmi düşüncə iki yol ilə fəaliyyətdə bulunur: 1) Qanunları təsbit edər (**нормотетический**), 2) hadisələri təsvir edər (**идеографический**). Birinci halda hadisələrin meydana gəlməsində rol oynayan qanunlar, ikinci halda müəyyən kateqoriyaya aid hadisələr müfəssəl surətdə təsvir olunur. Bir çox elmlərdə hər iki cəhət də işlənir. Bu arada ədəbiyyat tarixi tədqiqləri də ədəbi hadisələrin təsvirindən hərəkət edir və xüsusi əsərlər ayrı hadisələrdən başlayaraq, ümumiyyə, tipə, dövrə və o dövrün üslub və cərəyanlarına qədər çıxmağa çalışır. Bu işində ədəbiyyat tarixçisi də, təbiiyyatçı və tarixçi kibi, ədəbi yaradıcılığın inkişafını öyrənir, əsri və elmi tədqiqin bütün fikri əməliyyatlarını istiqra (induksion), istidlal (deduksion), təcrid (abstraksion), təyin (determinasion), qiyas və təsnif... yapmağa məcbur olur. Bunsuz onun çalışmasından çıxacaq nəticələr heç bir surətlə elmi olamaz və qiymətli bir ədəbiyyat tarixi tədqiqi sırasına girəməz.

P.N.Sakulinin dediyi kibi, artıq bu gün heç kimsə ədəbiyyat tarixinin "tarixi inkişafında bədii ədəbiyyatı öyrənmək məcburiyyətində olduğunu", yəni bu elmin mövzusu[nun] bədii "ədəbiyyatın tarixi inkişafı"[ndan][...] başqa bir şey olmadığını inkar edə bilməyir.⁵⁰ Bununla bərabər, zamanımıza qədər tarixi-ədəbiyyatın ayrı bir elm olduğuna şübhə edənlər çox-çoxdur. Bəziləri bununla bərabər, tarixi də əlavə edərək, hər şeydən əvvəl bu elmlərdə müşahidə və təsbit işindən başqa bir şeyin qabil olmadığını, bunlarda, məsələn, təcrübənin (**эксперимент**) yeri tapılmadığını iləri sürürlər. Halbuki ən qəti elmlərdən sayılan astronomiya – heyət elmində də bu təcrübə qabil deyildir.

Bəziləri ədəbiyyat tarixinin tapıb çıxardığı qanunların sabit və daimi olmadığını göstərir. Əcəba, hansı elmin tapdığı qanunlar daimi və sabit bir qiymətə malikdir? Təbii elmlərin qanunları 19-cu və 20-ci əsrlərdə bir çox nöqtələrində kəsişmələrə uğramışdır. Bu gün mexanik, fizik elmləri sahəsində də eyni böhranı görmək qabil deyildir. Elmi fikirlərin getdikcə kəskinləşməsi, tədqiqlərin daha dərin və daha geniş bir miqyas və surətdə götürülməsi hər elmin hissəsinə bir çox yeni nəticələr, imdiyə qədər məlum olmayan qanunlar çıxarır.

Bəziləri deyirlər ki, riyaziyyat və təbiiyyat kibi elmlərdə tədqiq edən insan olduğu halda, tədqiq mövzusu təbiətdə, xaricdəki hadisələrdir. Bu hadisələr insanın iradə, arzu, qiymətvermə kibi şəxsi məziyyətlərinə bağlı deyildir. Halbuki tarixi elmlərdə insan eyni zamanda həm tədqiq edən, həm də tədqiq mövzusu olur. Halbuki bu yanlışdır. Çünki ədəbiyyat tarixinin tədqiq etdiyi bədii əsərlər artıq bizim iradə və arzumıza bağlı olmayaraq, xaricdə lap təbii hadisələr kibi mövcud bulunur. Onun ehtiva etdiyi şeylərin dəyişməsi, dəyişdirilməsi qabil deyildir. Dəyişən bu əsəri oxuyan, işlədənlərin ona ətf etdikləri qiymətdir. Bu nöqtədən başqa bir etiraz daha qarşımıza çıxır. O da bizim ədəbi əsər və hadisələrə ətf edəcəyimiz qiymətlərin şəxsi, ənfəsi (subyektiv) olması və binaən əleyh daimi və qəti xarakter və mahiyyət daşımasıdır. Bu ehtimal vardır. Yalnız tarixi-ədəbiyyat meydanında deyil, aşağı-yuxarı insanın mühit və hadisəyə verdiyi bütün qiymətlər haqqında bu şəxsi nöqtəni tapıb çıxarmaq qabildir. Burada olduqca müfəssəl surətdə göstərdiyimiz kibi, bədii əsərləri yaradan sənətkar daima sinfi təsirlərin təzyiq və nüfuzu altında bulunmuşdur. Eyni surətlə ədəbiyyat tarixçisi də, ümumiyyətlə tarixçi, yaxud başqa elmlərin əhlləri kibi, öz sinfi mahiyyətini əsərlərinə qarışdırır. Lakin bu hər hansı bir elm sahəsinin, yaxud onun meydana qoyduğu məhsul və nəticələrin diqqətləyiq olmadığını heç bir dürlü isbat edəməz. Ədəbi əsərlərə tənqidçinin verdiyi qiymət ilə ədəbiyyat aliminin bağladığı hökm məsələlərini bir-birlərindən ayırmaq lazım gəlir. Bir əsərin gözəl, çirkin, müvəffəqiyyətli, müvəffəqiyyətsiz olması ayrı bir şey, onun haradan və necə gəlib çıxdığı daha başqa bir şeydir. Bu surətlə ədəbiyyat tarixçisinin vəzifəsi əsərə qiymət verməkdən ziyadə, onu elmi mənasında anlamaqdır. Doğrudan da, hansı[sa] bir adam türk ədəbiyyatının bir çox ölkələrdə onuncu əsrlərdən başlayaraq ərəb, bilxassə fars ədəbiyyatları təsiri altına düşdüyünü, nəhayət, on doqquzuncu əsrin ortalarından alaraq Avropa ədəbiyyatlarının təsiri görülməyə başladığını inkar edə bilərmi? Bununla bərabər, bu təsirin nəticə etibarilə yaxşı və yaxud yaman, müsbət və ya mənfi olduğu haqqında istədiyiniz qədər münaqişə etmək, dürlü mütaliələr meydana sürmək mümkündür. Necə ki, son zamanlara qədər ədəbiyyat tarixçilərimizin bir çoxu, öz əsil vəzifələrini kənara qoyaraq, ancaq belə məsələlərlə məşğul ola gəlmişlərdir. Ədəbiyyat tarixçilərini elmi yoldan çaşdırıb, şəxsi və qiymətsiz və hissi sahələrə düşürən belə

⁵⁰ П.Н.Сакулин. Социологический метод в литературоведении. М., 1925, стр. 24.

maneoləri akademik Perets yuxarıda söylənən əsərində⁵¹ doqquz nöqtədə toplamışdır ki, mühümləri bunlardır: 1) ədəbiyyat tarixçisinin öz mühitində hakim sinfin zövqünə görə tərbiyə alıb, bu surətlə bəzi ədəbi əsərlər və yaxud hadisələri başqalarından üstün və yaxud aşağı görməsi; məsələn, Rusiyada on səkkizinci əsr münəvvərlərinin “aşağı” və “qiymətsiz” mujik – köylü şərqisinə, ədəbiyyatına qarşı duyduqları nifrət;⁵² 2) hazır, lakin yanlış fikirləri təkrar etmək adəti; 3) nəticə və hökmlərdə əcələ etmək və topladığı materialla mütənasib olmayan təmimlər yapmaq; 4) elmi tədqiqlərin qarşısına çıxan maneələrdən zamanımızda ən ziyadə yayılmış olanı, şübhəsiz, birinci mənbələri buraxaraq, yalnız başqalarının fikirlərini əks etdirən hazır rəhbərliklər ilə qənaətlənmək[dir].

Yalnız mütəxəssislər arasında deyil, ədəbiyyat tarixinin bir elm olub-olmaması haqqında ədəbiyyat müəllimlərinin özləri arasında da böyük şübhə hökm sürməkdədir. Dil və ədəbiyyat tədqiqlərinə həsr edilən bir çox məcmuələrdə bu davanın davam edib getməkdə olduğunu görürük. Bu cümlədən “Məktəbdə ana dili” məcmuəsinin yeddinci nömrəsində bu məsələ haqqında üç məqalə nəşr edilmişdir. Bunlardan D.Vvedenski (**Д.Введенский**) tərəfindən yazılmış olan məqalədə mühərririn tarixi-ədəbiyyatını ayrı bir elm olaraq oxunmasına qarşı bulunduğu anlaşılır. Bu zətin başlıca dəlili ədəbiyyatın nə olduğu, ədəbiyyat sahəsinin sərhədləri hələ təyin etmədiyinə aiddir.⁵³ Rusiya

⁵¹ Крат. очерк метод, стр.17.

⁵² Eyni halı biz bir çox ədəbiyyatla məşğul olan adamlarımızda bu gün də görürük.

⁵³ Родной язык в школе, №7, Москва, 1925. (О литературе, ее научности, способ изучения и преподавания, стр. 34). Vvedenskinin məqaləsində əsas bu mühakimələr təşkil edir. Bir qismi deyirlər ki, ədəbiyyat şəkli lisan adalarının heyəti-məcmuəsidir. İkinciləri, ədəbi növlərin heyəti-məcmuəsidir. Roman, hekayə, dram lirik növlərdir. Üçüncüləri, mühərririn təkrar ediləməyən, təqlid olunmayan şəxsiyyəti, mənəviyyətidir (**психика**). Dördüncüləri ədəbi əsərləri beynəlmiləl sayır və onları şəkli və ideoloji cəhətdən xalqların, millətlərin bir-birinə təsirindən doğan məhsul kimi tədqiq edir. Beşinciləri, ədəbiyyatı bir çox ədəbi məktəblərdən, klassisizm, romantizm, realizm, naturalizm, neoromantizm, neorealizm, neonaturalizmdən... ibarət sayır. Altıncılar ədəbiyyatı müəyyən bir əsr və yaxud dövrün ictimai həyatına vəsiqələr sayırlar. Nəhayət, yeddincilər, biləks, deyirlər ki, ədəbiyyat saf sənətin (**чистое искусство**) məhsuludur. Binaən əleyh beləliklə, nə olduğu hələ məlum olmayan bilgini məktəblərə soxmaq qabil deyildir. Bundan başqa, yuxarıda söylədiyimiz məcmuənin eyni nömrəsində M.Qriqoryev (**М.Григорьев**) adlı bir müəllim “В защиту преподавания литературы” adı ilə yazdığı məqalədə ədəbiyyatın əhəmiyyətindən və onun ayrı bir bilgi sahəsi olaraq məktəb proqramlarında bulunmasından bəhs edir. →

lisançı və ədəbiyyatçıların qurultayında yaptığı məruzəsində rus lisan və ədəbiyyat üsulçularından V.V.Danilov (**В.В.Данилов**)⁵⁴ çox təsirli bir dil ilə bu şübhələrdə ədəbiyyatın məktəblərdəki vəziyyətini və ədəbiyyat müəllimlərinin fəaliyyətini qüsurlu və səbəbçi hesab etməkdədir.

Bura qədər söylədiklərimiz xülasə ediləcək olursa, ədəbiyyat hadisələrini başqa elmlərin, məsələn, tarixin, təbiyyatın, riyaziyyatın... ilə. tədqiq etdiyi hadisələrdən ayrı olması və binaən əleyh bu ayrı sahəni öyrənmək üçün ayrı tədqiqçilərin, ədəbi hadisələrin təbiətinə uyğun üsulların, bir sözlə, ayrı bir elmin təşkili, yaşaması zəruridir, – deyə bilərik. Şübhə yox ki, ümumiyyətlə sənət, yaxud sənaye-nəfisə kimi, ədəbiyyat da ictimai hadisələrdən sayılmaq icab etsə də, bununla bərabər, başqa ictimai hadisələrdən, ədəbi hadisələri ayırmadıqca onun özünəməxsus mənşə və inkişaf qanunlarını meydana çıxarmaq qabil ola bilməz. Burada Sakulinin bu fikirlərini xatırlamalıyıq: “Şeir hər xalqda və hər dövrdə tapılır. Onu hər yerə və hər zaman şeir qayıran bir şey, bir ünsür var. Yəni şerin özünəməxsus və öz üzviyyətinə görə xüsusi qanunları havi təbiəti vardır... Bunsuz şerin, ədəbiyyatın inkişaf tarixini qoymaq, meydana gətirmək qabil ola bilməzdi.

Bir şeri şairdən ayırmayaraq alırıq. Hər şair hər şeydən əvvəl şairdir. Bunlardan hər biri özünü şair qayıran bəzi xüsusiyyət və məziyyətlərə malikdirlər. Bununla bərabər, hər şair canlı bir cüzdür. Bioloji bir mövcudiyyət olaraq, onlar bütün canlıların keçirdiyi səfələri – gənclik, kamal və qocalıq dövrlərini keçirirlər. Bu dövrlərdə onların üzərinə həyatı (bioloji) və ruhi (psixoloji) amillər təsir edir”.⁵⁵

Ədəbiyyat tarixinin, yaxud şeri sənətə dair yapılan tədqiqlərin heyəti-məcmuəsi, heç şübhəsiz, ayrı bir elm təşkil etməyə kafidir. Bu həqiqətin imdiyə qədər gərəyi kimi anlaşılmamasına başlıca səbəb əvvəla ədəbiyyat sahəsinin, bir tərəfdən, ən qarışıq ictimai hadisələr zümərəsinə mənsub olması, digər tərəfdən, ədəbi yaradıcılıq sahəsinin

→ “Ədəbiyyat yeni rolda” (“Литература в новой роли”) adı ilə üçüncü məqaləni yazmış olan Leonid Boqoyavlenski (**Леонид Богоявленский**) beş nöqtədə ictimaiyyət ilə ədəbiyyat tarixi arasında bulunan rabitələri xülasə edərək, məktəblərdə də ictimaiyyətlə bərabər oxudulmasını təklif edir.

⁵⁴ Изучение литературы в школе (сборник под редакцией А.М.Лебедева), стр.14-18.

⁵⁵ Социологический метод в литературоведении., стр.28-29.

az bir zamanda vəsəti tədqiqlərlə qavranamayacaq qədər geniş olmasındır. Bunun üçün ədəbiyyat tarixi hələ çox ibtidai dövrdə bulunmaqda və elm olaraq özünə layiq olan mərtəbə və dərəcəni qazanmaqdadır. Buna, nəhayət, ədəbiyyat tarixi üsulçularının və məktəblərdə ədəbiyyatı təmsil edən tədrisçilərin bu xüsusda üsul və tədqiq cəhətindən, başqa elmlərə nisbətə geridə qaldıqlarını da əlavə etməliyik. Ədəbiyyatın ciddi bir elm sahəsi olaraq tanınması üçün onun tədqiq və tədrisinə aid üsulları layiqli dərəcədə inkişaf etdirmək lazımdır ki, gələcək bəhslərimiz həmin bu xüsurlara həsr ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYATIN TƏDQIQINDƏKİ DÖVRLƏR

Qrek və romalılarda ədəbi tədqiqlər. Orta əsrlərdə ədəbiyyat tarixçiliyi. İntibah dövründə. On yeddinci və on səkkizinci əsrlərdə. Yaxın Şərqdə ədəbiyyat tədqiqlər

Son əsrlərdə ədəbiyyatın bir elm olaraq qəbul olunmasından sonra onun hansı üsulla çalışsa məqsədinə daha tez, daha yaxın varə biləcəyi məsələsi qarşımıza çıxar. Hər hansı bir elm sahəsində üsul məsələsini çözmək üçün indiyə qədər bu meydanda nə kibi üsullarla işləndiyini gözdən keçirmək, yəni ədəbiyyatın tədqiqindəki dövrlərlə aşina olmaq lazım gəlir. Üsul məsələsinə doğrudan-doğruya keçmədən bu məsələni qısadan izah etməliyik.

Avropada ədəbiyyat tarixi az-çox ciddi və elmi bir sahə olaraq 19-cu əsrin başlarında zühur etmiş isə də, insanların ümumiyyətlə ədəbi yaradıcılığı tədqiq etməyə, öyrənməyə başlamaları çox əskidir. Avropa ədəbiyyat tarixi, renessans-İntibah dövründən başlayaraq, əski dünyanın qrek, Roma bəqiyələri üzərində yüksəldi. Binaən əleyh Avropa ədəbiyyat tarixçiliyinin mənbəyi də həmin bu əski aləmi-mədəniyyət dövrü oldu.

Miladi-İsadan altı əsr əvvəl Yunanıstanda "İliada" və "Odissey" kibi Homerin adına isnad olunan əsərləri toplamaq təşəbbüsünü görürük. Məlum olduğu üzrə, Perikles dövrü adlandırılan bu zamanda eyni surətlə ədəbi tənqid də özünü göstərir. Pisistrat zamanında Atinada bir neçə kütübxana olduğunu bilirik. Miladdan əvvəl beşinci əsrdə bir çox xüsusi əllərdə də kütübxanalar var idi. Yəni ədəbi materiallar toplanırdı. Aristofan adındakı yunan alimi "Qurbağalar" əsərində faciələr haqqında fikir yürüdür, tənqid edirdi. Aristot özünün "Poetika"sında ("Поэтика") şəkil ilə mündəricəni bir-birindən ayırır, "Ritorika" ("Риторика") adındakı əsərində nasir (прозатор) mühərrirlərin üslub və ədalarını təhlil edir.

Miladi-İsadan üç əsr əvvəl ədəbiyyat və lisanıyyat tədqiqlərinin mərkəzi İsgəndəriyyə (Александрия) olmuşdur. Burada toplanan alimlərin, filosofların lisan və lisanıyyat haqqındakı fikirləri, nəzəriyyələri əsərimizin birinci qismində olduqca müfəssəl surətdə izah və şərh olunmuşdur.⁵⁶ Ptolemey – Bitlemius ailəsindən olan padşahlar

⁵⁶ Bu əsərin birinci qismi "Dil və fəlsəfə" böhsinə baxınız.

tərəfindən burada böyük bir ədəbiyyat kütləsi yığılmışdı. O vaxtdakı ədəbiyyatın bütün əlyazmalarından ibarət olduğu düşünülərsə, bu qədər müntəzəm və böyük kütubxanaların meydana gətirilməsindəki güclüklər özlüyündən anlaşılır.

Bu əlyazmalar bir çox adamlar tərəfindən kopya edilərək, bir çox yerləri bəzi dəfə hətta kitabın və mühərririn adları ilə də keçdiyindən İsgəndəriyyə ədəbi və elmi heyətinin birinci qayğısı bu əlyazmalarının birinci və əski şəklini meydana çıxarmaq idi. Həmin bu qayğı və məqsəd onların iş planını təyin edirdi: 1) müəyyən ədəbi əsərləri cədvəlləmək (**каталогизация**), 2) mətnlərini tənzid və islah, 3) əski mətnlərin anlaşılmayan yerlərini təfsir və şərh etmək, 4) müəllifləri məchul olan, adları bəlli olmayan əsərlərin ünvanlarını və müəlliflərini meydana çıxarmaq, 5) bədii əsər haqqında o zamanda mövcud olan nəzəriyyələrə uyduaraq, bu ədəbi əsərlərin təhlilinə girişmək. Bu vaxtdakı alimlərin nə qədər çalışdığına 800 tumardan (yazılı dəri) ibarət olan təfsir və bir çox orijinal əsərlər yazmış olan Aristarx ilə bütün İsgəndəriyyə kütubxanasının elmi təsvirlərini meydana gətirən Qallimax misal ola bilər. Bir az sonra Luqiyan tarix yazmaq üsulu haqqında ayrı bir əsər meydana gətirir. Burada Luqiyan tarix ilə şəri bir-birindən ayırır. Bu iki fikri hadisənin məqsədləri başqa-başqa: şeir (ədəbiyyat) həqiqət və şaniyyət ilə bağlı deyil, tarix isə faydanı göz önündə tuta bilməz. Bunun üçün bir təqim süni və düşünülmüş zintlərə, üslubi artırmalara ehtiyac yoxdur.

Romaya gələcək olarsa, burada başqa cəhətlərdə olduğu kibi, bu xüsusda da Yunanıstanın təsirini görürük. Horas (**Гораций**) "Pizonlara rəsələ" adilə miladdan bir əsr əvvəl yazdığı əsərində, bəzi elmi qaydalardan başqa, nəzəri və mühüm heç bir prinsip ortaya ata bilmir. Horasa görə, şair "xoş" ilə "faydalı"nı birləşdirməlidir. Yenə eyni vaxtlarda xətiblik sənətinin əsasları haqqında bir əsər meydana qoymuş olan Kvintilian (**Квинтилиан**) nəsr sahəsində eyni mahiyyətdə əməli qaydalar vəz etməyə çalışmışdır. Birinci xristian alimləri də ədəbi əsərlərə yalnız fayda və əməli nöqtəyi-nəzərdən baxırlar. Buradan Origen (**Ориген**) əski yəhudi Bibliyası ilə bunun yunanca edilən tərcümələrini bir-biri ilə müqayisə edir (miladi 182-251). Qezixi (**Гезихи**) tarix, ədəbiyyat və ətiqiyyat (arxeoloji) ensiklopedisinə bən-zəyən "Lügət"ini yazır (miladi 4[-cü] əsr). Nəhayət, onuncu əsrdə müəllifinin vase məlumatı olduğunu göstərən "Soydaleksikon" adındakı əsər meydana gəlir.

Əski Bizansda yunan şair və filosoflarının əsərləri öyrənilirdi. Bu tədqiqlər, deyə bilərik, 14-cü əsrə qədər davam etdi. Ümumiyyətlə xristianlıq Şərqdə və bilxassə Qərbdə əski yunan və Roma əsərlərinə düşmən gözü ilə baxdığından, bütün qüruni-vüsta yunanca əski alim, ədib və filosofların əsərləri ilə müqayisə edilə biləcək taliflər bu dövrdə görünmür.

İntibah dövrü, məlum olduğu üzrə, yunan və Roma ədəbiyyatına olan məhəbbəti ilə ortaya atıldı. Renessansı təmsil edən adamlar eyni zamanda əski dünyanın yunanca və latınca əsərlərini araşdırmağa, onları toplamağa və təbliğ etməyə qoyuldular. Qüruni-vüsta ədəbiyyatında təbiət və insan bulunmur.⁵⁷ Halbuki İntibah dövrü öz zamanının şair və ədiblərinə çox böyük qiymət verir və insan ədəbiyyatın mərkəzində yer alır.

Həmin bunun üçün də İntibah dövrü bizə çox tərcümeyi-hal – biografi buraxdı. Eyni zamanda ədəbi əsərlərə olan məhəbbət və maraq da son dərəcəyə varır. Məsələn, 1364-cü ildə anadan olduğu məlum olan Leonardo Bruni (**Леонардо Бруни**) qadın, erkək – hər kəs üçün ədəbi əsərləri oxumağı lazım və zəruri sayır və şeir, ədəbiyyatı fəlsəfədən yüksək hesab edir. Şeirdə nümunə əski yunanilər, nəsrə də nümunədə romalılar olur. Eyni zamanda əski dövrə aid olub, bir çox kopyaçılar tərəfindən mətni və üslubu pozulmuş olan əsərlər tənzid və müqayisə yolu ilə əski halına qaytarılır. Təbii, bu nöqtədə İntibah dövrü ədəbiyyatçıların nə qədər müvəffəqiyyət qazandıqlarını söyləmək gücdür. Lakin hər halda tənzid və müqayisə kibi müəyyən üsulların doğması nöqtəyi-nəzərindən bu başlanğıcın ədəbiyyat və hətta mədəniyyət tarixi üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. On dördüncü əsrdən on altıncıya qədər davam edən zaman içində filoloqlar İsgəndəriyyə ədəbi və fəlsəfi məktəbinin bundan bir çox əsrlər əvvəl yaptığı işi təkrar, yenidən yapmaq məcburiyyətində qaldılar. Yalnız İntibah dövrünün alimləri şeir və ədəbiyyatı elmdən və şairi tarixçidən ayıra bilmirlərdi. Ancaq on altıncı əsrdə fransız alimləri Boduen (**Бодуэн**) və Beni (**Бени**) tarixçinin sənəti (yəni üsul və mövzusu) ilə şair və xətibin sənəti arasındakı fərqi qeyd edə bildilər. Daha sonra gənc Skaligerin (**Скалiger**) 1651-də yazdığı "Poetika" ("**Поэтика**") namındakı əsərlə fransız klassisizmini yuxarıda gördüyümüz vəchlə

⁵⁷ Ümumiyyətlə, insanlar ibtidai dövrdə təbiətin o qədər fərqi deyildir. Bu xüsusda Pexanovun "За двадцать лет. Эстетическая теория Чернышевского" məqaləsinə baxın.

hazırlayan “üç vəhdət” və başqa bunun mütəmmimi olan nəzəriyyələr meydana gəlir.

İntibah dövrü alimlərinin mütəmadi müvəffəqiyyətləri, ortaya yüzlərcə kitabıyata (**библиография**), tərcümeyi-hala (**биография**) aid əsərlər çıxardı.

“Ədəbiyyat tarixinin atası” alman alimi Konrad Gessner (**Конрад Гесснер**) sayılır (1516-1556). Bu adam “Ümumi kütübxana” (“**Всеобщая библиотека**”) adı ilə yazdığı əsərində, deyə bilirik ki, ilk dəfə əski və yeni zaman ədib və mühərrirləri haqqındakı məlumatı toplamış. Bu kitab yalnız kataloq olub, tarix deyildir. Bundan sonra yazan Fexner (**Фехнер**) də əsərini eyni ruh və qəlibdə meydana gətirmişdir. “**Theatrum viro- rum eruditione clarorum**” adını daşıyan bu kitabda tənqidsiz və təhlilsiz bir surətdə yalnız mühərrirlərin deyil, eyni surətlə bəzi məşhur adamların tərcümeyi-halları da toplanmışdır. “Ədəbiyyat tarixi”⁵⁸ sözü birinci dəfə Lambek (**Ламбек**) adlı zətin “**Prodromus historiae litterariae**” adındakı əsərində peyda olur. Lambekin (**Petri Lambeku**) bu əsərində elmi əsaslar və təhlillərə rast gəlirik. Vaxler (**Ваклер**) adlı alim bütün bu imdiyə qədər sayılan və bu mahiyyətdə bulunan əsərlər haqqında bu mütaliələrdə bulunur: “Əsrlər boyunca ədəbiyyat tarixi hafizəni yükləmək və ismi-xaslarla (yəni mühərrir və ədiblərin adları ilə) oynamaqdan ibarət idi. Ədib (**литератор**) adını ən əhəmiyyətsiz şeylər haqqında material və təfəsilat toplayan adamlar qazanırdı. Məsələn, alim olmaqla bərabər, çəkməçi olanlar, yaxud dərziliklə məşğul olanlar, əkiz olaraq doğanlar, yaxud öz ölümünü əvvəldən xəbər verən şairlər və ilax. Bu ədiblər ədəbiyyat tarixçiləri içində ən iləri gələnləri, hər mühərririn doğduğu, öldüyü ili, bütün silsiləsini, şəcərəsini, əsərinin neçə səhifə olaraq harada, nə vaxt, nə şəkildə nəşr olunduğunu bilənlər idi”.

Doğrudan da, İntibah dövrünün alimləri biblioqrafi və bioqrafidən o yana gedə bilmədilər. On altıncı əsrin sonlarına doğru ədəbiyyat tarixinin yapacağı işlər bitməmiş və yavaş-yavaş köklənmiş olan bəsit qaydalar bu sahədə yenidən özünəməxsus bir sxolastika sahəsi doğurmaq ərafəsində bulunurdu.

Həmin bu illərdə, bütün aləmdə olduğu kibi, ədəbiyyat sahəsində də bu vaxta qədər heç görülməmiş bir yenilik, canlılıq, heç mübaligəsiz

⁵⁸ Bu əsərin əslü və müfəssəl ismi böylədir: “*Bibliolthea universalis sive catalogus omnium scriptorum*”.

deyə bilərik ki, böyük bir inqilab özünü göstərdi. Bu yeni dövrü Beykinin və Dekartın əsərləri açır. Beykin (1561-1625) birinci dəfə elmi tədqiq üçün zəruri olan prinsipləri (müşahidə, təcrübə və istiqra üsulu ilə məsələləri tədqiq, hadisələrin təsnifi, səbəbiyyət bağlarını tapıb çıxarmaq və qanunların öyrənilməsinə) təyin etdi və birinci dəfə tarix ilə ədəbiyyatın yerlərini göstərdi və tarixin növləri haqqında tədqiqatda bulundu. Eyni adam üsulun zəruriliyini isbat etdiyi kibi, ictimai və coğrafi şərtlərin tarixin gedişi üzərinə olan təsirini yalnız göstərməklə qalmayıb, bu təsirin əsaslarını və yollarını da təhlil və tədqiq etməyə girişdi. Dekarta gəlincə, bu fransız filosofu hər şeydən əvvəl tənqid fikrinin doğmasına və qüvvətlənməsinə yardım etdi və bu surətlə tarix və ədəbiyyat tarixi üsullarının iləri getməsinə səbəb oldu.⁵⁹ Bunların da yanında üçüncü bir zətin – italyan alimi Vikonun (**Вико**) “Yeni elmin prinsipləri”⁶⁰ adındakı əsərini göstərmək lazım gəlir. Viko bu əsərində 19-cu əsrdə tarixin rəhbər fikirləri və əsasları halına gələn prinsipləri iləri sürmüşdür. Lakin, məəttəəssüf, bu italyan əsəri öz zamanında lazım gələn təsiri yapa bilmədi və Vikonun fikrindən bir çoxunu alimlər on doqquzuncu əsrdə yenidən və özbaşlarına kəşf etmək məcburiyyətində qaldılar.

Vikonun bu kitabında, söylədiyimiz kibi, ədəbiyyat tarixi üçün də son dərəcə mühüm nöqtələr vardır. Məsələn, Viko deyir ki, xalqların, millətlərin həyatında müəyyən qanunilik vardır ki, bu səbəbdən dürlü xalqların həyatı və mədəni inkişafı bir-birinə bənzəyən yollarla gedir. Yeni elm üçün mənbə və əsas fəlsəfə və filolojidir. Bunlardan ikincisi, filoloji, həqiqət və faktlar üzərinə qurulmuş elm olub, fəlsəfənin nəzəriyyələrinə əsas olacaq kibi materiallar ərz edir. Viko təbiəti-insaniyyətin birliyini, bəzi cüzlər və məhəlli boyalar çıxarılacaq olursa, fikir və düşüncə qanunlarının yollarının ümumiliyini qəbul edir. İbtidai adam, Vikonun fikrincə, çocuğa bənzəyirsə də, onda yaradıcılıq istedadı var ki, bu yaradıcılığın nəticə və məhsulu da şeirdir. Birinci

⁵⁹ Dekartın bu yoldakı fikirləri onun bu qaydalarında olduqca açıq surətdə anlaşılar: 1) tələsik və dəlilsiz hökm vermək kibi bir xəta itikab etməmək üçün ağılı bəddii surətdə tanımadığı şeylərdən heç birisini də doğru olaraq qəbul etməməli; 2) hər məsələni həll edilməsi asanlaşmaq üçün parçalara ayırmaqlı; 3) daima on bəsit və sadədən işə başlayaraq, təcridi surətdə müərkəbə doğru getməli və hər nə qədər hadisələr arasında təbii toa- qub olmasa belə, müəyyən bir sıra və nizam meydana gətirmək; 4) heç bir parçanın un- durlub qalmadığı haqqında tam bir qənaət hasil edə bilmək üçün tədqiq sahəsinə girən məsə- lələri hər tərəfindən yoxlamaq, araşdırmaq.

⁶⁰ Bu əsər 1725-ci ildə nəşr olunmuş idi.

mədəniyyət dövrəsində ədəbiyyat və şeir insanlar üçün fəlsəfə və elm yerini tuturdu. Lakin burada, fəlsəfə və elmdə olduğu kibi, təcrid və tə'mim (abstraksiya və generalizasiya) olmayıb, hər şey, hər ünsür bu şeirdə xəyal və duyğudan ibarət idi. Həmin bunun üçün də işarət və təsvir dili söz dilindən əvvəl gəlir. Mənzum söz hər yerdə mənsurdan əvvəl gəlir. Öz zamanındakı yanlış əqidələrə qulaq asmayaraq xalq ədəbiyyatının tədqiq edilməsində böyük əsas görür. Oxucuya məlum olduğu üzrə, bu fikirlərin həmin cümləsi on səkkizinci və on doqquzuncu əsrlərin elmi və fənni tədqiqatları ilə parlaq surətdə isbat edilmişdir.

Yeni dövrün ədəbiyyat tarixi xüsusundakı fəaliyyətinə və iləri sürdüüyü prinsiplərə keçmədən əvvəl, qısadan olsa da, Yaxın Şərqi bu növ fəaliyyətlərini də gözdən keçirməliyik.

Məlum olduğu üzrə, türk-tatar xalqlarının filologiyaya aid fəaliyyəti və bu fəaliyyətin nəticəsi olan əsərlər hər şeydən çox ərəblərin təsiri altında yazılmağa başlamışdır. Bunun üçün də ərəblərin bu xüsusdakı fəaliyyətinə dair bəzi cizgiləri burada göstərməliyik.

Ərəb dili və ədəbiyyatının tədqiqi daha əməvilər dövründə başlayır. Əgər ilk dörd xəlifə zamanında Qur'anın dürlü hafizlər tərəfindən toplanıb yazılmasını və "Suqi-Ukaz" adı verilən və cahiliyyət (qəblə-islam) dövründə böyük iqtisadi və ictimai rol oynamış olan bazarda hörmət və təqdir qazanmış olan şairlərin bəzi əsərlərinin Kəbə divarlarına "müəlləqə" namilə asılmasını çıxaracaq olursaq, ərəb dili və ədəbiyyatının tədqiqi həqiqətən əməvi xəlifəsi Əbdülməlikin divan dili olaraq ərəb dilini qəbul etməsindən, yəni yeddinci miladi əsrin sonlarından başlayır. Burada ərəb dilinin rəsmiliyə keçməsindən başqa, Qur'anın ədəbi və lisani bir nümunə olaraq meydana çıxması da olduqca böyük rol oynamışdır. Bununla bərabər, yalnız Qur'an kafi deyildi. Bunun üçün 694 və 771 illəri arasında yaşamış olan Həmməd əski ərəb müəlləqə və cahiliyyə ədəbiyyatına aid nümunələri toplamışdır ki, həmin bu məcmuə Müsəlman Şərqiində meydana gətirilmiş birinci ədəbi məcmuədir.⁶¹ Bundan başqa, Qur'anın lisani və ədəbi cəhətdən tədqiqi də "bəsiyyun" adını daşıyan və Abbasilər dövründə öz fəaliyyətinə xitam verən ədəbi heyətin bilikli rəhbərləri tərəfindən meydana gətirilmişdir. Səqəfi (766-da ölmüş), Əbu Əmr (770-da ölmüş), Yunus (798-da ölmüş) beylə adamlardan idi. Geniş məlumatlı İbn əl-Müqəffa (757-da edam edildi) tərəfindən pəhləvi dilindən

"Kəlilə və Dimnə" adındakı hekayələr məcmuəsi, rumcadan Aristotun bəzi fəlsəfi və ədəbi əsərləri ərəbcəyə tərcümə edilmiş və eyni zamanda sözün qisimlərinə aid fikirləri də ərəblərə ancaq bu tərcümələrlə məlum olmuşdur.

Abbasilər dövründə Sibəveyh (793-da ölmüş) ərəb sərfini meydana gətirmişdir ki, bundan sonra yazılan sərf kitabları bütün bu əsəri əsas və nümunə olaraq almışdır. Sibəveyh məşhur Xəlil bin Əhmədin şagirdi və xələfi idi. Bu Xəlil ərəb əruzunu, bəlkə, bu xüsusdakı yunan və yaxud başqa xalqların əsərlərindən faydalanaraq, təsbit etdi. İbn Xəlliqan yunanca bildiyini və əruz haqqındakı fikirlərini oradan aldığı iddia edir.⁶² Hər halda bunu qətiyyətlə deyə bilərik ki, Xəlil bu nəticələrini xalq ədəbiyyatı nümunələrini tədqiq edərək meydana gətirmişdi. Xəlil bundan başqa "Kitabül-eyn" namilə bir də lüğət kitabı meydana gətirdi. Bundan sonra yenə eyni yolda fəaliyyətdə bulunan alimlər tərəfindən başqa bir məktəb (kufiyyun) qrupu meydana gətirildi. Bunlar əl birliklə çalışaraq və bir-birləri ilə çox dəfələr atəşli münaqişələr və davalara girişərək, ərəb ədəbiyyatı və lisaniyyatının zəruri əsaslarını vazeh etdilər. Bunların fəaliyyəti nəticəsində əsrlərcə öz təsirini qeyb etməyən ərəb nəhvi və məani – semantiki elmlərinin qanunları əldə edildi. Bunlar elmi fəaliyyətlərində bu üç mənbədən faydalanırlardı: 1) islamdan əvvəlki şerin dili, 2) Qur'anın dili, 3) özlərinə müasir olan bədəvi ərəblərin və yaxud oxumaq-yazmaq bilən şair və ədiblərin dili.⁶³

Miladi onuncu əsrdə artıq son zamanlara qədər əsas etibarilə islam məmləkətlərində öz sima və mahiyyətini qeyb etməyən fəhəhət, bələğət və bəyan... kibi ədəbi bəhslərin təməli qurulur. 889 miladi sənə-sində ölən İbn Qüteybə bu saydığımız elmlərin əsaslarını qurur.⁶⁴

Artıq bu zamanlarda, yəni onuncu əsrlərdə türk-tatar xalqları islami nüfuz altına düşüb, öz ədəbi və elmi fəaliyyətləri ilə bu aləmdə görünməyə başlayırlar.

Türk ədəbiyyatı materiallarının toplanması və işlənməsi, bununla bərabər, yalnız islamiyyətlə başlamış, – demək xəta olur. Bu xüsusda məşhur türkoloqlardan vəfat etmiş Yojef Turi Çin mənbələrinə

⁶² Tarixi-ədəbiyyati-ərəbiyyə. I cild, səh. 248. (Məhəmməd Fəhmi, İstanbul, 1919).

⁶³ История арабов и арабской литературы. А.Крымский, 1911, часть 1, стр. 72.

⁶⁴ Yenə orada, səh. 73. Bu məsələlər haqqında müfəssəl məlumat bu əsərlərdə olduğu kibi, müəllimin "Türk-tatar lisaniyyatına mədxol" əsərinin 120-141 səhifələrində mövcuddur.

⁶¹ История арабов и арабской литературы. А.Крымский, 1911, часть 1, стр. 70.

dayanaraq, bu fikirləri yazır: "Elə düşünürəm ki, türklərdə yazının istemali və ədəbiyyatın müxtəlif şöbələrə ayrılıb işlənməsi nisbətən yaxınlarda inkişaf etmiş bir şey deyil. Bəlkə, ən əski zamanlara qədər irca edilə biləcək bir mənşəni haiz ola biləcəyi kafi dərəcədə məlum bir keyfiyyətdir. Həmin bu ən əski əsərlərə gəlincə, tamamilə etimada şayan tarixi mənbələrə müstənidən bilirəm ki, böyük bir qövmi və lisanə zümrənin münfərid şöbəsi olan uyğur qövmü ki, öncədən Tyan-şan dağlarının şimal və şimal-şərqi cəhətlərində, sonradan cənub tərəflərində məskən etmişdir, daha miladi-İsadan iki əsr əvvəl yazını bilir və işlədir, miladdan sonra beşinci əsrdə zəngin, parlaq bir ədəbiyyata malik bulunurdu".⁶⁵

Onuncu miladi əsrdə çinli bir səyyah, Van Yanqte uyğur elində bir çox kütübxanalar gördüyünü söyləyir. Eyni surətlə Çin, əcəm və türk tarixləri əskidən bəri türklərin öz vəqayenamələrini təqribən miladdan min il əvvəlindən başlayaraq yazdıqlarını söyləyir.⁶⁶ Lakin bunlara aid əlimizdə heç bir vəsiqə, heç bir əsər yoxdur. Orxon kitabələri, "Kutadqu bilik", "Divanü-lügətit-türk" kibi əsərlərin qiyməti bu səbəbdən daha çox artar.

Orxon kitabələri ibtidai bir dil deyil, bəlkə, artıq bütün ədəbi ənənələri, üslubi şəkilləri ilə işlənmiş bir dildir.⁶⁷ "Kutadqu bilik"ə gələcək olarsa, bunun da islami tərzdə yazılmış birinci əsər olduğunu zənn etmək gücdür. "Kutadqu bilik"dəki üslubi tərkiblərin və şəkillərin on yeddinci əsrə qədər bir çox əsərlərdə, məsələn, Kırım xanlarının on yeddinci əsrə aid bəzi yarlıqlarında⁶⁸ təkrar edildiyini görürük.⁶⁹

Bütün bu əsərlər yalnız ədəbi mahiyyətdə olub, ədəbiyyat tarixinə təməl təşkil edə biləcək kibi əsər yalnız Mahmud Kaşqarının "Divanü-lügətit-türk"üdür. Bu əsər yalnız lüğət və sərf kitabından ibarət olmayıb, məlum olduğu üzrə, bir çox xalq ədəbiyyatı nümunələrini

⁶⁵ On dördüncü əsr sonlarına qədər türk dili yadigarları. Yojef Turi. Milli tətəbbülər məcmuəsi, cild 2, sayı 4, səhifə 84.

⁶⁶ Yenə orada.

⁶⁷ M. Köprülüzadənin "Türk ədəbiyyatı tarixi", I kitab.

⁶⁸ Xan və ya xaqanlar tərəfindən verilən yazılı əmr və qanun.

⁶⁹ Bu xüsusda V. Velyaminov-Zernov tərəfindən "Kırım yurta və ol tərəflərgə dair bulğan yarlıqlar və xətlər" ("Материалы для крымского ханства") namılı 1864-cü ildə Peterburqda nəşr olunan yarlıqlar məcmuəsinin 9-cu səhifəsində bulunub: "Allah və xoday izəd və iqəd və oğan tanrı təala..." kibi sözlərlə başlayan yarlıqlar "Kutadqu bilik" in məlum müqəddiməsi ilə müqayisə etməli. Azərbaycanın əski dəərböylüyə aid vəsiqələrində də bu kibi nöqtələrə təsadüf olunur.

də ehtiva etməkdədir.⁷⁰ Kaşqarlı Mahmud heç bir bəlli-başlı qayda və nəzəriyyə ortaya sürməməklə bərabər, əsəri ilə bu xüsusda yapılacak tədqiqlər üçün öz zamanına görə mükəmməl bir nümunə ortaya qoymuşdur.

Mahmud Kaşqaridən sonra həqiqətən bir çox alimlər onun açdığı yoldan yarımış və "Divanü-lügətit-türk"ə bənzər bir çox əsərlər meydana gətirmişlərdir.⁷¹

Ədəbiyyat tədqiqi də islamdan sonra ərəblərin və onların da təqlid etdiyi qrek nümunələrinə uyaraq meydana gəlmişdir. Son əsrlərə qədər ədəbiyyat tarixinə başlanğıc kibi ala biləcəyimiz əsərlər iki mahiyyətdədir. Divanlar və ya şairlərin məcmuəi-asarı, sonra onların tərcümeyi-halları – təzkirəi-şüəralar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz qürüni-vüstada Avropada gördüyümüz bibliografi və bioqrafı dairəsinə girən əsərlərdən bunların fərqləri yoxdur. Lap orada olduğu kibi, Şərqdə də bu əsərlər tənqid və təhlil fikrindən çox-çox uzaq olan adamlar tərəfindən yüzlərcə dəfə kopya edilmiş və bu surətlə əsərlərin əslləri tanılmaq hala gəlmişdir. Məsələn, Əhməd Yəsəvinin "Divani-hikmət"i, Füzulinin əsli divanı əlimizdə bulunmamasının başlıca səbəbi həmin bu kopyaçılardır. Tərcümeyi-hallara gəlincə, bunlara dayanaraq, heç bir şair, heç bir dövr haqqında doğru və qəti məlumat almaq və fikir edinmək imkan xaricindədir.⁷² Deməli, on doqquzuncu əsrin sonlarına qədər davam edən qürüni-vüstamızın ədəbiyyat tarixçiliyi əsas etibarilə bu mərkəzdə idi. Bu divan və təzkirələrə bir də ərəb fəsahe və bələğət qaydalarının tərcüməsindən başqa bir şey olmayan nəzəriyyəti-ədəbiyyə kitabları da əlavə olunacaq olursa, ədəbiyyat tarixi sayəsində Avropa qürüni-vüstasından bizimkinin nə dərəcəyə qədər ayrılı biləcəyi özlüyündən anlaşılar. Onların bibliografisinə qarşılıq bizdə divan, ritorika və poetikasına qarşılıq fəsahe və bələğət risalələri, nəhayət, bioqrafiyə qarşılıq da təzkirələr bulunur. Ümumilik yalnız burasındamı? Daha iləriyə gedərək, ədəbiyyat və

⁷⁰ "Divanü-lügətit-türk" haqqında Nəcip Asim "Əski savlar" ("Ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsi"), Martin Hartmanın milli tətəbbülərdə tərcümə edilmiş məqaləsi, professor Jüzenin "Azərbaycan şərq fakültəsi məcmuəsi"ndəki məqalələri (birincisi "Milli tətəbbülər" in 4-cü sayında, ikincisi "Şərqiyyat məcmuəsi"nin I və II qisimlərində).

⁷¹ Bu xüsusda mühərririn "Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu" əsərinin birinci qismində kafi dərəcədə izahat verilmişdir ("Türk sərfinin tarixçəsi" böhsinə baxınız).

⁷² Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər. "Xəco Əhməd Yəsəvinin əsəri" böhsinə müraciət ediniz.

ədəbiyyat tarixi meydanlarında son zamanlara qədər hökm sürən prinsiplərin, nəhayət, Avropa qüruni-vüstasının da mənbəyi olan İsgəndəriyyə məktəbindən nümunə və ilham aldığını buna əlavə edə bilərik ki, bu surətlə hər iki məmləkətdə, Avropa və Yaxın Şərqdə ədəbi həyatın ümumiliyi tamamilə anlaşılar.

Gərək Qərbdə, gərəkse Şərqdə hökm sürən sxolastik şəkildəki ədəbiyyat tarixçiliyindən çıxaraq, yeni elmi təməllər üzərinə qurulan bir elmi sahənin meydana gəlməsinə, yuxarıda gördüyümüz kibi, Beykin, Dekart, Viko kibi alimlər xidmət etmiş isə, daha sonra gələn alimlər bu təməlləri daha dərin və daha geniş bir surətdə inkişaf etdirmişlər və eyni prinsipləri doğrudan-doğruya ədəbiyyat tarixini meydana gətirmək yolunda tətbiq etmişlərdir.

On altıncıdan on səkkizinci əsrlərə qədər davam edən fransız klassisizm dövrü ədəbiyyat tarixi xüsusunda özünəməxsus ayrı bir dövr təşkil edir. Bu dövrdə insaniyyət və ümumiyyət fikirləri hakim bulur. Bu da öz sırasında əski qrek və Roma nümunələrinin əsasları ilə bağlanır. Klassisizmin ümumiyyətlə nə demək olduğu haqqında yuxarıda ("Şəkil və mündəricə" bəhsində) kafi dərəcədə məlumat verdiyimizdən burada daha ziyadə təfsirə ehtiyac görmürük.

On səkkizinci əsrin sonlarında və on doqquzuncunun başlarında zühur edən romantizm bütün bu vaxta qədər gələn ədəbiyyatla əlaqəsini kəsməyə çalışaraq, ədəbi həyatda bir çox yeniliklər törədir. Ancaq romantizm dövründə şair və sənətkar öz şəxsiyyətini bir təqim quru və mücərrəd qaydaların hökmü altından qurtarır və sərbəst yaradıcılıq imkanını qazanır. Digər tərəfdən, klassisizm dövrünün ümumi yerinə, məhəlli, insanisi yerinə, milli şüarları qaim olur. Tarixçilər on səkkizinci əsrin ikinci yarısında öz xalqlarına aid ədəbi əsərləri, abidələri araşdıraraq, qüruni-vüstaya və bu dövrün ədəbiyyatına müraciət edirlər.

Bu dəyişmə ədəbiyyatda iki dürlü təsir buraxır: 1) Elmi və ədəbi tənqidi maziyə görə daha sərbəst, daha geniş qayda və prinsipləri təsbit olunmuşdu. Bu xüsusda Vingelman və yuxarıda adı keçən Lessinq kibi adamların böyük yardımları oldu. 2) Ümumi və insani şüarlardan ayrılaraq, ayrı xalqların, millətlərin ruhunu araşdırmağa başlayırlar. Bu zamanın alimlərindən Herder (**Herder**) ədəbiyyatı bu surətlə tərif edir: "Ədəbiyyat bir dildə yazılmış bütün əsərlərin heyəti-məcmuəsi, yekunu deyil, bəlkə, bir xalqın "xüsusi ruhunu" göstərən əsərlərdir".

Odur ki, Herder bu ruhu arayaraq, xalq ədəbiyyatına müraciət etmişdir. Bunun üçün alman xalq ədəbiyyatı parçalarını toplamış və bunları başqa xalqların ədəbiyyatı ilə də müqayisəyə çalışmışdır. Onun "Şərqlərdə xalqların səsi" ("**Stimmen der völker in Liedern**") ünvanı ilə yazdığı əsəri xalq ədəbiyyatı parçalarının Qərbdə birinci məcmuəsidir.

Qrimm (**Гримм**) qardaşları Herderin işini davam etdirdilər, burada "xalqların ruhu"nu aradırlar. Nəhayət, klassisizm dövründəki alimlərin düşündüyü kibi, seçmə, güzidə xalqların bulunmadığını iddia etdilər. Halbuki klassiklər qrek və Roma xalqlarını böylə güzidə xalqlardan sayırlardı. Hər xalq eyni dərəcədə mədəniyyətə istedadlıdır. Çünki hər yerdə mənəvi və tarixi qanunlar birdir. Bunun üçün Qrimm qardaşları iddia edirlərdi ki, bir-birinə bənzəyən şərtlər içində bir-birinə müşabəh əsərlər doğur. Bir çox yerlərdə, bir təqim xalqlarda bir-birinə bənzəyən əqidə və ənənələrin bulunması bununla izah oluna bilər.

Qrimmlər klassiklərin tanımadığı bir çox əsərləri təkrar ədəbiyyata idxal etdilər. Məsələn, klassiklər [...] xalq ədəbiyyatını, hətta kəlisə ədəbiyyatını da tanıyırlardı. Roman şəklində yazılan əsərlər, onlarca, ədəbi deyildi. Çünki Aristot və Horas özlərinin "Poetika"larında belə bir növü-ədəbini zikr etməmişdilər. Onlar bu iki və maraqlı ədəbi növü (**жанр**) filoloji üsulu ilə tədqiq edərək, bir təqim qiymətli nəticələr meydana qoydular.

Bütün bu müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, romantik ədəbiyyatçılar subyektivizmdən, şəxsi və hissi hökmlərdən və öz əski alman ədəbiyyatlarını xəyallarında qiymətcə və mahiyyətcə böyütməkdən ötəyə keçəmədilər. Zamanımızın ədəbiyyat tarixçilərinə bənzəyən ilk filoloq Vaxler (**Ваклер**) olub, 1804-cü ildə "Tarixi-ədəbiyyat rəhbəri" ad ilə buraxdığı kitabda ədəbiyyatı mədəniyyətin və ədəbiyyat tarixini mədəniyyət tarixinin bir parçası hesab edir.⁷³ Ədəbiyyat tarixi, Vaxlerin fikrincə, insanın fikri həyatındakı mənşə və inkişaf üçün doğru və qəti məlumat ərz edir.

Fridrix Şlögel isə "ədəbiyyat" sözü altında insanın həyatını mövzu olaraq alan əsərləri qəsd edir.

⁷³ Bu fikir yuxarıdakı bəhslərimizdə ismi keçən "Yeni Osmanlı ədəbiyyatı" kibi əsərlər vasitəsilə bizim ədəbiyyat tarixinə aid kitablarımıza da girmişdir. Məsələn, bu əsərin müqəddiməsində "tarixi-ədəbiyyat tarixi-mədəniyyətin bir parçasıdır" deyilir və bunun isbatına bütün bir böhs toxsis olunur. Hətta daha çox iləri gedərək, eyni müərrir: "Tarixi-ədəbiyyat tarixi-tökümüli-boşor, tarixi-mədəniyyət deməkdir", - deyir.

Hervinus (**Гервинус**) adlı alim "ədəbiyyat" altında yalnız şəri (**поэзия**) anlayır. Bununla bərabər, ədəbiyyat tarixçisi estetik-bədii üsuldən vaz keçərək, şəri tarixi üsulla tədqiq və təhlil etmək istəyir. Karyer ədəbiyyat tarixini "fikirlər tarixi" adlandırır. Qetner ingilis, fransız və alman ədəbiyyatları üçün yazdığı tarixdə deyir ki, "on səkkizinci əsrə qədər ədəbiyyat tarixi kitablar tarixi idi, sonra elmi və bədii fikir və şəkillərin tarixi oldu".

Ədəbiyyat və şeir qanunlarını tədqiq yolunda bilxassə fransızlar çalışdılar. Madam Destal, [...] Vilmen, Kizu, Kuzen, Hippolit Ten, Bruntyer bütün fransız alim və ədibləridir. Madam Destal, "Almaniya haqqında" adilə məşhur olan əsərində ədəbi əsərin təxəllüs və tənəvvüsündə irqin (**race**) təsirini görür.

Kuzen "Fəlsəfə tarixinə mədxəl" namındakı əsərində təbii-coğrafi mühiti ədəbi hadisələri yaratmaqda birinci amil olaraq alır.

Sent Bev adlı fransız filosofu öz ədəbi tədqiqlərində anatomi, fizioloji və psixoloji elmlərindən də yardım almağa çalışır. Bundan başqa, Sent Bev ədəbiyyat tarixini "zəhinlərin təbii tarixi" adlandırır ki, bu surətlə ədəbiyyatı təbiət ilə yaxınlaşdırmış olur. Necə ki, Maks Müller də bir az sonra lisaniyyatı yenə təbiət ilə yaxınlaşdırdı.

Hippolit Tenin adilə bağlı olan tədqiqat ədəbiyyat tarixinin inkişaf yolunda son dərəcə maraqlı bir mənzil, mərhələ təşkil edir. Hippolit Ten təbiyyat elmlərinin bütün istilah və üsullarını ədəbiyyat tarixi üçün iqtibas və qəbul edir. Tenin "yalnız bir əsər vasitəsilə müəllifi tanıya biləcəyini, kiçik bir qırıntısı vasitəsilə bütün bir mədəniyyət sistemini təkrar canlandırma biləcəyini" iddia etməsi ona müasir olan təbiyyatçıların "bir kəmik vasitəsilə bütün skeleti və aid olan heyvanın təbiətini meydana çıxara biləcəklərini" iddia etmələrini xatırladır. Ten əsasi fikirlərindən birisi olaraq, bu qaydanı iləri sürür: "Əgər qabığı, yumurta qabığını heyvanı tanıya bilmək üçün tədqiq edirlərsə, əsəri də insanı tanıya bilmək üçün öyrənməlidir".

Tencə, ədəbiyyat tarixi nəbatat kibi bir elmdir. Ten romantiklərdən hadisəni öyrənmək üçün onun xarakteristik cizgisini almaq yolunu iqtibas etdi. Ten özündən əvvəlki ədəbiyyat tarixi tədqiqlərini xülasə etdikdən sonra daha iləri gedir və qarşılıqlı rabitə qanunlarını öyrənməyə çalışır. Bu qanunlar da şairin irq, mühit və zaman ilə olan əlaqəsidir. Həmin bu surətlə nəticə; Tencə, ədəbi əsər təsadüf əsəri deyil, bəlkə, səciyyə-xarakterlərin inikası, müəyyən zamanda zəhinlərin

bulunduğu vəziyyətin dəlilidir.⁷⁴ Eyni fikirlərə Almaniya da Hervinus gəlmişdir. Lakin bu fikirlər onlarda elmi bir üsul, əməli bir təqim tövsiyələrdən başqa bir şey təmsil etmədiyi halda, fransızlarda bu fikirlər qanun əhəmiyyətini qazanmışdır. Fransız alimləri bundan başqa, öz nəzəriyyatçılıqları, nəzəriyyata meyilləri ilə şəkil və şəkli cəhətlərin tədqiqinə daha ziyadə verilmişlərdir.

Romantizm dövrünə qədər ədəbiyyat tarixçiləri guya mündəriçəyə görə şəklən çox yavaş, çox az dəyişdiyi fikrində idilər. Birinci ədəbiyyat nəzəriyyələri, "Poetika" əsərini meydana gətirən Aristotdan bu zamana qədər yazılan və bu yoldakı əsərlər bir-birinə bənzəyirdi. Lakin romantizm dövrü bu xüsusda böyük dəyişmələr meydana gətirdi. Bu dövrdə çox gözəl anlaşıldı ki, dəyişən yalnız mündəriçə deyil, bəlkə, eyni zamanda həm də şəkildir. Yalnız bu dövrə qədər alimlər yeni şəkilləri hesaba almaq istəmirlərdir.

Fransız akademiki F.Bruntyer "Ədəbiyyat tarixləri növlərinin təkamülü" adı ilə 1890-cı illərdə yazdığı əsərində çox maraqlı bir nəzəriyyə iləri sürdü. O, Bruntyer ədəbiyyatın başlıca şəkli tərəfindən tədqiqini təklif edirdi. Bu zat ədəbiyyat tarixini doğrudan-doğruya təbiət tarixi, təbiət ilə müvazi olaraq qurmaq fikrində bulundu. Onun fikrincə, Darvin ilə Hegelin nəzəriyyələrini doğrudan-doğruya ədəbiyyata tətbiq etmək mümkündür. Təbii növlərin, yaxud cinslərin təkamülü ilə ədəbi növlərin təkamülü eyni şeydir. Binaən əleyh ədəbiyyatdakı lirika, epika, faciə, komedi, kritika, publisistika... kibi növlər Darvinin heyvanlar və otlar içində tapdığı növlər kibi, öz xüsusi həyatı ilə yaşayan üzviyyətlərdir (**организм**). Bu nəzəriyyəsinə dayanaraq, Bruntyer yeni bir "Poetika" meydana gətirmək istəmişdir. Burada o, ədəbi növlərin təxəllüsə (diferensiasiyaya) uğradığını, yəni əski qeyrimüəyyən şəkildə sinkretizm halından çıxıb ayrıldığını, eyni növlərin zaman ilə kökləşməyə müvəffəq olmadığını və nəhayət, şəkillərin intiqalını (transfarmasiyon), bir haldan digər hala keçdiyini göstərməyə çalışmışdır.

Bruntyer şəkillərin dəyişdiricilərini ayrıca tədqiq edir. Nəzəriyyəsinin bu qismində, doğrusu söylənəcək olursa, Bruntyer əski Ten fikirlərinə yeni təsnif və yeni adlar verməkdən o yana keçməmişdir.

⁷⁴ Ten daima sosiolojiya əsaslar[ın]a dayanan, ictimai, tarixi, mühiti qəbul edən və bunların hamısından idealistcəsinə bir notica çıxaran eklektikdir. Bu xüsusda Plexanovun əsərində tənqid mülahizələri vardır.

Zamanımızda, bir çox tali dərəcədəki nəzəriyyə və bu nəzəriyyələrin doğurduğu qısa dövrləri kənarda buraxacaq olursaq, iki mühüm cərəyan ilə qarşılaşırıq ki, əvvəlki və iləridəki bəhslərimizdə oxucuya bu cərəyanlar haqqında müxtəlif münasibətlərlə bir çox məlumat daha ərz olunmuş olduğunu və olunacağını qeyd etməklə bərabər, tamamlıq xatiri üçün burada bir-iki söz söyləməkdən keçə bilmərik.

Bu cərəyanlardan birincisinin adı şəkildəlik – formalizm olub, gərək Avropa və gərəkse Rusiyada bəhsləri çox-çoxdur. Bunlar içində saf şəkildəlik tərəfdarlarından birisi, bəlkə, birincisi, şübhəsiz, Adolf Qildebranddır. Bu zətin “Təsviri sənətdə şəkil məsələsi”⁷⁵ adındakı əsərində şəkli və şəkildəliyin əsas prinsipləri ortaya qoyulmuşdur. Qildebrandın fikrincə, bədii əsərdə bütün diqqət əsərin çatısına, tərkibinə (**архитектоника**) verilməlidir. Burada əsərin şəkli skeletindən başqa, qalan parçaların əhəmiyyəti yoxdur.⁷⁶ Bu cərəyanın başlıca müəssisləri Rusiyada Jirmunski (**Жирмунский**)⁷⁷ və Şklovski (**Шкловский**)⁷⁸ kimi zatlardır. Bunlar ədəbi əsərin şəkil və mündəricə olaraq alınmasına qarşı və onun material və ədə (**материал и прием**) olaraq alınıb tədqiq edilməsini təklif edirlər. Onlarca, şeir və ədəbiyyatın materialı, zənn etdikləri kimi, təsəvvür, həyəcan kimi şeylər deyil, bəlkə, yalnız sözdür. Bunun üçün poetika–şeir nəzəriyyəsinin əsasını lisanıyyat təşkil etməlidir. Ancaq lisanıyyat bizə sözün tabe olduğu qanunları və onun əsas mahiyyətini göstərə bilər. Bu surətlə bütün poetika söz və söz tərkibi və şəkil qanunlarından ibarətdir.⁷⁹

İkinci cərəyana gələcək olursaq, bu da bir çox tali və üsul etibarilə müxtəlif budaqlara malik olmaqla bərabər, əsas etibarilə ictimai cərəyan (**социологизм**) adlandırılabilir. Yuxarıdakı bəhslərimizdə (ədəbiyyatın mənşəyi, şəkil və mündəricə...) gördüyümüz kimi, bu cərəyanın əsası ədəbi əsərin ictimai – ictimai bir məhsul və hadisə olmasından nəşət edir. Şəkilçilərin əsas fikrinə qarşı ictimai cərəyan tərəfdarları həmin bu nöqtəyi-nəzəri iləri sürərlər. Bununla bərabər, ictimai cərəyan tərəfdarları, ədəbi əsərlərdə şəkil məsələsinin əhəmiyyətini

⁷⁵ Адольф Гильдебранд. Проблема формы в изобразительном искусстве (перевод И.Б.Розенфельда, 1914 г.).

⁷⁶ Yəne orada, 4–5.

⁷⁷ В.М.Жирмунский.

⁷⁸ В.Шкловский. Теория прозы. Ленинград-Москва, 1925 г.

⁷⁹ А.В.Багрий. Формальный метод в литературе. Владикавказ, 1925 г. Bu məsələ haqqında tərkibi və cəmiyyəti materialı bu əsərdə bulmağa qabildir.

inkar etməz, yalnız şəklə və onun dürlü növlərinə tamamilə ayrı nöqtəyi-nəzərdən yanaşır və başqa təfsirlər verir.⁸⁰

Bu fikrə görə, əsəri, sənətin hər hansı sahəsində meydana gəlmiş olursa-olsun, şəkil və mündəricə kibi, yaxud material və ədə kibi iki qismə ayırmaq qabil deyildir. Ədəbi əsər ictimai həyat hadisələrinin bir parçası, bütün parçaları ilə üzvi surətdə, bir-birindən ayrılmayacaq şəkildə birləşmiş olmaq dolayısıyla onu bir yerə, tərkibi bir surətdə alıb tədqiq etməli və burada ictimai amilləri və təsirləri heç bir zaman gözədən uzaqlaşdırmamalıdır. Bu yolda rus alimlərindən P.N.Sakulin bu xüsusdakı iki əsərlə mühüm bir addım atmışdır. Şpenqlerin (**Шпенглер**) “Avropanın qurubunu” (“**Закат Европы**”) adındakı əsərində tarix üçün təklif etdiyi tərkibi üsulu Sakulin ədəbiyyata tətbiq etmək fikrindədir və bu xüsusdakı fikirləri çox artıq diqqətə layiqdir.⁸¹ Digər tərəfdən, ədəbiyyat tədqiqlərinin tərkibi quruluşu (**синтетическое построение**) yanında və onun üzərində ədəbiyyat tarixçisi” ictimai üsulunu (**социологический метод**) da işlətməlidir.⁸² Tərkibi üsulla ədəbiyyat tarixçisi əsəri ətraflı surətdə tədqiq edə bildiyi, təbir cəizsə, əsərin üzviyyətini anlamaq bildiyi kimi, ictimai üsulla bu əsəri meydana gətirən ictimai amilləri qavraya bilər. Sakulin mühərririn zühuruna təqdim edən amillərin sıra ilə sxemini belə göstərməkdədir:

İqtisadi-ictimai mühit + mədəni mühit + ədəbi mühit + ədəbi məktəb = mühərrir.

Əsər də bu faktorların təsiri altında meydana gəlir:

*İqtisadi-ictimai mühit + mədəni mühit + ədəbi mühit + ədəbi məktəb + mühərrir = əsər.*⁸³

Bu surətlə tədqiqdə də bu nöqtələrdən hərəkət istəməlidir. Hər halda əsrimizdə hələ bir çox münaqişələr atəşli bir surətdə davam etməklə bərabər, ədəbi əsərə ictimai bir hadisə olaraq baxmanı və o yolda tədqiqdə bulunmanı əsas etibarilə qəbul etmişdir.

Bununla bərabər, ədəbiyyatın özünəməxsus bir təqvim iş üsulları vardır ki, bunları bilmədən ədəbi əsərlərin nə məktəbdə və nə də başqa laboratoriyalarda tədqiq və tədrisi qabil olamaz.

⁸⁰ Əvvəlki bəhslərimizdəki Marks, Plehanov, Merinq kimi alimlərin əsərlərinə baxınız.

⁸¹ Синтетическое построение литературы. П.Н.Сакулин. Москва, 1925.

⁸² Социологический метод в литературоведении. П.Н.Сакулин. Москва, 1925.

⁸³ Yəne orada, səh. 148.

ƏDƏBİYYAT TARİXİ ÜSULLARI

*Üsul nədir? Müxtəlif ədəbiyyat tarixçiləri tərəfindən
iləri sürülən üsullar. İctimai üsul*

Yaxında bundan əvvəlki bəhsimizdə gördük ki, zamanımıza qədər ədəbiyyatın tədqiqi işində alimlər bir-birindən çox uzaq, hər halda çox fərqli və hətta bir-birinə zidd bir təqim yollar tapmışlar, bir çoxları isə yalnız öz zövqü və əqli-səlimi ilə ədəbiyyat tarixinə aid əsərlər yazmağa, meydana gətirməyə çalışmışlardır.

Əcəba, tədqiq olunacaq material və mövzu ilə əşina olmadan üsul məsələsinə keçə bilərikmi? Hətta ədəbiyyatın geniş, ucsuz-bucaqsız sahələrini bir üsul içərisinə almaq qabil ola bilərikmi?

Akademik Perets, çox doğru olaraq burada ehtiyat tövsiyə edir. Perets deyir ki, "yalnız bir çox üsulların diqqətlə gözdən keçirilməsindən və qarşımızda işlənmək üçün duran materialın mahiyyəti məlum olduğundan sonra biz ancaq məlumumuz olan üsullardan bu və ya o birinin yaxud bir neçəsinin işimizə yarayıb-yaramayacağı haqqında hökm verə bilərik".⁸⁴ Professor P.N.Sakulin də eyni fikirdə bulunur: "Əvvəldən üsul öyrənmək, təyin etmək olmaz. Üsul özbaşına nə yaxşı, nə pisdır. Bütün məsələ üsulun nəyə, hansı mövzuya tətbiq olunacağındadır. Hər tədqiq mövzusu əsas etibarilə öz üsulunu tələb edir. Yaxşı ola bilmək üçün üsul tədqiq olunacaq materialın sinif və mahiyyətinə uyğun olmalıdır".⁸⁵

Demək olur ki, ədəbiyyat və yaxud ədəbiyyat tarixi sahəsində qarşımıza çıxan və yaxud çıxması mümkün olan mövzu və materialları və bu materialların tədqiqə möhtac cəhətlərini gözdən keçirmədikcə, bir sözlə, ədəbiyyat tarixi məsələlərini bilmədikcə üsul haqqında düşünmək mümkün deyildir. Həmin bunun üçündür ki, professor Sakulinin üsul haqqında verdiyi bu tərif doğrudur: "Qarşımıza çıxan hər məsələni ayırı-ayrı, ən gözəl surətdə cızıl bilən çalışma yolları eyni zamanda bu elm sahəsində tətbiq olunacaq üsuldan ibarət olmuş olur. Yaxud başqa dürlü deyəcək olursaq, üsul tədqiq olunacaq mövzunun xarakteri və mahiyyətindən nəşət edən çalışma yollarının heyəti-məcmuəsidir".⁸⁶

⁸⁴ Акад. Л.Н.Перетц. Методология истор. русской литературы, стр. 29.

⁸⁵ П.Н.Сакулин. Социологический метод в литературоведении, стр. 25.

⁸⁶ Yenə orada, səh.25-26.

Yeni bir üsulun meydana çıxması tədqiq sahəsində imdiyə qədər nəzəri-diqqəti cəlb etməyən yeni bir cəhətin, yeni bir məsələnin ortaya çıxması deməkdir.

Bütün bu sözlərdən ədəbiyyat sahəsində bir plan və bir yol ilə çalışmaq qabil olmadığı anlaşılır. Ədəbiyyat çərçivəsinə girən məsələlərin çoxluğu, genişliyi, çeşidli olması mütəxəssisdən bir çox tədqiq üsullarına əşina olmasını istəyir.

İndiyə qədər üsulların təsnifi ilə məşğul olan alimlər bir çox üsullar göstərmişlərdir. Professor A.M.Yevlaxov "Bədii yaradıcılıq fəlsəfəsinə mədxəl" adlı əsərində ədəbiyyat tarixi üsullarını "qeyri-elmi" və "elmi qeyri-əqli" (научные нерациональные) adla ikiye ayıraraq, səkkiz üsulu tənqid etmişdir. Bunlardan qeyri-elmi siniflərinə girən üsullar: əxlaqi (этич.еск.) və populist üsullar. Elmi qeyri-əqli kateqoriyasına (sırasına) girənlər: filoloji üsul, müqayisəli üsul, tarixi üsul, Tenin üsulu, bədii-ruhi üsul, Ennekenin üsulu, təkamül üsulu, bioqrafi-tərcümeyi-hal üsulu, Sent-Bevin üsulu, Bruntyerin üsulu girir. Yevlaxov bu əsərində, ədəbiyyatın mahiyyət və təbiətindən çıxan doğru və məntiqi üsulların iləridə göstəriləcəyini vəd eləmişdir.⁸⁷

Akademik Perets metodoloji haqqında yazdığı əsərində 11 üsuldan bəhs etməkdədir və bunlar Peretsin təqib etdiyi sıra ilə bu üsullardır: 1) estetik üsul, 2) əxlaqi üsul, 3) publisist üsulu, 4) tarixi-siyasi üsul, 5) tarixi üsul, 6) tarixi-ruhi üsul, 7) mədəni-tarixi üsul, 8) bədii-ruhi üsul, 9) müqayisəli-tarixi üsul, 10) təkamül üsulu, 11) filoloji üsulu.⁸⁸

Bütün bu üsulları akademik Perets bir nöqteyi-nəzərə görə təhlili (аналитический) və tərkibi (синтетический) qisimlərinə ayırmaqdadır. Birinci sinfə aid üsullar, yəni təhlili olanlar ədəbiyyat tarixi üçün material hazırlar. İkinciləri, yəni tərkibi olanlar isə bu toplanmış materialları işləmək, tərtibə salmaq üsullarını göstərir. Bundan başqa, digər bir nöqteyi-nəzərdən bu üsullar obyektiv və subyektiv (başqa dürlü, doqmatik və kritik üsullar) qisimlərinə ayrılır. Yuxarıda sayılan üsullardan bədii, əxlaqi və publisist üsulları subyektiv sinfinə gətirdiyi kibi, qalanları obyektiv sinfinə aiddirlər.

Pavel Merker yeddi üsul göstərir ki, bunlar da filoloji, etnolojik, psixoloji, fəlsəfi, bədii (estetik), ictimai-ədəbi (социально-литературный) üsullardır. Professor V.Sipovski üç əsas üsul meydana qoyur:

⁸⁷ Введение в философию художественного творчества, т. I., Варшава; т. II., Варшава, 1912 г.; т. III., Ростов, 1917 г.

⁸⁸ Очерк методологической истории, стр. 20.

tarixi, təkamülü və müqayisəli üsullar.⁸⁹ Professor Sakulin, yuxarıda söylədiyimiz kibi, əsas etibarilə iki üsul ayırır: tərkibi (**синтетический**), ictimai (**социологический**). Dilimizdə məxəzlərimizi təşkil edən bu əsərlərin heç birisi bulunmadığından, bu xüsusda akademik Peretsin təqib edərək bütün mövcud üsullar haqqında az-çox kafi məlumat verməni zəruri sayırıq. Təbii, əlavə etməni də unutmayalım, ədəbiyyat tarixi sayəsində ortaya çıxan üsullar yalnız bu qədər, yəni Peretsin göstərdiyi kibi on birdən ibarət deyildir. Lakin bir çox ədəbiyyat tarixçilərinin gərək tədqiq və gərəkse tədris işində işlətdikləri üsulların başlıcaları bunlardır:

1) Bədii üsul (estetik metod). Mövcud üsullar içində ən ibtidai və ən əvvəl meydana çıxan bu üsuldur. Bu üsulu təqib edənlər özləri üçün müəyyən gözəllik və bədii ölçüləri alır və bunlara görə əsərləri ya bütünlə, yaxud parçaları qiymətləndirirlər. Təbii, bu gözəllik miqyasları nümunə sayılan ədəbi əsərlərdən çıxarılır. Hər əsrin, məlum olduğu üzrə, özünəməxsus ədəbi və bədii ideali olur. Bir əsrin, daha doğrusu, müəyyən bir sinfin gözəli, ədəbi nizamı, digər sinif tərəfindən qəbul edilməyir. Həmin bunun üçün də bədii üsulla əldə edilən nəticələr hətta bu üsulla çalışanın özü üçün də çox artıq müvəqqəti, keçici bir mahiyyət daşıyır. Türk ədəbiyyatını alacaq olursaq, Orxon dövrünün, uyğurların, cığatay və əski Osmanlı, Azərbaycan, Qazan ədəbi əsrlərinin əsərləri bizə bu gün bədii nöqteyi-nəzərdən heç təsir edməz. Bunun üçündür ki, bu gün daha öz zövqü ilə öz əsrinin bədii ölçüləri ilə maziyə, ədəbiyyatımız tarixinə baxan gənclik "mazidə, keçmişdə bizim ədəbiyyatımız yoxdur", – fikrində bulunur və çox dəfə şifahi və yaxud təhlili surətdə bu hökmünü müdafiəyə də qalxır. Bu fikri yaxşıca almadan tənqid etmək də doğru deyildir. Əlbəttə, baqilərin, nəvailərin, füzulilərin... əsərləri nə şəkil və nə də mündəricə etibarilə əsrimizin türk-tatar oxumuşlarını təmin və tətmim edməz. Yalnız belə həvəskarlarə anlatmalıdır ki, oxucunu hər zaman həyəcana gətirəcək, ona hər zaman xoş gələcək ədəbiyyat heç bir xalqda yoxdur. Bununla bərabər, ədəbiyyat tarixçisi ədəbi əsərin mündəricəsindəki həyəcanı və hissi ünsürləri və bu ünsürlərin öz zamanında oxucuları üzərinə yapdığı təsiri heç bir zaman gözədən qaçıramaz. Bütün məsələ həmin bu həyəcanın, gözəllik fikrinin necə

⁸⁹ Проф. В. Сиповский. Лекции по истории русской литературы. Баку, 1921 г., стр. 117, 132.

dəyişdiyini tapıb çıxarmaqdadır. Mütləq gözəllik olmadığı və bunun qanunlarını tapmaq qabil olamayacağı bədihidir.⁹⁰

2) Əxlaqi üsul. Estetik, bədii üsul gözəli, çirkini araşdırdığı kibi, bu üsulla da tədqiqçilər bir çox zamanlar ədəbi əsərlərdə yaxşını və yanlış, yalan fənanı axtarıb tapmağa çalışmışlardır. Bu da əxlaqi əsasların ədəbiyyata tətbiqi deməkdir. Bu prinsipi Horas və onun İntibah dövründəki müəqibləri ədəbiyyatın əsaslı kriteriyası, miqyası olaraq ortaya atdılar. 19-cu əsrdə Sent Bev bu əxlaqi əsasın müməssili olur. Bizdə, Yaxın Şərqdə ərəblər başda olmaq üzrə son zamanlara qədər, yəni ədəbiyyat tarixçilərimizdə bədii üsul peyda oluncaya qədər əxlaqi baxış və üsul hökm etmişdir. Hətta "ədəbiyyat" sözü özü "ədab" sözündən iştiaq etdirilərək, əxlaqi tələblərə uymayan əsərlər ədəbiyyatdan sayılmamışdır.⁹¹ Bununla bərabər, şairin, yaxud sənətkarın əxlaqi məfkurələrini də tamamilə ehmal etmək, onlara tamamilə laqeyd və yabançı qalmaq doğru deyildir. Hər şairin, hər ədibin əxlaqi baxışında onun şəxsiyyət və mühitindən mənsub olduğu ictimai sinif və hətta ədəbi məktəbdən bir təqim maraqlı ünsürlər vardır. Bundan başqa, əxlaqi məfkurələrin ədəbi əsərlər içindəki təkamülü də ədəbiyyat tarixçisi üçün əxlaqi məfkurələrin, əxlaqi cəhətin ədəbiyyat əsərlərində heç bir zaman əsas olamayacağını və bu nöqteyi-nəzərlərdən əsərlərə yanaşmaq qabil olmayacağını bu gün ədəbiyyat tarixi ilə az-çox aşına olan heç bir adama isbata hacət yoxdur.

3) Publisist üsulu. Bu üsul müəyyən və müasir hər hansı ictimai nöqteyi-nəzərdən ədəbi əsərə yanaşmaq və bu nöqteyi-nəzərlə onun təhlilinə girişməkdir. Hər hansı bir zamanda belə ictimai cərəyanlar və qruppalar bir neçə dənə olacağından ədəbi əsər haqqında veriləcək hökmlər də cürbəcür ola bilər. Publisist gözü ilə əsərə baxan adam bu əsərdəki tarixi və yaxud bədii cəhətləri heç də nəzəri-etibara almaz.

⁹⁰ Искусство и литература в марксистском освещении, 1925. Burada Plexanov və Lunaçarskidən alınmış parçalara baxınız, səh.9-14.

⁹¹ Bu xüsusda "Tarixi-ədəbiyyati-ərəbiyyə" müəllifi bu məlumatı verir: "Ədəb" kəlməsi inqilabati-ictimaiyyənin təsiri altında bir neçə dövr keçmişdir. Birinci dövrdə "dəvət etmək" məna-i-lügəvisində işlənirdi. Bundan alınan "adab" sözü "dügün cəmiyyəti" mənasına gəlirdi. Sədri-islamda "ədab"ın mənası tövsi edilərək əxlaqi-fazilətin məcmusuna itlaq olunmuşdur... İbn Xəldun bu xüsusda belə deyir: "Bu elmin (yəni ədəbin) əvarizini isbat və nəfəz etmək xüsusunda omali-fikrə modar ola biləcək mövzusu yoxdur. Əhli-lisanın ədəbdən qəsd etdikləri şey ədəbin qayə və sonrosidir ki, ərəblərin üslublarına müvafiq surətdə nəzm və nosrə hüsni-ədaya qadir olmaqdan ibarətdir" (səh. 97-99).

Onun üçün bunlar ikinci dərəcədə olan şeylərdir. Osmanlı türklərində Köprülüzadənin son elmi və ciddi əsərlərinə qədər ədəbiyyatda publisist üsulunun çox yer tutduğunu görürük. Təbii, belə hərgünkü ictimai nöqteyi-nəzərlərə qəzetəçi məntiqi ilə yapılacak təhlillərin o qədər böyük əhəmiyyəti yoxdur. Belə təhlillərin özü də ədəbiyyat tarixçisi üçün xarakteristik material olaraq, iləridə ədəbi əsrin anlaşılması üçün xidmət edə bilər.

4) Tarixi-siyasi üsul. Bir xalqın, yaxud bir dövlətin ədəbi hadisə və əsərlərini bir təqim siyasi hadisələrlə bağlamaq üsuludur ki, publisist üsuluna olduqca yaxındır. Ədəbi əsərlərlə siyasi hadisə və şərtlər arasındakı bağlılığı inkar etmək qabil deyildir. Bununla bərabər, ədəbiyyatın yalnız siyasi amillər təsiri altında təkamül və təhəvvül etməyini iddia etmək, əlbəttə, xətdir. Necə ki, professor Krımski⁹² kibi bəzi ciddi alimlər belə yalnız siyasi hadisələri göz önündə tutaraq, türk ədəbiyyatı tarixini tədqiqə qalxışmışlar və ədəbi dövrləri siyasi təkamül və inhitat (aşağı düşmə) dövrlərlə bağlamaq təşəbbüsündə bulunmuşlardır. Belə tədqiqlər birtərəfli və səthi olmaqdan qurtulamazlar.

5) Tarixi üsul. Tarixi üsul, ədəbiyyatda on doqquzuncu əsrin başlarında tətbiq olunmağa başlamışdır. Tarixi üsulun əsası ədəbi əsərlər və hadisələr arasındakı bağlı tapıb çıxarmaq və bu əsərləri doğuş (генетический) cəhətindən izah etməyə çalışmaqdan ibarətdir. Bu nöqteyi-nəzər ədəbi əsəri təhlil etmək, hər halda son dərəcə ciddi bir tədqiq meydana gətirməkdir. Ədəbiyyat tarixçisi hər şeydən əvvəl "tarix" fikrini, məfhumunu əldə etməlidir. Heç bir hadisə özbaşına, birdən-birə meydana çıxmır. Bəlkə, meydana gəlmədən əvvəl bir çox rüşeym dövrləri keçirir. Həmin bu mərhələləri, ədəbi əsərin doğmasında rol oynayan amilləri tapıb çıxarmaq[la] tarixi üsul ədəbiyyatçıya qiymətli materiallar verə bilər. Bununla bərabər, tarixi üsul yeganə və kafi bir üsul saymaq caiz deyildir. Əsərin mazisini, tarixini bilmək o əsəri tanımaq, anlamaq üçün kafi deyildir. Bundan başqa, ədəbi əsərlər vasitəsilə bir xalqın tarixini öyrənməyə qalxışmaq da yanlış bir düşüncədir. On səkkizinci əsrin sonunda Herder, yuxarıda gördüyümüz kibi, ədəbi əsərlərin xalqın vəziyyətini göstərəcəyini zənn edirdi. Eyni fikirlər o vaxtın fransız, ingilis və başqa Avropa xalqlarının ədəbiyyatına və oradan iyirminci əsrin birinci illərində bizim

ədəbiyyatımıza da girmişdir.⁹³ Təbii, bu fikirlər həqiqətə uyğun deyildir. Teofil Qutye deyir ki, "şəir heç bir şey isbat etmədiyi kibi, heç bir şeyi də hekayə etməz". Plexanov da eyni surətlə "sənətkar öz üsullə ifadədə bulunur. Publisist fikirlərini məntiqi dillərlə ifadə etdiyi halda, sənətkar şəkillər (образы) və təsəvvürlərlə ifadə edir",⁹⁴ – fikirlərində bulunur. Binaən əleyh ədəbi əsərlər vasitəsilə, məsələn, orta dərəcəli məktəblərdə hər hansı bir müəssisənin tarixini yazmaq qabil deyildir.

6) Tarixi-ruhi üsul. Bu üsulun bir adı da tərcümeyi-hal – bioqrafi üsuludur. Adından da anlaşıldığı kibi, bu üsulda əsas şair, yaxud sənətkara təsir edən xarici və daxili, ruhi və üzvi amillər və səbəblər araşdırılıb tapmaqdır.

Sent Bev və onun müəqibləri sənətkarın həyatı ilə əsərini bir-birindən ayırmayaraq tədqiq edərkən bu üsulu tətbiq etmişlərdir. Belə tarixçilər ruhi təhlil vasitəsilə mühərririn, ədibin ruhi, daxili həyatını təkrar canlandırmağa və bu daxili həyat yardımı ilə onun əsərini anlamağa çalışırlardı. Eyni zamanda bu üsulun tərəfdarları mühərririn əsərlərindəki qəhrəmanların həyat və əməllərini təhlil edərək şairin ruhuna nüfuz etməyə çalışırlar. Təbii, şairin, yaxud mühərririn yalnız həyatını bilməklə əsərini və ədəbi fəaliyyətini izah etmək qabil olamayacağını bilməyən və bioqrafi üsulunu təqib edən ədəbiyyat tarixçiləri bioqrafinin ən xırda cüzlərinə qədər tədqiq etməyə qoyulurdu. Mühərrirlərin bu surətlə xatirələrini, yövmiyyətlərini (jurnal) başından sonuna qədər tədqiq edərdə. Bu yol ilə toplanacaq materialın şairin ədəbi təsvirinə aid qismi, şübhəsiz, ədəbiyyat tarixçisinə faydalı bir əsas verə bilər. Lakin bu növ materialları çox böyük ehtiyatla işlətməlidir.

7) Mədəni-tarixi üsul. Məşhur fransız ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Hippolit Tenin adı ilə bağlı olan bu üsulun əsası, yuxarıda ədəbiyyatın dövrləri bəhsində gördüyümüz kibi, irq, mühit və an kibi üç ünsürdən ibarətdir. Həmin bu üç ünsür şairin ruhi vəziyyətini təyin edir. Tenin bu üç ünsürlə meydana gətirməyə ümid etdiyi şair və onun zamanına aid portretin bizə ədəbiyyat tarixi üçün az-çox material

⁹³ "Yeni Osmanlı ədəbiyyatı"nın "Asari-ədəbiyyonin zühuru" bəhsinə baxınız. Buradan bu xarakteristik sətirləri götürə bilərik: "Şəri tədqiq və hələti-ruhiyyəi-bəşəriyyəni tədqiq etmək qövmin təkamüləti-mədəniyyəsinə, təhəssüsə və təfəkküratına xüsvə-xüsvə anlamaq" deməkdir (soh. 18).

⁹⁴ Марксистический метод исследования художественных произведений, стр. 40-41.

⁹² Проф. А. Крымский. История Турции и ее литературы. Москва, 1916 г., т. I и II.

verə biləcəyinə şübhə yoxsa da, bir tərəfdən, bu təsəvvürün nə qədər həqiqətə uyğun çıxacağına şübhəli bulunması, digər tərəfdən, ədəbiyyat tarixində bizim üçün ən zəruri nöqtə yalnız şairin ədəbi siması və dövrünün səciyyəsi olmayıb, bəlkə, daha çox ədəbi yaradıcılıq keyfiyyəti və ümumiyyətlə ədəbiyyatın təkamülü olması yalnız bioqrafı üsullə hazırlanan materiallar[ın] yalnız tənqidi və ehtiyatlı surətdə işlətdiyi təqdirdə faydalı olacağını göstərir. Ten, əvvəlcə söylədiyimiz kimi, ədəbiyyat sahəsini təbiyyat elmləri ilə yaxınlaşdırmağa çalışaraq, hər halda obyektiv və ciddi bir üslub meydana gətirmişdir. Bu üsulun bu gün sistem etibarilə yalnız tarixi əhəmiyyəti olmaqla bərabər, ayrı-ayrı nöqtələrində hələ bir çox cəhətlərdən qiymətlidir.

8) Bədii-ruhi üsul. Ennekenin (Эннекен) adına isnad olunan bu üsul əsasən Tenin üsulunun təfsirindən və inkişaf etdirilməsindən başqa bir şey deyildir. Enneken başlıca yenilik olaraq Ten nəzəriyyəsinə şair və oxucu arasındakı münasibəti soxmuşdur. Bu zətin fikrincə, ədəbiyyat tarixi üçün ən mühüm məsələ şairin əsrindəki bədii məfhumların və zövqlərin tədqiqidir. Enneken bu cəhətə aid məsələləri cıza bilmək üçün öz üsulunda üç nöqtə göstərir: 1) bədii əsərin nəyi və necə ifadə etdiyini tapmalı, 2) əsəri meydana gətirən zehniyyətin tapılıb izah edilməsi, 3) şairi oxuyan və şairə bədii zövqündə istiqamət verən oxucu və tənqidçi mühitin mahiyyətini anlamaq.

Ədəbiyyat tarixinin bütün məsələlərini bu üsulun da qavrayamadığı aşkar. Bununla bərabər, Ennekenin qeyd etdiyi nöqtələr heç də əhəmiyyətdən xali deyildir.

9) Müqayisəli-tarixi üsul. Bu üsul daha ziyadə bütün əsr və dövrlərin ədəbi əsərləri təhlil olunduğu zaman işlənir. Bu üsulun on səkkizinci əsrdə peyda olmağa başladığını görürüz. Bu vaxtlarda alimlə şairin bir-biri üzərinə təsir edə bildiklərini fərq etmişdilər. Lakin bu üsul ən ziyadə xalq ədəbiyyatları öyrənilirdiyi zaman lazım oldu və qüvvət, nüfuz qazandı. Bilxassə Şərq və Qərb xalqlarının ədəbiyyatlarını tədqiq yolunda müqayisəli üsul gözəl nəticələr verdi. Denlon (Денлон) (1814), Librext (Либрехт) (1854), Benfey (Бенфей) (1859) kimi adamların əsərlərilə tarixdən əvvəlki zamanlarda belə Şərq ilə Qərb, Şimal ilə Cənub, bir sözlə, bütün dünya xalqları arasında ədəbi münasibət bədii yaradıcılıqda mübadilə olduğu meydana çıxdı.

Ümumiyyətlə, tarixi elmlər müqayisəsiz tədqiqatda bulunamaz. Lisanıyyat və ədəbiyyatın ən üsuli əsaslarından birisi müqayisədir.

Bunun üçün müxtəlif xalqların lisanlarını bir-birlərilə müqayisə edərək lisanın təkamül və inkişafına məxsus qanunları təsbit edən elmə "müqayisəli lisanıyyat" (сравнительное языкознание) təbir olunur. Müxtəlif şairlərin, hətta xalqların ədəbi əsərlərini bir-biri ilə müqayisə edərək müəyyən və elmi nəticələrə gələ bilmək üçün böyük və geniş məlumat, bilxassə bir çox dillərə aşina olmaq lazımdır. Bununla bərabər, yalnız geniş məlumat sahibi olmaq da kifayət etməz. Boş və yanlış nəticələrə varmamaq üçün son dərəcə kəskin tənqiddə sahib bir zehniyyətə malik olmaq da şərtidir. Hər müqayisə bir taqım müşabeh, bir-birinə bənzəyən qisimlər ortaya çıxardığı kimi, bənzəməyən qisimləri də göstərir. Bəzi alimlər (tələsik) əcələ səthi müqayisələr nəticəsində tapdıqları bu müşabeh qisimləri çox dəfə iqtibas (заимствование) məhsulu olaraq təfsir etməkdədirlər. Halbuki iki məmləkətdə, iki ayrı mühitdə bulunan müşabeh və bir-birinin eyni olan amillər, təbii, eyni şəkli və mündəricəvi nəticələri verə bilər. Bundan anlaşılır ki, bu müşabehətlərin mənşəyini və səbəbini anlamaq üçün müqayisə üsulu kifayət etməz. Bir sözlə deyəcək olursaq, ehtiyatlı surətdə və yerində işləndiyi təqdirdə müqayisəli üsul ümumiyyətlə ədəbiyyat tarixi meydana və xüsusilə xalq ədəbiyyatı sahəsində qayət faydalı nəticələr verə bilər. Necə ki, ibtidai mədəniyyət tarixini tədqiq edənlər bu üsulu olduqca müvəffəqiyyətli bir surətdə işlədə bilməkdədirlər. Köprülüzadə Fuad türk ədəbiyyatının və yaxud aşıq tərzinin mənşəyində müqayisə üsulundan olduqca müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir.⁹⁵

10) Təkamül üsulu. Hər şeydə olduğu kimi, ədəbiyyatda da təkamülü inkar etmək qabil deyildir. Türk-tatar ədəbiyyatlarının hər hansı faktını, yaxud əsərini alıb onu əvvəlkiləri və yaxud sonrakıları ilə müqayisə etdiyimiz zaman bu əsərin onlara bənzəmədiyini və bir çox başqa əsərlərdəkinə bənzəyən ünsürlərinin dəyişmiş olduğunu görəcəyiz. Yalnız xarici təsirlə deyil, bəlkə, özündəki inkişaf qüvvətilə hər şey təkamül edir. Ona görə də ədəbi tədqiqlərdə bu təkamülü də göz önündə tutmaq, ədəbi əsərləri bu nöqtəyi-nəzərdən tədqiq etmək lazım gəlir. Bununla bərabər, hər dəyişməni təkamül deyərək almaq qabil deyildir. Şairin, yaxud sənətkarın mühitində hüsula gələn hər hansı bir süqut, iqtisadi böhran, ictimai ibtidailəşmə, mədəni geriləmə hadisəsi şairi yəni-dən geriye, əski və ibtidai şəkildə mövzulara çevirə bilər. Türk-tatar

⁹⁵ Türk ədəbiyyatında aşıq tərzinin mənşə və təkamülü (Milli tətəbbürlər, sayı 1, 1331); Türk ədəbiyyatının mənşəyi (Milli tətəbbürlər, sayı 4, 1331).

xalqlarının bir çoxunda bunu görürük. On beşinci və on altıncı əsrlərdəki özbək ədəbiyyatı ilə on doqquzuncu və on yeddinci ilə qədər olan iyirminci əsrin özbək ədəbiyyatını bir-biri ilə müqayisə etdikdə böyük ədəbi dövrlər yaşamış olan Orta Asiya'nın necə gerilədiyini çox gözəl görürük. Eyni surətlə, Kırım kibi bir çox türk-tatar ölkələri bir zamanlar öz sahələrinə və zamanlarının zehniyyətinə görə çox artıq və inkişaf etmiş ədəbi bir həyata malik olduqları halda, son zamanlara qədər xalq şifahi ədəbiyyatından başqa, bir şeyə malik deyildirlər. Hər iki hadisə həm Kırımda, həm Orta Asiyada iqtisadi və ictimai böhranlarla bağlıdır. Təbii, təkamülü yalnız iləriyə doğru gediş mənasında anlamaq həmin bunun üçün xəta olur. "Təkamül" sözünün və məfhumunun müxtəlif alimlərin ağzında dürlü-dürlü mənalara gəldiyini görürük.

Təkamül nəzəriyyəsi ətrafında iki əsaslı cərəyan meydana gəlmişdir: 1) Mexaniki təkamül cərəyanıdır ki, burada hadisələr səbəblərlə izah olunur və hər hadisənin səbəbləri araşdırılır. 2) Qayəvi təkamüldür ki, burada həyatın müəyyən bir hədəf və məqsədə doğru inkişaf etdiyi fərz olunur. Məşhur fransız filosofu Henri Berqson (**Henri Bergson**) buna bir də daxili və ibtidai meyil nəzəriyyəsini əlavə etmişdir.⁹⁶ Spenser də təkamül nəzəriyyəsini ümumi və mücərrəd sözlərlə izah etməkdədir.

"Təbiyyat elmində təkamül və inqilab"⁹⁷ adlı bir əsər yazmış olan A.Suxov, yaxud "Mədəniyyət və inqiraz – tərəddi" adlı olduqca qiymətli bir əsər meydana gətirmiş olan Münxen Darülfünunu professoru Osvald Bumke⁹⁸ "təkamül" və yaxud tərəddi, inqirazın nədən ibarət olduğunu qəti və açıq surətdə təyin etməmişlərdir. Onlarda təkamül çox dəfə "tərəqqi" məfhumu ilə bir-birinə qarışmaqdadır.

Digər tərəfdən, "təkamül" məfhumu[nu] çox qəti bir surətdə təyin etsə belə, təkamül üsulu doqmatik və istidlali (deduktiv) üsul olmaqdan qurtulamaz. Bundan ədəbiyyat tarixçisinin təkamül məfhumunu və əsasını tamamilə kənara atması lazım gəldiyi anlaşılmaz. Biləks, təkamül cizgisini heç bir tədqiqçi gözədən qaçırmamalıdır. Ədəbiyyat dərslərində də şagirdlərin nəzər-diqqəti daima ədəbi hadisələrin təkamülü cəhətinə cəlb edilməlidir. Lakin bu cəhət yalnız nəticə və yekun yapıldığı zaman düşünülür. İş üsulu olaraq, təkamül üsulu ədəbiyyat

tarixçisinə böyük bir şey verəməz. Yalnız bu üsul dairəsində qalındığı zaman həтта zərər və xəta da törədə bilər.

11) Filoloji üsul. Akademik Perets yuxarıda adıçəkilən əsərində bu üsulu tövsiyə etməkdədir. Bu üsulun əsası, akademik fikiranca, "insanın söz vasitəsilə zühur edən yaradıcılığına aid faktları ətraflı surətdə, ədəbi fikirlər və şəkillərin intiqalını, mənşəyini, doğuş zaman və mövqeyini nəzəri-ətibara alaraq tədqiq etməkdən ibarətdir".⁹⁹ Filoloji üsulu namilə ayrı bir üsul təyin etmək qabil deyildir. Bəlkə, yuxarıda söylədiyimiz və aşağıda bunlara əlavə edəcəyimiz üsullardan yapacağı tərkib sayəsində filoloq öz üsuli-tədqiqini meydana gətirə bilər.¹⁰⁰

12) Təbii üsul. Yuxarıda Ten, Bruntyer... kibi ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin ədəbiyyat ilə təbiət arasında müqayisələr yaptığını və bu elmlərin üsulları ilə ədəbiyyat üsulunu yaxınlaşdırmaq istədiyini görmüşdük. Ten bilxassə nəbatat elminin üsulunu ədəbiyyata tətbiq etmək fikrində idi. Yalnız professor V.Sipovski bu nəzəriyyəni daha ziyadə təfəsil edərək, təbiət üsulunun ədəbiyyata tətbiqi qabil olduğunu iləri sürmüşdür.¹⁰¹ Bu zatın fikrincə, təbiət elmi ilə ədəbiyyat arasındakı münasibət fərqlər və müşabəhətlər cəhətindən bu nöqtələrdə icmal oluna bilər: 1) Şeir həyatı idrak şəkillərinin birisidir. 2) Şeir, yaxud ədəbi yaradıcılıq əməli yaradıcılığa, daha doğrusu, əməli-təbii yaradıcılığa bənzər. 3) Şeir, təbiətdən idrak şəkilləri və təmsil cəhətləri ilə ayrılır. 4) Həyatın həm şəri idrakı, (*поэтическое познание жизни*), həm də təbii-elmi idrakı müvazi surətdə inkişaf edir və onların tarixi müəyyən zamanda bir-birindən ayrılamaz. 5) Şeir vasitəsilə həyatın idrakı və təmsili inkişaf etibarilə həyatın bütün başqa hadisələrinə bənzəyir. 6) Buradan çıxacaq nəticə: bədii və ədəbi əsərlərin taleyini, tarix boyunca nəşad və inkişafını öyrənən elm – ədəbiyyat tarixi ilə təbiət elmi arasında yaxınlıq vardır.¹⁰² Sipovskinin bu fikirləri, özünə bu xüsusda yaptığı məruzədə göstərdiyi kibi, quru bir mühakimə və nəzəriyyədən ibarət olub, daha iləriyə gedərək təbiət üsullarının nə surətlə ədəbiyyata tətbiq edilə biləcəyini göstərəməz.

⁹⁹ Краткий очерк методологии, стр. 51-52.

¹⁰⁰ Bütün buraya qədər saydığımız üsullar əsas etibarilə Peretsin yuxarıda zikr olunmuş əsərindən iqtibas olunmuşdur. Bu üsullar içində, Sipovskinin haqlı olaraq göstərdiyi kibi, bir çoxları müstəqil üsul olmaqdan ziyadə müstəqil üsulların fərqləri, cüziləridir. Perets özü də bunları subyektiv üsullar adlandırmıqdadır.

¹⁰¹ Проф. В.Сиповский. О методах естествознания в литературе и истории литературы. Баку, Известия АГУ, №1.

¹⁰² О методах естествознания в литературе и т.д. Баку, Известия АГУ, №1, стр. 278.

⁹⁶ А.Бергсон. Творческая эволюция, стр.91.

⁹⁷ А.Сухов. Революция и эволюция в естествознании. Одесса, 1922 г., глава II.

⁹⁸ Освальд Бумке. Культура и вырождение. Москва, 1926 г., глава I и V.

13) Şekli üsul (formal metod). Şəkilçilik – formalizm üsulunu burada mübaliğəli və ifratçı şəkildə almağa hacət yox. Şəri səslərin tərkibi, rəssamlığı boyaların qarışdırılmasından ibarət sayan bu safdil və dar cərəyanla elmi sahədə ciddi surətdə hesablaşmayacaqlarına şübhə yoxdur. Lakin şəkil məsələsinin ədəbi və bədii əsərlərdə ön mühüm ünsürlərdən birisi olduğunu heç kimsə inkar etmir. Mənşəyi və inkişaf yolu etibarilə bir-birindən ayrılmayan şəkil və mündəricə tədqiq zamanında, bilxassə təhlili tədqiqlərdə mühəqqəq əvvələn ayrı-ayrı alınmaq icab edər. Heç bir ədəbiyyat tarixçisi, istidlali (deduktiv) olmamaq şərtilə, tərkibi surətdə əsərin tədqiqinə yanaşmaz. Aşağıda görəcəyimiz kibi, tərkibi üsulu təklif edən professor Sakulin də bu cəhəti heç bir dürlü nəzəri-etibardan qaçırmır. Xülasə, şəkli üsul ədəbiyyat tarixçisinin iş üsullarından birisi olaraq zikrə və ədəbiyyat tarixçisi tərəfindən ətraflı və incə bir surətdə tədqiqə hər zaman şayandır.

Formalizm üsulunu heyəti-ümumiyyəsi ilə şiddətli tənqid altına alan L.Trotski bu cəhəti olduqca müfəssəl surətdə qeyd etməkdədir: “Bu qismi və təhlili iş ki, layiq olmadığı halda formalistlər tərəfindən şəri-elmi, yaxud poetika adlandırılır, şübhəsiz, faydalı və lazımlıdır. Şekli üsul şeir sənətinin tərkibi içinə faydalı bir ünsür olaraq girə bilər. Öz təbii və qanuni çərçivələrinə irca edildiyi halda formalizm bədii əsərlərdəki şəklin bədii və ruhi səflərini, cizgilərini göstərməyə yardım edər. Buradan öz növbətində şairin yaxud sənətkarın, yaxud bütün bir şeir və sənət məktəbinin bədii qayə və məfkurəsini anlamağa əmin bir yol açılır”.¹⁰³

Eyni surətlə Azərbaycan Darülfünunu professorlarından A.V.Baqri bu sözləri yazmaqdadır: “Şekli üsul son illərdəki ifratçılıqların ortadan qalxması hər kəs tərəfindən faydalı və qiymətli bir üsul olaraq tanımağa başladı. Lakin dar şəkilçilərin anladığından daha geniş bir mənada oldu”.¹⁰⁴

Şekli üsul lisanıyyat və dil tədrisi sahəsində də özünə hörmətli bir yer qazanmışdır. Peşkovski, Uşakov kibi alimlərin, lisançıların əsərləri, fikirləri bu xüsusda Jirmunski, Şklovski, Yakobson kibi şəkilçi ədəbiyyatçıların əsərlərindən daha bəxtli çıxmışdır. Çünki lisanıyyat sahəsini ədəbiyyat sahəsilə birləşdirmək, hər ikisinin üsullarını tamamilə bir-birinə uydurmaq gücdür, bəlkə, qabil deyildir.

¹⁰³ Литература и революция, стр.120.

¹⁰⁴ Формальный метод в литературе (предисловие).

Rus ədəbiyyatının şəkli xüsusiyyətlərini tədqiq sahəsində olduqca ciddi əsərlər mövcud olduğu halda, türk ədəbiyyatının şəkli tədqiqi keçmişdə ərəb və son zamanlarda fransız əsaslarına uydurulmuş və bu halda da dilimizin şəkli xüsusiyyətlərinə tətbiq edilməmiş ədəbiyyat nəzəriyyələrindən başqa bir şeyə malik deyildir və binaən əleyh ədəbiyyat tarixçisinin, yaxud müəlliminin bu üsul ilə işləməsi, bir tərəfdən, elmi zərurətlərə cavab təşkil etməklə bərabər, digər tərəfdən də, böyük bir boşluğu dolduracaqdır.

14) İctimai üsul (sosioloji metod). İctimai üsulun əsası ədəbi hadisələri ümumiyyətlə ictimai hadisələrdən olaraq almaq və bu nöqtəyindən onların tədqiqinə girişməkdir. İctimai üsul haqqında olduqca müfəssəl bir əsər meydana qoymuş olan P.N.Sakulin bu sözləri söyləyir: “Ədəbiyyat, ümumiyyətlə gözəl sənətlər kibi, ictimai hadisədir. Həmin bu sözlərdə bizim əsasımızın tərfi verilmişdir. Bu sözlər ədəbiyyat sifətilə qarşımıza elə bir məsələ çıxarır ki, bunu ancaq ictimai üsulla həll etmək qabil ola bilər”.¹⁰⁵

Sakulin hər ədəbi əsərdə üç cəhət görür: 1) mühərririn bədii yaradıcılığının məhsulu, 2) tarix boyunca (gərək mühərririn və gərəkse ədəbi əsərin ətrafında) daima təbəddül halında bulunan həyati hadisə, 3) ictimai hadisə.

Təbii, bu cəhətləri bir-birindən ayrı və müstəqil fərz etmək xətədir. Bununla bərabər, ədəbiyyat aləmi ədəbi əsərləri gah statik (hali-sükunətdə), gah dinamik (hali-hərəkətdə), yaxud gah immanent (**имманентно**) (olduğu kibi), gah kauzal (səbəbi cəhətdən) ala bilər. Tədqiqat əvvəla immanent bir surətdə ayrı-ayrı əsərləri olduğu kibi alaraq başlamalıdır. Axırda bu əsərlər arasındakı münasibətləri araşdırmaq, tapmaq (səbəbi cəhətdən) tərəfi tutulur. Ədəbi əsərləri tədqiq edərək, onların mənşəyini araşdırmamaq qabil olamaz. Yalnız bir çox alimlər əsərlərin doğmasında ancaq ədəbi səbəblər, bədii amillər gördükləri halda, ictimai üsulla çalışan ədəbiyyat tarixçisi burada daha çox ictimai səbəbiyyət qanunlarını tapmağa çalışır. Birinci dövrdə, yəni immanent surətdə alındığı zaman ədəbi əsər yalnız bədii bir qiymət olduğu halda, ikinci dövrdə yəni səbəbi-rabitə ilə alındığı vaxt ictimai bir qiymət olur.

Sakulin ədəbi hadisələrdə iki sıra vəzifə çıxarır: 1) ədəbi mövzunun, yaxud əsərin statik və dinamik halında immanent surətdə tədqiqi, 2) ədəbi əsərin təkə və inkişaf etibarilə səbəbiyyət nöqtəyindən

¹⁰⁵ Социологический метод в литературоведении, стр. 33.

tədqiqi. Bunlara üçüncü bir vəzifə daha əlavə oluna bilər ki, bu da tərkibi işdir. Ədəbiyyat tarixçisi, başqa elmi sahələrin mütəxəssisləri kibi, eyni zamanda tərkib və tə'mim cəhətinə də gərəyi qədər əhəmiyyət verməlidir. Tə'mimlərə, ümumiyyə, tiplərə yüksələməyən tədqiqçi tam bir iş yapmış olmaz. Təhlil, elmi təhlil son dərəcə qiymətli olmaqla bərabər, elmi həqiqətin yarısından çox verəməz. Həmin bunun üçün Sakulin elmi tərkibin ədəbiyyatda da zərurətini isbat üçün ayrıca bir əsər meydana gətirmişdir ki, burada ayrı əsər və mühərrirlərin üzərində durulmayıb, ədəbi dövrləri ətrafı ilə qavramanın lüzumunu, yollarını göstərmişdir.¹⁰⁶

Sakulin ictimai üsulla çalışıldıqda belə bir tərtib təklif etməkdədir: "Tədqiq işinin üç dövrünə uyğun olaraq üç sıra məsələ təsbit etmək mümkündür: 1) immanent məsələlər sırası, 2) səbəbi sıra, 3) tərkibi sıra.

I. İmmanent sinfinin üsulu məsələləri: a) statik məsələlər: şəkil və mündəricənin bədii təhlili; b) dinamik məsələlər: 1) mənşəi məsələ: ədəbi əsərin yaradılması tarixi, 2) təkamülü məsələ: əsərin immanent təkamülü.

II. Səbəbi sinfin üsulu məsələləri: a) statik məsələ: ictimai tədqiq; b) dinamik məsələ: tarixi-ictimai tədqiq.

III. Tərkibi sinfin üsulu məsələləri: a) statik məsələ: tip nöqtəyi-nəzərindən tə'mim, tə'mimçi üsul (**генерализующий метод**); b) dinamik məsələ: ədəbiyyat tarixinin tərkibi quruluşu;¹⁰⁷ immanent sinfə girmiş olan məsələləri tədqiq edərkən şəkli üsuldən faydalanmalı.

Səbəbi sinfə girən məsələləri isə ictimaiyyatın yardımı ilə öyrənmək lazımdır. İstilahları dolayısı ilə bir az çarpaşmış olmaqla bərabər, professor Sakulin hər halda bu gün ədəbiyyat tarixi sahəsinə aid olaraq törəyən ən mühüm üsuli məsələləri əsas etibarilə bu tərzdə olduqca müvəffəqiyyətli bir sistem altına çəkmiş olur.

Türk-tatar ədəbiyyatında üsul məsələsi ümumiyyətlə çox ehməl edilmiş bir məsələdir. Bir çox ədəbiyyat tarixçiləri hələ bədii və biografi üsul ilə keçinməkdədirlər.

Bu xüsudə, bizim bildiyimizə görə, yalnız yenə Köprülüzadə Fua-dın ümumi nöqtələrdən o yana keçməyən bir məqaləsi və bəzi əsərlərində, məsələn, "Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər"də bəzi qeydləri vardır ki, burada Köprülüzadə, bilxassə fransız sosioloqu Emil

¹⁰⁶ Систематическое построение литературы. Москва, 1925 г.

¹⁰⁷ Социологический метод в литературоведении, стр. 38.

Durkaymın təsiri altında, ictimai amillərə diqqət verilməsini və ümumiyyətlə ictimai üsulun əsas olmasını təklif etməkdədir.¹⁰⁸

Digər tərəfdən, Köprülüzadə türk ədəbiyyatı tarixinin bir küll, bir bütün şəklində tədqiqini və bu bütün[ün] içində dürlü parçaların bir-birinə təsirini qaçırmamalı, – təklif etməkdədir ki, əsas etibarilə Sakulinin tərkibi quruluş (**синтетич. построение**) nəzəriyyəsinə bənzəyir.

Köprülüzadənin əsas fikirləri bu cümlələr içində xülasə edilmişdir: "Bu zərurətlər anlaşıldıqdan, yəni bu yeni nöqtəyi-nəzərlər qəbul edildikdən sonra ədəbiyyat tariximizin müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif türk ləhcələrinin ədəbiyyatlarına, müxtəlif böyük şəxsiyyətlərə dair monoqrafiyalar vücuda gətirmək, yəni müxtəlif ədəbi hadisələr haqqında tərkibi bir damaqla incədən-incəyə çalışılmış elmi təhlillər etmək şərtidir. Lakin bugünkü tarix nəhayətsiz və rabitəsiz təfərrüatdan ibarət bir məlumat yığını deyil, bir tərkib və inşa məhsuludur və ictimai... (**determinisme cosial**) qəbul edən bir müvərrix üçün tarix bir sənət əsəri olmadığı kibi, sırf bir təbəhhür yığında deyildir".¹⁰⁹

Ədəbiyyatımızı əsri və elmi üsullarla işləmək və öyrətmək üçün, şübhəsiz, bu qədəri kafi deyildir. Üsuli tədqiqlərimiz ancaq Avropa və rus alimləri arasında bu xüsudə imdiyə qədər yapılan işlərlə aşına olduqdan və onları tətbiq etməsini öyrəndikdən sonra meydana çıxmağa başlayacaqdır. Həmin bu bəhsimizdə verdiyimiz məlumat da bu məqsədə məbnidir. Bu bəhsdə zikr olunan üsulların bir çoxu gərək ədəbiyyat tarixinə dair tədqiqlər aparılarkən, gərəkse bu xüsudə yapılmış hazır tədqiqlərdən tənqid gözlə faydalanarkən oxucumuzun işinə yarayacaqdır.¹¹⁰

Bu üsulların, səthi surətdə olsun, gözdən keçirilməsi ədəbiyyat tarixçisini yalnız ədəbi əsərlərdə tapdığı materialla iktifa etməyib, digər ədəbiyyat sahəsinə yaxın bir çox elm sahələrinə aşına olması lüzumunu açıq surətdə isbat edir.

¹⁰⁸ Türk ədəbiyyatı tarixində üsul (Bilgi məcmuəsi, tişrini-sani, 1329, səh. 1-52).

¹⁰⁹ Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər, səh. 7.

¹¹⁰ Ədəbiyyat tarixi üsulları haqqında daha müfəssəl məlumat vermək bizim mövzumıza girmir. Bu arzusunu tətbiq etmək üçün oxucu tədqiqatının birinci dövründə bu əsərlərə müraciət etməlidir: 1) Краткий очерк методологии русской литературы. В.Н.Перетц, 1922 г., Петроград; 2) Социологический метод в литературоведении. П.Н.Сакулин, 1922 г., Москва; 3) Синтетическое построение истории литературы. Москва, 1925 г.; 4) Формальный метод в литературе. А.В.Багрий. Владикавказ, 1925 г.; 5) Л.Тротский. Литература и революция, 1923 г.; 6) Искусство и литература в марксистском освещении, 1925 г., часть 2, № 5 /17 а. Əcnəbi lisanında olan əsərlər kitabımızın sonundakı cədvəldə mövcuddur.

YARDIMÇI ELMLƏR

Ədəbiyyat tarixinə qonşu sahələr. Bibliografiya. Paleoqrafiya. Lisaniyyat. Xronologiya. Bioqrafiya. Tarix. Etnoqrafiya. İctimaiyyat

Hər ixtisas sahibi, başqa bir çox elmlərin tədqiq sahəsi ilə təmasda bulunur, hətta eyni mövzu üzərində çalışır. Digər tərəfdən, elmlərin ayrı-ayrı sahələri mövzular və üsullar meydana gətirməsi, təqsimi-ə'mal məqsədilə olub, yoxsa insan bilgisi bütün elmlərin yekunu deməkdir? Elmin az inkişaf etdiyi dövrlərdə bir alim bütün elmlərə aşina olmaq məcburiyyətində idi. Tədqiq sahəsi genişləndikcə, qarışıqca mütəxəssislər də ayrı-ayrı elmlərdə çoxalmaqdadır.

Bunun üçün də hər elm başqa qonşu elmlərlə mümkün olduğu qədər sıxı rabitədə bulunmaq məcburiyyətindədir. Bu söz bilxassə ədəbiyyat elmi üçün doğrudur. Çünki insanın söz vasitəsilə olan yaradıcılığı üzvi, ruhi (psixoloji), ictimai amillərin təsiri altında meydana gəldiyi kibi, bu amillərin özləri də bəsit şeylər olmayıb, bəlkə, təhlil olunduğu zaman görünəcəyi vəchlə, bir çox daha bəsit amillərdən tərkib etmişdir. Bəsit – mürəkkəb, bütün bu faktorların mahiyyətini anlamaq, onlara münasib məqamda lazım gələn əhəmiyyəti verə bilmək üçün bir takım elmlərə aşina olmalıdır. Tarix üsuluna, metodologiyasına aid olan əsərlərdə belə yardımçı elmlərin tədqiq edilməsi lüzumu tarixçiyə də tövsiyə olunmaqdadır.¹¹¹ Pedaqoji, psixoloji, ictimaiyyat (sosioloji)... kibi elmlərin heç birisi belə yardımçı elmlərlə aşina olmaq məcburiyyətindən azad olamazlar.

Tarixçiyə bir çox tali məbhəslərdən başqa, ədəbiyyat tarixini bilmək də tövsiyə olunmaqdadır.¹¹² Ümumiyyətlə, bir alimin hər hansı bir tədqiq işində hansı elmlərlə təmasda bulunacağını əvvəldən görmək, bu xüsusda gəlişgözlə tövsiyələrdə bulunmaq həm qabil deyildir, həm də faydasızdır. Lakin ədəbiyyat tarixini elmi surətdə öyrənməyə və öyrətməyə hazırlanan adam zəruri olaraq bəzi elmi sahələrlə aşina olmalıdır. Çünki bunları bilməyən bir şəxs ədəbiyyat tarixi sahəsində faydalı meyvələr verəcək surətdə çalışamaz.¹¹³

¹¹¹ Лангва и Сеньобес. Введение в изучение истории, 1899.

¹¹² Bernhim. Lehrbuch der historischen metode etc., 1903.

¹¹³ Лаппо-Данилевский. Методология истории, 1913.

1) Bibliografiya. Hər elmin özünəməxsus bir mazisi və bu mazini təmsil edən ədəbiyyatı vardır ki, buna aşina olmadan tədqiqata girişən adam ya şaşırıb qalır, yaxud əvvəlcə cızılmış olan məsələləri bir daha cızmaq və bu surətlə nahaq yerə yorulmaq təhlükəsi qarşısında qalır. Bunun üçün daima "bibliografi-kitabiyyat" deyilən elmin nəticələri ilə tanış olmalıdır. Avropa və Rusiyada hər elm sahəsində zamanımıza qədər yapılan tədqiqlərin yekunu müəyyən kataloqlar, yaxud lüğətlər, ensiklopediyalar, qamuslar halında verilmişdir. Bundan başqa, hər müəllim, hər alim özü üçün belə cədvəllər və kiçik bibliografi cədvəlləri tərtib edə bilər. Türkoloji aləmində, məəttəəssüf, bibliografiya işi çox ziyadə geridə qalmışdır. Bir az əvvəl vəfat edən kitabiyat alimlərimizdən Bursalı Məhəmməd Tahir ancaq Osmanlı və Anadolu sahəsində çalışmışdır və üsulu etibarilə Avropa kitabiyatçıları ilə müqayisə edilməz. Bu surətlə türkolojiyə aid kitabiyat məlumatı hələ dürlü əsərlərin haşiyələrində və "İslam ensiklopediyası" kibi bəzi qamusalarda dağılmış bir halda bulunmaqdadır. Həmin bunun üçün türk ədəbiyyatı tarixçisinin kitabiyat məsələlərinə verəcəyi əhəmiyyət daha da artıq olmalıdır.

2) Paleoqrafiya. Türk ədəbiyyatına aid mühüm əsərlərin böyük bir qismi hələ əlyazma halında bulunmaqdadır. Bundan başqa, professor Samoyloviçin çox haqlı olaraq göstərdiyi kibi, türklər-tatarlar imdiyə qədər ondan ziyadə əlifba işlətmişlərdir ki,¹¹⁴ bunların başlıcaları Orxon-Yenisey, uyğur-moğol, ərəb, latın, slavyan... yazılardır. Bundan başqa, ərəb yazısı ilə yazılmış olan bir çox əlyazma kitabları dürlü-dürlü xarakterdədir (təliq, divani, nəsx, süls, rüqə...). Öz tədqiqatını birinci mənbələrdən, yəni əsərlərin əslindən tapmaq məcburiyyətində bulunan ədəbiyyat müəllimi əski yazılara aşina olmalı, onların səsləri, sözləri vəlhasil türk dilini qeyd etmək xüsusunda keçirdiyi inkişaf və təbəddülləri də öyrənməlidir. Türk dilini yazmaq üçün işlənmiş olan bütün bu yazılardakı nümunələr və əlifbalar müxtəlif məmləkətlərdə nəşr olunmuşdur. Bununla bərabər, bu yazıların bir nümunə məcmuəsini əlifbalı və oxunuş üsulları ilə nəşr etmək vəzifəsi qarşısında çoxdan bəri bulunuruq.

3) Lisaniyyat. Ədəbiyyat əsas olaraq söz təməlinə meydana gəldiyindən sözün, dilin qanunlarına, təkamül və inkişaf yollarına, onun

¹¹⁴ Проф. А.Н.Самойлович. Опыт крымско-татарской грамматики. Петроград, 1916 г.

tarixinə aşına olmayan bir adam gözəl bir ədəbiyyat tarixçisi olamaz. Türk ədəbiyyatında Füzulinin, yaxud Nəsiminin və bunun kibi bir çox şairin və ədiblərin hansı şivəyə mənsub olduğu haqqında zaman-zaman çox atəşli davalar, münaqişələr qaldırılmaqdadır. Belə zamanlarda ədəbiyyatçılarımız məzkur şairlərin dilindən, ədəbi ədalarından ziyadə, tali və belə davaların cızılmasında əhəmiyyəti olmayan nöqtələr ətrafında dolanmaqdadırlar. Məsələn, Füzulinin haralı olduğu, kimdən öyrəndiyi və sairə... Halbuki belə məsələlərin doğru və qəti olaraq çözülməsi üçün hər şeydən əvvəl mühərrir və ya şairin əsil əsərlərini taparaq dilini təhlil etməkdən başqa çarə yoxdur. Yuxarıda ədəbiyyat tarixinin keçirdiyi dövrlərdən bəhs edərkən qeyd etdiyimiz kibi, bu əsli əsərlər bir çox kopyaçılar, müstənsixlər tərəfindən təbdil və təhrif edilmişdir. Həmin bunun üçün bir çox tarixi şair və ədiblərimizin əsərlərini az-çox təqribi surətdə hali-əsliliyinə irca etmək məcburiyyəti vardır ki, bütün bu məsələləri çözmək üçün lisaniyyata müraciət etmək lazımdır.

Ədəbiyyat abidələrini müqayisəli surətdə tədqiq etdiyimiz zaman onların dillərini bir-biri ilə qarışdırmaqdan işə başlamaq lazım gəlir. Bunun üçün bu abidələrin yazıldığı dilin tarixi və inkişaf yolları ilə tanış olmaq zəruridir. Çünki belə müqayisələri tərcümələr vasitəsilə öyrənmək faydasızdır. Türk ədəbiyyatı tarixçisi yalnız türk lisaniyyatına vəqif olmaqla da iktifa edəməz. Ona az-çox elmi surətdə ərəb, fars və Avropa dillərinə, sonra ümumi lisaniyyat üsullarına aşına olmaq da şərtidir.

4) Xronoloji. Hər hansı bir məsələnin tarixini öyrənmək üçün o məsələni meydana gətirən faktların, hadisələrin meydana çıxdığı zamanları öyrənmək lazım gəlir. Ədəbi əsərlərin zühur və tərtib zamanlarına aşına olmayan bir tədqiqatçı tarixi yolaqdan və cizgidən kənara çıxmış və inkişaf, təkamül haqqında qəti bir şey söyləmək imkanından məhrum olmuş olur. "Xronoloji" namı verilən elm sahəsi tarixi əsərlərin tərtib və tərkib tarixlərini tərəssüd etmək və bir çox nöqtələrdən aldığı dəlillərlə bu tarixləri tapıb meydana çıxarmaqla məşğul olur. Şərq aləmində yazılmış bir çox əsərlərin ya müəllifləri, yaxud və çox dəfə yazıldıqları tarixlər məchul olur. Daha fənası, bir çox tarixlər də yanlışdır. Ona görə də bütün bu maneələr ədəbiyyat tarixçisinin müvəffəqiyyətlə iləriləməsini durdururlar. Buna bizdəki əsərlərdə rast gəldiyimiz hicri təqvimin dürlü-dürlü cüvələri də əlavə olunacaq

olursa, xronologinin əhəmiyyəti özlüyündən anlaşılır. Bir çox ədəbiyyatçılarımızın əsərlərindəki qeyri-təbiiliklər, mühakimələrindəki səthilik və əsərin tarixi gözlə tədqiqindən uzaq olmaları bu xüsusa, yəni xronolojiyə ayrıca əhəmiyyət verilməsi lazım gəldiyinə başlıca dəlildir.

Anaxronizm – dilin və keçmişi imdiki kibi görməkdən ibarət olan xəstəlik bizdə ən çox intişar etmişdir. Şərqiyyatçıların iləri gələnlərdən mütvəffii professor Qoldsiher: "Şərqdə tarix və zaman fikri yoxdur", – deyirdi. Bunun səbəbi xronolojiyə əhəmiyyət verilməməsidir. Xülasə, ədəbiyyat tarixçisi başlıca əsərlərin yazılış və doğuş vaxtlarını gözləcə öyrənməyə çalışdığı kibi, müxtəlif dövrlərin təqvim üsulları ilə də tanış olmalıdır. Əks təqdirdə, bir çox əqfallara qapılmaq səfədliliyində bulunacağına şübhə yoxdur. Məsələn, Firkoviç adlı bir həvəskar Kırım – Bağçasaraydakı məzar daşlarının tarixlərini təhrif edib öz məqsədinə uyduraraq, bir çox illəri alimlərin zəhnini qarışdırmışdır. Xronoloji elminin və müxtəlif təqvim üsullarının tədqiqi sahəsində belə şantaj – əqfalın nə surətlə meydana çıxarıldığı xronologinin əhəmiyyətinə dəlil olaraq gətirilə biləcək nümunələrdəndir.¹¹⁵ Eyni surətlə türk tarixi sahəsində "Təvarixi-bulqariyyə" adındakı əsərdə bunun açıq və maraqlı nümunələrindən birisinə rast gəlirik.¹¹⁶

5) Tərcümeyi-hal. Ədəbiyyat tarixçisinə tədqiq etdiyi müəllifin necə bir adam olduğunu bilmək də lazımdır. Müəllifin həyatını öyrənmək sayəsində, onun mühiti və ədəbi zövq və ideali haqqında da fikir edilmək mümkündür. Bununla bərabər, əvvəlcə, söylədiyimiz kibi, bioqrafidən – tərcümeyi-haldan özümüzə lazım olan materialı seçib faydalanmasını bilmək də şərtidir. Yoxsa bir taqım cüziyyat heç bir dürlü məqsədə götürəməz və nahaq vaxt itirməkdən başqa bir şeyə yaramaz. İntibah dövründən on doqquzuncu əsrin ortalarına qədər ədəbiyyat tarixçiləri bu növ cüziyyata ziyadə qapılaraq ciddi tədqiqlərdən uzaq düşmüşlərdi. Bizdə hələ bir çox ədəbiyyat tarixinə aid parçalar belə boş tərcümeyi-hal əcibələri ilə doludur.

Sözümüzə istədiyiniz ədəbi jurnalından və yaxud tərcümeyi-hal məqaləsindən misal tapıla bilər. Burada yalnız birisi ilə iktifa edəlim: Kazım Nami Əhməd Midhədin tərcümeyi-halını yazarkən kamali-ciddiyyətlə bu məlumatı verir: "Xəmir aşını, sirkəli soğanı çox sevmiş,

¹¹⁵ И.Ю.Марков. Одно из названий Турции в еврейской литературе. Известия Российской Академии наук, №1-18, 1923 г., стр. 157, 182.

¹¹⁶ "Təvarixi-bulqariyyə" haqqında baxınız: Tatar ədəbiyyatı tarixi (feodalizm dövrü), ikinci basma, Qazan, 1925, səh.123, 127.

Əhməd Midhəd əfəndi, bununla bərabər, hər yeməyi yeyər, heç birindən nifrət etməmiş, meyvələrdən tut, qovun və portağalı, içkilərdən yaxşı su və pivəni içərmiş, suyu stəkanla içməklə qanamaz, parç və qrafın ilə içərmiş". Yaxud: "Gecə uyğusunda bağıra-bağıra sayıqlar, dişlərini qıcırdaırmış. Bir gün bağçasına semiz ot toxumu almış. Gecələr bir sair filmənam (лунатик) kibi qalxaraq odasını sularmış. Ertəsi günü yatağının ətrafındakı islaqlıqları özünə göstərdikləri vaxt gündüz əkdirdi semiz otu toxumlarını gecə rəyasında sulamış olduğunu xatırlarmış"¹¹⁷.

Təbii bu növ məlumatın məşhur türk mühərrirlərindən birisi olan Əhməd Midhədin nə ədəbi simasını, nə də mühitini müəyyən etmək işində heç bir qiyməti yoxdur.

Bioqrafi, təkrar edəlim, ancaq əsəri və mühiti izah edə bilmək, anlamaq üçün tədqiq etməli və öyrənməlidir.

Burada təmas olunacaq məsələlərdən birisi də əsərləri vasitəsilə müəllifin həyatını anlamağa çalışmaqdır ki, çox dəfə qaba yanlışlıqlardan başqa nəticə verməz. Binaən əleyh bizim ədəbiyyat tarixçisi üçün faydalı və maraqlı saydığımız tərcümeyi-hal daha ziyadə hər şair və yaxud sənətkarın həyat və əsəri haqqında meydana gətirilən monoqrafiyalardır ki, türk ədəbiyyatında buna nümunə olaraq Köprülüzadənin Əhməd Yəsəvi və Yunus İmrə haqqındakı məlum əsərini və İ.Hikmətin "Türk ədəbiyyatı tarixi"ndə ayrı-ayrı şairlər haqqında verdiyi məlumatı gətirə bilərik.

6) Tarix. Burada tarixi geniş mənada, yəni mədəniyyət tarixi miqyasında almalıdır. Bir xalqın mədəniyyəti və bu mədəniyyətin dürlü inkişaf dövrlərini bilməyən ədəbiyyat tarixçisi bizə onun ədəbiyyatı haqqında elmi və ciddi olmaq şərtilə nə söyləyə bilər? İslama qədər olan türk ədəbiyyatını bilmək üçün əski türk tarixini bilmək şərt olduğu kibi, saray, aşiq ədəbiyyatlarını, yaxud son dövr ədəbi məhsullarını tədqiq edə bilmək üçün də türk-tatar xalqlarının tarixinə gərəyi kibi aşına olmaq ehtiyacı vardır. Bilxassə ədəbiyyatı ictimai bir hadisə olaraq qəbul edib ictimai üsulla çalışan ədəbiyyatçı üçün bu lüzum və ehtiyac daha çox artar.

Burada yalnız siyasi tarixlə qənaətlənməkdən ehtiyat etməli, sakınmalıdır. Eyni zamanda ədəbiyyatını tədqiq etdiyi dövrün iqtisadi münasibətlərini, sinfi təzadlarını, texniki icadlarını, maarif və elmi

həyatını da qavramalıdır. Ədəbiyyat, bədii yaradıcılıq sahəsinin məhsullarından birisi olmaq dolayısılə rəsm, musiqi, heykəltəraşi, nəqş, memari və teatro, tans... kibi sənət növləri ilə sıxı-sıxıya bağlıdır. Bunun üçün digər nəfis sənətlərin vəziyyəti və inkişaf yolları ilə aşına olmadıqca ədəbi tədqiqatımız daima naqis qalmağa məhkumdur. Binaən əleyh sənət tarixi də ədəbiyyatçının əsas və mənəvi qida alacağı mənbələrdən birisi sayılır.

Nəhayət, xalq ədəbiyyatını tədqiq edərkən xalqın məişətini və maddi mədəniyyətini öyrənməni də, yəni yaxşı xalq ədəbiyyatçısı, təbiri-məxsusi ilə, folklorçu olmaq üçün eyni zamanda etnoqraf olmaq lüzumunu da unutmamalı.

Xülasə, ədəbiyyat müəllimi və yaxud tədqiqçisinə: "Öz mövzusunun başqa daha nələr bilmək lazım?" – sualına belə cavab verilə bilər.

Ədəbiyyatçı öz sahəsinin mütəxəssisi olmaqla bərabər, ədəbiyyatla qomşu olan başqa sahələrin də aşınası, təbir caizsə, ensiklopedist olmalıdır. Geniş məlumat (эрудиция) sahibi olmayan adam üçün əsri mənasında ədəbiyyat tarixçisi olmaq çox gücdür. Yalnız bunu bilməlidir ki, bu məlumat ədəbiyyat tarixinə əlaqəsi cəhətdən toplanmalı və bu nöqtədən də sistem, təsnif altına alınmalıdır. Psixoloji, ictimaiyyat, siyasi-iqtisad, arxeoloji... kibi ədəbiyyatçıya məlum olması labüd bulunan bir çox bəhslərin təfsilindən bunun üçün vaz keçdik.

¹¹⁷ "Türk yurdu" məcmuəsi, ikinci il, səh. 238-239.

ƏDƏBİYYAT TARİXİNİN DÖVRLƏRƏ AYRILMASI

*Ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılmasında prinsiplər.
Türk-tatar ədəbiyyatının dövrlərə ayrılması. Bu xüsusda
mövcud olan təcrübələr. Bu gün mümkün olan ayırma*

Ədəbiyyatın dövrlərə təqsim olunub-olunmaması məsələsində bütün ədəbiyyat tarixçilərinin fikri bir nöqtədə birləşə bilmir. Birinci baxışda bu məsələ çox o qədər də mühüm və zəruri görünür. Akademik V.N.Perets ədəbiyyatı dövrlərə ayırmanı yalnız elmi və tərbiyəvi nöqtəyi-nəzərdən mühüm görüb, elmi və nəzəri cəhətdən ona əhəmiyyət vermir.¹¹⁸

Elmi, müəyyən sifət və əlamətlərə görə parçalara, dövrlərə ayırmanın pedaqoji və tədris cəhətindən, əlbəttə, birinci dərəcədə əhəmiyyəti vardır. Lakin heç bir ədəbiyyat tarixçisi mövzunu müəyyən bir sistem altına almadan, yəni dövrlərə bölmədən tədqiqata girişməz. Qərb alimləri ədəbiyyat tarixinin dövrlərə bölünməsi (периодизация) məsələsinə çox böyük əhəmiyyət verirlər.

Məsələn, Riçard Meyer özünün "On doqquzuncu əsr alman ədəbiyyatı" adındakı əsərində bu məsələyə ayrı bir şöbə, bəhs təxsis edir.¹¹⁹ Hər şeydən əvvəl dövr (период) nə deməkdir? Meyer zikr olunan əsərində dövrü bu surətlə tərif edir: "Elmi və bilxassə tarixi əsərlərdə "dövr" namı altında müəyyən bir vəhdət altına alına bilən və müəyyən vəsflərlə gərək özündən əvvəl və gərəkse sonra gələn dövrlərdən ayrılan zaman parçasını anlayırıq. Təbii, hər dövr özündən əvvəl və sonra gələn dövrlərin arasında bulunmaq etibarilə bir çox cəhətlərdən onlarla ittisal peyda edir və müəyyən şərtlər və vəsflər altında bir neçə dövr bir araya toplanırsa bilər ki, buna Avropa və rus ədəbiyyatlarında "эпоха – еpoque" təbir olunur. Bizdə, türk ədəbiyyatı tarixinə aid əsərlər və tədqiqnamələrdə yalnız "dövr" sözü işlənir. Halbuki bu sözü ədəbiyyat tarixçilərimiz hələ müəyyən və qəti bir istilah şəklinə soxmamışlardır. Məsələn, Köprülüzadə "İslam dövrü", "Avropa dövrü",¹²⁰ "İslamdan əvvəlki dövr" sözlərini işlətdiyi,

¹¹⁸ Методология ист. лит., стр. 109.

¹¹⁹ Richard Meyer. Deutsche Literature des 19 Jahrhunderts. Principien der wissenschaftlichen periodenbildung, s. 3.

¹²⁰ Türk ədəbiyyatı tarixi, səh. 7.

daha doğrusu türk, ədəbiyyatını belə üç dövrə ayırdığı halda, eyni zamanda "saray dövrü", "İbrahim paşa dövrü", "təsəvvüf dövrü" kibi təbirləri də işlətməkdədir.¹²¹ "Təsəvvüf", yaxud "saray" bir dövr təşkil edincə, "İslam dövrü", "Avropa dövrü" bunun müsavisi olmaya-çağı meydandadır.

Bizdə "period" və "epok" sözlərindən birisinə "çağ", digərinə "dövr" desək, iki olduqca bir-birindən ayrı məfhumu qarışdırmazdıq.

Son elmi əsərlərdə ədəbiyyat tarixinin dövrlərə təqsimi işinə çox ciddi bir məsələ kibi baxırlar. Çünki dövrlərə ayırma işi yalnız xronoloji, təqvim bir məsələ olmayıb, bəlkə, bir çox nöqtələrdən də prinsip məsələsidir. Bizim ədəbiyyatı və onun inkişafını anlamamıza bağlı olaraq, bu dövrlər dürlü-dürlü ola bilər, digər tərəfdən, ədəbiyyatın məntiqi və elmi bir tərzdə dövrlərə bölünməsi onun inkişaf və təkamül cəhətindən asanca anlaşılmasını və tədris edilməsini intac edir. Bunun üçün yaxşı bir təqsim həm caiz olduğu əsasi vəsfləri ilə, həm də ehtiva etdiyi zamanın miqdarı etibarilə, nəhayət, bədii mündəricəsi ilə oxucunu təmin və tətnim edə bilməlidir. Riçard Meyer dövrlərə bölünmə işinin elmi cəhətinə də layiqi dərəcədə əhəmiyyət verdiyindən dövrlərin sayca tək, məsələn, üç-beş olmasını təklif edir.

Dövləri hansı prinsiplə ayırmaq? Dövlərin lüzum və əhəmiyyətini qəbul etdikdən sonra qarşımıza çıxacaq ən mühüm məsələ budur. Bu bəhsimizdə bir neçə başlıca prinsipləri gözədən keçirməliyik. Belə prinsiplərdən birinci üsul "təqvim" (хронологический, аналитический) prinsipdir. Bu üsulun ən ibtidai bir üsul olduğunu qeyd belə həcət yoxdur. Çünki bu üsul ilə zəti hər dürlü periodizasiya imkanı ortadan qalxır. Müxtəlif dövrlərin ayrılıb çıxarılması üçün bulunması lazım və zəruri olduğunu qeyd etdiyimiz əsasi vəsflərə burada heç də qulaq asılmaz. Bununla bərabər, yuxarıda adı söylənilən Riçard Meyer kibi Avropa ədəbiyyatçıları və rus ədəbiyyatçıları arasında bir çoxu bu prinsipi işlətməkdən vaz keçməməkdədirlər. Məsələn, rus ədəbiyyatında "otuzuncu illər", "qırxıncı illər" kibi təbirlərə hər zaman rast gəlirik. Bununla bərabər, heç kimsə bu rəqəmləri doğrudan-doğruya riyazi mənasında anlamır. Əgər rus ədəbiyyatında otuzuncu, qırxıncı... illərdən bəhs olunursa, bu illər içində onun müəyyən şəkl və mövzusu vəsflərə malik olduğu qeyd olunmaq istənilər.

¹²¹ Yeni Osmanlı ədəbiyyatı, səh. 40.

İkinci prinsip ədəbiyyatla müvazi olaraq, bir zamanda və bir sahədə doğan hər hansı xarici bir əlamətlə ədəbi dövrü adlandırmaqdır. Burada ədəbi olmaqla bərabər, ədəbiyyatla əlaqəsi, onun inkişafına təsir etdiyi fərz olunan siyasi, iqtisadi və ictimai əlamətlər əsası alınır. Bu prinsipin iki budağı, iki dürlü tətbiqini görürük. Birincisi, siyasi hadisələri əsas almaqdır ki, bu surətlə yapılan ədəbi dövrlərin başında dövrün iləri gələcək simaları, çox dəfələr padşahlar oturur. Məsələn, rus ədəbiyyatında Böyük Petro, Birinci Nikolay, Yekaterina kimi rus padşahlarının adlarına nisbət edərək, bir taqım dövrlər təşkil etmişlərdir. Halbuki rus ədəbiyyat tarixçilərindən Kotliarevskinin dediyi kimi, bu dövrdə mövcud olan ədəbiyyat sarayın və zadəganın çox dəfə sevmədiyi bir ədəbiyyat idi. Türk ədəbiyyatında da "Səlimi-salis dövrü", "İbrahim paşa dövrü", yaxud "Lalə dövrü" kimi adlara son zamanın ədəbiyyat tarixinə aid əsərlərdə çox rast gəlirik.

Bunun digər bir şəkli olaraq, professor Sakulin ədəbiyyat tarixi dövrlərinin "fikri və ictimai həyat əlamətləri" ilə ayrılmasını göstərir.

Kummerə (**Куммер**) görə, xalqın mənəvi həyatı bir küll, bir bütün təşkil edir ki, ədəbiyyat bu bütünün ancaq bir parçasıdır. Bu parça, başqa minlərcə mənəvi iplərlə bağlı bulunur ki, bu bütün ictimai üzviyyət içindən ədəbiyyatı çəkib çıxarmaq mümkün deyildir. Ədəbiyyat tarixi, məfkurələr, fikirlər tarixidir. Ədəbiyyat tarixi bu prinsip üzərinə dayanılaraq təsnif edilməli, dövrlərə bölünməlidir.¹²²

Yenə Sakulin, çox doğru olaraq, bəzi yalnız ictimai və iqtisadi əsasları alaraq, ədəbiyyatı dövrlərə ayırmaq təşəbbüsündə bulunan ədəbiyyat tarixçilərini də bu zümrəyə soxur. Məsələn, V.M.Friçe (**В.М.Фриче**) "Qərbi Avropa ədəbiyyatı tarixi taslaqları"¹²³ adındakı əsərində şəkli prinsip üstünə qurulan təsnif təcrübələrinə qarşılıq iqtisadi və təsərrüfat dövrlərini əsas alaraq, ədəbiyyat dövrlərini ayırmağa çalışır və onun kitabında bunun kibi dövrləri görürük, məsələn: "Təbii və təsərrüfat dövrü", "şəhər təsərrüfatının doğma dövrü", "ticarət sərmayədarlıq dövrü", "burjuaziya cəmiyyətinin doğması", "feodal monarşi reaksiyonu", "sənaye inqilab dövrü"... Bu surətlə Dante təbii təsərrüfat dövrünün, Şekspir ticari sərmayədarlıq çağının müməssilləri olaraq görünür. Doğrudur, bu iqtisadi amillər hamısı ədəbiyyat üzərinə

təsir etmiş və bu dövrlərin ictimai və fikri, binaən əleyh ədəbi həyatının əsasını təşkil etmişlərdir, lakin bununla bərabər, ədəbiyyatın xüsusi bir hadisə olaraq inkişaf və təkamül dövrləri burada göstərilir.

Madam ki, yuxarıda söylədiyimiz kibi, ədəbiyyat tarixi ilə ictimaiyyat tarixi bir küllün, bir bütünün iki tərəfindən ibarətdir, bu rabitə əsasən lazım olan ədəbi tərəf, ədəbi cəbhənin xarakteristik və ayıncı vəsfləridir. Ədəbiyyat özünün xüsusi təbiətinə, ümumi ictimai və iqtisadi qanunlardan əlavə, öz xüsusi inkişaf yollarına, qanunlarına da malik deyilmi? Buna görə də ədəbiyyat tarixini dövrlərə ayırmaq da bu xüsusi əlamətləri göz önündə tutmaqla qabil ola bilər. Təbii, bunun üçün yalnız şəkli xüsusiyyətlərə istinad etmək lazım və kafi deyildir. Burada bütün ədəbiyyatı öz xüsusiyyətlərilə həm şəkli, həm də mündəricə cəhətindən bütün bir üzviyyət kimi alıb, həmin bu ədəbi üzviyyətin təkamülündəki mərhələləri tapmağa çalışmalıdır.

İkinci prinsip olaraq gətirdiyimiz və "xarici" adını verdiyimiz prinsipə professor Sakulin "geterogen prinsipi" (**гетерогенный принцип**) adını verərək öz tərəfindən yalnız ədəbi və muxtariyyətli, avtonom prinsip üzərinə təsnif yapılmasını təklif edir.¹²⁴

Ədəbiyyat tarixini bu surətlə, yəni özünəməxsus əlamətlərinə görə sistem altına almaq və dövrlərə ayırmaq prinsipi çox mühüm olmaqla bərabər, tətbiqi də çox çətinidir.

Hələ rus və Avropa ədəbiyyatlarında gerəyi kimi tətbiq edilməyən bu üsulu türk-tatar ədəbiyyatları kimi nisbətən çox az işlənmiş və inkişaf məsələləri, başlıca xüsusiyyətləri hələ cızılmamış ədəbiyyat sahələrinə tətbiq etmək qabil deyildir.

Bizdə, türk-tatar ədəbiyyatları sahəsində bu məsələdə artıq mövcud olan bəzi təcrübələri burada qeyd etmədən keçə bilmərik.

Ərəb ədəbiyyatı tarixində rast gəldiyimiz "cahiliyyə", "məhzərəmin", "müvəllidin", "mühəddisin"... kimi dövrlər aşağı-yuxarı, bir tərəfdən, xronoloji, digər tərəfdən, dini əsaslar üzərinə qurulmuşdur.

Bütün türk ədəbiyyatı tarixi sahəsində, bu ədəbiyyatı bir bütün olaraq tədqiq etməyə çalışan Köprülüzadə başlıca üç böyük dövr görməkdədir: 1) islamdan əvvəl türk ədəbiyyatı, 2) islam mədəniyyəti təsiri altında türk ədəbiyyatı, 3) Avropa mədəniyyəti təsiri altında türk ədəbiyyatı.¹²⁵

¹²² Фридрих Куммер. О смене литературн. поколений, 1910, стр. 1-3.

¹²³ М. Фриче. Очерк развития западно европейской литературы, М., 1922.

¹²⁴ Синтетическое построение истории литературы, стр. 65.

¹²⁵ Türk ədəbiyyatı, səh. 7.

Bu dövrlərin adlarından anlaşıldığı kibi, ayrılmasında əsas xarici və hətta tali prinsip götürülmüşdür. Burada əsas olaraq alınan türk ədəbiyyatı və onun inkişafı olmayıb, bəlkə, ona xaricdən yapılan islam (yəni ərəb, fars), Avropa (ən ziyadə fransız) ədəbiyyatları tərəfindən yapılan təsirdir. Əcəba, türk ədəbiyyatını islamdan əvvəl və sonra türk ədəbiyyatı yapan ünsürlər nədir? Heç şübhə yox ki, bu ünsürlər vardır. Ondan başqa, yalnız dil vasitəsilə bu ədəbiyyatı tanımaq mümkün olamazdı.

Köprülüzadə bir az sonra bu dövrləri və daha kiçik ədəbiyyat dövrlərini xronoloji bir sıra ilə tərtib edəcəyini söylədikdən sonra bunları təkamülü-tarixilərinə görə izaha çalışdığını qeyd edir, eyni sətir içində böyük ədəbi şəxsiyyətlərə və yaxud böyük xarici cərəyanlara görə tali təqsimatı meydana gətirdiyini bildirir. Burada bir neçə prinsipin bir-birinə qarışdığını görmək mümkün deyildir.¹²⁶

“Yeni Osmanlı ədəbiyyatı”nda Şihabəddin Süleyman və Köprülüzadə “Bir dövr ədibinin hüdudu necə təyin edilir” sərlövhəsi ilə olduqca müfəssəl bir bəhs açaraq: “Ədvari-ədəbiyyəni təyin və tövzih xüsusunda ən ziyadə nəzəri-diqqətə alınacaq keyfiyyət və cəhət cəmiyyətin təəqübatı-şəkliyyəsidir. Cəmiyyətin təxəllüfə ilə ədvari-ədəbiyyə də təxəllüf edər. Cəmiyyətlə sənətin, ədəbiyyatın təsir mütəqabilə fərziyyəi-sabitliyyəsini heç bir zaman unutmamaq müqtəzidir”,¹²⁷ – tosiyəsini iləri sürmək, yəni ədəbiyyat dövrlərini cəmiyyətin müəyyən dövrləri ilə müvazi surətdə təyin etməni iləri sürməklə bərabər, Osmanlı ədəbiyyatının dövrlərə təqsimində açıq və qəti prinsiplər üzərində durmamışlardır. Bu təqsimə görə, beş dövr çıxır: 1) dövr-i-təsəvvüf, 2) saray ədəbiyyatı dövrü, 3) dövr-i-Kamal, 4) dövr-i-fikri, 5) dövr-i-inhitat və şəxsiyyət. Bu dövrlər haqqında verilən xarakteristikdən bu təsnifin nə qədər mütənaqiz və hətta mübhəm, qeyri-müəyyən əsaslar üzərinə qurulduğu anlaşılır. “Dövr-i-təsəvvüf dövr-i-tərəddüd və biqə-rardır, lisan və ədəbiyyat qatıdır. Gözəldən ziyadə mətindir. Saray ədəbiyyatı dövründə də lisan əskisinə nisbətə daha mütəkamil fikirlər,

¹²⁶ Türk ədəbiyyatı. Birinci kitab, səh. 7 (“Bir-birindən tamamilə ayrı səcapayi-fariqaya malik olan bu üç böyük dövrə müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatlarını, aralarındakı rabitə və münasibətləri gözəldən qəib etməmək üzrə, ayrı-ayrı və zamani (*chronologique*) bir sıra təqib edərək təkamülü-tarixilərinə görə izaha çalışdıq. Böyük ədəbi şəxsiyyətlərə, yaxud bəzi böyük tarixi cərəyanlara görə yapıdığımız tali təqsimatda da endi mülahizələrə əsla təbə olmayaraq icabatı-tarixiyyəyə itbadan geri durmadıq”).

¹²⁷ Yeni Osmanlı tarixi ədəbiyyatı, səh. 30-31.

hisslər daha incədir. Dövri-kamala gəlincə, lisan əzəmətli, fikir əzəmətli, dəbdəbəli, təntənəli, gurultuludur. Dövri-fikridə isə gözəllik yalnız fikirlərdə axtarılır. Ən ziyadə dağınıq hadisat bir fikrə təkfiz olunur. Heyəti-ümumiyyənin hüsnündən ziyadə bir misrada mövcud bir fikrin hissini nəzəri-etibara alınır bir haldadır. Dövri-şəxsiyyətə gəlincə, artıq bitmək üzrə bulunan bir həyat, cəmiyyətin bütün mərzləri və illətləri görülməkdədir. Artıq bu dövrdə şairlər ya fəvqəladə xüsusi və şəxsidirlər və ya müqəllidin müqəllidi, bayağı və adidirlər. Çünki ictimai müəssisələr artıq əskimiş, şəxsiyyət cəmiyyətə hökm etməyə başlamışdır”.¹²⁸

Bütün bu sözlərdən müəyyən bir məna çıxarmaq, səmimi olaraq söylənəcək olursa, qabil deyildir. Bundan başqa, mühərrirlər – Şihabəddin Süleyman və Köprülüzadə Məhəmməd Fuad bu beş dövrü tali ikinci dərəcə cürbəcür hesab edərək, bütün Osmanlı ədəbiyyatını, yuxarıda “Türk ədəbiyyatı tarixi”ndə gördüyümüz kibi, iki böyük dövrə ayırırlar ki, bu da biri mayei-Şərq ilə bəslənən, xərəyini ərəb, əcəm ədəbiyyatından alan Aşiq paşadan başlayaraq Akif paşa – Şünasi dövrünə gələn dövr-i-tarixi-ədəbi, digəri də Akif paşa ilə başlayan, mayasını Qərbdən alan, hələ davam edən dövr-i-ədəbi-tarixi...¹²⁹

Bu bəhsimizin birinci qismində göstərdiyimiz fikirləri diqqətlə oxuyan adam bu “beşli” və yaxud “ikili və üçlü” təqsimlərin prinsip etibarilə münasib tarixi yerlərini özü tapa biləcəyindən bu xüsusda çox söz söyləməyə hacət yoxdur. Yalnız burasını bir daha təkrar edəlim ki, bütün bu təsniflər nə prinsip etibarilə vəhdətə malikdir, nə də xarakteristikləri etibarilə aydındır: professor Vladimir Qordlevski “Yeni Osmanlı ədəbiyyatı taslağı”¹³⁰ adı ilə yazdığı əsərində eyni surətlə bəzi xırda-para dövrlər ayırmağa çalışmış isə də, bu təsnifi müəyyən və mətin prinsipləri üzərinə qura bilməmişdir.

Qordlevskinin “Yeni Osmanlı ədəbiyyatı”nda ayırdığı başlıca dövrlər bunlardır: 1) Avropa ədəbi məktəbi, 2) dini reaksiya, 3) milli cərəyan, 4) “Sərvəti-fünun” dövrü.

Bu dövrlər haqqında Qordlevski ədəbi və bədii cəhətdən xarakteristik vermədən, doğrudan-doğruya bu dövr müəssillərinin əsərlərini tədqiqə girir. Zətən belə xarakteristik bədii və ədəbi vəsflər axtarıldığı zaman yuxarıda gətirdiyimiz təsnif tikiş tuta bilərmi?

¹²⁸ Yeni Osmanlı ədəbiyyatı, səh. 40.

¹²⁹ Yəni orada, səh. 41.

¹³⁰ В.Л.Гордлевский. Очерк по новой Османской литературе. Москва, 1912.

Professor A. Krımski "Türkiyə tarixi və ədəbiyyatı"¹³¹ adındakı əsərində türk ədəbiyyatında bəzi dövrlər qeyd edir. Məsələn, "Türk ədəbiyyatının Kamal dövrü", yaxud "Türk ədəbiyyatının altın dövrü", "İstanbulun fəthinə qədər", "Sufi ədəbiyyatının inhitatı" kibi subyektiv və xronoloji, yaxud əxlaqi prinsiplər üzərinə qurulmuş bir təsnif meydana gətirmişdir. Əsas etibarilə yuxarıda, bilxassə "Yeni Osmanlı ədəbiyyatı"nda gördüyümüz təsnif ilə bunun arasında böyük bir fərq yoxdur.

Osmanlı ədəbiyyatını, yaxud ümumi türk ədəbiyyatı sahəsini buraxıb, daha kiçik sahələrdə yapılan türk-tatar xalqları ədəbiyyatına, məsələn, Volqaboyu türklərinə gələcək olarsa, burada ədəbiyyata məxsus, onun xüsusi və bədii vəsflərini təsbit edəcək kibi bir təsnifin hələ meydana gətirilmədiyini söyləməklə bərabər, bu xüsusda yazılan əsərlər də imdiyə qədər az-çox düşünülə və yazıla gəldiyini də bildir-məliyik.

Cəmaləddin Vəlid "Volqaboyu tatarlarının tarixi-ədəbiyyatı təs-ləgi"¹³² adı ilə yazdığı əsərində daha çox bioqrafik və xronoloji üsul tətbiq etmişdir, bəzi nöqtələrdə siyasi və mədəni əlamətləri də bəhs-ləri içərisinə sığışdırmışdır. Bu surətlə onun əsərində belə bəhslər və ayrılmalara rast gəlik: "Bulqar və Qazan xanlıqları dövrü", "Qazanın zəbtindən Puqaçov buntuna qədər". Burada Cəmaləddin Vəlidinin yalnız ədəbiyyat tarixini deyil, maarif tarixini də əsərində özünə mövzu olaraq aldığını əlavə etməliyik.

Q. Qaziz və Əli Rəhim tərəfindən yazılmış olan "Tatar ədəbiyyatı tarixi"ndə iqtisadi və ictimai prinsipin əsas alındığını və bunun üçün də feodalizm dövrü ədəbiyyatı kibi qisimlərin ayrıldığını görürük.¹³³

Şimal tatar ədiblərindən Qalimcan İbrahimov bu məsələyə ayrıca əhəmiyyət verməklə bərabər, Qazan-tatar ədəbiyyatının dövrlərinə aid olduqca müfəssəl xarakteristik də təsbit etməyə çalışmışdır. "İmla, til, ədəbiyyat məsələləri"¹³⁴ adındakı əsərində Qalimcan İbrahimov əsas etibarilə üç dövr ayırmaqdadır: 1) Birinci dövr feodalçılıq dövrü, 2) Təbii təsərrüfat dövrünün bitib sərmayədarlıq dövrünün və bu dövrün ideoloqları olan burjuaziya islamçıların (reformator) meydana

çıxması dövrü, 3) Min doqquz yüz beş sənələrində başlanıb oktyabr inqilabından sonra daha tez, daha səri bir surətdə inkişafa başlayan proletar ədəbiyyatı, inqilabi ədəbiyyat dövrü.¹³⁵ Azərbaycan ədəbiyyatına gəldikdə, bu olduqca geniş sahədə doğan və inkişaf edən ədəbiyyatın da özünəməxsus dövrləri olduğuna şübhə yoxsa da, imdiyə qədər yazılmış olan Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqinə aid ayrı əsərlər və yaxud az-çox müfəssəl məbhəslərdə bu xüsusda, məəttəəssüf, ağıllı-başlı heç bir qeydə və mülahizəyə rast gəlmirik.¹³⁶

Türk ədəbiyyatı tarixinin keçirdiyi inkişaf və təkamül mərhələlərini gözəlcə qavramaq üçün ədəbiyyatımız xüsusundakı tədqiqatın daha çox iləriləməsinə lazım gəldiyini bu bəhsimizi gözədən keçirən oxucu özlüyündən kəsdirə bilər. Bütün xalqların ədəbiyyatında olduğu kibi, türk ədəbiyyatında da, təbir caizsə, həm üfqi, həm də şaquli müqəttəllərində (kəsmələrində) tədqiq etmək lazım gəlir. Üfqi surətdə tədqiq olunduğu təqdirdə müxtəlif şivələrdə bulunan ədəbiyyat məhsulları arasındakı müşabəhət və fərqlər özlüyündən meydana çıxacaqdır. Belə tərkibi tədqiqin lüzumu, deyil bizim ədəbiyyatımız kibi, çox geniş sahə üzərində yapılmış ədəbiyyat ələmində, hətta rus ədəbiyyatından belə təklif edilməkdədir. Məsələn, professor Sakulin Belarus və Ukrayna ədəbiyyatlarını da rus ədəbiyyat tarixində tədqiq etməni təklif etməkdədir.¹³⁷ Avropa türkoqları bu üfqi cizgi və mühiti öz tədqiqlərində heç də gözədən qaçırmamaqdadırlar. Hər halda hər hansı bir ölkə və yaxud şivənin ədəbiyyatını ayırıb alaraq tədqiqdə bulunmaq və daha fənası belə tədqiqlərə dayanaraq inkişaf mərhələlərini təyin etmək qabil deyildir.

Şaquli cizgi ilə, yaxud müqəttə'lə alacaq olarsa, türk ədəbiyyatının da özünəməxsus təbəqələri olduğu meydana çıxacaqdır. Son

¹³⁵ İmla, til, ədəbiyyat məsələləri. Qalimcan İbrahimov, səh. 14-25. Qabdurrahman Sədi "Tatar ədəbiyyatı tarixi" adı ilə keçən ilin son aylarında çıxan əsərində tatar ədəbiyyatı dövrlərinin təyində əsas prinsip etibarilə Qalimcan İbrahimovu tətbiq etməkdədir. Əsəri də eyni prinsipə dayanaraq yazılmışdır. Ədəbi dövrlər turunda bir neçə söz. Tatar ədəbiyyatı tarixi, Qazan, 1926.

¹³⁶ İndiyə qədər nəşr edilmiş olan Köçərli Firidunun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsərində (1925), Krımskinin yuxarıda zikr olunan əsərinin ikinci cildində "Замечка об азербайджанской литературе" adındakı bəhsində, Karl Foyun "Azerbajdganische studien, etc." (1904) adındakı kitabçasında, yaxud Köprülüzadənin "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" (1926) adındakı tədqiqnaməsində bu xüsusda heç bir qeydə rast gəlmədik.

¹³⁷ Sakulinin "Вертикальный и горизонтальный разрез" adındakı ("Синтетическое построение литерат.") bəhsinə baxınız.

¹³¹ А. Крымский. История Турции и ее литературы. Москва, 1916, т. I и II.

¹³² Д. Валидов. Очерк истории образованности и литературы волжских татар. Москва, 1923.

¹³³ Tatar ədəbiyyatı tarixi (feodalizm dövrü), Qazan, 1925.

¹³⁴ İmla, til, ədəbiyyat məsələləri. Qalimcan İbrahimov, Qazan, 1925.

zamanlara qədər türk ədəbiyyatı tarixçiləri ancaq böyük və incə şairlərin tarixini yazmışlardır. Halbuki bir dövrün böyük şairləri əksəriyyəni o dövrdəki hakim sinfin şairləri olduğundan digər məhkum siniflərin şeir və ədəbiyyatını almadıqca bilxassə ictimai üsulla çalışan ədəbiyyat tarixçisi vəzifəsini ikmal etmiş olmaz. Eyni səbəbdən xalq ədəbiyyatının da gərək ədəbiyyat tarixçiləri tədqiqnamələrində, gərəkse məktəblərin münasib siniflərində özünə yer tapması lazım gəlir.

Köprülüzadə Fuad aşiq ədəbiyyatı kibi bu zamana qədər ehmal edilmiş bir sahəni tədqiqə qoyulduğu kibi, digər ədəbiyyat tarixçimiz İ. Hikmət də imdiyə qədər nəşr olunmuş cildlərində böyük-küçük bütün türk şairlərinə yer vermiş və bundan sonra gələcək cildlərində xalq ədəbiyyatına da klassik əsərlər yanında yekunlamayı vəd etmişdir.

Keçən il Bakıda olub-keçən Türkoloji qurultayı öz qərarları arasında türk ədəbiyyatının üfqi və şaquli, coğrafi və tarixi kəsmələrində dərinliyi və genişliyi ilə tədqiqini təklif etmişdir.¹³⁸

ƏDƏBİYYATIN TƏRBIYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MƏKTƏBLƏRDƏKİ YERİ

Ədəbiyyatın zehni fəaliyyətə təsiri.

Ədəbiyyatın həyatı əks etdirib-etdirəməməsi.

Ədəbiyyat dərslərinin dayanması lazım gələn əsasları.

Ədəbiyyatçılar qurultayının qərarları. Ədəbiyyat dərsləri

Ədəbiyyat yalnız gözəl sənəti, yaxud şəkli və texniki bir alət deyil, bəlkə, eyni zamanda insanın mənəvi üzvi, ictimai... həyatından doğan bir həyat içərisində çox mühüm bir rol oynayan amillərdən birisi olmaq dolayısıyla bir çox zamanlardan bəri məktəblərdə əsrlər boyunca cürbəcür adlar altında təşəkkül edən dərslərdə özünə olduqca mühüm və hətta çox zaman mərkəzi bir yer ala gəlmişdir.

İnsanın həyatında həyəcan və xəyal – şəkli kibi ruhi və damağı xüsusiyyətlər çox böyük rol oynayır. Biz təbiəti, ictimai-siyasi həyatı tamamilə şəkli, xəyali və həyəcani bir surətdə təsəvvür edirik. Həyəcani-şəkli təfəkkür (**эмоционально-образное мышление**) məktəblərimizdə nəfis sənətlər içindən yalnız ədəbiyyat vasitəsilə təmsil edilir. Həmin bu surətlə ədəbiyyat mühüm tərbiyəvi bir əhəmiyyət qazanmış olur.

Sənətkar əsərini parça-parça, bəsitdən mürəkkəbə doğru gedərək tərkib etdiyi, yazdığı üçün bu əsəri ancaq əvvələn təhlili surətdə tədqiq etməklə insan, oxucu anlama bilər. İnsanların həyat və zehniyyətinə ən ziyadə yaxın və səmimi olan ədəbiyyatı tədqiq etmək sayəsində oxucu və məktəb tələbəsi təhlil və istiqra (**индукция**) üsulunu tətbiq etmiş olur və ədəbi əsərləri təhlil etdikcə həmin zehni fəaliyyət sahəsində böyük tərbiyəvi amillərdən birisini – təhlil və istiqra üsulunu işlədir.

Digər tərəfdən, ədəbiyyatda ən mühüm məsələ, yuxarıda üsulları gözdən keçirirkən tanış olduğumuz kibi, əsərin, təbir cəzəsə, ruhunu, bütün üzviyyət və tərkibini qavramaqdır ki, burada tərkibi üsul, induksiya üsulu tətbiq edilir. Tələbə, yaxud ümumiyyətlə tədqiqçi təcrid (**абстракция**) və təmmim (**обобщение**) yollarına aşına olur.

Təbii, burada ədəbiyyatın mahiyyətinə qarşı yapılan etirazları gözdən qaçırmırıq. Bu xüsusda lazım gələn məlumat xüsusi bəhsimizdə ("Ədəbiyyat bir elmidir?") verildi. Burada iləridə tədris üsulu məsələləri üçün də əhəmiyyəti olan bəzi nöqtələri daha qeyd etməliyik.

¹³⁸ Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. Стенографический отчет, Баку, 1926, стр. 401-402.

Ədəbiyyat tədqiqçisi və müəllimi faktların, hadisələrin yalnız bəsit surətdə təsvir və təsbiti ilə iktifa etməz. O da zehni fəaliyyəti təmər-küz etdirməyə, bir çox hadisə və əsərlərdən topladığı material üzərində müəyyən tərkib və təməmlər yapmağa borcludur.

Bu təməmlər üç cürə ola bilər: 1) təcrübi, 2) tipik, 3) numulojik.¹³⁹ Hər hansı bir əsər və hadisəni tədqiq edərək onun üslub və mahiyyəti haqqında verəcəyimiz hökm birinci qismə, təcrübi zümryə aid olur. Tipolojik təməm isə eyni əsərin aid olduğu zümre və yaxud ədəbi məktəbin təyini zamanında yapılmış olur. Numulojik təməm də eyni əsərin və bu əsərin mənsub olduğu ədəbi məktəb və cərəyanın öz inkişaf və təkamülündə tabe olduğu qanunları meydana çıxarmaqla əldə edilir.

Təbii, bu sonuncu iş, yəni ədəbiyyat sahəsində ümumi qanunlar tapmaq işinin o qədər asan olmadığı meydandır. Hər halda ədəbiyyatın, hansı ölkədə və hansı əsrdə doğmuş olursa-olsun, özünəməxsus bir həviyyəti vardır ki, bu surətlə bütün xalqların və bütün əsrlərin ədəbiyyatları başqa cürə ictimai hadisələrdən ayrılı bilər. Nəzm və nəsrin bütün insan ədəbiyyatı üçün müəyyən və ümumi qanun və yolları vardır ki, bunlar çoxdan tapılmış və izah olunmuşdur. Bununla bərabər, bir çox sahələr hələ tədqiq edilməmiş və yaxud gərəyi kibi sistem altına alınmamışdır. Çünki ədəbiyyat tədqiqləri ciddi və elmi surətdə ancaq son zamanlarda başlamışdır. Ədəbiyyat elmi daha çox gənədir. Lakin bütün bu nöqsanlar onun məktəblərdə və dərs laboratoriyalarında layiq olduğu yeri işğal etməsinə mane olamaz. Burada uzun-uzadı təhlilə girişməyərək, yalnız burasını deyə bilərik ki, bir çox elmlərdə, məsələn, təbiyyat, ictimaiyyat və tarix kibi elmlərdə, ədəbiyyata görə son, əsri üsullar ilə daha ziyadə işlənmiş sahələrdə də bu nöqsanlar və ehtiyaclar daha çoxdur.

Hər halda ədəbiyyat şibhi-elm (**elmkibi – наукообразный**) bir şey deyil, bəlkə, eyni zamanda ən ciddi elmlərin zehni əməliyyələri və üsulları ilə işləyə biləcək müstəqil bir elmdir.

Ədəbiyyatı bir də ictimai amil, sosial faktor olması etibarilə tədqiq edəlim. İndiyə qədər yazdıqlarımızdan görüldü ki, ədəbiyyat, özü ictimai bir hadisədir və onun tədqiqində əsas olaraq tətbiq oluna biləcək üsul ancaq ictimaiyyat üsulu ola bilər. Lakin ədəbiyyat, digər tərəfdən, qüvvətli və mühüm ictimai amillərdən birisidir. Əsasən hər ictimai

hərəkət (**функция**) özündən sonrakı hərəkət və hadisələrə qarşı daima amil (faktor) olaraq təsir edə bilər.

Əvvəla, ədəbiyyat öz tərəfində min bir “ədəbi həyat” törədir. Bu ədəbi həyatın camaatı arasında biz yazıçı, oxucu, tənqidçi və nəzəriyyəçiləri... tapırıq. Demək olar ki, ədəbiyyat məsələləri arasına eyni zamanda mühərrir və əsərdən başqa, bir də “oxucu” və “tənqidçi” məsələsi girir. Doğrudan da, oxucusu olmayan ədəbi əsərin mövcud olması, doğması qabil deyildir. Binaən əleyh mühərrir və əsərlə bərabər, bu əsərin oxucularını və onların əsərdən ala bildikləri təsiri də tədqiq etmək lazım gəlir.

Ona görə də burada ədəbiyyatın ictimai mahiyyəti və insan cəmiyyəti içindəki rolu daha aydın, daha qəti bir surətdə meydana çıxar. Ədəbiyyat nəzəriyyəçilərindən Enneken: “Ədəbiyyat yalnız mövzusu, şəkli, üslubu etibarilə xalq içindən çıxdığı və doğduğu üçün deyil, bəlkə, xalq tərəfindən oxunduğu, qəbul edildiyi, müxtəlif dərəcələrdə qiymətləndirildiyi üçün də xalqın ifadəsidir”,¹⁴⁰ – deyir.

Enneken eyni zamanda oxucular mühitini öyrənmək, tədqiq etmək üçün bir təqim qaydalar da vəz edir. Məsələn, müəllifin şöhrətini və nüfuzunu meydana çıxarmaq üçün əsərlərinin tirajını, miqdarını, aldığı qələm ücretini, əsərinin satış fiyatını... tədqiq etməni tövsiyə edir. Bundan başqa, fransız ədəbiyyat tarixçisi Qustav Lansonndan professor Beletskiye qədər bir çox mütəxəssislər oxucu və əsərin mühitində yaptığı təsir məsələsilə məşğul olmuşlardır. Bu xüsusda professor Sakulinin “həyəcani-şekli sözdə, ədəbiyyatda özünü göstərən yaradıcılıq heç bir zaman insandan ayrılmaz. Bu onun təbiətinə məxsusdur. Şəri, ədəbi yaradıcılıq insanın, istər yazan olsun, istər bu yazılanı oxuyan olsun, əsasi ehtiyaclarına cavab verir”,¹⁴¹ – sözlərini burada xatırlamaq faydadən xali deyildir.

Binaən əleyh ictimai fəaliyyətin mühüm mexanizmlərindən birisi olaraq da ədəbiyyatın mühüm bir qiyməti vardır. Ədəbiyyatın başlıca əhəmiyyətlərindən birisi də onun təşkilatçı olmaq təsirindədir. N.Yurski¹⁴² maraqlı bir risaləsində bu cəhəti görək kibi təhlil etmək-dədir. Ədəbiyyatın və bədii sözün tədqiqi ətrafında məktəblərdə çox

¹³⁹ Bu istilahları Sakulindən aldıq: Ədəbiyyatın tərkibi quruluşu, səh. 80-85.

¹⁴⁰ Emile Hennequin. La critique scientifique, 1888.

¹⁴¹ Социологический метод в лит., стр. 177-178.

¹⁴² Н.Юрский. Литература как фактор общественно-организационной работы, 1923 г.

qüvvətli və faydalı bir təşkilat meydana gətirmək və bu surətlə sözün təşkiləddici qüvvətindən şüurlu surətdə, ta məktəb sıralarında, dərslərində xəbərdar olmaq çox mühümdür. Bu da məktəblərdəki ədəbiyyat dərnəkləri, divar qəzetələri, ədəbi müsahibələr, referatlar... kibi işlər ətrafında meydana gətirilir ki, gələcək bəhslərimizdə bu məsələlər sırasılə izah olunacaqdır.

• Bütün bu cəhətlərinə rəğmən, məktəblərdə ədəbiyyat dərslərinin mövqeyi heç də qənaətləndirəcək bir şəkildə deyildir. S.A.Zolotaryov (**С.А.Золотарев**)¹⁴³ təlim və tədris mövzusu olaraq ədəbiyyat tarixi namilə yazdığı məqaləsində bu cəhətləri çox gözəl göstərməkdədir.

Bu məqaləsində Zolotaryov məktəblərdə ədəbiyyat tədrisinin üsullarını bu nöqtələrdə xülasə etməkdədir:

1) Ümumiyyətlə alındıqda, ədəbiyyat, dərslər mövzusu olaraq, imdiyə qədər öz istiqlaliliyyətini qazanmamışdır. Özünəməxsus (**самодавлеющий**) bir əhəmiyyət qazanmayaraq, başqa qəti (**точный**) elmlərin arxasından sürünməkdədir və bunlar arasında şibhi elm kiçik və mütəvaze ünvanı ilə iktifa etməkdədir.

2) Çox dəfə ədəbiyyat dərsləri mühərrirlərin həyatı haqqında müəllimlərin bəzi hekayələrindən, onun əsəri haqqında bir yığın təmtəraqlı, zinətli və mübhəm sözlərdən ibarətdir və bütün bu dilbazlıq, cürbüzə "istedadlı" şairlərlə "istedadsız"ları bir-birindən – o da, təbii, çox dəfə xətalı olaraq – ayırmaqdan o yana keçə bilməz.

3) Bu surətlə ədəbiyyat bəzi maraqlı hekayələrlə vaxt keçirməkdən başqa bir şey verməz.

Riyaziyyat elmi, deyirlər ki, cansıxıcı bir şeydir. Lakin evində bir riyazi məsələni cızmış olan və başqa qrek arkadaşıyla bərabər eyni nəticəyə gəlmiş olan tələbə başqalarının fikrinə hörmətə alışı və həyatda həqiqəti, doğrunu aramanın mənasız, tapmanın imkansız olmadığını görür. Bu "maraqlı" olmadan ziyadədir. Bu həyat üçün zəruridir. Halbuki yeddi-səkkiz il ədəbiyyatla məşğul olduqdan sonra ikinci dərəcə məktəb tələbəsi nə qazanır? Özündən heç bir zaman Puşkin olmayacağı haqqında acı bir qənaət və əlavə olaraq filan və filan ədəbi dövrlərin artıq keçmiş olduğu və hansı ədəbi dövrdə bulunduğumuzun təyini hələ qeyri-qabil bulunduğu haqqında bir sürü mühakimə və fəlsəfə...

¹⁴³ С.А.Золотарев. История литературы как наука и предмет преподавания. Изучение лит. в школе, стр. 14-18.

Digər təcrübədə rus ədəbiyyat müəllimi və nəzəriyyatçısı V.V.Danilov "Tədris mövzusu olaraq ədəbiyyat"¹⁴⁴ adlı yazdığı əsərində eyni surətlə ədəbiyyatın əsas və prinsip etibarilə məktəblərdə təəssüflü, acıqlı bir mövqe və vəziyyətində bulunduğunu qeyd edir.

Bu zətin fikrincə, məktəblərdə ədəbiyyatın qeyri-təbii bir mövqe almasına səbəb olan ən böyük qüsurlardan birisi ona, ədəbiyyata öz xüsusi vəsfləri cəhətindən deyil, yalnız mündəricə cəhətindən yanaşmaq, baxmaqdan doğur. Bunun üçün ədəbiyyatda hər şeydən əvvəl tərbiyəedici və həyatla tanışedicidir yarıxlaqı, yarıtəbii bir elm görünür. Bu nöqtəyi-nəzərlərdən ədəbiyyata yanaşan müəllimlər daima süni surətdə bu qayələrə görə material toplamağa çalışırlar. Belə subyektiv baxış ilə, şübhəsiz, dərslər elmi surətdə qurmaq və bir elm olaraq təqdim etmək qabil deyildir. Çünki bu cürə mühakimələr şəxsi və subyektivdir.

Ədəbiyyatın məktəblərdə gərəyi kibi anlaşılmamasına və elmi bir mahiyyət almamasına ikinci səbəb də ədəbi şəkillər və təsvirləri həyatı faktlarla bir tutmaqdır. Ədəbi təsvirlərlə bu təsvirlərin aid olduğu hadisələr, həyatı faktlar arasında sözlə bu sözün işarət etdiyi əşya arasındakı qədər fərq vardır. "Ədəbiyyat, həqiqi həyatın inikasıdır", – fikrini məktəblərdə tələbələrə aşılayan müəllim ədəbiyyat əsaslarına, elmi təhlillərə daban-dabana zidd bir fikir nəşr etmiş olur. Üçüncü dərəcədə ədəbiyyat dərslərinin qeyri-müəyyən bir şəkil almasına "ədəbiyyat" məfhumunun və onun tarixinin hüdud, tərifi və mündəricə etibarilə açıq surətdə öyrənilməmiş olması da təsir edir. Zətin ədəbiyyat müstəqil bir elm olaraq öyrənilməməsinə və məktəblərdə yer almamasına qarşı gətirilən dəlillərdən ən mühümünü də həmin bu nöqtələrə aiddir. Danilovun fikrincə,¹⁴⁵ ədəbiyyat dərsləri bu məsələlərin təhlil və tədqiqi üzərinə qurulmalıdır.

1) Ortaya atılan məsələlər, qoyulan tezislər bunlara lazım gələn dəlillər və isbatları əsərlərdə axtarmağa, tapmağa xidmət etməlidir.

2) Tələbələrin nəzəri-diqqətini bir çox müəyyən faktlar üzərinə cəlb edərək, bunlardan lazım gələn nəticələri çıxarmaları təklif edilməlidir.

3) Ədəbi və bədii əsərləri parçalara ayırmağı və bu parçalar arasındakı üzvi və məntiqi bağları tapmağı öyrənməlidirlər.

¹⁴⁴ Литература как предмет преподавания. В.В.Данилов. Изучение литературы в школе, стр. 20.

¹⁴⁵ Yəni orada, səh. 24.

4) Əsərin ortaya atdığı əsas bədii məsələnin inkişafını təqib edə bilməli və əsərin başlıca nöqtələrini ayıraraq çıxarmanı bacarmalıdır.

5) Eyni zamanda şagirdlər tədqiq etdikləri əsərlərə yaxın olan digər əsərləri xatırlamalı, bunları bir-biri ilə müqayisə edərək, lazım gələn təməmləri (**обобщение**) etmək sənətini bəhimsəməlidirlər.

6) Ümumiyyətlə müşahidə və diqqət məziyyətlərini, istedadını inkişaf etdirməlidirlər.

Həmin bu məsələləri cıza biləcək bir quruluş ədəbiyyat dərslərinin həm elmi və həm də bir çox cəhətlərdən tərbiyəvi əhəmiyyətini artırmış, təmin etmiş olurdu.

Bizim məlumumuz olan türk ölkələrinin birinci və ikinci dərəcəli məktəblərində ədəbiyyat dərslərinin vəziyyəti daha müşkül və qeyri-təbii idi. Bir kərə Qalimcan İbrahimovun çox gözəl göstərdiyi¹⁴⁶ kibi, hələ ədəbiyyatımızın hüdudları, mündəricəsi, başlıca məsələləri öyrənilmiş deyildir. Bu gün əlimizdə bulunan materiallarla deyil, müxtəlif ədəbi cərəyanları və tipik nöqtələri tədqiq etmək, hətta hər hansı bir prinsipə, ədəbi nümunələri təqdim etmək belə qəbil deyildir. Buna öz sırasında ədəbiyyat tədrisi üsullarının ibtidailiyi, geriliyi də əlavə olunacaq olursa, ədəbiyyat dərslərinin bizim ikinci dərəcəli məktəblərimizdəki qarışıq, böhranlı və əhəmiyyətsiz vəziyyətləri meydana çıxmış olur. Ədəbiyyat materialının toplanması, sistem altına alınması üçün bilxassə Şuralar İttifaqı türk-tatar cümhuriyyətlərində olduqca mühüm addımlar atılmaqdadır.¹⁴⁷ Lakin bu kafi deyildir. Eyni zamanda üsulun dəyişməsi, tədris üsullarının əsri bir mahiyyət və yol alması da şərtidir. Ədəbiyyatı tədqiq cəhətindən yüzillik və bəlkə də, artıq bir tarixə malik olan ruslar da belə bu məsələnin müntəzəm və əsri rəslər üzərinə qoyulması üçün gerek mətbuat və nəşriyyat cəhətindən, gerekse təşkilat yolu ilə müəllim kursları ədəbiyyat və lisanıyyatçıların bir çox konfransları kibi cürbəcür tədbirlər görülməkdədir. Bizdə də ədəbiyyatımızın mündəricə, üsul və qarışıq, imdiyə qədər cızılmamış məsələlərinin müəyyən və az-çox qəti nəticələrə vardırıla bilməsi üçün buna bənzər tədbirlər görmək lazımdır. Türkoloji konfransında ədəbiyyat məsələsi bu nöqtəyi-nəzərdən baxılmadı və buna imkan da

¹⁴⁶ Tatar ədəbiyyatı tarixinin mündəricəsini bilgi və təyin məsələsi. "Bizinq yol" məcmuəsi, №2, 1922.

¹⁴⁷ "Ədəbi parçalar"da müəllimin "Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər" məqaləsinə baxınız (Bakı, 1924).

yox idi. Belə məsələlərin həlləməsi üçün mütəxəssislərin və bilxassə təcrübəli müəllimlərin sıxı rabitədə bulunması lazımdır ki, bu da ancaq müxtəlif ölkələrdə və sonra olduqca geniş miqyasda çağırılacaq ədəbiyyatçıların konfransları və meydana gətiriləcək daimi müşavirə təşkilatları ilə təmin edilə bilər. Buna qədər bu xüsusda Avropa və bizə gərək məsələləri və təcrübələri və gerekse pedaqoji həyatları ilə daha ziyadə yaxın olan rus ədəbiyyatçılarının tədbir və müvəffəqiyyətlərindən faydalanmaq lazım gəlir. Həmin bunun üçün Moskvada toplanmış olan Birinci Bütün Rusiya Ədəbiyyatçıları Qurultayının qərarlarından mühümlərini burada zikr etməni münasib görürük. Bu qurultay Rusiyanın həmin bütün dil və ədəbiyyat tədrisi və tədqiq sahəsində iləri gələn alimlərini toplamaq etibarilə olduğu kibi, qərarlarının Rusiya Dövləti Elmi Şurası və Maarif Komissarlığı tərəfindən məktəb proqramlarında əsas tutulması etibarilə də diqqətləyəyiqdir.¹⁴⁸ Bu qərarların başlıcaları bunlardır:

1) Ədəbiyyat şəkli və həyəcanı (**эмоционально-образный**) düşüncənin məhsulu olmaq dolayısı ilə üsul və mündəricə cəhətindən ayrı bir tədris mövzusu təşkil edər.

2) Bir çox başqa elmlər məntiqi düşünməyə (təfəkkürə) alışdırdığı zamanda, ədəbiyyatçı bədii düşünməyə tələbələrini alışdırmaq məcburiyyətini daşıyır.

3) Ədəbi əsərlər mövzu, şəkillər (**образы**), üslub, tərtib və ümumiyyətlə bədii yaradıcılığın ayırıcı vəsfləri cəhətindən öyrənilməlidir.

4) Ədəbiyyatı tədris işinin ən mühüm nöqtələri ədəbi əsərləri ruhi (psixoloji) və məfkurəvi – ictimai cəhətdən tədqiqdir. Bu sonuncu cəhətə bilxassə on doqquzuncu əsrin iyirminci illərindən başlayaraq əhəmiyyət verməlidir. Çünki ancaq bu surətlə gənclik müasir cəmiyyəti anlamağa hazırlanır.

5) Tələbələrin yaşlarına görə ədəbiyyatı tarixi və təkamülü nöqtəyi-nəzərlərdən tədqiq etməlidir.

6) Bir əsrin, yaxud bir dövrün bədii hadisələri arasındakı müvazilik (ədəbiyyat, rəsm, heykəltəraşlıq, musiqi...) əyani surətdə ədəbiyyatı tədrisə xidmət edə bilər.

7) Ədəbiyyat dərslərini elə qurmalıdır ki, mərkəzi-siqlet yeni ədəbiyyat üstündə qalsın.

¹⁴⁸ I Всероссийский съезд словесников о преподавании литературы в школе. Изучение литературы в школе, стр. 12-14.

8) Əski dövrlərdən ancaq bədii və şəri sahəyə aid olanlar keçilir. Məsələn, legendalar, apokriflər, hekayələr və əski rus ədəbiyyatının abidələri.

9) Xalqın şifahi, ağız [ədəbiyyatı] ədəbiyyat dərsləri arasında özünə ciddi bir yer işğal etməlidir. Xalq ədəbi əsərlərinin tədqiqini daha etibarlı və tamam yapa bilmək üçün tələbələrə xalq ədəbiyyatını təmsil edən hekayəçilər və şairlərlə doğrudan-dogruya təmas və rabitədə bulunmaq imkanı verilməlidir. Bundan başqa, xalq ədəbiyyatına aid parçalar da toplanmalı və bilxassə məktəbin bulunduğu ölkənin şifahi ədəbiyyat parçalarına diqqət verilməlidir.

Eyni qərarlar arasında ədəbiyyat tarixinə məxsus rəhbərlik və dərslər kitabları haqqında belə deyilir:

1) İkinci dərəcə məktəblərin ehtiyacını təmin etmək üçün qiymətə ucuz və rus münəqqid və ədiblərinin əsərlərini ehtiva edəcək məcmuələrin nəşr edilməsi arzu olunur.

2) Rus ədəbiyyatı tarixinə dair yazılan əsərlərə tələbələrin müstəqil surətdə işləmələrinə mane olmamalıdır...

3) Rus dili müəllimi məktəbdə oxudacağı dərsləri seçməkdə sərbəst buraxılmalıdır.

Bu qurultayın maraqlı qərarlarından birisi də "ədəbiyyat nəzəriyyəsi"dir ki, son zamanlara qədər məktəblərdə müstəqil bir elm olaraq öyrənilirdi. Bu qurultayda yalnız ədəbiyyat tarixinin mütəmməm parçalarından birisi olaraq tanılır.

Bu xüsudakı qərar eynən belədir: "Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid təməmlər, yəni üslub və şəri, nəsrî yaradıcılıq haqqındakı nəticələr, orta məktəbin davamı boyunca ədəbiyyat nəzəriyyəsi deyilən bəhs müstəqil dərslər olaraq artıq tanılmır".

Bu bəhsimizi tamamlamazdan əvvəl bir az da ədəbiyyat tədrisinin yeni prinsipləri üzərində durmalıyıq. Daha min doqquz yüz on beşinci ildə B.Eyxnbaum (**Б.Эйхенбаум**) "Orta məktəblərdə ədəbiyyat tədqiqinin yeni prinsipləri"ndən¹⁴⁹ bəhs edərkən çox doğru olaraq: "Tədris üsulu tədqiq prinsiplərinə görə təyin olunur", – deyir. Bu prinsiplərdən biz yuxarıki bəhslərimizdə lüzumi qədər bəhs etdik.

Bir çox ədəbiyyatçıların fikrincə, orta məktəblərdə ən ziyadə əhəmiyyət veriləcək nöqtə şair və yaxud mühərririn əsərindəki şəkillər

sistemini bənimsəməkdir. Həmin bunun üçün də hər mühərririn əsəri sinifdə oxunmalı, heç olmasa, tələbələr bu əsərin parçaları ilə tanış olmalıdırlar. Bu zamanda ədəbiyyat tarixi dərsləri [kibi] ancaq lüğət (**справочник**) rəhbər xidmətini görə bilər. Burada müəllimin vəzifəsi bütün təfərrüatı tələbələrinə göstərməklə bərabər, onların, yəni bütün əsərin üzviyyət və təşkilini qavramalarına da diqqət verməlidir. Əgər bu surətlə əsərin əsasını qavramaq qabil olursa, ta əskidən olduğu kimi, əsərləri şəkil və mündəricəyə ayırmaq təhlükəsi də ortadan qalxar.

Məktəbdə ədəbiyyatın son zamanlarda getdikcə işğal etməkdə olduğu yeni mövqe ilə iləridəki məqalələrimizdə məşğul olacaqdır. Bunun üçün burada bir də yeni ədəbiyyat kitabları nə şəkildə olmalı məsələsini gözdən keçirməliyik.

Rus ədəbiyyatı üçün təklif olunan ədəbiyyat dərsləri, məsələn, V.Vodarskinin¹⁵⁰ fikrincə, bu mövzuları havi olmalıdır:

- 1) Mühərrir haqqında həyatı qeydlər, tərcümeyi-halə aid məlumat,
- 2) Mühərririn başlıca əsərlərini yaratması əməliyyatına və tarixinə aid qısa məlumat,
- 3) Mühərririn başlıca əsərlərinin tarixi, bədii və ictimai əhəmiyyətini izah,
- 4) Mühərririn ədəbi fəaliyyətinin əhəmiyyəti,
- 5) Bu əsərlər meydana gəldiyi zamanın, dövrün tarixi və ictimai xarakteristiki,
- 6) Başlıca ədəbi cərəyanları göstərən məqalələr,
- 7) Təqvim cədvəl (**хронологическая таблица**),
- 8) Müstəqil işlər üçün (yazı, müsahibə və bəzi asan tədqiqlər) məsələlər.

Bir sözlə, dərslər qısa, açıq olmaqla bərabər, orta dərəcə məktəblərdə oxudulan materialı izah üçün əlverişli olmalıdır.

Ədəbiyyat dərsləkləri məsələsində türk-tatar məktəblərinin ən ziyadə möhtac olduğu nöqtə ədəbi materiallar və ədəbi xrestomatiyalardır. Bu ədəbi xrestomatiyalar, bir tərəfdən, tarixi, digər tərəfdən, ləhcəvi (dialektoloji) hacətlərə cavab verməli və xalq ədəbiyyatı nümunələrini də ehtiva etməlidir. Bu xüsudda artıq Tataristan¹⁵¹

¹⁵⁰ В.Водарский. Наука и школа, № 4-5.

¹⁵¹ Tataristan Cümhuriyyətinin "Tatar ədəbiyyatı kütübxanası" adlıə yapmaqda olduğu nəşriyyat bizim burada qoyduğumuz məqsədə söylədiyimiz surətdə tövsiyə etdiyimiz şortilə tamamilə uyğundur.

¹⁴⁹ Б.Эйхенбаум. Русская школа, №2, 1925.

və Azərbaycan¹⁵² cümhuriyyətlərində birinci tədbirlər görülməkdədir. Bu tədbirləri yalnız başqa şivələrə doğru, bir tərəfdən, tarixi dövrlərə doğru, ikinci tərəfdən, genişləndirmək və dərinləşdirilmək lazım gəlir.

Bu xüsusda Birinci Türkoloji Qurultayı da öz sözünü müxtəsər və az-çox, səthi olsa da, söyləmiş və bu xüsusdakı əsas fikirlərini bildirmişdir: "Ədəbiyyat ikinci dərəcəli məktəbdə epizodik və ədəbiyyat tarixi planilə əsri ədəbiyyata ziyadə əhəmiyyət verərək və ictimaiyyat dərsləri ilə bağlı olaraq oxudulmalıdır. Ədəbiyyat tarixi təsəvvürünə bir-birinə yaxın türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə, heç olmazsa, qısa bir surətdə tanışlıq üçün lazım gələn parçalar idxal edilməli və bu məqsədə uyğun ədəbi xrestomatiyalar nəşr edilməlidir".¹⁵³

Əksəriyyət etibarilə rus məktəbləri həyat və təcrübəsi üzərinə qurulan bu fikirlər əsas etibarilə türk məktəblərinə də tamamilə qabılı-tətbiqdir. İləridə türk məktəblərinin elmi surətdə və sistemə bir yol ilə yapılacak tədqiqi bu əsaslara əlavələr verə bilər, lakin təbdil və təhvil edəməz.

¹⁵² Firidun Köçerlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" da bir addım olaraq alına bilər.

¹⁵³ I Всесоюзный тюркологический съезд (стеногр. отчет), 402.

ƏDƏBİYYAT DƏRSİNİN QURULUŞU

Bədii ünsürün əhəmiyyəti. Ədəbiyyat dərslərinin ictimaiyyətlə bağlı. Ədəbiyyat dərslərinin başlıca ünsürləri. Ədəbiyyatımızın mündəricəsi: xalq ədəbiyyatı, ölkə ədəbiyyatı, ümumi əsərlər

Rıbnikova "Ədəbiyyatçının məktəbdə işi"¹⁵⁴ adındakı əsərində bu sərlövhə ilə yazdığı bəhsində əsas etibarilə münaqişəli olmaqla bərabər, bir çox cəhətləri etibarilə, bilxassə tətbiqi cəhətindən çox maraqlı fikirlər meydana qoymaqladadır.

Rıbnikova bütün əsərini: "Məktəblərdə ədəbiyyat tarixinə qarşı və müəllifin dərin və diqqətli surətdə tədqiqi lehinə!" şüarı ilə meydana gətirir. Onun fikrincə, gəncliyə yalnız əbədi yoldaşlar (вечные спутники) lazımdır; zamandan və məkandan xaricdə qalaraq ədəbiyyatın şah əsərlərini tədqiq etməlidir.

Digər tərəfdən, yenə Rıbnikovanın fikrincə, gənclər "tarix" məfhumuna qarşı həm nifrət hiss edirlər, həm də onu gərəyi kibi, yeni obyektiv bir surətdə anlamırlar. On altı yaşında bulunan tələbələr üçün on altıncı, yaxud on səkkizinci əsr ... hamısı birdir, bunları maraqlandırmır.

Eyni müəllifin ədəbiyyatı tarixi cəhətdən çəkib çıxarmanın lüzumu lehinə son dəlili də rus ədəbiyyatının nə şəkli, nə tərkibi və təşkil məsələlərinin elmi və tərbiyəvi cəhətdən gərəyi kibi tədqiq edilməməsidir. Ona görə məzkur əsərdə daha müfəssəl bir surətdə izah və şərh olunan bu səbəblərdən dolayı ədəbiyyatı, tarixi və mənşəni (генетический) bir tərzdə deyil də, bəlkə, tələbələrin yaşına, səviyyə və məlumatına görə qurulmalıdır.

Sakulinin dediyi kibi, birinci baxışda anarşi kibi gələn bu əsaslarda, Rıbnikovanın özünün də qeyd etdiyi kibi, uzun illər boyunca əldə etdiyi təcrübə vardır.

Məktəblərdə çox dəfə ədəbiyyat tarixi ədəbiyyatın özü ilə olacaq tanışlığın yerini tutur. Bir şair və yaxud müəllifin ailəvi vəziyyətini, ictimai rolunu, deyəlim, tarixi əhəmiyyətini çox gözəl bilən tələbə onun əsərindən heç bir şey xatırlamır. Bunun öz sırasında iki dürlü zərəri görülür: birincisi, bütün məktəb təhsili boyunca keçdiyi dövrlər, ədəbi məktəblər və cərəyanlar onun zehində yalnız mücərrəd

¹⁵⁴ М.А.Рыбникова. Работа словесника в школе, 1922, стр. 180.

və əcnəbi fikirlər olaraq müvəqqəti bir təsir yapır. İkincisi, ədəbi və bədii əsərlərin ona bəxş edəcəyi zehni və həyəcanlı inkişafdan məhrum qalır. Demək, ədəbiyyat öz xüsusi rolunu oynamır. Bunun üçün ədəbiyyat tarixindən ziyadə ədəbiyyatın özü ilə doğrudan-doğruya ədəbi əsərlərlə tanış olmanın çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Təbiət üzərindəki müşahidələri bir kənara buraxaraq, yalnız təbiət haqqında fikir bəyan etmiş alim və filosofların nəzəriyyələri ilə qənaətlənmək və ən əcaibi bunu təbiyyat, yəni təbiət bilgisi adlandırmaq mümkünmü? Həmin bu surətlə ədəbiyyatı öyrənmədən ədəbiyyat tarixindən bəhs etmək də qabil olamaz. Burada iki məhzur ola bilər: birisi, xronoloji nizamın pozulması və bunun nəticəsi olaraq tarixi təkamül ünsürlərinin gözdən qaçırılmaq ehtimalı, ikincisi də, ədəbiyyat tarixi dərslərinin “qiraəti-ədəbiyyə” dərəcəsinə düşməməsi, belə dərslərin cansızlığı bir tərəfdə, yuxarıki bəhslərimizdə bir çox dəfələr qeyd etdiyimiz ədəbi təkamül haqqında da böyük bir şey verəməz. Bununla bərabər, birinci nöqtədə, yəni xronoloji nizamın bilxassə kiçik siniflərdə pozulması mümkün olduğunda aşağı-yuxarı bütün ədəbiyyat mütəxəssisləri müttəfiqdir, – deyərsək, yanlış olmaıq. Gərək Moskva, gərək Leninqrada lisançılar qurultayının, gərəkse türkoloji qurultayının qərarları da bu mərkəzdədir.

Rıbnikovadan əvvəl M.O.Kerşenzin vaxtilə Rusiya Maarif Komissarlığına yapdığı məruzəsində məktəblərdə ədəbiyyat tarixi dərslərinin ortadan qaldırılıb, onun yerinə bütün tələbələrə ədəbiyyat tədqiqinin məcburi yapılmasını, xronoloji nizama riayət edilməməsini, ədəbi əsərlərin təhlili üsulla deyil, tərkibi yolla öyrənilməsini təklif edirdi.

Bu fikirlərin təsiri altında 1921-də Petroqradda toplanan Petroqrada Lisançıların Ölkə Qurultayı belə qərar qəbul etmiş idi: “Tarixdən uzaqlaşmayaraq, xronoloji sıranı pozmaq mümkündür. Buna müqabil bütün məktəblər müəllifi dərin və müfəssəl surətdə tədqiq etməlidir. Ədəbi axşamlar, səhnəvi tamaşalar, ədəbi sərgilər – bütün məktəbin qüvvələri cəlb edilmək şərti ilə – başlıca tədqiq və tədris vasitələrindən sayılır”.

Bu qısa qərardan anlaşıldığı vəchlə, qurultayda iki tərəf, yəni ədəbiyyat tarixinin lehində və əleyhində olanlar bir-biri ilə çarpışmışlar və nəticədə belə anlaşıldıq bir qərar qəbul edilmişdir. Həqiqətdə belə bir qərar, belə prinsip normal və sağlam bir plan üçün zəruridir. Çünki ayrı-ayrı alındığı zaman müəllifləri, yaxud ədəbi əsərləri tamamilə,

yəni bütün ictimai, bədii, təkamülü... cəhətləri ilə anlamaq, bənimləmək qabil deyildir. Xronoloji nizamı pozmaq həm mümkündür, həm də lazımdır. Deyil yalnız ədəbiyyatda və dildə, hətta bütün başqa dərslərdə də hərəkət nöqtəsi mühit və müasir hadisələrdir. Lakin bunu, bu hərəkət nöqtəsini təkamül şərtlərini göstərəcək kibi almalı və eyni fikri heç bir zaman gözdən uzaqlaşdırmayaraq iləriyə doğru yeriməlidir. Bu cəhəti Rıbnikova da unutmur: “Mən mənim məlumum olan rus ədəbiyyatı və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid fikirlər və nəticələri heç də unutmuram, onları sırası gəldikdə tələbələrimə bildirirəm də. Lakin əsərlərin təkamülündən və bu təkamülə aid nəzəriyyə və əsasları söyləmədən əvvəl, ədəbi əsərləri, bədii şəkilləri qiymətləri ilə mükəmməl və nümunə olacaqlarını keçməliyəm”,¹⁵⁵ – deyir.

Oxucunun buraya qədər söylədiklərimizdən anlaya biləcəyi kibi, burada məsələ prinsip və plan üzərində deyil, bəlkə, daha ziyadə onun necə və kim tərəfindən tətbiq ediləcəyi üzərindədir. Bilxassə türk məktəbləri üçün bu cəhət çox artıq mühümdür. Çünki müəllimlərimiz hələ əllərinə ikinci dərəcə məktəblərinin bütün ehtiyaclarını dəf edə biləcək kibi rəhbərliklər, dərslilər almış deyildirlər. Türk ədəbiyyatını hər hansı bir cümhuriyyətin ikinci dərəcəli məktəblərində dərinliyi, yəni tarixi təkamülü və genişliyi, yəni coğrafi və məhəlli fərqləri ilə oxutmaq üçün zəruri olan məcmuələr və dərslilər hələ meydana gətirilməmişdir.

Burada ikinci məsələni də unutmamalıyıq. Bu da ədəbiyyat ilə başqa dərslər arasındakı münasibətdir. “Ədəbiyyatın məktəblərdəki mövqeyi” haqqındakı bəhsimizdə göstərdiyimiz kibi, ədəbiyyat hələ birinci tədqiq dövründə bulunmaqla bərabər, ən qəti elmi sistemlərlə öyrənilə biləcək və hər elmin verdiyi inkişafı təmin edəcək bir xarakter və mahiyyətə malikdir. Bunun üçün ədəbiyyata yalnız “gözəl söyləməni öyrədən, duyğuları incədən bir sənət və yaxud mümarisə” kibi baxmayıb, bəlkə, həyat və fəaliyyətimizin mühüm bir sahə və parçasını izah edən ciddi bir elm kibi əlaqədar olmalı, yanaşmalıdır. Ancaq bu zaman onunla təbiyyatdan başlayaraq, psixoloji və ictimaiyyətə qədər bütün elmlər arasında sıxı rabitə təsis edilə bilər. Təbii və ictimai hadisələri öyrənməyən bir tələbə necə öz işini yapmış, zehni inkişaf etdirmiş sayılmazsa, ədəbi hadisələri anlamayan tələbə də eyni surətlə naqis və geridədir. Həyat hadisəsinin dürlü cəhətlərdən

¹⁵⁵ Работа словесника в школе, стр. 12.

tədqiqini üzərinə götürən ikinci dərəcəli məktəblər bu həyatın bu və ya başqa cəhətini artıq və yaxud əskik surətdə tənvir edə bilər, lakin bunlardan heç bir tərəfini ehmal etməz. Ehmal etdiyi təqdirdə tədqiq etdiyi başqa cəhətlərin də tam və mükəmməl olmasını təmin etmək imkanından məhrum olur. Bundan başqa, ümumiyyətlə ədəbiyyatın, dilin, daha doğrusu, ədəbi dilin bütün ikinci dərəcəli məktəblərin ən böyük ifadə alət və müvəffəqiyyət şərti olduğu düşünülərsə, bu əhəmiyyət daha artıq meydana çıxar.

Ona görə də ədəbiyyatla hər elm arasında bu surətlə ikitərəfli əlaqə olmalıdır. Hər elmi sahənin müəllimi, rəhbəri öz məlumatının, təcrübələrinin istilahlarının tələbələrinə keçib-keçmədiyini bilmək üçün onların lisani ifadələrinə müraciət edəcəkdir. Bu tələbələrin ifadələri nə qədər düzgün, lisani və ədəbi tədaiyyələri nə qədər sağlam olursa, dərslər də o qədər tez, o qədər müntəzəm və təməlli surətdə öyrədilir.

Bununla bərabər, ədəbiyyat, bilxassə yuxarıda üsul və mənşə bəhslərində göstərdiyimiz kibi, ictimai sinfə mənsub hadisələri tədqiq edən elmlərdəndir.

Əsas etibarilə bu sahənin tədqiqində işlənəcək üsul da ictimai üsuldur. Həmin bu nöqtələri nəzəri-etibara alaraq, deyə bilərik ki, ədəbiyyat dərsləri ikinci dərəcəli məktəblərdə başqa elmlərdən artıq ictimaiyyat elmləri ilə bağlanmalıdır. Bu surətlə ədəbiyyat tamamilə yeni bir əhəmiyyət qazanmış, yeni bir rola keçmiş olur. Leonid Boqoyavlenski "Ədəbiyyat yeni rolda"¹⁵⁶ adlı yazdığı məqaləsində bu cəhətləri olduqca açıq surətdə beş nöqtədə toplamışdır. Onun fikrincə, ədəbiyyatın tədrisi ilə bu nəticələr əldə edilir:

1) Ədəbiyyat birinci dərəcədə bədii yaradıcılıq əməliyyəsi ilə bizi tanış edir.

2) Həyatın bir parçasını bizə bildirir.

3) İctimai inqilabın təkamülünü və dövrlər mərhələlərini müəyyən bir cəhətdən tədqiqinə imkan açır.

4) İnsanların müəyyən əsrlər və dövrlərdə meydana çıxardıqları əbədi xarakterlərlə bizi əlaqədar və tanış etmək üçün çox zəngin materiallar verir.

5) Nəhayət, ədəbiyyat yaradıcı insanların fikir, duyğu və həyatları haqqında bizə məlumat verir.

¹⁵⁶ Литература в новой роли. Л.Богоявленский. Родной язык в школе, №7, стр. 42.

Boqoyavlenski bu nöqtələrdən hərəkət edərək, ictimaiyyatla həyatın sıxı rabitədə bulunması, hər iki dərsin mümkün olan yerlərdə biihəmei-hal müvazi surətdə götürülməsini təklif edir.¹⁵⁷ Tarixçi və ictimaiyyatçı ilə ədəbiyyatçı arasında bulunacaq belə bir rabitə hər halda hər iki elm üçün faydadan xali olmaz. Mövzular və dövrlər hər iki hadisənin mütəxəssisləri arasında müəyyən surətdə meydana çıxarılmış əlaqələr və bağlarla bir-birinə rəbt edilməlidir. Bununla bərabər, gərək tarix və ictimaiyyatın və gərəkse ədəbiyyatın ümumi təmas nöqtələrindən başqa, özlərinə məxsus ayırıcı bir çox nöqtələrin, vəzifələrin bulunduğu da unudulmamalıdır. Bəzilərinin zənn etdiyi kibi, ədəbi əsərlərin səhifələrindən ictimaiyyat dərslərinə material tapmaq, yuxarıda söylədiyimiz kibi, ədəbiyyatı tamamilə həyatı-həqiqini və cəmiyyəti əks etdirən bir ayna kibi anlamaq, daha doğrusu, ədəbiyyatın mahiyyətini, əslini heç bir dürlü qavrayamamaqdır.

Ədəbiyyat dərsinin quruluşu nöqtəsində olduqca münaqişələrli mucab olan məsələlərdən birisi də xalq ədəbiyyatının gərək dərslər planında və gərəkse ədəbi dövrlər arasındakı yeridir. Bir çoxları xalq ədəbiyyatını ikinci dərəcəli məktəblərin son siniflərində oxutmaq fikrini iləri sürməkdədirlər. Bu fikir iki nöqtəyi-nəzərdən yanlıştır: birincisi, xalq ədəbiyyatı nümunələri, canlı dil daha ziyadə birinci dərəcəli məktəbdə mərkəzi bir mahiyyətə malik olduğu üçün birinci dərəcəli məktəblə doğrudan-doğruya təmas edən aşağı siniflər xalq ədəbiyyatının keçilməsinə daha münasibdir. İkincisi, ikinci dərəcəli məktəblərin bilxassə son üç sinfində mərkəzi-siqlət ədəbi dilin üzərində bulunması lazım gələn üçün xalq ədəbiyyatı bu xüsusda şaşırdıcı bir təsir yapar və ədəbi dil nümunələrinin tədqiqində ayrı və əcnəbi bir ünsür olaraq meydana çıxar. Həmin bunun üçün də xalq ədəbiyyatının yeri daha artıq aşağı siniflərdədir.

Ədəbiyyat dərsinin quruluşu bəhsində bilxassə türk-tatar məktəbləri üçün ən mühüm məsələlərdən birisi də ədəbiyyat dərsinin mündəricəsi məsələsidir. Məlum olduğu üzrə, bizdə, türk-tatar xalqlarında bütün mənası ilə inkişaf etmiş ədəbiyyata malik iki xalq, daha doğrusu, iki ölkə vardır: Orta Asiya, Anadolu. Bunlardan Orta Asiya

¹⁵⁷ Eyni fikri daha konkret bir surətdə müdafiə edərək, A.A.Rusanov "İctimaiyyətlə bağlı olaraq ədəbiyyat dərsləri" adlı bir əsər meydana gətirmiş və burada ictimai məhvar ətrafında ədəbiyyat dərslərinin nə surətlə təmərküz və təsnif etdirilə biləcəyini olduqca böyük müvəffəqiyyətlə göstərmişdir.

ədəbiyyatı ki, cığatay namı altında məşhur olmuşdur, on yeddinci və bəlkə, on səkkizinci əsrlərə qədər öz yerini və əhəmiyyətini saxlaya bilmişdir. Bundan sonra Səmərqənd, Xoqənd, Buxara, Xivə... kibi xırda sahələr içərisinə qapanmış olan ədəbiyyatın ancaq məhəlli əhəmiyyəti vardır. Bu əsrlərdən sonra ortada yazılı əsərləri, ədəbiyyatı ilə mərkəzi və birinci mövqeyi, şübhəsiz, Anadolu türkləri alır. Əvvəlcə Orta Asiya ədəbiyyatı təsiri altında olan Volqaboyu kibi ölkələr 18-19-cu əsrin başlarından alaraq, öz ədəbiyyatlarını yaratmaq yoluna düşmüşlərdir.

Hər iki ədəbi dairənin ortasında və çox dəfə İran dövləti tərkibində qalan Azərbaycan, çox ağır bir temple olsa da, üç-dörd əsr içində öz ədəbiyyatını yaşada və təkamül etdirə gəlmişdir. Bunun üzərinə min doqquz yüz beşinci il inqilabından alaraq, qırğızlar, başqırdlar, özbəklər, türkmənlər, kumuklar... zamanımıza qədər öz şivələrində az-çox ədəbi və yazılı əsərlər yarada gəlmişlərdir. Bütün bu şivə ədəbiyyatlarını xalq ədəbiyyatı zümərəsinə soxmaq və onlara məktəblərdə xalq ədəbiyyatının yerini vermək tərəfindən klassik və tam mənasilə təşkil etmiş bir ədəbiyyat kibi alaraq, bütün ikinci dərəcəli məktəbi bu dər və olduqca səthi, daha bir çox yerlərdə rüşeym – embrion halında bulunan ədəbiyyatla məşğul etmək, digər tərəfdən, qabil deyildir. Ona görə bizdə imdiyə qədər göstərdiyimiz üsuli və tədrisi güclüklərə əlavə olaraq ədəbiyyat dərsi planının və quruluşunun qarşısına çıxan ən böyük maneələrdən birisi də budur. Bir sözlə deyəcək və yaxud bir çoxlarının söyləyəcəklərini burada nəql edəcək olursaq: “Bizdə ədəbiyyat yox!” – fikri belə vəziyyətdə bir çox türk xalqları üçün doğru və təbii bir nəticə olaraq həmin bu vəziyyətin müşahidəsindən çıxarılır.

Doğrudan da, yalnız öz ölkə ədəbiyyatları ilə qənaətləndirdikləri təqdirdə kımıllar, kumuklar, başqırdlar, qazaxlar, türkmənlər, hətta Qazan və azərbaycanlılar öz ikinci dərəcəli məktəblərində ədəbiyyat namına nə oxuda bilərlər? Bu məsələ üzərində olduqca ciddi və ətraflı surətdə düşünən Qalimcan İbrahimov bu qərara gəlir: “Orxon, uyğur, cığatay ədəbiyyatları tatar ədəbiyyatı tarixinə və binaən əleyh dərslərinə... üzvi bir maddə olaraq girmir. Xəzər, Altun Ordu, Bulqar, Qazan dövlətləri zamanından tatar ədəbiyyatı qalmamış. Bu zamanlarda yalnız dil yadigarları olaraq az-maz yarlıqlar, məzar daşları kibi şeylər var. Lakin həqiqi mənasilə ədəbi-fikri-elmi materiallar yalnız on altıncı əsrin son yarımından alınıb bu tərəfə, yəni zamanımıza doğru

başlanır. Həmin bu zamandan etibarən həqiqi mənasilə üzvi surətdə bir-birinə bağlı tatar ədəbiyyatı tarixi başlanır”.¹⁵⁸

Bütün bu fikirlərin əsas etibarilə doğruluğuna şübhə yox. Lakin belə başlanan mühakimələrdən bunlar, yəni Orxon, uyğur, cığatay... kibi ədəbiyyatlar bizim ədəbiyyatımız deyil, binaən əleyh biz onlarla məşğul olmağa, onları öyrənməyə məcbur deyiliz, – nəticəsi çıxarılmaz. Eyni nəticəyə Orta Asiya, Sibir, Anadolu, Azərbaycan türk-tatar xalqları da gəldiyi təqdirdə Orxon kitabələri ancaq tokyo məktəblərində, uyğur əsərləri də uyğur mədrəsələrində öyrənilmək lazım gəlir!..

Əcəba, ruslar, almanlar, fransızlar özlərinin, hətta latınca yazılmış ədəbiyyatlarını ədəbiyyat tarixlərindən çıxarırlarmı? Xeyr. Biləks, məsələn, ruslarda, bilxassə inqilabdan sonrakı lisaniyyat və ədəbiyyat əsərlərində və bu yolda tədqiqlərlə məşğul olan təşkilat və müəssisələrdə əski rus ədəbiyyatı məsələsi, daha doğrusu, slavyan, Kiyev və Moskva ədəbiyyatları məsələsi böyük yer işğal edir.

Bu məsələ yalnız bizdə törəmir. Bəlkə, Avropa xalqlarının, rusların ədəbiyyat tarixçiləri də bu məsələlərlə məşğul olurlar. Yalnız öz ədəbiyyat tarixlərinin sahələrini darlaşdırmaq və bir neçə kiçik şəhərin, yaxud beş-on kəndin, iyirmi-otuz əhəmiyyətsiz mühərririn əsərlərini ancaq qavrayacaq məstəba qədər deyil, bəlkə, daha ziyadə genişlətmək yolundadır. Bunda vətənpərvərlik, milli meyil görmək boş vəsvəsədən ibarətdir. Əsərimizdə bir neçə dəfə ismi keçməkdə olan məşhur alman ədəbiyyat tarixçisi Pavel Merker alman ədəbiyyatı tarixinin birliyi fikrini iləri sürərkən alman ədəbiyyatı tarixi çərçivəsinə holland (flaman[d]) və Skandinaviya ədəbiyyatlarının idxal edilməsini təklif edir.

Eyni surətlə, bir çox rus ədəbiyyatı tarixçiləri kibi, professor Sakulin də malorus, belarus ədəbiyyatlarının da rus ədəbiyyatı çərçivəsinə soxularaq tədqiq edilməsi zəruri olduğunu olduqca müfəssəl və ətraflı surətdə isbat edir.¹⁵⁹ Türk ədəbiyyatı son iki əsr içində daima üzvi surətdə bir-birinə bağlı olaraq tədqiq olundu. Banq lisaniyyat cəhətindən axsamaqla, bir çox boşluqlara malik olmaqla bərabər, Orxon kitabələrindən osmanlıcaya qədər müəyyən və müntəzəm bir dil təkamülü olduğunu meydana çıxardı.¹⁶⁰ Köprülüzadə ancaq cığatay və Osmanlı və başqa türk xalqlarının ədəbi yaradıcılıqlarını müqayisəli surətdə almaq sayəsindədir ki, türk ədəbiyyatında bir çox əsaslı məsələlərin qismən

¹⁵⁸ İmla, til, ədəbiyyat məsələləri, səh. 33.

¹⁵⁹ П.Н.Сакулин. Синтетическое построение литературы, стр. 40-41.

¹⁶⁰ W.Bang. Vom Köktürkischen zum Osmanischen, 1921.

həllinə, qismən də öyrənilməsinə müvəffəq oldu¹⁶¹ və onun türk ədəbiyyatını bir küll şəklində tədqiqi və binaən əleyh tədris xüsusiyyətindəki təklifi başlıca Avropa alimləri tərəfindən alqışlandı və qəbul edildi.¹⁶²

Vamberi, Meydendorf, Erman kimi məşhur alimlərin fikirlərinə baxıldıqda, hətta yakut dili kimi dillər və ədəbiyyatların belə hər hansı bir türk məktəbində tədqiqi mümkün görünür.¹⁶³

Qazan-tatar ədəbiyyatının özünü də son dövrlərinə qədər başqa türk-tatar xalqlarının ədəbi sahələrindən ayırmaq mümkün olmur. Cəmaləddin Vəlidin Qazan-tatar ədəbiyyatını tədqiq edərkən heç bir dürlü fikri Kırım, Osmanlı və Orta Asiya ədəbi çərçivələrindən ayrı çıxaramamışdır.¹⁶⁴ Halbuki onun verdiyi, əsərinin adından da anlaşıldığı kimi, yalnız mədəni və ədəbi bir təsəvvüddən ibarətdir. Daha ziyadə dərinə gedildiyi zaman bu qonşu türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatlarını daha müfəssəl surətdə öyrənmək lazım gələcəkdir. Eyni surətlə Q.Qaziz və Qali Rəhimin tatar ədəbiyyatı tarixlərində də gərək uyğun, gərək cığatay, Altun ordu, Osmanlı, hətta "Kodeks kumanikus" kimi türk əsərlərinə belə yer ayrıldığını görürük.¹⁶⁵ Türk xalqlarından hər hansı birinin ədəbiyyatını alsaq, burada bu qaydanı qurmaq mümkündür: ədəbiyyat nə qədər ibtidai başlanğıc dövründə olursa, xaricdən alınan təsir də o qədər az, o qədər bəsit olur. Ədəbiyyat təkamül etdikcə bu alış-veriş də çoxalır, dərinləşir və kökləşir. Məsələn, kumuk ədəbiyyatı ilə Qazan-tatar ədəbiyyatını müqayisə edək. Hansı daha ziyadə təsir, daha doğrusu, təsirlər altında qalmış?.. Şübhəsiz, Qazan, yaxud Volqaboyu ədəbiyyatı. Digər tərəfdən, hansı daha mütəkamil?.. Şübhəsiz, yenə Qazan-tatar ədəbiyyatı. Kumuk ədəbiyyatında daha hekayə, roman, pyes... kimi növlər hələ yeni əmələ gəlir,¹⁶⁶ Qazan-tatar ədəbiyyatının bütün bu sahələrdə ən azı iyirmi beş (məsələn, teatr) illik bir tarixi var.¹⁶⁷

¹⁶¹ Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvvüflər.

¹⁶² Türkiyyat məcmuəsi, 1925, I cild: Qlemanın Havar, Mortman və Djol Nemetin məqalələri, səh. 267.

¹⁶³ Н.А.Аристов. Заметки об этническом составе тюрк. племен. и народностей, стр. 1-2.

¹⁶⁴ Очерк истории образованности и литературы волжских татар. Bu əsərin Qasprinski, Kursavi, Mərcani bəhslərinə baxınız.

¹⁶⁵ Tatar ədəbiyyatı tarixi.

¹⁶⁶ Mühərririn "Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqatları", Bakı, 1926 (Ədəbiyyat bəhsinə baxınız).

¹⁶⁷ Tatar teatri, Qazan, 1926.

Bunu da xəbər verəlim ki, bütün saydığımız nöqtələrə əsas etibarilə Qalimcan İbrahimovun yazılarında da qarşı bir şey yoxdur. Bunun üçün sözümlə başlıca onun yuxarıda gətirilmiş sətirlərinə qarşı çevrilmiş sayılmaz. Bu sözlər daha ziyadə bu xüsusiyyətə mövcud olan qərarlılığı itirmək və bu xüsusiyyətə bu gün üçün mümkün olan tərkibi və planı göstərmək məqsədinə çevrilmişdir.

Şivə ədəbiyyatlarını əsas olaraq almaq yalnız üfüqi (горизонтально) surətdə alınan ədəbiyyat kəsməsində mümkündür. Bununla bərabər, bir də tarixi və şaquli kəsmə vardır ki, bunsuz ədəbiyyat planı və tədqiqi heç bir dürlü tamam olamaz.

Burada başqa bir mülahizə daha söyləməyə bilər ki, qüvvətə əvvəl-kilərdən heç də zəif deyildir. Bu da gərək dilin, gərək ədəbiyyat işlərinin ikinci dərəcəli məktəblərdə elmi surətdə qoyulması və göstərilməsidir. Bu da ancaq tarixi plan və müqayisəli üsulla qabil ola bilər.

Yuxarıda ədəbiyyatın ictimaiyyətlə müvazi olaraq götürülməsi lüzumunu göstərdik. Əcəba, ictimaiyyətdə yalnız bugünkü cəmiyyətin və bir ölkədə mövcud ictimai və iqtisadi münasibətlərin tədqiqi ilə kifayətlənə bilərikmi?.. Əlbəttə, xeyr. Təbii, təsərrüfat, feodalizm, ticari kapitalizm, sənaye sərmayədarlıq dövrlərini bilməyən ictimaiyyətçidən nə ola bilər? Bu xüsusiyyətə M.N.Pakrovskinin əsərləri tamamilə qənaətləndirici fikirlər verə bilər.¹⁶⁸

Bu gün mövcud olan cürbəcür meyil və istiqamətləri ədəbiyyat tədrisi xüsusiyyətində mütəxəssis və müəllimlərimiz arasında hökm sürən az-çox bir-birinə mütənaqis və bir-birindən uzaqlaşıcı fikirləri bir yerə toplayaraq az-çox ümumi bir yekun vermək istərsək, əvvəla ikinci dərəcəli məktəblərdəki ədəbiyyat dərsi planını üç qismə ayırmalıyıq: 1) şivə ədəbiyyatı, 2) ölkə ədəbiyyatı, 3) ümumi əsərlər.

1. Dil tədrisində hərəkət nöqtəmiz canlı dil olmaq lazım gəldiyi kimi, ədəbiyyat tədrisində də şivə ədəbiyyatı olmaq lazım gəlir. Daha yaxında mühitindən ayrılmış tələbə üçün ən səmimi, ən tanış və doğma ədəbiyyatı dərslərinin təməlinə qoymaq zəruridir. Yalnız bizim "şivə ədəbiyyatı" təbirimizlə "xalq ədəbiyyatı" bir-birinə qarışdırılmamalıdır. Türk-tatar xalq ədəbiyyatı şivə həddlərindən çox geniş bir sahəyə malikdir. Biz burada şivə ədəbiyyatı altında ədəbiyyat dərslərini dinləyəcək tələbələrə ana şivəsindən doğan yazılı və ağzı ədəbiyyatının

¹⁶⁸ Pakrovskinin "Русская история в самом сжатом очерке" əsərinin birinci qisminə baxınız.

heyəti-məcmuəsini qəsd edirik. Bunun ikinci dərəcəli məktəbdən neçə dərs, neçə tədris ili istədiyi məsələsini burada mövzui-bəhs etməyə həcat yoxdur. Bu nöqtəni, yaxud bu nisbəti təyin etmək daha ziyadə doğrudan-doğruya bu işlə əlaqədar olan maarif idarələrinin və ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşür.

2. "Ölkə ədəbiyyatı" adı altında anladığımız şey şivənin girdiyi şivə qruplarının ədəbiyyatıdır. Belə şivə qrupları gərək akademik Korşun, gərəkse Radlovun türk şivələri təsnifində az-çox qətiyyətlə göstərilmişdir.¹⁶⁹ Ədəbiyyat cəhətindən də bu qrupları təyin etmək çox asandır. Cənub türklərinin məktəblərində cənub türk ədəbiyyatı, şimal türklərində isə şimal ədəbi şivələrindəki başlıca bədii əsərlər oxudulmalıdır. Bu surətlə tələbə həm ədəbi, həm də tədqiqi qavrayışını mühüm bir dərəcədə, ən mühümü də təbii bir surətdə genişlətməmiş olur.

3. "Ümumi əsərlər"dən məqsədimiz öz şivəsi və yaxud şivə qrupu çərçivəsindən daha uzaqlara öz ədəbi və bədii təsirini göstərmiş olan ədəbi əsər, hadisə və cərəyanların tədqiqidir. Məsələn, Əlişir Nəvai, Füzuli... kibi şairləri və onların dövrlərini bütün türk-tatar məktəbləri tədqiq etməlidir. Yeni dövrdə də üsuli-cədid, qəzetə, roman və teatro ədəbiyyatımız ümumi bir əhəmiyyətə malikdir. Çünki bütün bu mədəni və ədəbi hadisələr həmin bütün türk-tatar xalqlarında bir-birinə bənzəyən şərtlər içində başlamış və müşabəh nəticələr doğurmuş. Bu tədqiq zamanında, təbii, hər ölkənin özünəməxsus cizgiləri, bənliyi də meydana çıxacaqdır. Eyni surətlə təsəvvüfi aşiq ədəbiyyatı və fərman-yarlıq dili kibi daha bir çox müştərək və ümumi əsərlər buluna bilər. Zənn edirəm ki, ancaq bu üç dərəcəli ədəbiyyat planilə dərs oxuyan tələbə türk-tatar ədəbi həyatını bir dərəcəyə qədər öyrənmiş və ədəbi hadisələri az-çox qavramış olur.

Eyni əsas türkoloji qurultayında istilah və dil məsələsi üçün qəbul edilmiş idi.

¹⁶⁹ А.Н.Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, 1922 (Bu risalədə lazım gələn məlumatı taparsınız).

ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİNDƏKİ ÜSULLAR

Laborator üsulu. Bu üsulda müəllimin rolu. Ədəbi müsahibələr. Ədəbi referatlar və yazı işləri. Ədəbi dərnəklər. Ədəbi axşamlar. Ədəbi sərgilər. Ədəbi gəzintilər. Başqa üsullar

Ədəbiyyat tədrisində nə kibi üsullar ola biləcəyi yuxarıdakı bəhslərimizi gözədən keçirən oxucu üçün az-çox məlumdur. Çünki keçmiş bəhslərimizin birisində dediyimiz kibi, tədris üsulları tədqiq üsulları ilə sıxı surətdə bağlıdır.

Rus və Avropa ədəbiyyatlarında üsuli-tədqiq (**методология**) ilə üsuli-tədris (**методика**) bir-birindən ayrılır. Üsuli-tədqiq daha ziyadə elmin, təbir cəizsə, iləriləmə, məchula doğru hücum yollarını ehtiva etdiyi halda, üsuli-tədris elm tərəfindən çoxdan təsbit və əldə edilmiş həqiqət və qanunları başqalarına təlim və nəşrə xidmət edən yollarıdır. Təbii, məktəbdə oxuyan, öyrənən tələbə də tədqiqatda bulunur, lakin bu müəllim əvvəldən məlum olan nəticələrə müstəqilən gələ bilməsi üçündür.

Hər halda tələbənin öyrənməsini tədqiq şəklinə qoymaq məlum nəticələri hazır surətdə müəllimin ifadə və yazısından almayaraq, müəllimin rəhbərliyi altında onu – tələbəni əvvəlcə başqaları tərəfindən gedilmiş yollardan birinci dəfə yeriyir kibi yeridərək hafizəsini doldurmaqdan ziyadə, zehni fəaliyyətini artırmaq cəhdinə əhəmiyyət verilir. Üzməyi öyrənmək üçün birisinin üzduyünə baxmaq necə kafi deyilsə, necə yavaş-yavaş birisinin yardımilə üzüb bədəni mumarisəyə məruz etmək lazım isə, elə də müəllimin bildiyini deyil, düşününüş, zehni fəaliyyət üsullarını əldə etmək lazımdır. Bu etibarla üsuli-tədris ilə üsuli-tədqiq arasında heç fərq yox, biləks, sıxı bir rabitə vardır və olmalıdır.

Həmin bu səbəbdən ədəbiyyat tədrisində çox qatı, doqmatik üsullar təsbit etmək qeyri-qabil və faydasızdır.

Burada ən əvvəl iləriyə sürüləcək nöqtə tələbənin özbaşına, müstəqil surətdə çalışmasını maksimum təmin etmək və onu yalnız dinləyici, same vəziyyətində buraxmayaraq, daha ziyadə ədəbi əsərlərin təhlili və tərkibi işlərində mümkün olduğu qədər şüurlu surətdə iştirak etdirməkdir. Bu cəhəti təmin üçün bir çox yollar vardır ki, bunların heyəti-məcmuəsinə rus və Avropa pedaqoqları və üsulçularını tənqib

edərək "laborator üsulu" deyə bilərik. Bu üsulun bir çox tali, fər'i ikinci dərəcədə bir takım şəkilləri vardır ki, həmin bu bəhsimiz bunların mümkün olduğu qədər ətraflı surətdə izahı ilə məşğul olacaqdır.

Ədəbi əsərlərin mühərrirlərin əvvəldən hazırlanmış dərsliklər, dərs rəhbərlikləri vasitəsilə oxunması nəticə etibarilə daima mücərrəd və səthi olur. Bunun üçün müəllimlər çoxdan bəri yeni üsullar araşdırırlardı. Bu araşdırmaların nəticəsində leksiya-dərs üsulundan bir addım iləri olan sual-müsahibə üsulu (**метод собеседования**) doğdu. Bu üsul bu gün bir çox türk məktəblərində də tətbiq olunur. Bu üsulda tələbəyə bir çox suallar və məsələlər verilir ki, bunların cavabını tələbə özü hazırlamağa borcludur. Bu üsulun nöqsanı burasındadır ki, çox dəfə bu suallara cavabı ya yenə hazır dərsliklərdə tapır, yaxud elə-belə öz məntiqi və xatıratı ilə təyin edir. Bu surətlə ədəbi əsərlərlə, müəlliflə təməlli tanışlıq yerinə, səthi bir əqil və zəhin fəaliyyəti qaim olur. Sual üsulu yenə bir çox qeydlər və əlavələr etməlidir ki, bu sayədə həqiqi laborator və elmi üsul ola bilsin.

Laborator üsulunda ən ziyadə diqqət olunacaq nöqtə tələbənin ədəbi və bədii yaradıcılıq əməliyyəsini gərəyi kibi qavraya bilməsi və mühərrir əsəri nə surətlə və hansı dövrlərdən keçərək meydana gətirmiş isə, tələbənin də bu əməliyyələri öz başına yapa bilməsidir.

Necə müəllif əsərindəki şəkilləri birdən, bir kərədən əldə etməmiş, bəlkə, tədrisi surətdə inkişaf etdirmiş isə, tələbə də eyni surətlə bunları yavaş-yavaş, parça-parça bənimsəməlidir, tədrisi surətdə müəlliflik, yaxud şairlik sənətinin künhünə və həqiqətinə vasil olmalıdır.

Burada müəllimin rolu nədir? Bu rolu başlıca beş nöqtədə toplaya bilərik:

1) Tələbələri təcrübəsizliklərindən dolayı özbaşlarına fərq edəmə-yəcəkləri nöqtələr üzərində durdurmaq, bu nöqtələrə onların nəzər-diqqətini cəlb etmək,

2) Bədii şəkillərin anlaşılması üçün mühüm olan parça və yerləri əsərdən ayıraraq ala bilmələrində tələbələrə yardım etmək,

3) Tələbələrin diqqətsizlik üzündən gözdən qaçırmaları möhtə-məl olan bədii qiymətləri, təfərrüatı onlara göstərmək,

4) Mühərririn öz mövzusunə münasibətini, əsərin ümumi tərkibini göstərərək onları yavaş-yavaş ədəbi tənqid sənətinə alışdırmaq,

5) Bundan başqa, ədəbi yaradıcılıq incəliklərini ki, tələbələr özbaş-larına çox çətin və çox gec fərq edə bilərlər, işarət etmək...

Təbii bu nöqtələr istənilədiyi qədər parçalana və artırıla bilər. Lakin bu nöqtədə biz nə qədər müfəssəl dursaq, yenə də laborator üsulunda, yəni tələbələrin müstəqil və sərbəst tədqiqlərində rast gələ biləcəkləri bütün ehtimalları sayıb bitirə bilmərik. Burada uzun təcrübə, daima diqqətli bulunmaq, tələbələr ilə doğrudan-doğruya səmimi münasibət müəllim öz rəhbərliyində qarşısına çıxacaq bütün belə məsələləri təbii və doğru surətdə çözməyə yardımçı olur. Bu vəzifələri yerinə gətirmək üçün müəllim sual və məsələlərdən faydalana bilər. Mahiyyətə görə bu məsələlər iki qismə ayrılır: birinci qism məsələlər tədqiq olunan mətnlər içərisindən cavabları tapa biləcəkləridir; ikinci qismə girən məsələlər onlardır ki, yalnız oxunan, yaxud tədqiq olunan mətnlər vasitəsilə bunların cavabını tapmaq qabil deyildir. Bu cavabları tələbə müəyyən faktlar arasında yapacağı müqayisə və təhlil yolu ilə, müstəqil zehni fəaliyyətlə tapa bilər.

Tələbələr tərəfindən tədqiq edilmiş, çözülmüş olan belə məsələlər bütün sinif qarşısında münaqişə və müsahibə mövzusu halına salınmalıdır.

Laborator üsulunun ədəbiyyat tədqiqlərində tətbiqi, tələbələrin passiv, hərəkətsiz vəziyyətindən çıxarılaraq fəal surətdə ədəbi əsərləri, bədii yaradıcılığı tədqiq işinə cəlb edilmələri çox zaman almaq və ədəbiyyat dərsi planının yavaş və ağır bir surətdə keçilməsini müqab olmaq nöqsanına malikdir. Bunun üçün bir çox məsələlər tələbələrin özləri tərəfindən yapıla biləcəyi kibi, ədəbi əsərlərin tədqiqi ətrafında doğacaq bir çox təfərrüat, hətta əsaslı nöqtələr sinifdən xaricə çıxarıla bilər. Əsasən laborator üsulunu daha ziyadə produktiv, faydalı yapan həmin bu növ işlərdir ki, bunların başlıcaları ədəbiyyat tədrisi ətrafında bilxassə son zamanlarda artmış, böyümüş olan ədəbiyyatda öz müəyyən şəkil və istilahını artıq qazanmışdır. Bunları bu surətlə altı parçada toplaya bilərik: 1) ədəbi müsahibələr, 2) ədəbi referatlar və yazı işləri, 3) ədəbi dəməklər və onların idarəsi, 4) ədəbi gəzintilər, 5) ədəbiyyat sərgiləri, 6) ədəbi axşamlar və s.

Ədəbi müsahibələr. "Laborator üsulu" namını verdiyimiz və bir neçə sözlə yuxarıda əsas nöqtələrinə işarət etdiyimiz üsul müəllimlə, yaxud bu üsulda daha doğru və yerində olmaq üzrə "rəhbər"lə onun şagirdləri, yaxud yardımçıları arasında canlı və qarşılıqlı münasibətin tapılmasını istəyir. Əcəba, bu üsulu məktəblərdə tətbiq etdiyimiz təqdirdə əsas dərslərdəmi, yoxsa müsahibələrdəmi olmaq lazım gələcək?

Təbii, dərslərdən bilxassə bizim məktəblərimizdə vaz keçmək hələ və çox zamanlara qədər qabil olamaz. Laborator üsulunda da əsasən heç kimsə dərslər[in] – leksiyaların tamamilə ortadan qaldırılmasını təklif edə bilmir. Müəllim hər hansı bir məsələyə keçmədən əvvəl ümumi məsələ və nöqtələri tələbələrində daima dərş şəklinə verə bilər.

Lakin artıq hər müəllim bilir və yaxud bilməlidir ki, bütün ədəbiyyat tədrisini yalnız müəllimin təqirinə münhəsir etmək, ədəbiyyatın öyrənilməsini də yalnız tələbələrin müəllim tərəfindən söylənən şeylərin öyrənilməsindən, göstərilən nümunələrin əzbərlənməsindən ibarət saymaq, əlbəttə, caiz deyildir. Burada doğrudan doğruya deyə bilərik ki, yalnız dinləməyə alışan tələbə heç bir zaman aktiv, fəal surətdə hafizəsinə yerləşdirdiyi şeyləri söyləmək və yazmaq imkan və təcrübəsini əldə edəməz. Çünki dinləmək–söyləmək, oxumaq–yazmaq gərək dildə və gərəkə ədəbiyyatda tamamilə bir-birindən ayrılır. Halbuki hər elmdə olduğu kibi, ədəbiyyatda da məqsəd ədəbi və bədii yaradıcılığa şəkillərlə düşünməklə tələbələri alışdırmaq deyildir?

Ona görə ədəbiyyat dərslərində bu cəhəti gərəyi kibi təmin etmək lazımdır. Bunun da yollarından birisi ədəbi müsahibələrdir.

Əməli olaraq bu müsahibələri necə tətbiq etməlidir? Ona görə də ən mühüm məsələ ki, hər pedaqoq hər üsuli məsələnin birinci şəklinə, əsas nöqtəsinə aşağı–yuxarı eyni fikirdə bulunmaqla bərabər, məsələ buraya gəldiyi zaman öz təcrübəsinə, öz zövqünə və asanlıqına görə müxtəlif fikirlərdə bulunur.

“Ədəbiyyatın tədqiqi məcmuəsi”ndə rus pedaqoqlarından K.A. Botaşev¹⁷⁰ bu məsələyə təxsis etdiyi məqaləsində ədəbi müsahibələrin məktəb həyatında alması lazım gələn yeri və onun başlıca üsullarını olduqca açıq və konkret bir surətdə göstərməyə müvəffəq olmuşdur.

Botaşev zikr olunan məqaləsində rus ədiblərindən Qoqolun “Revizor–müfəttiş”i haqqında məktəbində yaptığı belə ədəbi müsahibələrindən birisini nümunə olaraq göstərməkdədir. Rus ədəbiyyatına aid xüsusi nöqtələrini çıxararaq, onun on dörd nöqtədən ibarət planını eynən oxucumuza təqdim edirik:

1) Qoqolun “Revizor”unu oxuduqdan sonra on doqquzuncu əsr rus məmurları haqqında nə kibi bir fikir hasil olur?

¹⁷⁰ К. А. Боташев. Литературные беседы и т.д. (Изучение литературы в школе, стр. 97–106).

2) Qoqol başqa daha nə kibi əsərlərində məmurların həyatını belə təsvir edir?

3) Belə təsvir cəmiyyətə bir fayda gətirə bilərmi?

4) Bu fayda haqqında Qoqol özü əsərlərində fikir bəyan edirmi və nə deyir?

5) Bu komediyanın əsası haradadır və bunu həqiqətə yaxın saymaq olurmu?

6) Qoqol yalançı klassisizm qaydalarından nədə ayrılmış?

7) “Revizor”da karikatur üsülləri varmı?

8) “Revizor” qəhrəmanlarının dili təbiidirmi?

9) Bu cəhətdən müəyyən qəhrəmanların dilindən misallar gətirin.

10) “Revizor”da realizm nöqtəyi–nəzərindən qüsurlar varmı?

11) “Revizor”u həyatı (бытовой) komediya adlandırmaq olurmu?

12) Bədii cəhətdən bu komediyanın haraları xoşunuza gəlir?

13) “Revizor”u başqa şair və ədiblərin belə əsərləri ilə müqayisə edə bilərsinizmi?

14) “Revizor”la bağlı olaraq sizin özünüzdə nə kibi məsələlər var?

Həmin bu məsələlər üzərinə müsahibə başlayır. Müsahibələrdən əvvəl ya müəllim, daha yaxşısı, müəllim tərəfindən hazırlanmış olan tələbələrdən birisi “Revizor”un tarixi üzərində bir müəhazirə oxuyur. Müsahibədən sonra müəllim bu müsahibə əsnasında meydana çıxan fikirlərin yekununu yapır və Qoqolun şah əsərlərindən, rus ədəbiyyatının ölməz abidələrindən birisi olan bu mühüm bədii hadisə sinif tərəfindən öyrənilmiş olur. Burada sualların miqdarına və mahiyyətinə etiraz etmək yersizdir. Çünki müəllim bunları istədiyi kibi dəyişdirə və düzə bilər. Yalnız tələbələrə müraciəti ehtiva edən on dördüncü sual hər zaman yerini saxlamalıdır. Çünki bu sual vasitəsilə müəllim hər zaman tələbələrin nələrə maraq etdiyinin ümumi, səciyyəvi cizgilərini anlaya bilər. İkinci dərəcəli məktəblərdə çox artıq moda olan əsər qəhrəmanların xarakteristikini təhlil edib meydana çıxarmaq cəhəti də ədəbi müsahibələr əsnasında daha gözəl tənvir və təmin oluna bilər. Belə müsahibə şəklinə götürülən dərş ədəbiyyatı daha maraqlı, daha canlı yapır, həyata yaxınlaşdırır.

Ədəbi müsahibələrin bir növü də “ədəbi məhkəmələr”dir. Ədəbi əsərlərdə adları keçən qəhrəmanları ideya və ideal, hərəkət cəhətindən təhlil etmək cəhətini təqib edən bu növ məhkəmələr də əsərlərin müxtəlif cəhətlərdən tələbələrin zəhnində yerləşməsinə asanlaşdırır.

Burada yalnız, S.Q.Qusevin¹⁷¹ dediyi kibi, bu məhkəmələrdəki qeyri-təbii quruluşu nəzəri-etibara almaq lazımdır. Çox dəfə tələbələr bu qeyri-təbiiyin fərqi varır və belə məhkəmələr yerinə, əlaldə sinifdən xaric müsahibələrin iqamə edilməsini istəyirlər.

Ədəbi referatlar və yazı işləri. Ədəbi referatlar və yazı işləri laborator üsullə oxudulan ədəbiyyat dərslərində mühüm bir yer işğal edir. Ədəbi müsahibələr tələbələrin söz vasitəsilə öz fikirlərini ifadə etməkdəki mələkə və məharətlərini inkişaf etdirirsə, ədəbi referat və yazılar buna ikinci bir cəhət, yazı vasitəsilə bu fikirləri təsbit yolunu götürür. Ədəbi referatlar yolilə tələbələr öz fikirlərinin, əlmlərinin mühərrirləri olurlar. Referat və yazı işlərində iki sinif mövzu ola bilər:

1) birincisi, ədəbi əsərlər ətrafında doğan mövzular üzərinə yazılacaq və oxunacaq referatlar;

2) tələbələrin sərbəst mövzular üzərinə yazacaqları yazılar.

Öz əsərində bu nöqtəyə böyük bir bəhs təxsis etmiş olan Rıbnikova bu yazı işlərinin kiçik siniflərdə başlanıb, adət olduğu üzrə ikinci dərəcəli məktəbin siniflərinə buraxılmasını təklif və müdafiə edir.

Yazı işləri, əsərimizin birinci qisminə də göstərildiyi kibi, başlıca üç dürlü ola bilər:

1) oxunan əsərin tələbə tərəfindən öz sözlərilə – xülasə, yaxud tövsiyə surətilə – ifadə edilməsi;

2) mənzum bir əsərin mənsur, mənsurun mənzum, hekayənin pyes, pyesin hekayəsi və ilaxirə şəklində çevrilməsi;

3) tələbənin müəyyən məsələ və mövzu ətrafında öz fikirlərini təsbit edə bilməsi.

Bunlardan, şübhəsiz, üçüncü növə aid olanları daha ziyadə diqqətə layiqdir. Çünki bunlarda tələbə öz fikir və duyğularını, həyata öz baxışını, öz məntiqini meydana qoyur.

İndiyə qədər ikinci dərəcəli məktəblərdə hakim olan adətə görə, müstəqil mövzular üzərinə yazı işləri daha ziyadə kiçik siniflərdə verildiyi halda, daha sonrakı siniflərdə yalnız klassik ədəbiyyatın mündəricəsindən alınan mövzular verilir. Bu üsulun qeyri-təbii və cansızlığı olduğuna bir az təcrübəsi olan heç bir müəllim şübhə edə bilməz. Bu xüsusda rus ədəbiyyat müəllimlərinin ən təcrübəlilərindən birisi olan Rıbnikova bu sözləri yazır: “Əcəba, bizdən bu hadisənin

fərqi varmıyan tapılarmı? On iki-on dörd yaşlarında uşaq öz həyatından mükəmməl səhifələr yazır. Onun yazılarında nə qədər canlılıq müşahidə, təzəlik bulunur. Halbuki iş “Qoqolun Rusiyaya münasibəti...” kibi quru və boş mövzulara gəlir-gəlməz, bütün bu məziyyətlər birdən-birə qaib olur. Çünki belə canlı və uşaqlara daha yaxın mövzulardan yabançı, quru və basmaqəlib temalara birdən-birə sıçranılır, arada tədrici mərhələlərə riayət olunmur”.¹⁷²

Başlangıç siniflərin tələbələrinə veriləcək mövzular və bunların üzərinə alınacaq sərbəst yazılar tələbələrin yaşlarına görə olmaq lazım gəlir. İləridə daha ciddi mövzulara keçildiyi zamanda müəllim tələbələrin yaş, mühit, arzu və istedadlarını hər zaman yoxlamalıdır. Yalnız bu yazıları toplayıb onlara nömrə qoymaq və qiymət verməklə də iş bitmir. Eyni zamanda tələbələrin ruhi və ədəbi inkişafına da xidmət etmək, bu inkişafın doğru və təbii yollarını təyin edərək, onlara görməni, eşitməni, əylənməni və həsil, duyğu və düşüncənin yüksəldilməsi, ilərilədilməsi çarələrini göstərmək lazımdır.

Bundan müəyyən qayda və qanunların, sistemə inkişafın lüzumsuzluğu çıxarılamaz. Biləks, bu sərbəst və tələbənin, nə şəkildə və nə dərəcədə olursa-olsun, öz yaradıcılığına dayanaraq yazdığı yazılar bu qaidəvi, planlı [iş] üçün hərəkət nöqtəsi xidmətini görə bilər.

“Referat” təbir olunan yazı və müsahibə işlərini hər sinifdə, hər yaşdakı tələbə ilə – təbii, geniş mənasında – götürmək mümkündür. Lakin ümumiyyətlə referatdan anladığımız məna və şəkildə daha iləri siniflərdə keçilə bilər.

Referat üsulu bizim türk-tatar məktəblərində ya heç işlənilmədiyi, yaxud çox nadir nümunə məktəblərində məlum olduğu üçün burada başqa xalqların məktəblərində tətbiq edilən ümumi şəkli ilə oxucumuzun tanış etməni faydalı görürük.

Adətən referat üçün mövzuları müəllim əvvəldən hazırlayır. Bu mövzular lüzumundan ziyadə də ola bilər və olmalıdır ki, tələbələr bunlar arasından istədiklərini seçə bilsinlər.¹⁷³ Mövzuların, daha doğrusu, referatların sırası və günü müəllim tərəfindən əvvəlcə xəbər verilir. Eyni zamanda hər referat üçün lazım olan, hər mövzuya aid ədəbiyyat müəllim tərəfindən tələbələrə bildirilir.

¹⁷² Работа словесника в школе, стр.118.

¹⁷³ Referatlar haqqında baxınız: Технические приемы ведения рефератов (Изучение литературы в школе, стр. 109).

¹⁷¹ С.Г.Гусев. Литературные суды и литературные собеседования (Изучение литературы в школе, стр. 106).

Mövzunu adətən iki tələbə alır. Bunlardan birisi məruzəçi – referent, digəri tənqidçi-opponent olur. Həm məruzəçi, həm tənqidçi əvvəldən müəllim tərəfindən verilən ədəbiyyat üzərində hazırlanmalı və müəllim referat almadan əvvəl hər ikisinin hazırlığını görməlidir. Tələbələr də bir-birinin işlərilə tanış ola bilərlər. Yəni məruzəçi tənqidçinin göstərəcəyi nöqsanlarla aşına olaraq əvvəldən cavablarını hazırlaya bilər. Təbii, burada hər şeydən ziyadə məruzəçi və tənqidçi rolunu alacaq tələbələrin istedad və təbiətini, sonra bütün sinfi göz önündə tutmalıdır. Bundan sonra referat oxunur. Tənqidçi öz fikrini bildirir. Nəhayət, məruzəçi ilə tənqidçi arasında müəyyən zaman içində münaqişəli məsələlər ətrafında fikir dəyişməyə (təateyi-əfkara) yol verildiyindən sonra dinləyicilərin fikirlərini anlamaq üçün sinfə müra-ciət olunur. Çox dəfə məktəblərdə və bilxassə türk-tatar məktəblərində tələbələr söz söyləmə xüsusunda qorxaq və möhtəriz olurlar. Bir az əvvəl “Söz böyüyün su kiçiyin!” atalar sözü bütün ailələrdə hökmünü icra edirdi. Söyləmək, ümumiyyətlə, böyük bir məziyyət sayılmazdı. Ailələrimizdə uşaqların söyləmə, fikir bildirmə yolundakı istedadlarını inkişaf etdirmək cəhətinə çox az əhəmiyyət verildiyi üçün bu xüsud müvəffəqiyyət qazanmaq müəllim üçün çox güc olur. Təbii, tələbənin məktəbdə “lal və dilsiz” olmasının başqa, bəlkə, daha əhəmiyyətli bir səbəbi də var ki, o da tələbənin evində danışdığı, söylədiyi dil ilə məktəbdə müəllimdən eşitdiyi dil arasındakı fərq, digər tərəfdən, hər şeyin leksiya üzərinə qoyulmasıdır. Bizim məktəblərimizdə, mübaligəsiz deyə bilərik ki, tələbələr ildə bir dəfə, yəni imtahan zamanında söylədirlər. Daima müəllimin leksiyasını dinləyərək passiv bir vəziyyətdə qalmaq onlarda hər cür işlək-liyi öldürür. Onları dinləməyə, etiraz etməməyə, fikrini gizlətməyə alışmış adamlar yapar.

Həmin bunun üçün referat münaqişəyə qoyulduğu zaman bütün müzakirə müddətinin yalnız bir neçə açıqgöz, dilbaz tələbə tərəfindən işğal edilməsinə məhəl və imkan verməmək üçün hamı tələbələrə iştirakı təmin edilərək, bütün sinfin fəaliyyətinə gətirilməsinə çalışmalıdır.

Bütün tələbələrin yalnız bir məruzə ətrafında – sinfin böyüklüyünə görə – bir referat müddəti içində müzakirəyə iştirak etməsi qəbil deyildir. Lakin bir-biri arxasından bir neçə referat oxunduğu zaman bunu təmin etmək olduqca asandır. Bunun üçün müəllim yalnız mərkəzi

rolda duran məruzəçi və tənqidçini deyil, bəlkə, bir referat ətrafında sinfin göstərdiyi fəaliyyəti bütün müsbət və mənfi cəhətlərindən hesaba almalı və xüsusi xatirə, yaxud hesab dəftərinə qeyd etməlidir.

Məruzə, tənqid və münaqişələr bitdikdən sonra son sözü müəllim özünə ala bilər. Həmin bu son sözün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Burada müəllim xəbəri olmadan çox böyük xətalər yapa bilər. Bizim gördüyümüz ümumi xətalardan başlıcası müəllimin hissi təqdir və yaxud tənqid yoluna düşməsidir. Bir çox müəllimlər yaxşı oxunmuş bir referat qarşısında – ümumiyyətlə başqa tələbə işləri xüsusunda da belə... afərin və təqdirlər yağdırdığı kibi, az-çox müvəffəqiyyətsiz təcrübələrə də çox zalım bir tənqidçi şifətilə baxmaqdadırlar. Ümumiyyətlə belə təqdir və tənqid ünsürlərini müəllim öz plan və hərəkətlərindən çıxarıb atmalıdır. Müəllim daha ziyadə izahçı, bildirici, düzəldici rollar ilə iktifa etməlidir.

Başqa sözlərlə deyəcək olursaq, tələbəyə xəta etdiyini, yaxud müvəffəq olmadığını işarə etməklə iş bitməz və heç bir şey əldə edilməz. Daha ziyadə xətasının və müvəffəqiyyətinin səbəbləri haqqında məlumat almalı və düşünməlidir. Müəllimlər belə əməli işlər xüsundakı təcrübələri ilə gərək mətbuatda, gərəkse başqa qurultay, ittifaq... kibi təşkilat və müşavirə məclislərində mübadilədə bulunmalıdırlar. Nəzəri nöqtədən iş çox asan kibi görünərsə də, dərslərinə soxulub məktəblərdə tətbiqinə keçildiyi zaman bir çox güclüklər, maneələr qarşıya çıxar ki, bunları ancaq əlbirliklə və cürbəcür mühitlərdə, cürbəcür şərtlər içərisində əldə edilmiş təcrübələrə dayanaraq ortadan qaldırmaq mümkündür.

Rus ədəbiyyat müəllimlərindən Krıjanovski bu xüsudakı təcrübələrini və planını müfəssəl surətdə izah etməkdədir.¹⁷⁴ Ümumiyyətlə rus dili və ədəbiyyat müəllimlərinin öz təcrübə və əməli şəkllərini bildirmələri üçün gərək mətbuat və gərəkse təşkilat cəhətindən bir çox imkanlar yaradılmışdır ki, türk-tatar müəllimlərinin bunları nümunə almaları lazım və zəruridir.

Ədəbi dərnlər. Bu gün hər məktəb hətta darülfünunun müəyyən fakültələri yanında ədəbi dərnlər vardır. Min doqquz yüz on yeddinci ildən ədəbi qiymətlər və hadisələrin kütləvi bir əhəmiyyət qazanması yolunda işçi klubları, ittifaqları və yaşlılar məktəbləri

¹⁷⁴ А.С.Крыжановский. Технические приемы ведения рефератов (Изучение литературы в школе, стр. 109).

nəzdində təşkil edilən belə ədəbi dərnəklər çox böyük xidmət görmüşlərdir. Müəllim dərslərini nə qədər hərfi və plan mövcibi götürürsə-götürsün, yenə hər il minlərcə yeni əsərlərlə artmaqda olan ədəbiyyat və ədəbi cərəyanları oxutmaqdan aciz qalır. Bunun üçün bir çox ədəbiyyat dərsləri planı nöqtəyi-nəzərindən ikinci dərəcədə qalan, lakin ədəbi həyatın tamamilə, heç olmazsa, əsas cəhətilə qavranması tərəfindən böyük əhəmiyyəti olan məsələlər kənarda qalır. Həmin bu məsələləri müəllim kəməli-cəsərlə sinfin xaricinə çıxara bilər. Bundan başqa, imdiyə qədər bir neçə dəfələrlə qeyd etdiyimiz kibi, ədəbi həyat, bədii əsərlər insanı heç yormadan, biləks, həyəcan və iradəyə müsbət təsiri etibarilə çox böyük ləzzət və həvəslə öyrənilə biləcək, hər kəsi sevinə-sevinə məşğul edəcək mövzular verə bilər. Səyahətlərdə istirahət vaxtlarında, yorğun və böhranlı dəqiqələrdə insanın daima oxumaq istədiyi əsərlər bütün bədii-ədəbi şeylərdir.

Ədəbiyyat çocuqluq zamanlarından məzara qədər insanın əbədi yoldaşdır. Çünki ədəbiyyatda yalnız quru zehni fəaliyyətin izləri, sərt məntiqi müadilələr deyil, eyni zamanda səmimi, insani həyat, həyəcan və həyəcanverici lövhələr, şəkillər vardır. Xəyali dəprədən, canlandıran hər şey insana zövq verir. Halbuki ədəbiyyat bunlar arasında mərkəzi mövqeyi işğal etməkdədir və bütün qalanları – kino, teatr və sairə... ilhamlarını, qüvvətlərini ədəbiyyatdan alırlar. Həmin bunun üçün ədəbi dərnəklər yalnız yorucu, tərlədici, cansıxıcı laboratorlar deyil, eyni zamanda nəcib və faydalı əyləncə və bədii zövq guşələridir.

Dərnəklər vasitəsilədir ki, ədəbiyyat eyni zamanda ictimai təşkilatçı rolunu qazanır. Bu məsələyə N.Yurski bütün bir kitab təsis etdiyi kibi,¹⁷⁵ rus pedaqoqlarından bir çoxunun bu xüsusdakı təcrübə və mülahizələri bilxassə inqilabdan sonrakı pedaqoji nəşriyyatında peydəpey meydana çıxmaqdadır.¹⁷⁶ Bu surətlə ədəbi dərnəklər və onların idarəsi məsələsi rus ədəbiyyat tədrisi planında mühüm və üsuli bir maddə olaraq yer almaqdadır.

Belə ədəbi dərnəklərin özünəməxsus kütübxanası və bu kütübxananı lüzumlu əsərlərlə təmin etmək üçün tələbələrin özlərindən toplanmış az-çox mali fondu olmalıdır. Dərnəyin təbii rəhbəri ədəbiyyat

¹⁷⁵ Н.Юрский. Литература как фактор общественно-организационной работы, 1923.

¹⁷⁶ Bundan başqa, Ribnikovanın adı bir neçə dəfə keçmiş əsərində, "Məktəbdə ana dili" məcmuəsinin müxtəlif nömrələrində, "Изучение литературы в школе" adındakı məcmuədə və başqa son zamanlarda nəşr edilən üsuli ədəbiyyatda bu xüsusa dair müfəssəl və konkret məlumat vardır.

müəllimidir. Lakin onun idarəsində tələbələr də iştirak edər, öz aralarından katib, kütübxanaçı seçərlər.

Ədəbi dərnəklərdə münaqişə və mübahisə mövzusu olan məsələlər az-çox sinifdəki dərslər, yaxud referat mövzularından ayrılmalıdır. Burada tələbələrin səviyyə və yaşlarına görə daha ziyadə mühiti və əsri mövzulara daha ziyadə əhəmiyyət verilməlidir.

Ribnikova belə ədəbi dərnəklərdə bütün müəllimlərin üzv olmasını da təklif edir ki, şübhəsiz, son dərəcə arzu olunacaq bir şeydir. Bu surətlə hər hansı bir məsələnin ətraflı surətdə tədqiq cəhəti daha çox təmin edilmiş olur. Eyni müəllimin fikrincə, ədəbi dərnəyin rəhbəri və yaxud rəisi müəllimlər içində ən ziyadə hörmətli və istedadlı ola bilər. Hər mövzu ətrafında bir neçə məruzəçi bulunmalıdır. Eyni zamanda referat, yaxud məruzələr iclas və ictimaidən əvvəl tələbələrin, hətta məktəb içində hər kəsin məlumu olmalıdır. Mümkün olduğu təqdirdə ədəbi dərnəklərin ictimaidə bir neçə məktəb, bihəmei-hal bir neçə sinif toplanmalıdır. Tələbələri usandırmamaq üçün belə ictimailəri çox sıx çağırmaq doğru deyildir.

Ədəbi dərnəklərin fəaliyyətini yalnız fayda və öyrənmək üzərinə qurmaq təbii deyildir. Bu ictimailərdə faydalı ilə əyləncənin birləşdirilməsini bilməlidir.

Ədəbi axşamlar. Ədəbi ictimailərin əyləncəli olması üçün bu ictimailərə ədəbi axşam şəkli verməlidir. Bizim türk-tatar məktəblərində inqilabdan sonra belə axşamların tərtib və təşkili xüsusunda xeylicə təcrübə əldə edilmişdir. Hər hansı bir məlum şair və mühərririn doğması, ildönümü, yaxud ictimai bayramlar münasibətilə belə axşamlar tərtib edilməkdədir.¹⁷⁷

Bundan başqa, ədəbi axşamlar məktəblər yanında müntəzəm, qeyri-müntəzəm təşkil olunmaqdadır. Bir çox məktəblərin bu iş üçün xüsusi səhnəsi, ictimai salonları da vardır.

Lakin bunlar bütün zahiri, xarici cəhətlərdir. Plan və təsir etibarilə deyə bilərik ki, bu axşamlar özlərindən gözlənilən fayda və təsiri verə bilmirlər. Çünki heç bir məktəb planlı və üzvi surətdə bu ədəbi axşamları tərtibə yanaşmırlar. Belə axşamlar, bizim bildiyimizə görə, daha ziyadə tələbələrin öz təşəbbüsü və həvəsi ilə meydana çıxır və ədəbiyyat müəllimi bu axşamlara ancaq cəlb olunur, bəzən də tamamilə

¹⁷⁷ Məsələn, keçən il Bakıda Füzuli, Nəvai şərəfinə tərtib edilən axşamlar bu qəbildəndir.

kənarda qalır. Halbuki ədəbi axşamlara yalnız tələbə əyləncəsi kibi baxılmayıb, ədəbiyyat dərsi planına girən mühüm fəaliyyət şəkillərindən birisi nəzərlə baxılarsa, iş tamamilə başqa şəkil alır və ayrı yolda gedər.

Bunun üçün hər şeydən əvvəl bu axşamların tərtibində plan gözlənməlidir. Təhsil ilinin daha başında ədəbiyyat müəllimi, müəllimlər şurası, bütün tələbələr ədəbiyyat axşamlarının minimum sayını, başlıca mövzunu, hətta mümkün isə zamanını bilməlidir. Tələbələrin rolları da tədrisi surətdə istedad və arzularına görə paylanmalıdır.

Ədəbi axşamların bütün imdiyə qədər saydığımız ədəbi fəaliyyət şəkillərindən artıq bir məziyyəti və səciyyəvi cizgisi vardır. Bu axşamlarda ədəbiyyatın cürbəcür şəkilləri ilə tanış olmaq mümkün olduğu kibi, eyni zamanda müxtəlif bədii sənət növlərini də işə cəlb etmək, bu axşamın tərkibinə soxmaq qabildir. Teatro, deklamasiya (inşad), xütbə... kibi müxtəlif ədəbi növlər yanında musiqi, dekorasiya (nəqş), tans... kibi sənət növləri də ədəbi axşamın zəruri ünsürləridir. Ancaq bütün bu cəhətlər göz önündə tutularaq tərtib edilən ədəbi axşamlardan tələbənin ümumiyyətlə bədii, nəfis sənətlərlə olan aşinalığı, onlara marağı artar və bədii tərbiyə yüksəlir, zövqü incəlir, nəhayət, tənqid və təhlil qüvvəti, görgüsü genişlənir. Bu sənət şöbələrinin yanında rəsm və təsvir işi də öz mövqeyini alır. Yalnız bütün bu şöbələr mərkəzi rol oynayan ədəbi fakt və yaxud hadisə ilə sıxı surətdə bağlı bulunmalıdır.

Bir çox ədəbi axşamların göstəriş, fayda və səthi təsir üzərinə qurulduğunu görürük. Bu kibi işlərdə ədəbiyyat dərsi planından, ədəbiyyat və sənət əsaslarının öyrənilməsindən hərəkət etmək şərtdir. Eyni zamanda bu axşamlardan sonra gerek doğrudan-doğruya, gərəksə bilvasitə müəyyən ictimai təsir qalmasına çalışmalıdır. Bu surətlə hər sinfin, yaxud hər məktəb qrupasının mövzuya görə ya birlikdə, yaxud ayrı-ayrı rolu ola bilər.

Digər tərəfdən, dil-ədəbiyyat müəllimi ictimaiyyət və rəsm, musiqi müəllimləri ilə birlikdə hərəkət edərək, mövzularını bir arada təyin edərsə, təsir və nəticə özəmi surətdə əldə edilə bilər. Hər halda ədəbi axşamlar ədəbiyyat və nəfis sənətlər tədrisinin mütəmməm, yardımçı şəkillərindən birisi kibi alınmaq lazım gəlir. Ədəbi həyatımızın hələ gərəyi kibi təqdir və təyin etmədiyi zamanda rus üsulçularının yaptığı kibi türk ədəbiyyatı müəlliminə bu xüsusda konkret planlar təqdim etməni imdilik imkansız və faydasız görürük. Bundan başqa, ədəbiyyat

dərsinin quruluşu məktəblərimizdə təyin etdikdən sonra ədəbi axşamlar üçün mövzu və şəkil seçmək olduqca asandır. Avropa əsasları üzərinə qurulmuş ədəbi həyatın bizdəki yeniliyi, ədəbiyyat məsələlərinin zamanımız türk-tatar xalqlarının mətbuat həyatından birinci mərtəbədə durması bu növ təşəbbüslərdə az qeyrətlə çox müvəffəqiyyət əldə etmək əsaslarını və amillərini verir.

Ədəbi sərgilər. Ədəbiyyat dərslərinin quru söz və hərflərinə, yalnız mücərrəd, xəyali kölgələr yığını olmaqdan çıxarılıb, ona gözlə görülən, əl ilə tutulan cürbəcür şəkillər, boyalar verə biləcək tədbirlərdən birisi də ədəbiyyat sərgisidir. Sərgi (**выставка**) müəyyən zamanda bu mədəni və ictimai sahələrin müvəffəqiyyətlərinə yekun vurmaq üçün intixab edilən tədbirlərdən birisidir. Daha yeni zamanlarda kitab və ədəbiyyat sahələri üçün də tətbiq olunmaqdadır. Müəyyən fasilələr, aşağı-yuxarı cahan miqyasında kitab sərgiləri yapıldığı kibi, böyük şairlərin adlarına, yaxud müəyyən ədəbi dövrlərin hesabına belə müvəqqəti, yaxud daimi sərgilər meydana gətirilməkdədir.

Muzexanalar daimi sərgilər demək olduğu kibi, Avropa və Rusiyada Gete, Şiller, Çexov, Puşkin... kibi şair və ədiblərə məxsus "ev"lər vardır.

Türk-tatar məktəblərində öz xüsusi muzelərinə malik olanları hələ çox azdır. Sərgilər, biləcəyimiz burda bəhs mövzumuz olan ədəbi sərgilər hələ təcrübə belə edilməmişdir. Halbuki bizdə türk-tatar ədəbiyyatı sahəsində də belə sərgiləri asanlıqla tərtib və tənzim edə bilmək üçün çox-çox əsaslar və mövzular vardır.

Ədəbiyyat sərgiləri cürbəcür əsarlarda tərtib edilə bilər. Bir dövrün ədəbi fəaliyyətini, bədii yaradıcılığını, yaxud bir şairin ədəbi həyatını təsvir üçün qurulur. Burada ən asanı şair ətrafında çalışmaqdır və müəyyən şairin ətrafında dövrünü, mühitini vəlhasil, daha bir çox şeyləri təsvir etmək, işıqlandırmaq mümkündür. Burada belə nöqtələrə diqqət verilir: 1) şairin əlyazmaları, 2) (varsa) özünün yaptığı rəsmlər, 3) özünün, dostlarının, müasirlərinin rəsmləri, 4) şairin gəzdiyi, bulunduğu yerlərin xəritəsi, rəsmləri, 5) şairin əsərlərindən musiqiyə, notaya çəkilmişləri, 6) teatroda oynananları, 7) əsərlər üçün yapılan rəsmlər, 8) tələbələr tərəfindən bu əsərlər üçün rəsmlər (bəzi təsvirlərin, qəhrəmanların tərsimi), 9) şair, yaxud ədibin təsvirlərlə nəşr edilmiş əsərləri, 10) şair haqqındakı ədəbiyyat: tənqidlər, xatirələr və şərhlər, 11) mühərrir və yaxud şairin tərcümə edilmiş əsərləri, yaxud özünün yaptığı tərcümələr və əslləri...

Bizdə şairlər, yaxud mühərrir və ədiblər haqqında bu qədər zəngin material tapmaq çətindir. Belə sərgilərdə bir neçə şairi ədəbi məsləklərinə, dövrlərinə və daha bunun kibi bəzi prinsiplərə görə birləşdirmək mümkündür. Bu təqdirdə bütün bir məslək və yaxud dövr gözü-müz önündə canlana bilər. Bizdə on doqquzuncu əsrin sonlarından zamanımıza qədər gələn ədəbi simalar haqqında məktəblərimizdə çox naqis və qarışıq bir fikir vardır. Halbuki zamanımızın bütün mühüm ədəbi və hətta ictimai cərəyanları öz damarlarını bu zamanların müstəsna və başlanğıc mahiyyətdəki əsaslarından alırlar. Bu dövrün ədəbiyyatını keçən bir müəllim istədiyi təqdirdə ictimaiyyət, rəsm... müəllimləri və rəhbərlərlə birləşərək, hətta bulunduğu şəhərin muze, kütübxana və başqa ümumi ictimai müəssisələri ilə münasibətə girişərək, nə qədər mükəmməl və maraqlı bir sərgi meydana gətirə bilər. Başqa türk ölkələrinin ədəbiyyatını keçirən eyni surətlə bu ölkədə yetişmiş şairlərin təbiət, qiyafət, iqlim və adətləri haqqında toplaya biləcəyi materialı da buna əlavə edərək, eyni zamanda ölkəşünaslıq və etnoqrafi sahələrinə də tələbələrini aşina edə bilər.

Bir neçə illər belə çalışıldığı təqdirdə məktəb yanında olduqca maraqlı və zəngin ədəbiyyat muzesi meydana gətirilə bilər ki, bunlara baxaraq, iləridə eyni məsələlərlə məşğul olacaq tələbələr daha mükəmməllərini meydana gətirə bilərlər.

Eyni sərgiyə xalq şairlərinin əsərləri və bunların xarakteristikini təşkil edən şeylər də girə bilər.

Ədəbi gəzintilər. Ədəbi gəzintilər cürbəcür şəkildə, cürbəcür yerlərdə yapılabilir. Bu xüsusda da rus müəllimləri və üsulçuları bilxassə inqilabdan sonrakı pedaqoji ədəbiyyatında bir çox şeylər yazmış və dürü yollar göstərmişlərdir.¹⁷⁸ Onların bəhs etdikləri gəzintilər, şairlərin doğulduqları, yaşadıkları, yaxud əsərlərində təsvir etdikləri yerlərə yapılacak gəzintilər, yaxud məzkur şairin əsərlərini ehtiva edən muze və yaxud xüsusi müəssisələrə yapılan ziyarətdir ki, bizim ədəbi həyatımıza bunun tətbiqi qabil deyildir. Çünki şair və mühərrirlərimizin nə həyatı, nə də əsərləri belə müəssisələrdə saxlanmış, toplanmış deyildir. Bundan başqa, təbii, müəyyən bir məhəlli Lermontovun Qafqazı, Puşkinin Baxçasaray, Mitskeviçin Kırım təsvir etməsi kibi heç bir şairimiz

¹⁷⁸ Bu xüsusdakı bütün ədəbiyyat V.S.Qobonun (В.С.Гобо) "Изучение литературы в школе" mətnindəki "О литературно-эстетических экскурсиях" adındakı məqaləsində zikr edilmişdir.

maraq ediləcək kibi təsvir etməmişdir. Təbiət və insan bizim ədəbiyyatımızda hələ gərəyi kibi duyulmamış və anlaşılmamışdır. Binaən əleyh tələbələr bu xüsurlarda havayı yormağa hacət olmasa gərəkdir.

Bununla bərabər, bu gəzintilər, ədəbi ekskursiyalar bizdə də yapılabilir, lakin başqa məqsədlərlə və başqa şəkildə... Bizdə belə gəzintilər ölkəşünaslıq işlərlə bağlanmaq lazım gəlir. Gərək şəhər, gərək kənd ədəbiyyatına məxsus parçaları toplamaq üçün yapılacak gəzintilər heç də maraqlı və faydadan xali deyildir.

Belə gəzintilər müəllimin ümumi rəhbərliyi altında qruplara bölünmüş tələbələr tərəfindən bilxassə tətil zamanlarında müvəffəqiyyətlə həyata keçirilə bilər. Bu növ gəzintiləri iki qismə ayırmaq olar: 1) xalq ədəbiyyatı parçaları toplamaq, 2) şəhər ədəbiyyatını tədqiq, təqib etmək.

Xalq ədəbiyyatından məqsədimiz bilxassə məktəbin və tələbələrin bulunduğu şəhərə aid mətbuatdır. Binaən əleyh xalq ədəbiyyatı həm şəhər, həm də kənd ədəbi həyatının şifahi və qeyri-mətbu qismini ehtiva edir.

Xalq ədəbiyyatını tələbələrə toplatmaqdan böyük elmi faydalar gözlənməz. Lakin hər halda belə işlərlə məşğul olmaq sayəsində onların səviyyə və məlumatlarına görə yenə böyük faydalar əldə edilə bilər. Əvvəla, xalq ədəbiyyatını toplamaq onları belə işlərdə təcübəli, diqqətli olmağa sövq edir. Bundan başqa, xalq ədəbiyyatına qarşı hörmətə və xalq kütlələri ilə təmasa alışdırır. Nəhayət, özünün yaşadığı ölkəni tanıdır.

Belə işlərə sövq olunacaq tələbələrə yalnız bir təqim ümumi tövsiyələrdən ziyadə, konkret qaydalar, müntəzəm tərtib edilmiş anketalar verməlidir. Burada tələbələrin əvvəlcə toplanmış, başqaları tərəfindən tapılmış şeyləri tapacaqlarından qorxmamalıdır. Çünki eyni ədəbi parçanı iki ayrı bir zamanda bir halda tapmaq bir kərə qeyri-möhtəməldir; ikincisi, tələbənin özü üçün bunun çox o qədər əhəmiyyəti yoxdur. Çünki onun özü tərəfindən toplanan materiala maraq və məhəbbət daha artıq olur. Bu xüsusda veriləcək düsturlar aşağı-yuxarı bu əsasları ehtiva etməlidir:

1) Hekayəçi, şərqçi (xanəndə), şair tərəfindən necə söylənsə, elə yazmalıdır. Nə sövti, nə şəkli, nə də nəhvi və üslubi cəhətdən bu adamların yanlışlıqları, toplayanca, aşkar belə olsa, heç bir şey dəyişdirməməli. Yazarkən ərəb deyil, latın əlifbası işlətməli.

2) Şərqilər yazıldığı zaman onların notlarını da tərtib etmək artıq dərəcədə arzu olunur. Çünki musiqi parçalarının özbaşına haiz olduğu əhmiyyətdən başqa, toplanan lisanı materialın mahiyyət və tələffüz və ahəngini meydana çıxarmaq cəhətindən də əhəmiyyəti vardır.

3) Eyni parçanı bir neçə adamın ağzından yazmaqdan sakınmalıdır. Çünki belə hallarda bir çox maraqlı fərqlər meydana çıxar.

4) Məhəlli sözlər və istilahlər yazıldığı zaman onlara verilən izahatı da bərabər qeyd etməlidir.

5) Sözlərin qaba, incə, əxlaqa uyğun olub-olmamağına baxmalıdır.

6) Oyun və əyləncələri bütün təfərrüatla qeyd etməlidir.

7) Hər yazılan şeyin yanında, kimdən yazılmış isə, onun adı, fəmiyyəti, yaşı, sənəti və yazılan yerin təsviri bulunmalıdır.

8) Alqış (dua), qarğış (bəd dua), tilsim kibi şeylər yazıldıqda bunların nə zaman, necə işləndikləri olduqca müfəssəl surətdə qeyd edilməlidir.

Tədqiq ediləcək ədəbiyyat növünə rayona – məhəllə görə bu əsaslara daha bir çox şeylər əlavə etmək mümkündür.

İndi şəhər ədəbiyyat və mətbuatına gələcək olarsa, burada yapılacak iş daha çox, daha maraqlı və faydalıdır. Türk-tatar şəhərlərindən bir çoxunda bu gün böyük-küçük mətbəə və nəşriyyat vardır. Hər şəhərdə gözə çarpan-çarpmayan bir çox şair, mühərrir və müxbirlər bulunur. Şəhər adsız və ağzı ədəbiyyatı da buna əlavə olunursa, bu xüsusdakı vəzifələrin genişliyi haqqında bir fikir edilmək qabil olur.

Türk-tatar ədəbiyyatının müxtəlif zamanlarda mühüm beşiklərindən olan şəhərlərdə belə işlər yapılmadığından buralarda şəhər ədəbiyyat və mətbuat aləmi haqqında tam və doğru bir fikir edinmək çox çətin olur. İsmail Qasprinskiyin on doqquzuncu əsrin yarlarından min doqquz yüz on dördüncü illərə qədər mühüm ədəbi və mədəni fəaliyyətinə mərkəz xidmətini gören Bağçasarayda, yaxud iyirminci əsrin başlarından zamanımıza qədər kumuk ədəbi və mədəni həyatının mərkəzi olan Teymurxanşurada (Buynakski), eyni surətlə bir çox nəşriyyatı və mədəni müəssisələri ilə çoxdan bəlli bir mövqə qazanmış olan Bakıda ağıllı-başlı müəyyən bir müəssisə, yaxud məhəllədə üsul dairəsində toplanmış material tapmaq qabil deyildir. Halbuki gərək ədəbiyyat və gərəkse mədəniyyət tariximiz üçün belə materialların fəvqəladə böyük əhəmiyyəti vardır.

Ruslardan belə şeylərə daha ziyadə əhəmiyyət verilməklə bərabər, indiyə qədər yapılan işləri onlar da kafi saymırlar.

Professor N.N.Fatov¹⁷⁹ bu xüsusda yazdığı məqaləsində ictimaiyyətçi, ədəbiyyatçıların nəzər-diqqətini cəlb etməkdədir. Professor Fatov məqaləsini bu sözlərlə başlayır: “Ədəbiyyatın və ədəbiyyat tarixinin tədqiqi həm sinfi, həm coğrafi cəhətdən daima açıq surətdə mərkəzilik və aristokratlıq cizgisində yürümək günahını irtikab etdi”.

Daima şah əsərləri və hakim sinfin, yaxud paytaxtların ədəbi məhsullarını təftiş etdilər. Bizdə də müəyyən ədəbi mərkəzlərdən, yaxud klassik şairlərdən son zamanlara qədər uzağa keçmədilər. Artıq zamanımızda – bilxassə yuxarıdakı bəhslərimizdən sonra – bunun yanlışlığını uzun-uzadı mövzui-bəhs etməyə həcət yoxdur. Bu gün cürbəcür ədəbi əsər və hadisəyə əhəmiyyət vermək gərək müxtəlif topraqlar üzərində doğan, gərəkse müxtəlif siniflər və ictimai təbəqələrə aid ədəbiyyatın müsəvi surətdə tədqiqi lazım gəldiyini hər kəs təslim edər.

Məsələ bu növ məhəlli (provinsial) ədəbiyyatı nə surətlə tədqiq etmək lazım gəldiyi üzərindədir. Bu hadisələri təsvir etmək, təsnif etmək, hesaba almaq bu xüsusda görülmək hazırkı işlərin əsasıdır.

Məktəblərimizdə bu xüsusda götürüləcək işləri bu əsaslara bina etməlidir:

1) Əvvəla, məhəlli şairlər, mühərrirlər, ədiblər haqqında material toplamalıdır. Bu surətlə toplanacaq gərək bioqrafi, gərəkse ədəbi material bir araya yığılaraq bir mühərrirlər qamusu meydana gətirilə bilər.

2) İkinci dərəcədə məhəlli mətbuat haqqında məlumat toplamaq və mümkün olduğu təqdirdə bu kibi nəşriyyatın kolleksionunu tərtibə çalışmalıdır.

3) Məktəbin bulunduğu şəhər və yaxud rayondakı teatro həyatına, yaxud teatro həvəskarları təşkilatlarına ayrıca əhəmiyyət verməlidir.

İnqilabdan sonra həman bütün rayonlarda, şəhərlərdə teatro dər-nəkləri, səhnə həvəskarları tərəfindən təşkil olunan truppalar vardır. Bunların fəaliyyəti – müvəffəqiyyətləri, təsirləri, içlərindəki nadir istedadları, hətta dağılmaları etibarilə – çox artıq maraqlıdır. Teatro həyatını təqib edib onun cürbəcür cəhətləri haqqında yuxarıda söylədiyimiz şəkillərdən – ədəbi axşam, sərgi, referat... – birisində hesab etmək və

¹⁷⁹ Проф. Н.Н.Фатов. О краеведческом изучении истории литературы (Родной язык в школе, №9, стр. 21-26).

bu yolda birikmiş materialı məktəbin muze, kütübxana, kabinetlərində saxlamaq, əlbəttə, fayda və maraqlıdır xali deyildir.

Yalnız ədəbi sahədə deyil, maarif və mədəniyyət sahəsində də məktəb tələbələri özləri üçün çox zəngin və maraqlı tədqiq sahələri tapa bilərlər. Hər şəhər və rayonda bir çox ədəbi, elmi, ictimai müəssisələr az-çox uzun ömürlə parlayıb-sönürlər. Bunlar adətən heç kimsənin nəzər-diqqətini cəlb etməz, unudulub gedərlər. Halbuki belə təşkilat və müəssisələrin hər halda məmləkət və xalq içində müəyyən təsiri mühəqqəq qalır. Bunlardan, məsələn, bizdə min doqquz yüz beşinci ildən alaraq inqilaba qədər göbələk kibi çoxalan cəmiyyəti-xeyriyyə və nəşri-maarif cəmiyyətlərini alalım. Bunların fəaliyyət tarixçəsi heç kimsənin nəzər-diqqətini cəlb etmədiyi üçün beş-on il əvvəlki mədəni və ictimai həyatımızın materialları bizim üçün artıq yarı-yarıya qaib olub getmişdir. Halbuki on beş-iyirmi il və bəlkə, bəzi ölkələr üçün daha uzun bir zaman içində mədəni-ictimai həyatımızın yeganə deyiləcək təşkilat və amilləri bunlar olmuşdur. Bu gün də bir çox yerlərdə belə ədəbiyyat, arxeoloji, hətta təbiət, kimya, elektrik-radio maraqlılarının təşkilatları qurulmaqdadır. Bunları hələ gec deyil ikən tədqiq etməli və hesaba almalıdır. Təbii, belə işləri başqa müəssisələr də yapa bilər. Lakin daimi və üsuli surətdə məşğul olmaq üçün ən əlverişli təşkilat bu xüsusda məktəblər və məktəblərin ictimaiyyət və ədəbiyyat dərəcələridir.

Bütün bu məsələləri gəzintilərlə bağlamamız bu kibi tədqiqlərin başlıca şəklinə işarət etməkdir. Məktəblər ədəbiyyat və ictimaiyyət müəllimlərinin rəhbərliyi altında belə təşkilatları, şəhərdə bulunan mətbəə və qəzetəxanaları gəzməli, burada aldıkları intibaları sonra dönüb məktəbdə öz aralarında paylaşmalı, müəyyən sistem və qərar altına almalıdırlar. Təbii, bu növ gəzintilər yalnız məktəbin bulunduğu şəhərə məxsus qalmayıb, başqa, müəyyən ədəbi-ictimai və mədəni nöqtəyi-nəzərlərdən əhəmiyyətli və maraqlı şəhər və məhəllələrə də təmmim oluna bilər.

Başqa üsullar. Buraya qədər bəhs etdiyimiz tədris yollarından başqa, bir taqım tədrisi və üsuli tədbirlər daha vardır. Zənn yaxşı hazırlanmış bir müəllimin bütün üsullarını nəzəri bir surətdə əvvəldən hazırlayıb vermək qabil deyildir. Hər müəllim öz zövq və təcrübəsinə görə müşkül vəziyyətlərdən çıxmaq üçün cürbəcür çarə və tədbirlər tapa bilər.

Bu növdən olaraq rus müəllimlərinin cürbəcür məktəblərdə tətbiq etdikləri üsullar və tədbirlər arasında bir çoxları diqqətəlayiqdir ki, əsərimizdə bunların cümləsini toplamaq, əks etdirmək qabil deyildir. Məsələn, rus pedaqoqlarından Zolotaryov statistik və qrafikin ədəbiyyat tədqiqlərində işlənilməsini təklif¹⁸⁰ etdiyi kibi, digər bir pedaqoq, Yakovlev ədəbiyyat tədrisində "leksiya-təhlil-tərkib üsulu"¹⁸¹ adını verdiyi olduqca qarışıq bir tərkib təklif etməkdədir.

Yakovlev bütün ədəbiyyat dərslərini dörd qismə ayırmaqdadır:

- 1) dərslər məqsəd,
- 2) mövzunun parçalarını mündəricə və ideolojiyə görə ayırmaq,
- 3) təbliğ (**передача**) üsulu,
- 4) bənimləmə üsulu.

Bunları müəllim təhlil və tərkib üsulu ilə oxutmalıdır. Eyni zamanda tələbələrin özləri də sərbəst surətdə dərslər hazırlanması işində iştirak etməlidir. Hər mühazirə, hər mövzu ayrı-ayrı parçalara bölünərək dərslərdən əvvəl tələbələrə imla (diktə) etdirilir.

Digər bir müəllim L.P.Boqoyavlenski¹⁸² tələbələrin məlumat və səviyyələrini yoxlamaqda yardımçı olaraq, anket üsulunu iləri sürür. Müəyyən suala müxtəlif tələbələr, yaxud siniflər tərəfindən veriləcək cavablar bizi bir çox maraqlı və qiymətli nəticələrə gətirə bilər. Belə anketalar tələbələrə verilməsi adət olan mövzulardan və yazı işlərindən ziyadə nəticə verə bilər.

Boqoyavlenskinin nümunə olaraq gətirdiyi sual cədvəli bu şəkildədir:

- 1) Adı, ailə adı, fəmiliası.
- 2) Özünüzün yazdığınız bir şey varmı? Nədir?
- 3) Hansı şərtlər daxilində siz mövzunuzu daha doğru, daha həqiqi surətdə işləyə bilərsiniz?
- 4) Hansı şərtlər mövcud olduğu təqdirdə mühərrir, yaxud ədib həyatı həqiqi surətdə, olduğu kibi təsvir edə bilər?
- 5) Nə kibi əsərlər oxudunuz?
- 6) Hər cür ədəbi əsərin mündəricəsi nədən ibarətdir?

¹⁸⁰ С.А.Золотарев. Статистика и графика в изучении и преподавании литературы (Родной язык, №1, отд. 7).

¹⁸¹ М.И.Яковлев. Лекционный аналитико-синтетический метод преподавания литературы (там же, стр. 130).

¹⁸² Л.П.Богоявленский. Метод анкеты в занятиях, литературное и коллективное сочинение в условиях лабораторной системы (Родной язык, №8, стр. 145).

7) Cürbəcür yerlərdən, cəmiyyətlərdən, siniflərdən, ailələrdən olan və yaşları başqa-başqa adamların hekayələrində nə görünür?

8) Kəndli, mülkədar, işçi, burjua... mühərrirlər öz əsərlərində necə görünürlər?

9) Mühərririn mühiti onun əsərlərindəki dilinə və mündəricə[yə] necə təsir edir?

10) Heç olmazsa, iki misalla ədəbi əsərin dil və mündəricə cəhətdən cəmiyyət və həyatın dəyişməsi ilə dəyişdiyini isbata çalışın!

11) Sizin yaşadığınız zamanın və cəmiyyətin ədəbiyyatı necə olmalıdır?

12) İndiyə qədər verdiyiniz cavablara dayanaraq ədəbiyyatın ayrı-ayrı əsərlərin yekunu və ictimai hadisə sifəti ilə tərifi verin!

13) İki əsər tapın və bu əsərlər vasitəsilə mühərrirlərin ictimai vəziyyətini təyin etməyə çalışın!

14) "Ədəbiyyatın inkişafı" və "ədəbiyyat tarixi" təbirlərini izah edin!¹⁸³

Boqoyavlenski bu üsullara müxtəlif sinif tələbələrindən aldığı cavabları da məqaləsinə dərc etmişdir. Bu cavablar gözəndən keçirildiyi zaman belə anketlərin qayət maraqlı nəticələr verəcəyini görmək mümkündür.

Oxucu bu bəhsdə, buraya qədər söylədiklərimizdən laborator üsulunun vahid və kateqorik, qəti doqmalardan deyil, bəlkə, bir tərəfdən, təcrübə ilə tapılmış, faydalı olduğu anlaşılmış tədbirlər, digər tərəfdən, ədəbiyyatın mahiyyətindən və tədqiq üsullarından çıxan əsaslar üzərinə qurulmuş və bir çox ünsürlərin ahəngdar tərkibindən ibarət olduğunu anlasa gərəkdir. Bunun üçün ədəbiyyat müəllimləri yalnız quru metodika – üsuli-tədrisin özbaşına alındığı zaman bir taqım quru əxlaqi tövsiyələrdən, mücərrəd mülahizələrdən ibarət dar çərçivəsi içərisinə qapanmayaraq, eyni zamanda mövzu və dərslərinin üsuli-tədqiqinə və başqa məsləkdaşlarının bu xüsusdakı təcrübələrinə görə kibi aşına olmalıdırlar.

Əsərimizdə bir neçə dəfə adı keçən Yakovlevin bu fikirləri, rus müəllimləri üçün olduğu kibi, türk-tatar ədəbiyyatçıları üçün də olduqca faydalıdır: "Ədəbiyyat tədrisində daima iki tərəfi xatirdə tutmalıdır: Birincisi mövzunun metodolojisi (üsuli-tədqiqi), ikincisi metodikası

(üsuli-tədrisi). Biz burada ikincisi ilə məşğuluq, lakin birincisinə aid məsələlər də az əhəmiyyətli deyildir. Çünki metodikanın mündəricə və yolları da metodolojinin nəticələrinə bağlıdır".¹⁸⁴

Əsasən Avropa ədəbiyyatında bu iki cəhəti bir-birindən ayıranlara çox az təsadüf edilir. Məsələn, Lion Darülfünunu professorlarından F.Kollar (**F.Collard**) üsuli-tədrisin ən bəsit məsələlərindən üsuli-tədqiqin prinsip məsələlərinə qədər ehtiva edən aşağı-yuxarı beş yüz səhifəlik əsərini bu surətlə tərtib etmişdir.¹⁸⁵

Nəticə olaraq bunu deməliyik ki, məktəbdə tələbələrin sərbəst ədəbi və bədii inkişafını, ədəbiyyatın ictimai və xüsusi bütün vəziyyətlərini meydana qoyan hər üsul müəllimin əmrinə hazır olmalıdır və müəllim çox yaxşı bilməlidir ki, şagirdləri və mühitinin səviyyəsinə görə çözülməyən heç bir üsul, nəzəri cəhətdən nə qədər mükəmməl olursa olsun, onun işinə yaramaz.

Bu nöqteyi-nəzərdən Yakovlevin: "Laborator üsulu yox, bəlkə, bir çox üsulların tərkibindən ibarət olan laborator planı var!" – deməsi, şübhəsiz, çox doğrudur.

¹⁸³ Л.П.Богоявленский. Метод анкеты в занятиях, литературное и коллективное сочинение в условиях лабораторной системы (Родной язык, №8, стр. 145-147).

¹⁸⁴ М.И.Яковлев. Нет лабораторного метода (Родной язык в школе, №8).

¹⁸⁵ F.Collard. Metodologie de l'ensei gnementmoyen. Bruxelles, 1911.

ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRİN TƏHLİL VƏ TƏNQIDI

İdeoloji cəhətdən təhlil. Mühərrir – oxucu – münəqqid.

Ədəbi mühit. Əcnəbi təsirlər. Üslub cəhətindən təhlil.

Əməli dil, bədii dil. Bədii dilin təhlili

Ədəbi-bədii hadisələr də elmə mövzu olan başqa hadisələr kibi təhlil edilmək lazımdır. Təhlil süzgəcindən keçirilmədikcə ədəbi və bədii əsərləri tamamilə anlamaq, bilxassə onun doğuşunda rol oynayan amilləri qavramaq qabil olamaz. Tərkibi-sintetik tədqiqinə hər halda təhlili-analitik tədqiq təqəddüm etməlidir. Bir ədəbi əsəri, eyni surətlə bir dövrü, yaxud cərəyan və məktəbi başlıca ideoloji, sinif, üslub, şəkil, mündəricə, təşkil (kompozision), dil cəhətindən təhlil etmək mümkündür.

İdeoloji və sinif cəhətindən təhlil. İdeoloji cəhətindən əsərləri təhlil etdiyimiz zaman hər şeydən əvvəl ictimai vicdanın ictimai məişət ilə təyin etdiyini xatırlamaq icab edər. Bu fikirdə olan adam üçün açıqdır ki, Plexanovun dediyi kibi, hər cür ideoloji, binaən əleyh sənət və nəfis ədəbiyyat, daima müəyyən cəmiyyətin və əgər bu cəmiyyət siniflərə bölünmüş isə, ictimai sinfin bir zamandakı arzu və meyillərinin ifadəsidir. Plexanov deyir: “Hegel məktəbinə mənsub idealist tənqidçilər və bunlar arasında bizim dahi tənqidçimiz Belinski deyirlərdi ki, fəlsəfi (elmi) tənqidin vəzifəsi sənətkarın öz əsərində ifadə etdiyi fikri, “sənət dili”ndən fəlsəfə dilinə, şəkillər, surətlər dilindən məntiqi dilə çevirməkdir. Materialist dünyaya baxışın tərəfdarı olaraq mən deyirəm ki, tənqidçinin birinci işi sənət əsərinin ifadə etdiyi fikri sənət dilindən ictimaiyyat dilinə çevirməkdir. Bu surətlə bu ədəbi hadisənin ictimai qarşılığını tapmaq qabildir.

Materialist tənqidin ikinci işi, ikinci vəzifəsi idealist tənqidçilərdə olduğu kibi, təhlil mövzusu olan əsərin bədii qiymətini verməkdir. Birinci iş əməliyyə (yəni əsərin, yaxud hadisənin ictimai qiymətini tapmaq) ikincisini (yəni bədii qiyməti tapmağı) heç bir surətlə görəksiz, artıq yapmaz, biləks, zəruri bir əlavə olaraq onu icab etdirir”.¹⁸⁶

Plexanovun bu sözlərini hər ədəbi təhlildə tətbiq etmək, təhlil olunan ədəbi əsərin mahiyyətini tamamilə qavraya bilmək üçün şərtidir.

¹⁸⁶ Г.В.Плеханов. За 20 лет (Предисловие).

Ədəbi təhlilin yalnız estetik, şəkli, bədii cəhətlər üzərinə qurulması doğru olmadığı kibi, ictimai cəhətlərin tədqiqindən o yana keçə bilməməsi də kafi deyildir.

Bizdə ədəbi əsərlərin estetik, bədii cəhətlərdən tədqiqi üzərində az-çox çalışılmış isə də, ictimai cəhətdən təhlil və tədqiq üsullarını ancaq zamanımızın bəzi nadir tarixçiləri işlədə bilməkdədirlər. Çünki bu cəhəti meydana çıxartmaq, anlamaq asan deyildir.

Mühərrirlərin sinfi mənsubiyyətini təyin etmək çox gücdür. Mühərrirlərin çoxusu “intelligent” olur.

Lunaçarski yoldaşın bu xüsusa bu mühakimələri diqqətəlayiqdir: “İntelligensiya nədir? Mənşəyi etibarilə, böyük əksəriyyətilə intelligensiya kiçik burjuaziyadır. İntelligensiya kəndli və işçilərdən çıxar. Bəzən pomeşçiklərdən (mülkədarlardan) da çıxır, lakin əsas kütləsi meşçan – kiçik burjua sinfindəndir. Başqa siniflərdən çıxsə belə, intelligent sonra professional ideoloq olur və bu etibarla kiçik burjua sinfinin müəssili olur. Ayaqqabıçı ayaqqabı qayırır, intelligent – ziyalı isə ideyalar, fikirlər meydana gətirir. Qalayçı samovarları qalaylayır, intelligent isə surətləri süsləyir və bunları öz həyəcanları və duyğuları ilə işləyir.

Təbii, intelligent bütün bu şeyləri sifarişə (zakaza), bazara görə qayırır. Bazarda ən qüvvətli sinif hökm etdiyi üçün intelligent, hər zaman olmasa da, çox dəfə bu sinfin nüfuz və təsiri altına düşür. Burjuazi feodalizmə qarşı üsyan etdiyi zaman, intelligent arada sallanır, ona burjuazi sinfi təsir etməyə başlayır. Belə zamanlarda bəzən intelligensiya (ziyalı təbəqəsi) ikiye ayrılır. Bəzən, biləks, burjua sinfinə mənsub olduğu halda, əski nizami-ictimaini, monarşini müdafiəyə çalışır. Bütün bunlardan çıxan nəticə budur ki, sənətkarı sinfi mənşəyinə görə almaq olmaz. Daha ziyadə onun davada bulunan siniflərlə nə kibi rabitədə bulunduğunu araşdırmaq lazım gəlir... Çünki intelligensiya ideoloqlar qruppası sifətilə daima hər hansı bir sinfə bağlı bulunur”.¹⁸⁷

Fridrix Engels intelligensiya haqqında belə deyir: “Yalnız üzvi işlə (физ. работа) məşğul olan böyük əksəriyyət yanında doğrudan-dogruya istehsalı işlərdən azad və ictimai umuru idarə edən sinif meydana

¹⁸⁷ Луначарский. Социальные основы искусства. Маркс. Метод исследования и т.д., стр. 66.

gəlir. Bu sinif dövlət idarəsi, ədliyyə, elm və nəfis sənət işlərilə məşğul bulunur".¹⁸⁸

Eyni surətlə Karl Kautski də: "İntelligensiya üçün başlıca və əsas məşğuliyyət zehni fəaliyyət olur. İntelligensiya deyilən xalq öz bilgi və istedadını işlədərək həyatını qazanır",¹⁸⁹ – fikrini bəyan edir.

Professor Sakulin çox doğru olaraq: "İnsani inkişafın ən birinci mərtəbələrində ictimai ümumi işlərin təşkil və idarəsi üçün ehtiyac doğur. Bunun üçün də təşkilat istedadı, iradə qüvvətinə və bilgiyə sahib insanlar lazım olur",¹⁹⁰ – deyir.

Bununla bərabər, intelligensiya ancaq təqsimi-ə'mal – iş bölümü meydana çıxdıqdan, yəni siniflər təşkil etməyə başladıqdan sonra özünü göstərir. N.Buxarin yazır ki: "İş bölümünün yüksəlməsi istehsal qüvvələrinin yüksəlməsini icab etdirir. Həmin bunun üçün istehsal qüvvələrinin yüksəlməsi, artması, maddi istehsal ilə ideoloji işin ayrılmasını görürük. Bu sonuncusu – ideoloji işi də öz sırasında daxili ayrımalara uğrayır".¹⁹¹

V.V.Vorovski¹⁹² intelligensiyanı mənşə və inkişaf etibarilə bu iki nöqtədə tərifləyir: 1) İntelligensiya bir bütün olaraq cürbəcür ictimai siniflərin müəssillərindən mürəkkəb olur. 2) Xidmət və meyil etdikləri siniflərin mənfəətləri birləşdiyi dərəcədə intelligensiya da birləşir.

Professor Sakulinə isə, sinfi vəziyyətinə görə intelligensiya iki bölük (kateqori) olur:

1) sinfi intelligensiya, 2) sinifsizlənmiş (деклассированный), yaxud siniflər arasında qalmış sərbəst intelligensiya.¹⁹³

Bütün bu fikirlər bizim şair, ədib, qəzetəçi, mühərrir... sifətilə meydana atılan intelligentlərimiz haqqında da doğrudur. Bizdə dini reform dövründə, intelligensiyamızın bir qismində əski feodalizm əsaslarının, digər bir qismində isə yeni doğulmaqda olan məhəlli burjuazinin təsirini görürük. Bununla bərabər, Türkiyədən Orta Asiyaya qədər bizim əski və yeni intelligensiyamız başlıca kəndli və kiçik əsnaf

təbəqələrindən törəyir. Lakin Türkiyə və başqa türk-tatar ölkələrinin tarixində çox gözəl gördüyümüz kibi, bu kəndli və əsnaf çocuqları cürbəcür zamanlarda cürbəcür siniflərin xidmətçisi ola gəlmişlər. Həmin bunun üçün türk-tatar şair və mühərrirlərinin sinfi mənsubiyyətlərindən ziyadə, sinfi əlaqələrini, yəni hansı sinifdən – kəndli, burjua, bəy, kiçik burjua – çıxdıqlarından ziyadə, hansı sinfə xidmət etdiklərini nəzəri-ətibara almaq lazım gəlir. Bununla bərabər, mühərriri bir fotoqraf aparatı və ədəbi əsəri də fotoqrafla çəkilmiş bir rəsm, portret kibi təsvir etmək heç də doğru deyildir.

Hər şair mənsub olduğu, daha doğrusu, meyil etdiyi cəmiyyəti təmsil etməklə bərabər, eyni zamanda özünü, öz şəxsiyyətini də göstərir. Burada yenə Plexanov deyir: "Böyük şair ictimai inkişafda böyük bir addım təmsil edə bilməsi ilə böyükdür. Lakin bu addımı ifadə və təmsil etməklə bərabər, o şair fərd (индивидуум), şəxsiyyət olmaqdan çıxmaz. Onun səciyyə və həyatında bir çox elə cizgilər vardır ki, bunların tarixi fəaliyyət ilə heç də münasibəti yoxdur. Bu tarixi fəaliyyət üzərinə onun bu növ şəxsi, fərdi cizgiləri zərər qədər təsir edəməzlər. Lakin eyni zamanda mühərririn şəxsiyyətində elə cizgilər də bulunur ki, tarixi inkişaf və fəaliyyətin ümumi xarakteristikasını dəyişdirməklə bərabər, ona şəxsi bir rəng və mahiyyət bəxş edir. Həmin bu növ şəxsi cizgilər müəllifin şəxsi həyatının və fərdi səciyyəsinin müfəssəl surətdə tədqiq və təhlilini mümkün, hətta zəruri qılar.

"Empirik tənqid" namı verilən təhlil üsullə həmin bu cəhətlər tədqiq edilirdi. Münəqqid Belinski də həmin bunlara qarşı çıxışda bulunmuşdu. Halbuki belə təhlil üsulunu yalnız bütün bir ədəbi hadisə və yaxud əsəri izah davasına qalxışdığı zaman tənqid etmək lazımdır. Lakin şəxsiyyəti ancaq əsərin mahiyyətini izah xatiri üçün təhlil və tədqiq etdiyi zaman bu üsul həm maraqlı, həm də faydalıdır".¹⁹⁴

Ədəbi əsərin şəxsi mahiyyətini öyrənmək işində bioqrafçı ədəbiyyat tarixçilərinin topladığı material və məlumatdan faydalanmaq tamamilə mümkündür və lazımdır. Kimin əsərini oxuduğumuzu bilmədikcə o əsər haqqındakı təsvir və mühakimələrimiz ətraflı və düzgün olamaz.

Lakin mühərririn bioqrafisində ən ziyadə əhəmiyyət veriləcək cəhətlər, yuxarıda qeyd edib keçdiyimiz kibi, bir taqım xronoloji

¹⁸⁸ Ф.Энгельс. Развитие социализма от утопии к науке, 1923, стр. 38 (перевод В.Засулича).

¹⁸⁹ Карл Каутский. Интеллигенция и пролетариат, 1905, стр. 14-15 (перевод М.Левина).

¹⁹⁰ Соц. метод. в литературоведении, стр. 71.

¹⁹¹ Н.Бухарин. Теория исторического материализма, стр. 251.

¹⁹² В.В.Воровский. Интеллигенция. Русская литература, 1923 г., стр.159.

¹⁹³ Соц. метод и т.д., стр. 72. Intelligensiya məsələsi haqqında bibliografi materiala baxınız. Sakulinin bu əsərində, səh. 207-212.

¹⁹⁴ Г.Плеханов. Литературные взгляды Белинского (литература и критика), стр. 155-215.

vəq'ələr – məsələn, onun məmuriyyəti, sənəti, izdivacı... deyil, daha ziyadə ideologiyasının, bədii və ədəbi fikir və məfhumlarının necə və haradan gəldiyini bizə açıqca göstərəcək vəsiqələrdir. Daha doğrusu, mühərririn ədəbi həyatı nəzəri-etibara alınmalıdır. Bizə mühərririn bioqrafisi, təbii, ədəbi hadisə və yaxud əsəri izah etmək üçün lazımdır. Burada yalnız mühərrirlə iktifa etmək olmaz. Eyni zamanda mühərririn mənsub olduğu mühiti-ədəbinin, onun oxucularının tədqiqi də zəruridir.

Mühərririn mənsub olduğu ədəbi mühiti nədir? Böyük-küçük bir çox mühərrirlərin təşkil etdiyi qruppalardır. Burada böyük-küçük, əhəmiyyətli-əhəmiyyətsiz məşhur-biliksiz... kibi ayırmalar vücuda gətirmək faydasız və əsassızdır. Yalnız bütün mühərrirlər qruppası nəzəri-etibara alındığı zaman tədqiq mövzusu olan mühərririn həyat və siması anlaşıla bilər.

Burada bəhs etdiyimiz mühərrirlər qruppasına əsas etibarilə bir dildə yazan, bir mühitdə yetişən, bir cür ədəbi ənənələrə tabe olan, bir sözlə, eyni tarixi mənşəyinə sahib mühərrirlər girir. Bir türk-tatar mühərririni aldığımız zaman onun mühiti-ədəbindəki digər mühərrirlər də bütün türk-tatar mühərrirləridir. Lakin bu qədər kifayətdir. Böyük-küçük heç bir mühərrir yoxdur ki, bilərəkdən bilməyərək əcnəbi ədəbiyyatların, əcnəbi mühərrirlərin təsiri altında az-çox bulunmasın.

Əski türk-tatar ədəbiyyatı haqqında artıq bu cəhət olduqca qəti və açıq bir surətdə təyin etmişdir. Gərək Orta Asiya, gərək Anadolu, Azərbaycan, Volqaboyu türk-tatar ədəbiyyatının on doqquzuncu əsrdən əvvəlki vəziyyətindən ciddi və səlahiyyətli surətdə bəhs edə bilmək üçün daima fars və ərəb ədəbiyyatlarının, yəni şairlərinin türk-tatar şairləri üzərinə təsirlərini hesaba almaq, hətta bir çox məsələlərdə bu ədəbiyyatlardan hərəkət etmək lazımdır. Əski Şərq üsulundakı ədiblərimizdən heç birisi yoxdur ki, ərəb və fars şüərası arasında bir ustad və yaxud müəllim malik olmasın. Bundan başqa, bu növ tədqiqlərin digər cəhəti də tərcümə ədəbiyyatı təşkil edir. Əski zamanlarda belə bir ədəbi əsərin bir neçə dilə çevrildiyini bilirik. Məşhur "Kəlifə və Dinnə" ki bir çox Asiya və Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. Bibliya və nəhayət, əməvilər, abbasilər zamanında ərəbcəyə və oradan parça-parça başqa bir çox dillərə tərcümə edilmiş əski qrek fəlsəfi əsərləri buna misal ola bilər. Ərəb və fars dillərindən də eyni surətlə bir çox əsərlər dilimizə keçirilmişdir.

On doqquzuncu əsrin başlarından zamanımıza qədər Avropa ədəbiyyatının təsiri, məlum olduğu üzrə, ziyadələşməyə başlamış və bu əsrin sonlarına doğru bir çox yerlərdə, əsrimizdə isə həmin hər yerdə türk-tatar şairləri çox qüvvətli surətdə Avropa təsirləri altına düşmüşdür. Bu zamanın şairlərini Avropa ədəbiyyatından aldıkları təsirlərdən ayıraraq tədqiq etmək qabil olamaz. Bunun üçün də müəyyən bir zamanın ədəbi mühitini tədqiq etdiyimiz zaman bu mühitdə təsir edən Avropa ədəbiyyatını, bundan bu zamanda dilimizə keçirilən tərcümə ədəbiyyatını da nəzəri-etibara almaq lazımdır. Burada türk tarixçisinin qarşısına çox geniş və olduqca maraqlı bir meydan çıxar. İşini buraya gətirdiyi vaxt türk ədəbiyyatı tarixçisi öz işini cəhan ədəbiyyatı sahəsinə köçürmüş və öz şairini beynəlmiləl ədəbi bazarın həssas tərəzinə yerləşdirmiş olur. Lakin, məəttəəssüf, belə tədqiqlər indiyə qədər nə Avropa türkoloqları, nə də öz ədəbiyyat tarixçilərimiz tərəfindən yapılmış deyildir.

Xülasə, tərcümə və əcnəbi ədəbiyyatlarını nəzəri-etibara almadan ədəbi mühit haqqındakı tədqiqimiz doğru və tam bir şəkildə qazanmaz. Eyni surətlə şairimizin əcnəbi ədəbi cərəyanlar və bunların müməssilləri ilə olan münasibətləri də bioqrafı nöqtəyi-nəzərindən fəvqəladə faydalı və maraqlı bir tədqiq sahəsi meydana gətirir.

Bundan sonra əsərin ideoloji və sinfi cəhətdən tədqiqi işində qarşımıza çıxacaq növbəti məsələ mühərrir və yaxud şairin oxucuları məsələsidir. Buraya qədər söylədiklərimiz ədəbi əsərin doğuşuna qədər olan məsələlərə aid idi. Halbuki hər ədəbi əsər meydana gəldikdən sonra onun özünəməxsus bir həyatı başlar ki, əsil məsələ bu həyatı təqib edə bilməkdir. Bəzi qüvvətli ədəbi əsərlərin öz təsirlərini bir neçə əsrlik müddət içərisində davam etdirdiyini bilirik.

Oxucu əsərə bir növ doğmadan əvvəl də təsir edir. Mühərrir əsərini yazarkən əsərini oxuyacaqları göz önündə tutur. Necə ki, çəkməçi ayaqqabını ölçü-biçi və material cəhətindən müştərilərini düşünərək meydana gətirir. Rus simvolistlərindən Vyacheslav İvanov: "Oxucu simvolistlər olmasa, yazıçı simvolistlər olmazdı", – deyir ki, çox doğrudur.

Sakulin: "Oxucu məsələsi həm ədəbi, həm də ictimai nöqtəyi-nəzərdən birinci dərəcə əhəmiyyəti, haizdir",¹⁹⁵ – deyir. Eyni zamanda

¹⁹⁵ Синтетическое построение истории литературы, стр. 29-30.

professor Beletski: "Ədəbiyyat tarixi yalnız mühərrirlərin tarixi deyil, eyni zamanda oxucular tarixidir",¹⁹⁶ – fikrini iləri sürür.

Bizdə on üçüncü-on beşinci əsrlərdə təkyələr yüzlərcə, minlərcə dərvişlərlə dolu olmasa idi, heç aşiq ədəbiyyatı doğa bilirdimi? Eyni surətlə Avropa şəklindəki əsərlər də ancaq Avropa təhsili alan oxucularımız yetişmədən meydana gələmədi.

Bu gün birisi qalxıb da on üçüncü-on beşinci əsr biçimində və ruhunda bir şey yazsa, şübhəsiz, Avropa mənə və şəklində ədəbiyyata malik türk-tatar ölkələrində özünə oxucu tapamazdı. Burada bir neçə söz də ədəbi tənqid haqqında söyləməliyik. Oxucu müəyyən dərəcədə tənqidçi olur. Binaən əleyh "ədəbi tənqid ədəbiyyatın mütəmməm bir parçasıdır",¹⁹⁷ – deyən Sakulin, əlbəttə, isbat edir. Bunun üçün əsərin tarixi, oxucunun səciyyə və mahiyyəti tədqiq olunurkən eyni zamanda bu əsər haqqında zamanında meydana çıxan tənqidlər də oxunmalıdır. Bu tənqidlərə də ədəbi əsərin mütəmməmi, üzvi bir parçası olaraq ədəbiyyat tarixlərində lazım gələn yer verilməlidir.

Ədəbiyyatda bu surətlə dörd əsaslı ünsür tapırıq: ədəbiyyatı doğuran, oxuyan, tənqid edən və nəhayət, ideoloji cəhətdən – şəkil və mündəricəyə, onu tənvir edən. Yeni qarşımızda müəyyən ədəbi dövrdə dörd sima durur: mühərrir, oxucu, münəqqid və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, yaxud tarixçisi.

Ədəbiyyat tarixçisi bütün bu simaları görmədikcə, bütün bu cəhətləri nəzəri-etibara almadıqca, müəyyən dövrün ədəbi həyatını qavramaq onun üçün qeyri-qabil olur.

Burada ədəbi tənqid məsələsini bir-iki sözlə daha ziyadə ifadə etmək lazım gəlir. Türk-tatar ədəbiyyatı indiyə qədər, mübaliğəsiz deyə bilərik, heç bir dövrdə və heç bir ölkədə, məsələn, Jül Lümetr, yaxud Belinski, Plexanov əyərində bir ədəbi münəqqid yetişdirəməmişdir. Bir takım hissi və yaxud ümumi mühakimələr, şübhəsiz, ciddi tənqid sırasına keçirilməz. Belə tənqid, bizim fikrimizcə, ancaq Avropa və rus tənqid əsasları gərəyi kibi bizdə də məlum olduğdan sonra başlaya bilər. Yuxarıda Plexanovun tənqidçi üçün iləri sürdüyü iki əsası – əsərin 1) ideoloji, 2) estetik cəhətdən təhlili – ilə oxucumuzu tanış etmişdik. Rusca bilən oxucumuz tənqidin ideoloji əsaslarını, üsullarını

¹⁹⁶ А. И. Белецкий. Об одной из очередных задач истории литературной науки, 1922 (Наука на Украине, №2, стр. 94).

¹⁹⁷ Синтетическое построение и т.д., стр. 30.

öyrənmək üçün Plexanovun əsərlərinə müraciət etmək məcburiyyətində olduğu kibi, estetik əsasları da [öyrənmək üçün] digər rus tənqidçisi Belinskinin əsərlərini tanımaq lazım gəlir.¹⁹⁸ Bu sonuncunun əsərləri yerinə, bir az sonra daha müfəssəl surətdə göstərəcəyimiz kibi, bugünkü estetik elminin bioloji, ictimai və şəkli qanunlarından faydalanmaq daha ziyadə faydalı ola bilər. Tənqidçi yalnız əsər, ədəbi həyat və mühərrirlə iktifa edəməz. Eyni zamanda əsərin mühitində yaptığı təsiri də tədqiq etməyə, ölçməyə borcludur.

Sənət, ümumiyyətlə ədəbiyyat xüsusilə oxucuların üzərinə çox böyük təsirlər¹⁹⁹ yapır. Getenin Verteri "verterizm" deyilən bir növ ruhi xəstəlik törədir. Russonun arxasından "russoizm", Bayronun arxasında "bayronizm" deyilən ədəbi və ruhi cərəyan doğur.

"Yeni Osmanlı ədəbiyyatı tarixi" müəllifləri əsərlərində çox doğru olaraq Cəlaləddin Rumidən Ziya paşa, Namiq Kamal, Xalid Ziyaya qədər bir çox Şərq və türk şairlərinin, mühərrirlərinin də öz dar, yaxud geniş mühitlərində eyni surətlə müxtəlif ruhi və ədəbi cərəyanlar doğurduqlarını işarət edirlər.²⁰⁰ Bunu da söyləmək lazım gəlir ki, ədəbiyyat yalnız öz zamanına, öz cəmiyyətinə və əsrinə təsir etməklə qalmır. Elə ədəbi əsərlər var ki, təsiri əsrlərlə davam edir. Marksın qrek ədəbiyyatı haqqında göstərdiyi kibi,²⁰¹ elə ədəbi əsərlər, dövrlər də var ki, onların təsiri daimi olur.

Bu xüsusda Lunaçarski bu sözləri yazır: "Sonrakı nəsil ruhunun inkişafı, yəni tədaisinin (ассоциация) zənginləşməsi, qiymətvərmə prinsiplərinin təyin olunması, tarixi fikir və duyğularının artması ilə yavaş-yavaş hər cür sənətdən ləzzət almağa alışır və öyrənir. Div miqyasındakı hind məbədləri, əzici və açıq rəngli Misir ehramları, ellinlərin (qrek) zarafatı, qotik üslubunun ekstazları ona da anlayışlı

¹⁹⁸ Tənqid məsələsi haqqında bizdə çox az şey yazıldığını söyləməyə belə hacət yoxdur. Bunun üçün oxucuya bu əsərlərə müraciət etdiyi təqdirdə əsri tənqidin elmi və ümumi əsasları haqqında daha müfəssəl məlumat ala biləcəyini söyləmək məcburiyyətindəyik: yalnız Qalimcan İbrahimovun "Proletariat ədəbiyyatı tövründə" (1924, Moskva) əsərini unutmamalı. Г. В. Плеханов. Литература и критика. Сборник статей, т. 1, 1923 г., 372 стр.; Л. Тротский. Литература и революция. Москва, 1923 г., 393 стр.; Франц Меринг. Мировая литература и пролетариат, 1925 г., 360 стр.; Г. Лелевич. О принципах Маркса. лит. критики, 1925 г., 102 стр.; А. Машкин. Пути марксистской лит. критики, 1925, 48 стр.

¹⁹⁹ Соп. метод и т.д., стр. 166.

²⁰⁰ Yeni Osmanlı ədəbiyyatı, səh. 54-55.

²⁰¹ Маркс. К критике политической экономии, М., 1923, стр. 34.

və qiymətli görünür. Çünki yeni adama, cahan adamına (**всечеловеку**) heç bir şey yabançı, uzaq deyildir. Tədailərindən birisini zəiflədərək, digər bir qismini qüvvətləndirərək o, ruhunun dərinliklərindən hindlinin, misirlinin həyəcanını doğurur və beləliklə onları, keçmiş xalqları anlayır. İnanmadığı halda, çocuqların, yəni çocuk dövründəki xalqların duaları ilə maraqlanır, heç qan istəmədiyi, sevmədiyi halda, Aşilin hədsiz hiddəti, "Faust"un dıbsız fəlsəfəsi, fars, xəfif məşrəb operet onu ilgiləndirə, maraqlandıra bilər. Təbii, belə hər xalqın, hər dövrün sənətini duymaq, bunlarla maraqlanmaq bizim özümüzdəki bədii yaradıcılıq qüvvətini öldürə bilər, bizi eklektik (seçməçi), təqlidçi yapa bilər, lakin bu hal yalnız bizdə öz təşkilatçı qüvvətimiz, öz idealımız olmadığı təqdirdə vüqaa gələ bilər".²⁰²

Bütün insanlarda, demək olar ki, bir-birinin ədəbiyyatından, sənətindən anlamaq, zövq almaq istedad və qabiliyyəti bulunur. Həmin bunun üçün ədəbiyyat tarixçisi olduğu kibi, ədəbiyyat tənqidçisi də öz ədəbiyyatını başqa xalqların ədəbiyyatı ilə, heç olmazsa, tənqid üçün aldığı əsər və mühərriri başqa əsər və mühərrirlərlə müqayisə etməsini bilməlidir.

Əsərin mündəricə və şəkil cəhətindən təhlili. İndiyə qədər bir neçə kərə qeyd etdiyimiz kibi, şəkil ilə mündəricəni bir-birindən ayrı təsəvvür etmək qabil deyildir. Şəkillə mündəricə bir şeyin iki cəbhəsidir. Bununla bərabər, həm şəkli və həm də mündəricəni tədqiq, təhlil etmədən ədəbi-bədii əsərin tamamilə künhünə çatmaq qabil deyildir. Ədəbiyyatın özünəməxsus qanunları vardır. Lunaçarski yuxarıda bəhs etdiyimiz əsərində²⁰³ bu sözləri yazır: "Sənətin özünəməxsus inkişaf qanunları yoxdur, – demək səthilik olurdu. Suyun axmasını onun yatağı və kənarları təyin edir. O su gah ölü hovuz şəklində sərilir, gah sakin-sakin axır, gah gurlayır, köpüklənir, daşlı yerlərdən keçərkən şalələlər, çağlayanlar meydana gətirir, sağa-sola dönür, bəzən arxaya çevrilir. Hər kəsə bəlli ki, ırmağın axışı xarici şərtlərin dəmir qüvvətindəki qanunlar ilə təyin edir. Bununla bərabər, onun (axışın) mahiyyəti daha ziyadə hidrodinamika qanunları ilə izah oluna bilər. Biz bu qanunları yalnız xarici şərtlərlə tanış olmaqla deyil, bəlkə, suyun özü və xassələri ilə tanış olmaq sayəsində anlaya bilərik. Eynilə belə sənət də bütün təzahürlərində, mühərrirlərin tabe olduğu qanunlara

tabe olmaqla bərabər, inkişafında eyni zamanda özünün daxili qanunlarına da bağlı bulunur".

Ona görə təhlil işində qarşımıza çıxan ən mühüm məsələlərdən birisi, bəlkə, başlıcası bu daxili qanunları kəşf edə bilməkdir. Bu məqsədə doğru gedərkən əvvələn üslub məsələsinə rast gəlirik.

"Üslub" nə deməkdir? Bunun qarşılığı olan **"стиль"** sözü əski qreklərdə yazı yazmaq üçün işlənən çubuğun adı idi. Bunun üçün Horas "stili çoxca çevir" nəsihətini verir. Yəni "yazdıqlarını diqqətlə təshih et", – demək olur. Daha sonrakı zamanlarda **"стиль"** sözü tamamilə başqa mənə qazandı.

İndi bu söz altında ümumiyyətlə bu, yaxud digər sənətkar əsərinə əsliyyə, xarakter verən təsviri ünsürlərin yekununu, heyəti-məcmuəsini anlayırlar. Hətta buna yaxın mənada olaraq, bütün bir dövrün, müəyyən sənət məktəbinin üslubundan bəhs edirlər. Nəfis sənətlərin həman hər şöbəsində işlədilən bu söz daha ziyadə ədəbiyyatda rəvac tapmışdır. Üslubu əsərin yalnız zahiri əlamətləri olaraq almaq icab etməz. Üslub həm mündəricədə, həm də şəkildə özünü göstərir. Nə söyləmək və necə söyləmək məsələləri bir-birindən ayrılmaz. Öz fikir və duyğusuna sahib olamayan mühərririn üslubu da olmur. Müəllifi hər şeydən ziyadə onun üslubu göstərir.

Fransız ədəbiyyat nəzəriyyəçilərindən Buffon (**Buffon**): "Üslub insanın şəxsiyyətini təşkil edir", – demişdir.

Üslub məsələsini həmin bunun üçün bədii, yaxud ədəbi əsərin texniki cəhətlərlə qarışdırmaq icab edər. Texniki cəhətlər başqa miqyaslarla ölçülmək və öyrənilmək lazım gəldiyi kibi, üslub məsələsi də ayrı bir yanaşma, ayrı bir baxış istər. Ədəbiyyatın yeni dövrəsində biz artıq "klassisizm", "sentimentalizm", "romantizm", "bədii realizm", "naturalizm", "simvolizm" kibi ədəbi məktəb və cərəyanların, dolayısı ilə üslubların ayrıldığını görürük. İctimai mahiyyətdə amillərin təsiri altında meydana çıxan ayırıcı sifətlərlə (övşafi-müməy-yizə) bu məktəblərin xüsusiləşdiyini görürük.

Bütün bu üslublar müəyyən ictimai amillərin təsiri altında doğmaqla bərabər, müəyyən ədəbi fakturaların, səbəblərin də təsirinə qapılır və bu sonuncuların hasil etdiyi ədəbi mühitin inkişafı ilə bu üslublar da öz yolunda inkişaf edir. Hər iki üslub özündən əvvəlki üslubla bağlı bulunur. Daha ziyadəsi, o əski üslubdan müəyyən inkişaf yol ilə doğur. Burada əvvəlcə saydığımız ədəbi məktəblərin nə surətlə, haradan, nə vaxt çıxdıqlarını mövzui-bəhs etməyəcəyiz. Bu

²⁰² А. Луначарский. Основы позитивной эстетики, 1905 г. (С.П.Б., стр.179).

²⁰³ Литературная энциклопедия, т. II, стр. 867-870, М.-Ленгр., 1925.

məsələdə xətlər yapmaq, hər hansı bir ədəbi üslubun mənşə və mahiyyətini az-çox yanlış surətdə təyin etmək hər zaman mümkündür. Lakin bu buraya qədər söylədiyimiz ümumi nöqtələrin yanlışlığını, yaxud əsassızlığını heç bir cürə icab etdirməz.

Bundan başqa, ədəbiyyat tarixçisi, eyni surətlə müəllimi bir çox üslubların bir zamanda, bir dövrdə və bir yerdə yaşaya bilmədiyini də gözdən qaçırmamaq icab edir. Cəmiyyət müxtəlif siniflərdən ibarət olduğu təqdirdə, hər təbəqənin özünəməxsus üsluba malik olması çox təbii. Xalq şairi ilə paytaxt şairinin, köylü şairi ilə burjuaziya şairinin üslubları, əlbəttə, bir olmaz. Eyni surətlə bu siniflərin, bu təbəqələrin doğulduğu məktəblərin üslubu.

Ayrı-ayrı şairlərin üslublarını aldığımız zaman burada bunların əsərlərini bəsit ünsürlərinə irca etmək, ayırmaq lazımdır. Məsələn, mündəricə cəhətindən əsərin nə kibi ruhi (psixoloji) parçalardan birləşib xarakterlər meydana gətirdiyi və bu xarakterlərin öz aralarındakı bağları meydana çıxarılmalıdır. Təbii, ədəbiyyat tədqiqçisi bütün bu nəticələri mücərrəd və yuxarıdan-aşağıya doğru deyil, bəlkə, biləks, ədəbi əsərin konkret cəhətindən və olduqca bəsit cüzlərindən başlayaraq tədrici surətdə əldə etməyə çalışmalıdır.

Belə təhlil əsərin ümumi şəklinə olduğu kibi, bu şəklın səs, söz, surət, sözün tərkibi (**композиция**) və əsərin tərtibi kibi cüzlərinə dərin və daimi diqqət istər.

Bu bəhsimizi bitirməzdən əvvəl ədəbiyyatçının bütün bu ünsürləri tədqiq edərkən nələri göz önündə bulundurmaq, hansı qaydalar və qanunlarla əməl etmək məcburiyyətində bulunduğunu görək.

Yuxarı bəhslərimizin birində ("Ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti") demişdik ki, şair də başqa zehni işçilər kibi, bəsitdən mürəkkəbə doğru gedir. Əvvəla, ünsürləri taparaq bunlardan tərkiblər meydana gətirir. Yəni öz işində istiqra, induksiya üsulunu tətbiq edir.

Əcəba, bu cüzlər, ədəbi əsərin bəsit ünsürləri nədir? Ovsyanniko-Kulikovski bu xüsusa belə deyir: "Şair fərdi təsəvvürlərdən, yaxud surətlərdən tipə, tipdən ideyaya doğru gedir".²⁰⁴

Bizim, doğrusu, tam qarşılığını tapa bilmədiyimizdən gah "şəkil", gah "təsvir", gah "surət"²⁰⁵ deyə tərcümə etdiyimiz (**образ**) nədir?

²⁰⁴ Овсяннико-Куликовский. Изучение литературы в школе, стр. 74.

²⁰⁵ Bu sözü Abdurrahman Sodi "sret – surət" deyə tərcümə edir (Əməli, həm nozəri ədəbiyyat dərsləri. Abdurrahman Sodi, Daşkənd, 1925, səh. 66-74; Osmanlı-türk ədəbiyyatında çox dəfə "lövhə" və "təsəvvür" sözlərinə rast gəlirik).

Bədii surətin mahiyyətini təyin məsələsi ən qarışıq məsələlərdən birisidir.

Surəti hər şeydən əvvəl, məktəblərdə öyrətdikləri kibi, yalnız bas-rəvi bir hadisə saymaq yanlışdır. Halbuki surətlərdə həm ləmsi, həm bas-rəvi, həm də sameəvi olanlarına rast gəlirik.²⁰⁶ Burada surətləri öyrənərkən bu nöqtəni də xatirdən çıxarmamaq lazım gəlir ki, o da bədii surətlərlə təbii lövhələr arasındakı fərkdir. Şeirdə ən birinci məsələ əşyanı, təbii lövhələri surətlərə çevirməkdir. Ədəbiyyat tarixçisinin ən mühüm işi də bu surətlərin təbiət və mahiyyətini, bir-birlərinə bağlanmış qanunlarını tapıb çıxarmaqdır.

Surətləri tapdıqdan, onların bir-birlərinə nə tərzdə bağlandıqlarını təsbit, təyin etdikdən sonra məsələ əsərin təsvir etdiyi tipi tapıb çıxarmaqdır. "Tip" sözü qrekcə "topos" sözündən nəş'ət etmişdir ki, birinci mənası "zərbə-uruş" və bu uruşdan "qan, iz, tamğa" deməkdir.²⁰⁷ Aristot bu sözü öz əsərlərində "ümumi təsəvvür" (**общее представление**) mənasında işlədirdi. Bu gün artıq başqa bir çoxlarında görülən cizgi və sifətləri havi olan əşya və yaxud hadisənin adı olaraq işlənir. Belinski bunun üçün deyirdi ki, sənətin vəzifəsi həqiqi həyatdan aldığı materialı ümumiyyə, cinə və tipə qədər götürə bilməkdir. Alman şairi Gete eyni surətlə şairi "öz materialını, təsadüfi və parça-parça topladığı ünsürləri ümumi və bədii şəkllə qoyuncaya qədər işləyən adam" olaraq təsəvvür edirdi.

Bununla bərabər, bədii əsərlə elmi əsərin ümumi, tipik ünsürləri bir-birinə qarışdırılmamalıdır. Bədii-ədəbi əsərlərin ümumisi, elmin mücərrəd ümumi qanunları, riyaziyyatın mütəarifələri kibi deyildir. Ədəbiyyatda fərdi ilə ümumi bir-birinə müəyyən və yalnız bədii sənətlərə məxsus bir daxili ahəng ilə [...] bağlanmışdır. Ədəbiyyat dərslərində, ədəbi tədqiqlərdə bu xüsusi ilə ümumini, bunlar arasındakı bağı tapmaq ən mühüm işlərdən birisidir.

Surət və tipi biz ədəbi əsərdə ancaq lisani xüsusiyyətlərin təhlili bənimləməsilə əldə edə bilərik. Burada əməli dil ilə bədii dil²⁰⁸ arasındakı fərqləri və müşabəhətləri gözdən qaçırmamaq icab edir.

²⁰⁶ Лит. энциклопедия. Слово "образ". Eyni surətlə Pereverzevin bu xüsusa "Печать и революция" məcmuəsinin ikinci kitabı 61-ci səhifəsindəki məqaləsi maraqlıdır.

²⁰⁷ Лит. энциклопедия, стр. 951-958.

²⁰⁸ Б.Томашевский. Теория литературы. Ленинград, 1925, стр.9.

Əməli dildə əsas sözlər vasitəsilə fikirləri, duyğuları başqasına bildir-məkdir. Burada norma həcət qarşımızdakına anlaşıla bilməkdir. Sözləri seçməmiş keyfi, təsadüfi və müvəqqəti olur. Əgər fikri hərəkət və yaxud sima əlamətləri (mimika) ilə anlatmaq qabil isə, biz söz yerinə elə hərəkətləri də işlədə bilərik.

Bədii əsərdəki sözün mövqeyi və əhəmiyyəti tamamilə başqadır. Bu növ əsərlərdə sözləri seçmək, bir-birinə bağlamaq və tərtib etməkdə ayrı bir diqqət, ayrı bir ehtimal və qayğı gözə qarpar. Burada ifadəyə əməli dildə olduğundan çox ziyadə əhəmiyyət verilir. İfadə (**expression**) bədii əsərlərdə mərkəzi bir mövqe tutur. Lakin bədii dilin ayrıca cizgisini yalnız ifadədə toplamaq da yanlışdır. Burada sözlərin bir-birinə bağlılığı, tərkibin tamamlığı da hesaba alınmalıdır. Digər tərəfdən, bədii dil ilə bədii əsərlərin dili eyni şey deyildir. Biz çox dəfə bədii surətdə, yəni daha ziyadə dilimizdəki ifadəyə dayanaraq söyləyə bilərik. Demək ki, bədii dil ədəbi əsərlərin çərçivəsindən xaricdə də mövcud ola bilər və belə sahələrdə də tədqiq edilə bilər. Yalnız bədii dili bütün konkret və sabit bir şəkildə ancaq ədəbi əsərlərdə görə bilərik. Bədii əsərlərin dili ilə hansı elmin – lisanıyyat kibi, ədəbiyyat nəzəriyyəti kibi – məşğul olacağı imdiyə qədər gerəyi kibi aydın ola bilməmişdir. Bədii dilin xüsusiyyətlərini tədqiq edən ədəbiyyat sahəsinə “üslubiyyat” təbir olunurdu. Lakin ədəbiyyat nəzəriyyələrinin tarixi-ədəbiyyat dərslərindən ayrılmasında üsulu qəbul edildikdən sonra bu yük də ədəbiyyat müəllimi üzərinə yüklənmiş olur.

Bədii dilin tədqiqatında qarşımıza başlıca üç məsələ çıxır: ədəbi lüğət, ədəbi nəhv, ədəbi sövtiyyat.

Bunlardan birinci qismə, yəni ədəbi lüğət şöbəsinə iki böyük məsələ – sözlərin seçilməsi və söz mənalarının dəyişməsi girir. Bunlardan birinci məsələni çözmək üçün ədəbi lüğətdə bu üsülləri araşdırmalıdır: barbarizm (**варваризм**), dialektizm (**диалектизм**), arxaizm (**архаизм**), neologizm (**неологизм**), prozaizm (**прозаизм**).

Barbarizm başqa əcnəbi dillərdən söz alınmasına deyilir. Bu xüsusda bizim ədəbi əsərlərimiz həm Qərbdən, həm də Şərqdən aldığı sözlərlə çox zəngindir. Belə sözlər iki cür olur. Ya öz şəkillərini və tələffüzlərini mühafizə edirlər, yaxud girdikləri dilin sərfi şəkillərini alırlar. Ədəbi əsərlərimizdə bunların hər ikisinə də misal istənilə bilər.

Dialektizm eyni dilin şivələrindən ədəbi dilə soxulan sözlərdir ki, bu cəhətdən zamanımızdakı ədəbi əsərlərdə tədqiqə möhtac bir

çox nöqtələr tapırıq. Bilxassə həman bütün ölkələrdə ədəbiyyatımız canlı şivələr üzərinə qurulduğu və qomşu şivələrdə yazan şairlərin bir-birindən daimi surətdə iqtibaslarda bulunduğ bu dövrdə ədəbiyyat müəllimi ədəbi əsərlərimizdə belə xüsusiyyətləri, şivə əlamətlərini tələbələr ilə birlikdə çox asan tədqiq edə bilər.

Arxaizm əskimiş, əməldən qalmış sözlərin əsri ədəbi dildə işlənməsi deməkdir. İyirminci əsrin başlarına doğru getdiyimiz təqdirdə həman hər türk ədəbi əsərində bir çox sözlər tapırıq ki, bu gün artıq bunlar istemaldan çıxmışlardır.

Neologizm imdiyə qədər dildə olmadığı halda, şair, yaxud mühərrir tərəfindən uydurulan sözlərə deyilir. Bilxassə ədəbi dilin yeni təşəkkül etdiyi zamanlarda, bizdə olduğu kibi, belə yeni sözlərə istənilədiyi qədər təsadüf olunur. Bununla bərabər, gözə görünən hər şairdə az-çox belə yeni sözlərə rast gəlirik. Bu sözlərin bəziləri unudulub gedər, bəziləri də dildə özünə yer qazanaraq təbii sözlər kibi işlənməyə başlar. Son iyirmi beş il zərfində ərəb, fars və türk-tatar əsaslarında, bilxassə Şuralar İttifaqı türk-tatarları arasında belə sözyapıcılıq çox ziyadə təəmmüm etmişdir. Hər cümhuriyyətdə çalışmaqda olan istilah komissiyalarının fəaliyyəti nəticəsində müəyyən faiz belə yeni sözlər daimi surətdə törəməkdədir.

Nəhayət, prozaizmə gələcək olursaq, bu da yalnız nəsrə işlədilən sözləri şəirdə işlətməkdir.

Həmin bütün bu cəhətlər tədqiq edildiyi təqdirdə şairin öz dilini hansı mənbələrdən aldığı və hansı üsullərdən tərkib və tərtib etdiyi aşkar olur.

Ədəbi lüğət tədqiqində diqqət ediləcək yalnız şairin sözləri nə surətlə seçdiyi deyildir. Eyni surətlə bu sözlərə nə kibi mənalar verdiyi də tədqiq ediləcək cəhətlərdəndir. Birinci qism tədqiqlər (barbarizm, arxaizm... və ilax.) bizim əski ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid dərslərimizdə tamamilə yoxdur, lakin mənə tədqiqləri əski məktəblərimizdə olduqca məlumdur. Hətta bir çox sərf və nəhv kitablarımızda belə təşbeh, istiarə, cinas... kibi məsələlər girmişdir.

Onun üçün bu xüsusda oxucumuza ziyadə məlumat verməni artıq bilirik. Yalnız bu növ tədqiqlərdə tamamilə Avropa ədəbiyyat nəzəriyyələrini və daha yaxşılarını tapmadığı təqdirdə, Avropa terminlərini, istilahlarını əsas olaraq almasını tövsiyə edirik.

Ədəbi nəhv məsələsi də ədəbi əsərin təhlilində böyük və əhəmiyyətli bir mövqe tutur. Burada başlıca üç nöqtə alınmalıdır: 1) adi dildə

alışmadığımız söz rabitələri, 2) qeyri-təbii söz tərtibi, 3) nəhvi təşkilin adi nizamını pozmaq və bu surətlə cümləyə yeni bir məna ətf etmək.

Ümumiyyətlə, bədii dil ilə əməli və adi dil arasındakı fərq hər kəsə bəllidir. Lakin belə əczalarına ayrılaraq təhlil edildiyi təqdirdə hər əslî ədəbi əsərin az-çox xüsusi bir sima və şəkli olduğu meydana çıxar.

Bədii sövtiyyat (эвфония) məsələsinə gələcək olarsa, bu bəhsin Avropa üsul və tərzində nə dərslərimizdə, nə də məktəblərimizdə hələ görünmədiyini təəssüflə qeyd etməliyik. Bu surətlə şerin mühüm bir cəhəti, bədii əsərlərin qiymətli bir parçası tədqiq olunmayıb qalır. Avropa və Rusiyada bilxassə futurist və formalist ədəbi cərəyanların salıqları tərəfindən bu xüsusda bir çox qiymətli tədqiqlər yapılmış və bu tədqiqlərin nəticələri artıq ikinci və birinci dərəcəli məktəblərin proqram, dərslər və rəhbərliklərində idxal edilmişdir. Bilxassə yaxında vəfat edən son zamanın məşhur rus şair və estətlərindən V.Y. Bryusov (В.Я. Брюсов) bu xüsusda çox çalışmışdır.²⁰⁹

Evfoniya – ədəbi sövtiyyat qismi ilə ədəbiyyat lisanıyyatın və musiqinin hüduqları, sınırları ilə təmas edir və bunların əsaslarından faydalanır. Evfoniya fonetika olduğu kibi yalnız tələffüz və məxrəc deyil, eyni zamanda ahəng və təninin də nəzəri-ətibara alınır. Evfoniya da iki cəhət var: səslərin kəmiyyəti və keyfiyyəti.²¹⁰

Eyni surətlə müəllim nəsr ilə şeri bir-birindən ayırarkən də işini belə konkret tədqiqlər üzərinə qurmalıdır.

Bütün bu sahələrdə türk ədəbiyyatı tarixçisi və yaxud müəllimi gərəyi kibi təcrübə və ciddi bilgi sahibi olmaq üçün ictimai üsul üzərində duraraq, bu məsələləri genişlik və dərinliklə almalı və müasir Avropa və yaxud rus ədəbiyyatı əsasında işləməlidir. Bu günə qədər türk ədəbiyyatı tarixi yalnız ümumi və mücərrəd bir tərzdə keçilməkdədir. Ədəbi əsərlərimizin mündəricə və şəkli haqqında yazılmış yüzlərcə tənqidi və təhlili əsərlərə möhtacıq. Belə monoqrafiyalar meydana gəlmədikcə, təbii, ədəbiyyat kursunu tam və sistemətik bir surətdə qurmaq heç bir cür qabil olamaz. Halbuki bu monoqrafiyaların doğa bilməsi üçün də əvvəlcə ədəbiyyat nəzəriyyatına aid əsərlərin kütləvi müəllimliyinə yaxın götürülməsi, yəni müasir Avropa ədəbiyyat nəzəriyyatına aid kitabların dilimizə çevrilməsi zəruridir. Belə

²⁰⁹ А.В. Аптиушков. Эвфонические работы В.Я. Брюсова. Род. яз., №8, стр. 50.

²¹⁰ Bütün bu məsələlər haqqında baxınız: Б.Томашевский. Теория литературы; М.Рыбникова. Книга о языке, Москва, 1925; В.Жирмунский. Введение в метрику. Ленинград, 1925.

rəhbərliklər olmadan türk ədəbiyyatı dərslərinin doğru yola qoyulmasını gözləmək qabil deyildir.

Bu gün ədəbiyyat tarixinin məktəblərimizdəki vəziyyəti çox ziyadə mübhəm və zəifdir. İkinci dərəcəli məktəb müəllimlərimiz ədəbiyyat nəzəriyyələrinə müxtəlif ədəbi cərəyanların, dövrlərin tarixinə həsr edilmiş əsərlərlə təchiz olunmadıqca vəziyyətin dəyişməsinə ümid etmək boşdur.

Belə mövzuya görə, qeyri-kafi və çox qısa bir bəhsdə gərək mündəricəvi, gərəksə şəkli təhlilin hətta taslağını belə çözmək mümkün olamaz. Bununla bərabər, hər bəhsimizdə işarət olunan əsərlərə²¹¹ müraciət edə bildiyi və bu əsərlərdən mürəkkəb bir kütübxana sahibi olduğu təqdirdə, heç olmazsa, rus dilinə aşina müəllimimiz yarı yolda qalmaz. Bu əsərlərdən əldə edəcəyi ümumi əsasları türk ədəbi əsərlərinin təhlilində hər zaman işlədə bilər.

²¹¹ İndiyə qədər qeyd edə gəldiyimiz əsərlərə bunları da əlavə etməliyik: 1) Проблемы поэтики (Сборник статей под редакцией В.Я. Брюсова, Москва-Ленинград, 1925 г.); 2) О теории прозы. Виктор Шкловский. Москва-Ленинград, 1925 г. Başqa əsərlər kitabımızın sonundakı cədvəldə mövcuddur.

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ MƏKTƏBLƏRDƏ DİL TƏDRİSİ

*İkinci dərəcəli məktəblərdə dil dərsinin əhəmiyyəti.
Elmi sərf. Əlyazmalarının tədqiqi. Şivələrin tədqiqi*

Bundan əvvəlki bəhsimizlə əşina olan oxucu ədəbi növlərə gəlmədən əvvəl lisaniyyatı elmi surətdə qavramaq zərurəti olduğunu aşkar surətdə görmüşdür. Poetika və stilistika məsələlərini ancaq lisaniyyata əşina olan bir müəllim tədris və təlim edə bildiyi kibi, yalnız lisaniyyatın ümumi əsaslarına yabançı olmayan tələbələr anlaya bilər.

Rıbnikovanın yuxarıki bəhslərimizdə adı keçən **“Книга о языке”** adlı əsərinin birinci bəhsi damar və şəkilçi, çocuq dil yaradıcılığı, xalq dili, Puşkin dilindəki arxaizmlər, əcnəbi dillərin təsiri, rus dilinin tarixi haqqında qeydlər, müəssir əməli və ədəbi dilin lüğəti... kibi məsələləri ilə tamamilə lisaniyyata dayanmaqdadır. Halbuki Rıbnikovanın bu maraqlı və müfəssəl (iki yüz yetmiş səhifəlik) əsəri ədəbiyyat müəllimi üçün yazılmışdır.

Professor Şerbanın idarəsi altında buraxılan bir məcmuədə poetika ilə lisaniyyatın rəbitəsi üzərində ayrıca durulmaqdadır.²¹²

Ona binaən lisaniyyat əsaslarının az-çox elmi surətdə tərtib olunmuş sərf və nəhv dərslərinin ikinci dərəcəli məktəblərdə özünə yer tutmasını icab etdirən səbəblərdən birisi bu.

İkincisi də, ümumiyyətlə dil hadisələrinin, başqa riyaziyyat, ictimaiyyat, təbiyyat... dərslərində olduğu kibi, sisteməlik surətdə ibtidai məktəbindən darülfünuna qədər davam etməsi lüzumu.

Bu lüzumu hər kəs üçün asanca izah etmək qabildir. Dil birinci dərəcəli məktəblərdə doğur və başlayırsa, ikinci dərəcəli məktəblərdə bütün varlığı və genişliyi ilə inkişaf etmək yoluna girir. Dil üzərindən kiçik çocuqlarla yapılan müşahidələr dilin, dil sahəsində özünü göstərən hər hadisənin sirrini kəşf etmək, hətta hər cür lisani hadisəyə onların nəzər-diqqətini cəlb etmək qayəsini təqib etməyir.

²¹² Русская речь. Сборник под ред. проф. Л.В.Щербы, П. г., 1923 г. Bu əsər haqqında С.Дмитриев **“Лингвистика и поэтика”** adlı məqaləsi (Род. яз. в школе, №5, стр. 20), eyni surətlə Peşkovskinin **“Стихи и проза с лингвистической точки зрения”** (Сборник статей Ленинград, 1925 г., стр. 153) adı altındakı məqaləsində eyni nöqtəyi-nəzər müdafiə edilməkdədir.

Burada birinci dərəcəli məktəblərdə yalnız nitqin bəsit şəkilləri və qanunları haqqında ümumi fikirlər verilir. Necə ki, eyni qruppalarda oxudulan digər dərslərdə də belə yapılıdır.

Xülasə, tələbələr hansı sinif və qrupda olursa-olsunlar, gərək öz dillərini və gərəkse oxuduqları, eşitdikləri lisani hadisələri təhlil və təsnif etmək ehtiyacından varəstə qalamazlar. Türk-tatar məktəblərində dilin mövqeyi haqqında uzun-uzadı mübahisə və müzakirələrdə bulunan Şuralar İttifaqı miqyasındakı Birinci Türkoloji Qurultayı bu qərara gəlmişdir: **“İkinci dərəcəli məktəbdə müstəqil bir dərslər olaraq elmi sərfin oxudulması arzu olunur”**.²¹³ Birinci dərəcəli məktəblərdə gələcəkdə lisaniyyat dərslərinin müəyyən və müstəqil bir yer alması lazım gəldiyi haqqında bu qədər iktifa edərək, belə bir dərslərin mahiyyət və çərçivəsini bu balaca bəhsimizdə mümkün olduğu qədər təyine çalışaq. Elmi sərf nə deməkdir və necə şeydir?

Elmi sərf ilə məktəb sərfi arasındakı tənəqüzlər, ziddiyyətlər əsərimizin birinci qismində izah edilmiş idi.²¹⁴ Məktəb sərfi ilə elmi sərf arasındakı bu tənəqüzlər bunların başqa-başqa elmlər, hətta mövzular olmasından iləri gəlməz. Bəlkə, birisinin (imdiki məktəb sərflərinin) elmi qanunlara zidd, elmi əsaslardan tamamilə uzaq olmaqla bərabər, həman bütün məktəblərdə ənənəvi bir şəkil almasından, müəllimlərin zəhnində bir əqidə tərkibi kibi yerləşməsindən iləri gəlir. Məktəbdə birincidən üçüncü dərəcəyə, darülfünuna qədər tələbələrə veriləcək hər fikir, hər nəzəriyyə bütün sifətlərilə elmi əsaslara müvafiq, uyğun olmalıdır. Binaən əleyh məktəblərdə oxunacaq hər cür sərf və nəhv elmi olmaq zəruridir.

O halda ikinci dərəcədə oxunacaq elmi sərfdən məqsəd nədir? Belə sərfdən məqsəd dili, dil hadisələrini daha dərin, daha ətraflı və geniş surətdə öyrənmək və öyrətməkdən başqa bir şey deyildir. Birinci dərəcəli məktəblərdə dil üzərində yapılan müşahidələr burada, ikinci dərəcəli məktəblərdə daha üsuli və daha ümumi və mücərrəd bir şəkil ala bilər.

İndiyə qədər məktəblərdə yalnız ədəbiyyat tarixi oxunur. Buraya qədərki bəhslərimizdə, zənn edirəm, olduqca açıq bir surətdə gördük ki, bu dərslər – ədəbiyyat tarixi yalnız mətnlər, bədii əsərlər üzərində oxudulduğu təqdirdə faydalı və elmi ola bilər. Bu da bu ədəbi mətnlərin

²¹³ I Всесоюзный Тюркологический съезд. Стенограф. отчет, стр. 492.

²¹⁴ Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu, I qisim, səh. 177.

dili üzərində çalışmaq, onları təhlil etmək deməkdir. Digər tərəfdən, yalnız ədəbi əsərlərin bu əsərlərdəki şəkil və mündəricə ünsürlərinin doğuş və inkişafını bilməklə insanın mədəniyyət tarixi haqqındakı fikri heç bir vəchlə tam sayılamaz. Başqa bir çox ictimai və iqtisadi məsələlərin olduğu kibi, dilin də tarixini bilmək lazımdır.

Ədəbiyyat dərslərini yalnız ədəbi əsərlərin tədrisi və təlimi cəhətindən deyil, eyni zamanda tədqiqi cəhətindən almaq lazım gəldiyini imdiyə qədər keçən bütün bəhslərimizdə isbata çalışdıq. Belə tədqiq əsnasında yalnız ədəbi əsəri təhlil etmək kifayət etməz. Bilxassə tarixi əsərlərdə mətnin tənqidi, təshihə də lazımdır.

Türk-tatar ədəbiyyatını bütününü ilə, sistematik bir surətdə öyrənir-kən, tədqiq edərkən qarşımıza çıxacaq kitabların çoxu əlyazması olacaqdır. Burada yalnız ikinci dərəcəli məktəb tələbələrini deyil, bu məktəblərdə tədrisdə bulunan müəllimləri, daha ziyadə göz önündə tutmaq gərəkdir. Ədəbiyyat dərslərində siqlət mərkəzi, əlbəttə, yeni dövr üzərində olacaqdır. Necə ki, tarix və ictimaiyyət dərslərində də belə olmalıdır. Bununla bərabər, əvvəlki dövrlərə müraciət etmədən son dövrlər üzərində durmaq, bu dövrlərin əsər və məhsullarını anlamaq bilmək mümkünmüdür? Bir az əvvəl dərslər proqramlarında yer alması lüzumsuz tanınan əski Şərq – qrek, Roma və assur, babil, Misir... dövrlərinin bu gün artıq yenə də tədqiqi lüzumu tanılmaqdadır. Halbuki keçən bəhslərimizdən birində (“Ədəbiyyatın dövrlərə təqsimi”) göstərdiyimiz kibi, türk-tatar ədəbiyyatı tarixinin bir-birinə bağlı müəyyən dövrləri vardır ki, bunları nəzəri-etibara almadan ədəbiyyat tarixçimiz işini layiqli vəchlə ifa edəməz. Əgər bu fikir doğru isə, on doqquzuncu əsrə çıxar-çıxmaz onun başlıca mənbələri əlyazması, divanlar olacaqdır. Hər hansı bir ədəbiyyat tarixi tədqiqnaməsini gözdən keçirtmək bu xüsusun doğruluğunu isbat edəcəkdir.

Digər tərəfdən, yalnız bir şivə içərisinə qapanıb qalmaq heç bir vəchlə qabil deyildir. Bir çox şivələrdə meydana gələn ədəbiyyatın məşruyyət, qanuniyyəti, yəni yaşamaq haqqını artıq tanımaq məcburiyyətindəyik. Bununla bərabər, hər hansı bir şivə ədəbiyyatı, bilxassə ikinci dərəcəli məktəbləri olan ölkələrdə öz-özünə kifayət edəməz. İkinci dərəcəli məktəblərin proqramında, deyil başqa türk-tatar şivələrində doğan ədəbiyyat, hətta mədəni Qərbi dillərində doğan ədəbiyyat da oxunacaqdır. Bir şivədən digərinə keçərkən ədəbiyyat müəllimi və yaxud tarixçisi, hər halda lisanıyyat bilgisi ilə mücəhhez olmalıdır.

Burada onun işinə yarayacaq ən birinci lisanıyyat şöbəsi, şübhəsiz, türk-tatar dialektolojisi.

Elə isə burada ədəbiyyat tarixi müəlliminin bir kərə əski ədəbi dövrlərdə tədqiqlərdə bulunmasına, bir kərə də başqa şivə ədəbiyyatlarını öz tədqiq sahəsinə keçirməsinə görə onun qarşısına çıxacaq vəzifələri qısdan gözdən keçirək.

Əski ədəbi dövrləri tədqiq edərkən, daha doğrusu, əlyazmaları ilə işlərkən bu cəhətlərə diqqət etməlidir:

Əlyazmasının haiz olduğu bu nöqtələri qeyd etmədən keçməməlidir:

- 1) əlyazma nömrəsi,
- 2) ünvanı, adı,
- 3) format, şəkli (formatı santimetr və yaxud yazı listi ilə təyin etmək mümkündür),
- 4) material nə üzərinə yazılmış?
- 5) kağız – vərəq sayı (içində yazılmamış kağızlar varsa, bunları da hesaba qatmalıdır),
- 6) əlyazmasının tarixi (əgər əlyazmasının içində qeyd yoxsa, mətnlər üzərində təqribi surətdə bu tarixi meydana çıxarmağa çalışmalıdır),
- 7) əlyazmanın hansı xətt (süls, təliq...) ilə yazıldığı,
- 8) imlası; bəzi sözlərdəki imla xüsusiyyətləri,
- 9) əlyazmanın başlıca bəhsləri (təbii, öz sözlərilə),
- 10) nəqşləri (heç bir Şərq əlyazması yoxdur ki, onda bir takım nəqşlər, zinətlər, miniatürlər olmasın. Belə əlyazmalarının yalnız ədəbiyyat üçün deyil, eyni zamanda nəfis sənətlər üçün də çox böyük əhəmiyyəti vardır),

11) cild (bir əsərin cildini tərif etməklə o əsərin harada yazıldığını bilmək çox dəfə qabil olur),

12) əgər əlyazması təbə götürüləcək isə, gərək məqalə və əsərdə, gərəkse əlyazmada bulunan ismi-xaslardan ayrıca bir cədvəl düzəltməlidir,

13) eyni surətlə əlyazma haqqındakı başqa tədqiqləri və əlyazmanın başqa təblərini də gözdən keçirmək, hətta tədqiq etmək də lazım gəlir.

Bundan başqa, əlyazmanın, yaxud ədəbi əsərin mətnini tənqid etmək lazımdır. Bilxassə Şərqdə basılmış əlyazmaları və əsərlər üçün bu tənqid çox faydalıdır.

Qüruni-vüstada Avropa ölkələrində olduğu kibi, son zamanlara qədər Şərqdə də birisi tərəfindən yazılmış əsərin başqası tərəfindən

dəyişdiriləməyəcəyi fikri, əsərin əsliyyətinə hörmət əqidəsi məlum deyildi. Bunun üçün ərəb, fars və türk-tatar şairlərinin əsərlərini kopyaclar bildikləri, istedikləri kibi dəyişdirməkdən çəkinməmişlərdir. Halbuki əsərin tarixi qiyməti onun əsliyyətidir. Ədəbiyyat tarixçisi, nə olursa-olsun, həmin bu əsli və birinci mətni tapmağa çalışmalıdır. Bu da ancaq mətnin tənqidi gözlə oxunmasından, tədqiqindən sonra mümkün ola bilər.²¹⁵ Mətnin tənqidində yuxarıda qeyd etdiyimiz nöqtələrə istinad etməlidir. Mətnin tənqidindən sonra xətlərin təyin və islahı gəlir. Burada ədəbiyyat tarixçisi başqa əlyazmalarını, tarixi faktları əsas alaraq müqayisə yolu ilə məqsədinə çatı bilər.

Dialektoloji sahəsində rast gələcək lisanı məsələlər bunlar ola bilər: 1) ləhcəvi lüğətlər, 2) şəkillər, 3) mənalar.

Müxtəlif şairlərin orijinal – əsli sözlərindən mürəkkəb lüğətlər tərtib etdirildikdə tələbələr qəribə şivə sahəsindən toplanmış kiçik bir müqayisəli lüğət meydana gəlir. Sonra bu lüğətçəyə dayanaraq şəkli və məna tədqiqlərdə bulunmaq çox asandır. Ümumiyyətlə, ikinci dərəcədə elmi sərf tədrisini bu surətlə başlamaq çox artıq faydalı və tələbələr üçün çox maraqlıdır.²¹⁶

Elmi sərfin mündəricəsi ikinci dərəcəli məktəblərdə nə ola bilər?

Bunu paraqraflara ayırıraq bu surətlə göstərə bilərik:

1) Tarixi qiymətə malik ədəbi əsərlər üzərində dilin təkamülünü təqib etmək mümkündür.

2) Cürbəcür şivələrdən alınaraq tədqiq edilən əsərlərdə lüğət, səs, şəkil və cümlə cəhətindən müqayisəli tədqiqlərə yol açmaq.

Zatən hazır ədəbiyyat tarixi əsərlərini buraxaraq doğrudan-dogruya bədii əsərlər əsli və orijinal nüsxələrdən keçildiyi təqdirdə bu cəhət öz-özlüyündə meydana gələcəkdir. Zatən bu işi yapmadan, belə elmi

²¹⁵ Bu məsələlər haqqında Petersin "Методология"-sı, Lanqluanın "Введение в изучение истории" adlı əsəri, Danilevskinin eyni mövzudakı kitabları oxucuya daha müfəssəl məlumat verə bilər.

²¹⁶ Türk-tatar dialektolojisi haqqında bəzi əsərlər bu kitabın birinci qismində zikr edildiyi kibi, daha müfəssəl surətdə müərririn "Türk-tatar lisanıyyatına məxəl" adlı kitabında vardır. Burada ümumi metodoloji nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyəti olan bəzi əsərləri işarət edəlim: 1) *Поэзия деревни. Борис и Юрий Соколовы (Руководство для собрания произведения устной словесности)*. Новая Москва, 1926; 2) Акад. В.Ф.Миллер. *Очерки русской народной словесности*. Rus dialektolojisi haqqındakı həmin bütün materialı oxucu bu yeni əsərdə tapa bilər: 3) *Русская устная словесность*. Издательство "Колос", Ленинград, 1924 г.

lisanı tədqiqlərə yer vermədən bədii əsərlərin mahiyyətini gərəyi kibi anlamaq heç bir cür qabil ola bilməz.

Elmi sərf ilə məktəb sərfi haqqında əsərimizin birinci qismində verilən izahatı kafi görərək, burada təfsiliyyətdən vaz keçirik.

Yalnız bu qədərini söyləməliyik ki, dil tədrisinin ayrıca və yaxud ədəbi təhlillər tənqidlərdə lazım gələn xidməti görə bilməsi üçün elmi sərf və nəhvlərin lisanıyyat, üslubiyyat və poetika dərslərlərinin nəşrinə hazırlanmasına çalışmaq lazımdır.

ƏDƏBİ MƏKTƏBLƏR VƏ ƏDƏBİ CƏRƏYANLAR

Ədəbi məktəblər tədqiqinin əhəmiyyəti.

Klassisizm, romantizm, sentimentalizm, naturalizm, impressionizm, kubizm, ekspressionizm, futurizm

Məktəblərimizdə ədəbiyyat dərslərimizdə çox az təsadüf olunan ünsürlərdən birisi də ədəbi məktəblər və onların mahiyyət və mənşəyi haqqındakı məlumatdır.

Ədəbi məktəblər və ədəbi cərəyanlar bilxassə ədəbi əsərlərin təhlilindən sonra hər halda təyini icab edən faktlardandır. Ədəbi növlər və ədəbi cərəyanlar ədəbiyyat tədqiqlərinin verə biləcəyi ən ümumi qanunlardır. Yuxarıdakı bəhslərimizdə hər ədəbi cərəyanın müəyyən ictimai və sinfi quruluşa uyduğunu kafi dərəcədə göstərdik. Burada bu cərəyanların ayrı-ayrı mahiyyət və mənşələri haqqında bir parça məlumat verməyi lazım görürük.

Klassisizm. Bütün bu ədəbi məktəblərin olduğu kibi, "klassik" və "klassisizm" sözlərinin mənə və məfhumları da çox o qədər müəyyən deyildir. "Klassik" ünvanı daha əski Romada şair və ədiblərə verilirdi. Klassik mühərrir Roma-latın ədəbiyyatının ən yaxşı mühərrirləri idi. Bilxassə imperator Avqustos zamanının latın ədəbiyyatının altın dövrünün şairlərinə bu ad verilirdi. İtaliyada on beşinci, İngiltərədə on altıncı, Fransada on yeddinci əsr On dördüncü Lui dövrünün şairləri klassik tanınırlardı. Almaniya on səkkizinci, Rusiya isə on doqquzuncu əsrdə belə şairlər yetişdirə bilər. Yuxarıki bəhslərimizin birində qeyd etdiyimiz kibi, klassisizm üçün təməl daşı əski qrek poetikasından alınan üç vəhdət – hərəkət, zaman və məkan birliyi idi. Klassisizmin doğmasında eyni surətlə zadəgan və hökumətin də böyük təsiri oldu. Klassisizm məktəbi ədəbiyyatının qanunnaməsini Bualonun "Şeir sənəti" (1674) adlı əsəri verirdi. Bu əsərdə hər cür ədəbi növlərin şəkil, qayda və mündəricəsi sxematik bir surətdə təyin edilirdi. "Klassik" sözü ədəbiyyatda çox dəfə "romantik" sözünə qarşı işlənir ki, bu şəkildə müəyyən qaydalara istinad edərək, əsər yazan mühərrir demək olur. Bəzən də nümunə xidmətini gören ədəbi əsərlərə "klassik" təbii olunur.²¹⁷

²¹⁷ "Klassik" sözünü bizdə də son zamanlarda işlətməyə başladılar. Bu təbiri Şorq şairləri haqqında imdilik yalnız sözün söylədiyimiz son mənasında – "nümunəlik" məfhumunda işlətmək mümkündür. Saray ədəbiyyatı dövrünü Avropa klassisizması ilə →

Bu cərəyan yalnız ədəbiyyatda deyil, eyni zamanda ictimai həyatın, fikri və zehni fəaliyyətin hər sahəsində özünü göstərir.

Bu zamanın filosofları hər şeyi ağıl üzərinə qurur və eyni surətlə insan, zövqi-səlim klassik fəlsəfənin mühüm sütunlarından olaraq meydana çıxar. Klassik ədəbiyyat, söylədiyimiz kibi, yüksək sinfin, zadəganın ədəbiyyatı olduğundan normal təbii üslub da üslubi-ali idi. Mütləq, mükəmməl gözəllik də bu dövr ədəbiyyatının yeganə mövzu-kriteriyası idi.²¹⁸ Bu prinsiplərin çürüklüyünü bu gün tənqid etməyə həcat yoxdur. Daha Çernişevski öz əsərində: "Kəndli, şəhərli və zəngin, fəqirin özüne görə gözəli, gözəllik ideali vardır", – deyir. Bunun üçün qazaxların "Səlv səlv eməsi sevikən səlv" – "Gözəl gözəl deyil sevilən gözəl", – demələri gözəllik məfhumunun daha doğru tərfi sayıla bilər.

Plexanov bu xüsusda bu hökmü verir: "...Binaən əleyh biz insanların həyat və binaən əleyh gözəllik haqqındakı təsəvvürləri iqtisadi vəziyyətlərinə bağlı olaraq dəyişdirməklə haqqımız vardır!"²¹⁹ Eyni surətlə zövqi-səlim də hər sinfə, hər ictimai təbəqəyə görə ayrılır, dəyişir. Klassisizm məktəbini Avropa ictimai həyatının müəyyən dövrəsinə, müəyyən sinflərinə aid ədəbi hadisə kibi tədqiq lazımdır. Türk-tatar ədəbiyyatında da buna bənzər ictimai sinflər, ədəbi məktəblər doğmamış deyildir. Lakin bunları gərəyi kibi ciddi, təhlili surətdə tədqiq etmədən əvvəl ümumi və tərkibi hökmlərə tələsmək yanlışlıq və üsulsuzluq olur.

Romantizm. Məlum olduğu üzrə, Avropa ədəbiyyatında klassisizmi romantizm təqib etmişdir. Romantizm klassisizmin quru və dar qaydalarına qarşı üsyan şəklində özünü göstərdi. Professor N.Fatov²²⁰ romantizm haqqında ictimai üsulu tətbiq edərək belə mühakimədə bulunur: "Qərbdə romantizm on səkkizinci əsrdə Avropada özünü

→ müqayisə edəcək qədər tədqiq və təhlil yapıldığına qane deyil. "Klassisizmi xarakteristik etibarilə belə nöqtələrdə xülasə etmək mümkündür: 1) rəşənalizm, 2) yalnız ümumiyyətlə mərəq (Buradan da "ümumi insani"yə meyil), 3) fərdiyyəçiliyə əleyhdarlıq (антииндивидуализм), 4) əski dövrlərə (qrek və Roma) təqlid, 5) aristokratizm, 6) üsulilik, faydaçılıq (методичность).

²¹⁸ Məsələnin təfsili surətdə tədqiqini oxucu tapa bilər: Белтов. Эстет. теория Чернышевского (За 20 лет, стр. 268, 301-303); А.Луначарский. Промышленность и искусство (Новая Москва, 1924 г., стр. 85-87).

²¹⁹ Искусство и литература в марксистском освещении, стр. 13.

²²⁰ Н.Н.Фатов. Научная схема русской литературы (Род. яз., №7, стр. 5-10).

göstərən və zadəgan mütləqiyyətinin feodalizm bəqiyyələrini silib-süpürən burjuaziya hərəkatının nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Bu zamanda və həman hər zaman siniflər bir-biri ilə tədaxül və münasibətdə yoluna gəldiyindən romantizm içində bir çox müxtəlif cərəyanlar bulunur. Lakin bütün bu cərəyanları iki kateqoriyada toplamaq qabildir: 1) mütənəzil (enən), 2) mütəsaid (yuxarı qalxan).

90-cı illərdə Rusiyada üç cür münəvvər vardı: 1) zadəgan – burjua, 2) kiçik burjua, 3) marksist münəvvərlər (kiçik burjua, kəndli və işçi). Bunlardan birincisi simvolizmi meydana gətirir. Çünki inqiraz, inhitat dövründə vicdan əzabından başqa bir şey tapa bilmir, Romaya, əski yunana çağırır. Mütənəzil romantizm kiçik burjuaziyanın, mütəsaid romantizm də yeni qüvvətlənməkdə olan kəndli və işçi sinfinin ifadə şəkli olur.

Bu surətlə romantizma müxtəlif siniflərin ifadə şəkli ola bilsə də, hər halda fransız burjuaziyası ilə meydana çıxır. Romantiklər insanı klassiklər kibi “necə olmalıdır?” nöqteyi-nəzərindən deyil, bəlkə, “necədir?” nöqtəsindən alıb təsvir edərlərdi. Birinci dəfə bu dövrdə şair xalq və kütləni görür.²²¹

Sentimentalizm. Əgər klassisizm ağıl və ağıl əsasları özünə istinadgah edinmiş isə, sentimentalizm ürək üzərinə qurulmuşdur. Birinci ədəbi məktəbin əsərləri fikirlə, ideyalarla dolu bulunursa, ikinci məktəbin məhsulları daha ziyadə duyğularla işlənir, doldurulur. Kütləvi nöqteyi-nəzərdən sentimentalizm, heç şübhəsiz, romantizmə görə daha ziyadə demokratikdir. Sınıfı nöqteyi-nəzərdən sentimentalizm daha ziyadə kiçik burjua sinfinin məktəbidir.²²²

Sentimentalizmdə aşağı-yuxarı dörd ünsür tapırıq: 1) individualizm – fərdiyyətçilik, 2) hissin fikrə, qəlbin ağla hakimiyyəti, 3) əflatun əsaslarına bina edilmiş idealizm, 4) realizmi yeni şəkildə anlaması.

Qəlbin ağıl üzərindəki hakimiyyətindən sentimentalist şeir və ədəbiyyatında bir növ sistemsizlik və anarşi meydana gəlir. Digər tərəfdən, sentimentalistlərin şeri və bədii əsərləri subyektiv – ənfəsi olur. Onlar romantiklər qədər kütləyə, xalqa yaxın deyildir. Təbiət də, sentimentalistlərcə, insana yaxın, insanla bərabər durur. Onların

²²¹ Romantizm haqqında Sipovskinin yuxarıda zikr olunmuş əsəri, ədəbi ensiklopediya və Marks, Engels, Plehanov kibi mütəfəkkirlərin əsərləri, ümumiyyətlə rus və Avropa ədəbiyyat tarixlərində müfəssəl məlumat vardır.

²²² Белтов. За 20 лет, 1909 г., стр. 304-313.

əsərlərində çox dəfə “köklər ağlayır”, “ağaclar əyilir, dua edir”, “qayalar mətanətlərilə meydan oxuyur”, “quşlar söylənir”... Əgər klassisizm başlıca Dekartın rəşənalizm fəlsəfəsinə dayanırsa, romantizm Şelling, Hegelin, sentimentalizm də Russo, Herder kibi mütəfəkkirlərin fəlsəfəsi ilə müvazi olaraq gedərdi.

Naturalizm. Naturalizmin sənətdəki tərifi “həqiqi həyatdakı doğrunu bulmaq meyli” surətində verilə bilər. Bu meyil hər hansı mədəniyyət dərəcəsinə bulunan bütün insanlarda vardır.

İbtidai insanların sənətində daima həqiqətə, şaniyyətə, həqiqət halı təsvirə meyil edildiyini görürük. Xalq ədəbiyyatına aid əsərlərdə də eyni surətlə həqiqətliyə doğru gedildiyini görməmək qabil deyildir. Lakin ancaq 19-cu əsrdə bütün bu ədəbi əsərlərdə bulunan həqiqətlik, təbiilik ədəbiyyatda müəyyən bir cərəyan və məqsəd olaraq meydana çıxır. Klassiklər ümumi insanıni araşdırdıqları halda, sentimentalist və romantiklər fərdi, şəxsini arar və daima müstəsna – xarakteristik şeylərə əhəmiyyət verirlərdi. Naturalistlər isə fərdi və şəxsi və yaxud ümumi insanıni deyil, daha ziyadə kütləvi və ictimaini araşdırırlardı.

1848 inqilabı ictimai-insani kütlələrə, onların həyatına olan marağı artırdı. Romantiklərcə, bütün hadisələrin mərkəzi-siqleti şəxs – bən üzərində durduğu halda, naturalistlərcə və bunların daha geniş miqyasdakı məktəbləri olan realizm cərəyanınca, fərd, şəxs mühiti ilə alınır və şəxs belə vəziyyətdə ancaq mühitin müməssili olur. Həmin bunun üçün naturalistlər daha ziyadə kütləvi hadisə və afətləri təsvir etməni sevirilər. Bunun üçün də naturalistlər böyük kütlələrin çalışdığı, ictimai həyatın qaynadığı yerləri dolanırlar. Frans Mering (Франц Меринг) Çarlz Dikkensin bioqrafiyasından bəhs edərkən belə deyir: “Cahan şəhərinin (London) əsəbi həyatı onun şeri ədəbi həyatının əsas qüvvəti idi. O, (Dikkens) bütün təfərrüatı ilə bu həyatı bilirdi. Öz nafi gözü ilə bu həyatın ictimai tiplərini qavrar və onları elə canlandırır ki, bu tiplərin çox-çoxu hələ bu gün yalnız İngiltərədə deyil, İngiltərə hüdudlarından xaricdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir”.²²³

Romantiklər daha ziyadə idealist fəlsəfə, metafizika ilə maraqlanırdıqları halda, naturalistlər pozitivist, materialist fəlsəfə ilə və təbi elmlərlə maraqlanırlar. Ədəbi əsərlərin mündəricəsi təcrübə və görgüden ibarət olmalıdır.²²⁴

²²³ Мировая литература и пролетариат, стр. 238.

²²⁴ Лит. энциклопедия. Сиповский. Лекции по ист. русской лит. 88.

İmpressionizm və kubizm. Bu ədəbi məslək on doqquzuncu əsrin sonlarına doğru özünü göstərdi. Əvvələn bu məslək özünü rəsmdə göstərdi. Paris sərgilərindən birində rəssamlardan birisi “açıq havaya çıxmaq” şüarını ortaya atdı. Buradan da “plenerizm” təbiri öz mənşəyini aldı ki, impressionizmin başlanğıc dövrü demək idi. “İmpression” sözü, məlum olduğu üzrə, fransızca olub, mənası bizim dilimizə “intibah” sözü ilə tərcümə edilə bilər. Binaən əleyh impressionizm “intibahlıq” demək olur. Bu məsləyin əsası, adından da anlaşıldığı kibi, həyatdan alınan xarici və müvəqqəti intibahları təsvir etməkdir. Başda rəsmdə də özünü göstərən bu cərəyan başqa sənət sahələrini bu arada ədəbiyyatı da öz təsiri altına aldı. İmpressionizmin inkişafı da Avropa şəhərlərinin, daha doğrusu, burjuazianın böyüməsi ilə bağlıdır. Texnikanın başdöndürücü bir sürətlə inkişafı əşya və hadisənin ancaq xarakteristik bir neçə cizgisini verməklə iktifaya şairi məcbur edir. Plexanovun deməsi kibi, impressionistlər öz əsərlərinin mündəricəsinə tamamilə laqeyd qalırlar.

Kubizm 1908-ci illərdə doğru impressionizmə qarşı reaksiya rolunda ortaya atılır. Bunlardan Sezan (**Сезан**) dünyanın şar – kürə, üstüvanə kibi həndəsi şəkillərə irca edilə biləcəyini iddia edərək, öz rəsmlərində cızdığı, təsvir etdiyi əşyaya belə şəkillər verməyə çalışır. Kubizm nə rəsmdə, nə də ədəbiyyatda özünə müəyyən bir yer, gözə görünəcək bir müvəffəqiyyət qazanmamışdır. Yenə Plexanovla bərabər bu cərəyan haqqında “saçma mükəbbi” (**чепуха в кубе**) demək mümkündür. Belə cərəyanlar ədəbi həyatın müəyyən xəstəlikləri kibi göstərilə bilər.

Ekspressionizm, futurizm. Yeni cərəyanlardan ekspressionizm ilə futurizm haqqında da bir neçə söz söyləmək lazım gəlir. “Ekspressionizm” [təbiri] “ekspression” sözündən gəlir. Mənası “ifadə etmək”dir. Bu məslək əsası adının mənasında mündəricədir. İmpressionizmdə əsas intiba olduğu halda, ekspressionizmdə ifadədir. Bu sürətlə ekspressionizm nə dərəcəyə qədər impressionizmin əksi və qarşılığı olmaq istəyir? Lunaçarskinin çox gözəl göstərdiyi kibi,²²⁵ həqiqətdə bu iki cərəyan arasında əsas etibarilə fərq yoxdur. İmpressionizm fransız toprağında yetişdiyi halda, ekspressionizm alman toprağında yetişmişdir. Ekspressionist şair, yaxud rəssam başqa heç bir şeyə qulaq

asmayaraq, yalnız öz ruhunu ifadə etmək istəyir. Ekspressionizmin doğmasındakı ictimai səbəblər haqqında Lunaçarski yoldaş bu fikirləri bəyan edir: “Ekspressionizm müdhiş ictimai yas və inkisari-xəyal meyvəsidir. Almaniyaya müdhiş bir zərbə endirildi. Bu zərbə Almaniyanın monarşi təşkilatını yıxdı. Bu monarşi rejim kubizm üçün ideal idi. Ekspressionist, yəni alman münəvviri kayseri görə bilmir, ondan nifrət edir. Burjuazini də elə. Ekspressionistin fikrincə, Almaniyanı yıxan bunlardır. Həmin ekspressionistin təsəvvürünə, bu vəziyyətdən alman xalqı, Almaniyanı qurtaracaq şairdir”.

Bununla bərabər, ekspressionist bu müdhiş vəziyyətdən özünə çıxış tapa bilmir. Nəhayət, öz filosofu Şpenqler ilə birlikdə dünyanın sonu gəldikdə Avropanın qurubuna qənaət edir.²²⁶

Futurizmə gələcək olarsa, bu ədəbi məktəb haqqında, bir tərəfdən, ədəbiyyat və məlumatın çoxluğu, digər tərəfdən, bu xüsusda müəllimlərimizin əksəriyyətində az-çox doğru fikirlərin bulunması bu cərəyan üzərində müfəssəl surətdə durmamızı lüzumsuz qılır. L.Trotski futurizmin mənşəyi haqqında bu sözləri yazır: “Futurizm doxsanıncı sənələrdə başlayıb cəhan müharibəsinə qədər uzanan tarixi dövrün inikası olaraq meydana çıxdı. Sərmayədar insanlıq imdiyə qədər görül-məmiş iqtisadi artıma, yüksəlmə üzərinə qurulmuş iyirmi il qədər bir müddət keçirdi.

Bu iqtisadi yüksəliş əski miqyasları, mümkün və qeyri-mümkün sınırlarını yerindən oynatdı. İnsanları yeni cürətlərə sövq etdi... Futurizm burjuaz sənətinin qatlamalarından birisidir. Onun burjuaz cəmiyyət və sənətindəki bəzi şeylərə protest və hücum etməsi məsələni dəyişdirəmez”.²²⁷

A.Lunaçarski də əsas etibarilə bu fikirdə bulunmaqla bərabər, futurizmə bu yolda qiymət kəsir: “Rus futurizmi birinci dövrəsində mündəricənin əhəmiyyəti olmadığını, yalnız şəkli inqilablaşdırmaq lazım gəldiyini elan etdi. Bunun üçün əski sənət mandarinləri (ustadlar) bunları çəke bilmir, onlardan nifrət edirlər. İmperializmə doğru gedən burjuaz ruhu bu yeni cərəyanı dinləyərək belə dedi: “Burada inqilabi heç bir şey yox, yalnız gənc adamlar bağırırlar: “Bən gəncəm, gənc, yalnız qarnım boş”. Bu sürətlə xarici məmləkətlərdə burjuaz marinetetini çoxdan öz adamı sayır.

²²⁵ А.Луначарский. Искусство и революция, стр. 213, 221. Alman ekspressionizmi haqqında: *Экспрессионизм (сборник, 1913 г.)*.

²²⁶ Оскар Вольцель. Импрессионизм и экспрессионизм, 1922 г., Петроград, стр. 94.

²²⁷ Л.Троцкий. Литература и револ., стр. 91-92.

Rusiyada isə burjua və futuristlər üzərinə inqilab qopdu və hamısı cəhənnəmə getdi. O vaxt da futurizm belə dedi: "Sən də inqilabçı, mən də inqilabçı, proletar yoldaş, əlini ver! Halbuki proletariat ilə futurizmin mövzuları başqa-başqa – proletariat şüurlu surətdə kommunist istiqbalına doğru gedərkən, futurizm yalnız israr edir. Bən istiqbaləm, lakin necə istiqbal olduğunu özüm də bilmirəm".²²⁸

Bütün bu ədəbi cərəyanların məktəblərimizdə bilxassə ideoloji və şəkil, mündəricə cəhətindən tədqiqləri ya Qərb ədəbiyyatı nümunələri ilə bağlı olaraq, yaxud bu məktəblərin son dövr şairlərimizə təsiri etibarilə tədqiqi vacibdir. Avropa ədəbi cərəyanları üzərində çalışmağa öyrənən ədəbiyyat müəllimimiz öz ədəbiyyatının ideoloji şəkli və mündəricəvi əsaslarını da asanlıqla kəşf edə bilər.

²²⁸ А. Луначарский. Искусство и революция, 226-228. Kitabıyyat məlumatı üçün baxınız: Лит. энциклопедия (Статья В. Львов-Рогачевского, стр. 1047-1057).

KİTABİYYAT

Əsərimizin bu qismində zikr olunan əsərləri daha müfəssəl ünvanları [ilə] bu cədvəldə toplanması lazım görürük. Yanlarında qısaca mündəricələrini də qeyd edirik. Bizim xüsusi bəhslərin təşrih və təhlilində faydalandığımız bu əsərlərdən müstəqil surətdə istifadə etmək istədiyi təqdirdə oxucu əlifba sırasilə tərtib olunmuş bu cədvələ müraciət edə bilər.

1. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. СПб, 1896 (Живая Старина, год шестой, выпуск I).

Əsas etibarilə yuxarıda zikr etdiyimiz "Jivaya Starina" məcmuəsində nəşr olunmuş müfəssəl (böyük miqyasda 260 səhifəyədək) bir məqalədən ibarət olan bu əsər həm türk tarixçisi, həm də ədəbiyyatçısı üçün çox faydalı və maraqlıdır. Burada əski türk-tatar xalqlarına aid qısa bir müqəddimədən sonra həman bütün türk-tatar qəbilələrinin irqi və tarixi mənşəyi və xüsusiyyətlərinə dair material vardır.

2. Артюшков А.В. Эвфонические работы В.Я.Брюсова (Родной язык в школе, № 8).

"Rodnoy yazık v şcole" məcmuəsində nəşr olunmuş bu məqalə-sində Artyuşkov məşhur rus bədiiyyatçılarından Bryusov[un] evfoni sahəsində əldə etdiyi nəticələrdən müxtəsər surətdə xəbər verməkdədir. Şeirdəki səslərin müəyyən nöqtəyi-nəzərdən tədqiqindən ibarət evfoni sahəsinə aid əsərlər olduqca azdır. Ölçü, vəzn, qafiyə, ahəng məsələlərini tədqiq edərkən belə məqalə və əsərləri gözdən qaçırmamaq icab edər.

3. Bücher Karl. Arbeitund Khytmus, 1899.

Ədəbiyyat və sənətin mənşəyinə aid məsələləri qavramaq üçün fəvqəladə əhəmiyyəti olan bu əsər, ünvanından da görüldüyü vəchlə, iş ilə şerin bir yerdə doğduğunu göstərməkdədir. Plexanovdan başlayaraq, həman bütün ədəbiyyat metodoloqları və ibtidai mədəniyyət tarixçiləri tərəfindən əhəmiyyəti qeyd oluna gəlmişdir. 1923 sənəsində Moskvada С.С.Заяцкий tərəfindən rusçaya tərcümə edilmişdir.

4. Бухарин Н. Теория исторического материализма. Москва, 1922.

Rəbfak tələbələrindən alaraq darülfünün müdavimlərinə qədər həman bu oxucu gəncliyin əlində bulunan bu əsərin ədəbiyyat üsulçusu

üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Ədəbiyyat tarixində marksizm üsulunu tətbiq etmək yolunda birinci addım olaraq bu əsərə müraciət edilə bilər.

5. Богоявленский Л. Литература в новой роли (Родной язык в школе, № 7).

Leonid Boqoyavlenski bu məqaləsində ədəbiyyatın başlıca beş mühüm vəzifəsini qeyd edir:

1) Ədəbiyyat bədii yaradıcılığın nazik və qarışıq əməliyyətlərlə tanış edər.

2) Ədəbiyyat həyatla tanışdır.

3) İctimai inqilabın inkişaf və təkamülünü canlı nümunələrlə göstərə bilər.

4) Söz sənətinin əbədi qiyməti haiz lövhə və nümunələrini verir və bu surətlə dürlü səciyyə və xarakterlərin öyrənilməsi üçün zəngin və geniş bir sahə təşkil edər.

5) Yaradıcıların öz həyat və məişətlərini gözümüz önündə açar.

Ümumiyyətlə müəllif ədəbiyyatın ictimaiyyətlə birlikdə, yaxud müvazi olaraq oxudulmasını tövsiyə və təklif edir.

6. Багрий А.В. Формальный метод в литературе. Краснодар, 1925 г.

Professor Baqri bu əsərində rus ədəbiyyatında bu gün qüvvətli bir cərəyan halında bulunan şəkicilik məsləyi rəhbərlərinin başlıca əsərlərini mündəricə etibarilə müxtəsər surətdə izah edir və formalizm üsulları bəzi ədəbi və şəri parçaların təhlilinə aid nümunələr göstərir. Müəllif şərh və izahla iktifa edərək, bu məktəblərin tədqiq və müqayisəsinə girişməmişdir. Ədəbi materialları dil, üslub, şəkil... kimi xarici tərəfdən tədqiq edərkən müraciət olunacaq əsərlərdəndir.

7. Бутаев И. Проблемы Турции. Ленинград, 1925 г.

Butayevin yeni Türkiyəyə aid olan bu əsərini yeni türk ədəbiyyatını öyrənərkən istemal etmək faydadan xali olamaz. Çünki müəllif bu əsərində yeni Türkiyənin iqtisadi, siyasi və ictimai həyatına aid olduqca qiymətli material verməkdədir. Bilxassə mütərikədən sonraya aid bəhsli qiymətlidir.

8. Богоявленский Л.П. Метод анкеты в занятиях, литературное и коллективное сочинение в условиях лабораторной системы (Родной язык в школе №8).

Mühərrir ədəbiyyat tədrisində də olduqca böyük müvəffəqiyyətlə işlənməyə başlayan laborator üsulları çalışarkən faydasız olmayan anketa

sistemi, yəni tələbələrin müəyyən ədəbi və ictimai məsələlərə anketalar vasitəsilə cavab vermələri yolunu təklif edir. İş[in] yekununu anlamıq nöqtəsindən də bu üsula müraciətin hər halda faydası ola bilər.

9. Боташев К.А. Литературные беседы и т.д. (Изучение литературы в школе, Петроград, 1923).

Ədəbi müsahibələrin ədəbiyyat dərslərindəki əhəmiyyətini və rus ədəbiyyatından bəzi parçaların belə müsahibələr əsnasında hansı cəhətlərinə əhəmiyyət verilmək lazım gəldiyini qeyd edir. Ədəbi müsahibələr, doğrudan da, ədəbiyyat tədrisi üsulları arasında mühüm bir pədaqojik ünsür olduğu üçün bu məsələyə aid ədəbiyyat arasında bu məqalə əhəmiyyətsiz deyildir.

10. Bang W. Vom köktürkischen zum osmanischen. 1917-19, Berlin.

"Göytürkcədən osmanlıcaya" ünvanını daşıyan bu əsərində məşhur alman türkologu Banq Orxon kitabələrindən zamanımıza qədər türkcənin təkamülünü tədqiq edib, bu təkamülün ana cizgilərini göstərməyə çalışmaqdadır.

11. Бартольд В.В. История изучения Востока. Ленинград, 1925 г. (2-ое издание).

Akademik Bartold bu əsərində tarixə məlum olan zamanlardan alaraq 19-cu əsrin sonlarına qədər Yaxın, Orta və Uzaq Şərqi nə məqsədlə, kimlər tərəfindən və necə tədqiq olunduğunu göstərir. Türkoloji üçün də bu əsərdə çox qiymətli məlumat vardır.

12. Bartoldt V. Die historische Bedeutung der alttürk. Jusschriften, 1897.

Bu günə qədər əhəmiyyətini qeyb etməmiş olan bu əsərində yenə akademik Bartold əski türk Orxon kitabələrinin tarixi əhəmiyyətindən bəhs etməkdədir. Orxon kitabələri kibi bir lisani abidənin həm tarixi, həm ədəbi və lisani cəhətdən necə tədqiq oluna biləcəyinə Banqın yuxarıdakı əsərlə Bartoldun bu kitabı nümunə ola bilər. "Orxon abidələri" adlı əsərində Nəciб Asim 1925 sənəsində bu əsərin türkcəyə tərcüməsini nəşr etmişdir.

13. Дмитриев С.Д. Лингвистика и поэтика (Родной язык в школе, №5).

Şeir texnikasını tədqiq edən poetika fənni ilə lisaniyyat-linqvistikasının bir-biri ilə olan rabitəsini və poetika ilə məşğul ola biləcək müəllim və yaxud müdərrişin mütləqən lisaniyyatla aşina olması lüzumunu qeyd edir. Bu fikir getdikcə qüvvətlənməkdədir. İndiyə qədər yalnız

etibarı və keyfi bir mahiyyətdə ola gələn poetika, lisanıyyat kibi tamamilə təşəkkül etmiş və qəti, qanuni üsullara malik bir elmlə birləşərək, ədəbiyyat dərsləri sırasında ciddi bir mövqə ala bilər.

Bu xüsusda Sipovskinin daha qiymətli bir məqaləsi vardır.

14. Данилов Б.Б. Литература как предмет преподавания (Изучение лит. в школе).

Rusların məşhur dil və ədəbiyyat üsulçularından Danilov bu nam ilə yazmış olduğu əsərində olduqca müfəssəl surətdə ədəbiyyat tədrisindəki nöqsanlardan və bu xüsusda görülməsi mümkün olan çarələrdən bəhs edir. Ədəbiyyat tədrisinin üsul, mündəricə... kibi mühüm məsələlərindən bəhs açması etibarilə bu əsər diqqət və tədqiqə layiqdir.

15. Энгельс Ф. Письмо к Иосифу Блоху, Лондон, 1890 г.

Ədəbiyyat metodolojisi nöqteyi-nəzərindən çox qiymətli olan bu məktubunda Engels ədəbiyyata təsir edən ictimai və iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsirini tapmağa aid çox gözəl tövsiyələrdə bulunmaqdadır.

16. Engelhard D. Türkiyə və Tənzimat. İstanbul, 1329 hicri.

Engelhardın bu kitabı mühakimələri etibarilə zəif, tədqiqləri cəhətdən səthi olmaqla bərabər, yenə də müəyyən bir qiymətə malikdir. Çünki Türkiyə islahat və Tənzimat dövrünü doğrudan-doğruya görmüş və bir çox ictimai və siyasi tədbirlərin iç üzünə vəqif adam tərəfindən yazılmışdır. Şünasi – Kamal dövrünü ictimai və iqtisadi faktor – amillərlə qavramaq üçün bu kitabın müəyyən faydası ola bilər.

17. Edqar Bloşe. Mazdeizm və türklər (Milli tətəbbölər məcmuəsi, 1331 hicri).

Məzdək dini ənənə və legendalarının türklərə keçməsinə aid maraqlı və qiymətli bir məqalədir. Müəllifin bəzi müqayisələri şübhəni izalə etməsə belə, arilərlə türklərin qarşılıqlı münasibətinə az-çox işıq sala bilər.

18. Foy Karl. Azerbaijanische Studien mit einer. Charakteristik des Südtürkischen, Berlin 1904.

“Cənub türkcəsinin xarakteristiki ilə Azərbaycan dili tədqiqləri” ünvanını daşıyan bu əsərində Karl Foy imdiyə qədər mövcud Azərbaycan dili tədqiqləri içində olduqca ciddi bir mahiyyətə malik bir əsər meydana qoymuşdur. Sistematik bir mahiyyətdə olmamaqla bərabər, Azərbaycan ləhcəsinə aid bəzi mühüm xüsusiyyətləri müəllif bu əsərində qeyd etməyə müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan dil və ədəbiyyat ilə məşğul olanların tanıması zəruri olan bir əsərdir.

19. Фатов Н.Н. О краеведческом изучении истории литературы (Родной язык в школе, №9).

Professor Fatovun bu məqaləsində ədəbiyyatın ölkəşünaslıq meyli ilə tədqiqinə aid məsələlər izah edilmişdir. Fatov hər hansı bir ölkənin ədəbi həyatını tədqiq edərkən hansı cəhətlərə diqqət etmək lazım gəldiyini müfəssəl surətdə bildirir.

20. Firudin Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I və II cild, 1926, Bakı.

Bu iki cildə tərcümeyi-hal – bioqrafı üsullə Azərbaycan ədəbiyyatı mənşəyindən 19-cu əsrin ortalarına qədər gətirilmişdir. Müəllif bu əsərində gətirdiyi ədəbi materialları ancaq bəsit surətdə təhlil etmiş isə də, az-çox tam bir sistem meydana gətirə bilmişdir.

21. Hennequin Emile. La critique scientifique, 1888.

Ədəbiyyat və sənət sahəsində tanınmış nəzəriyyəçi və alimlərdən olan Emil Hennegen “Əməli tənqid” namını daşıyan bu əsərində tənqidin elmi və nəzəri əsasları haqqında məlumat verir. Əsas və prinsipləri etibarilə əskimış olmaqla bərabər, tənqid məsələləri ilə məşğul olacaqları üçün yenə də faydasız əsərlərdən sayılamaz. Bundan başqa, ədəbi tənqid məsələlərinin tarixini tədqiq edərkən ayrıca bir əhəmiyyəti vardır.

22. Гордлевский Вл. Очерк по новой османской литературе, Москва, 1912.

Osmanlı ədəbiyyatının yeni dövrü haqqında sistematik əsərlər Avropa və bilxassə rus dillərində çox azdır. Hər dildə, məsələn, italyanca Bonelli, almanca Paul Hornun... əsərləri kibi birər əsərdən ziyadə yoxdur, – deyə bilərik. Professor Qordlevskinin əsəri də bu növdəndir. Bu əsərdə Şünasi – Kamaldan alaraq Məhəmməd Əmin bəyə qədər olan Osmanlı türk ədəbiyyatının bir təsəvvürü verilməkdədir. Burada ədəbi hadisələrin izahı üçün siyasi və ictimai amilləri də az-çox müvəffəqiyyətlə təhlilə çalışmışdır. Əsərin ikinci qiyməti də yeni türk ədəbiyyatı üzərində Qərb həyat və ədəbiyyatının təsirinə diqqət verməsidir.

Eyni müəllimin 1926-cı ildə “Переходная пора османской литературы” ünvanı ilə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti tərəfindən nəşr olunan əsərində də yeni türk ədəbiyyatına aid qiymətli qeydlər vardır.

23. Изучение литературы в школе. Сборник статей под ред. А.М.Лебедева, 1926.

Bu məcmuədə ədəbiyyatın yeni üsullarla tədqiq və tədrisinə dair bir sürü məqalə nəşr olunmuşdur ki, bunlardan mühümcələrini ayrıca qeyd edirik.

24. Искусство и литература в марксистском освещении. I, II и III части, Москва, 1925 г.

Hər bir parçası aşağı-yuxarı beş yüz səhifədən artıq olan bu məcmuə, deyilə bilər ki, ədəbiyyat tarixçisi üçün marksizm ensiklopedisi xidmətini görə bilər. Sənət və ədəbiyyatın mənşəyindən alaraq ən yeni məsələlərinə qədər bu məcmuədə marksizm nöqteyi-nəzərindən təsvir və təhlil edilmişdir.

Birinci cildində türk ədəbiyyatı tarixçisi üçün ən mühüm bəhslərdən birisi, şübhəsiz, "Metodoloji məsələləri" namı altında bulunan bəhs olduğu kimi, ikinci cildə də "Ədəbi cərəyan və əsərlərin marksizm üsulları ilə təhlil nümunələri" sərlövhəsini daşıyan bəhsdir. Bununla bərabər, bütün digər bəhslərin də tərif ediləməyəcək dərəcədə əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün hər üç cildin ədəbiyyatçılarımızda bulunması zəruridir, – deməkdən başqa uzun təsvir və tərifə hacət yoxdur.

25. İsmail Hikmət. Türk ədəbiyyatı tarixi. I-IV, 1924-1926, Bakı, Azərənşir.

Dörd böyük cildə ibarət olan bu əsər türk ədəbiyyatının son dövrlərinə aid ən qiymətli material və məlumatı həvədir. İndiyə qədər bu həcmdə və bu qiymətdə türk ədəbiyyatı tarixinə təxsis edilmiş əsər nəşr edilməmiş deyildir. Biləssə türk ədəbiyyatı orijinalı çox nadir olan məmləkətlərimizdə bu əsər eyni zamanda birinci mənbə xidmətini görə bilər. Başqa cildləri hələ nəşr edilməmişdir.

26. İbrahimov Qalimcan. Tatar ədəbiyyatı tarixinin mündəri-cəsini bilgilə və məsələsi (Bizniq yol, 2, 1922).

Əsərimizdən də görüldüyü vəchlə, türk-tatar ədəbiyyatında çox mühüm olan mündəriçə məsələsinə təxsis edilmiş olduqca müfəssəl bir məqalədir. Əsərimizin xüsusi bəhsində bu məqalənin məzmunu haqqında yazıldığından burada təkrarına lüzum yoxdur.

27. İbrahimov Qalimcan. İmla, til, ədəbiyyat məsələləri. Qazan, 1925.

Mühərririn bu məsələlərə dair əski və yeni məqalələrini həvədir. Ədəbiyyat üsuluna dair olan məqalələri diqqətəlayiqdir.

28. Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Türk ədəbiyyatı tarixində üsul (Bilgi məcmuəsi, tişrini-sani, 1329).

Türk ədəbiyyatı tarixində təqib edilməsi lazım gələn üsul haqqında aşağı-yuxarı birinci dəfə yazılan ciddi bir məqalədir. Məqalənin birinci qiyməti bu işə, ikinci qiyməti də müəllifin ədəbiyyatda, o vaxta qədər adət olduğu üzrə, şəxsi və bədii mühakimələr üzərində saplanıb qalmayaraq, daha ziyadə ədəbi hadisə və əsərlərin ictimai mənə və qiymətini tapmağa çalışması tövsiyə etməsidir.

29. Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1926.

Eyni müəllif bu əsərində azəri ədəbiyyatının mənşələrinə aid bəzi məlumat verməkdədir.

30. Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Bugünkü ədəbiyyat. İstanbul, 1924.

Elmi olmaqdan ziyadə tənqidi və belletrist mahiyyətdə olan bu əsər müəllifin bugünkü türk ədəbiyyatına aid intibalarını ehtiva etməkdədir. Üç yüz səhifədən artıq olan bu əsər mündəriçə etibarilə üç böyük qismə ayrılmışdır: "Milli ədəbiyyat məsələləri", "Əsərlər arasında", "Mazidən kölgələr". Hər üç qismində də bugünkü türk ədəbiyyatına dair qiymətli və maraqlı qeydlər vardır.

31. Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Türk ədəbiyyatında ilk müəssəviyyələr. İstanbul, 1919.

Əhməd Yəsəvi ilə Yunus İmrəyə təxsis edilmiş olan bu əsər Köprülüzadənin ən ciddi və ən mühüm elmi məhsulu sayılır. Təsəvvüf və cığatay. Osmanlı ədəbiyyatının mənşələrini öyrənirən müraciət edilməsi labüd və zəruri olan əsərlərdəndir. Bundan başqa, ümumiyyətlə türk-tatar tarix və ədəbiyyatına dair qiymətli qeydlər vardır.

Yenə Köprülüzadənin "Türk ədəbiyyatı tarixi" haqqında da eyni fikri söyləmək lazımdır.

32. Крымский А. История Турции и ее литературы, Москва, 1912 г. (I и II части, 1916).

Professor Krimskinin Türkiyə ədəbiyyatı və tarixinə aid bu əsəri bir çox səthi və hətta yer-yer yanlış fikir və məlumatla dolu olmaqla bərabər, başqa əsərlərlə qarşılaşdırılıb oxunduğu təqdirdə oxucunu türk ədəbiyyatı və tarixi sahəsindəki məlumatını genişləndirir.

33. Крымский А. История арабов и их литературы, 1912 г.

Müəllifin yuxarıda zikr etdiyimiz türk tarixi və ədəbiyyatı üsulu ilə yazılmış əsəridir. Bu əsərdə bizim üçün, yəni türk ədəbiyyatı tarixçiləri üçün az-çox maraqlı bəhsləri ərəb filoloji və fəlsəfəsinə aid olunanlarıdır.

34. Ковальский (Линин). К вопросам формального изучения поэзии турецких народов (Известия Вост. факультета АГУ, "Востоковедение", т. I и II).

Krakov darülfünunu professorlarından Kovalskinin bu əsəri türk xalqları ədəbiyyatının şəkli xüsusiyyətlərini tədqiqə həsr olunmuşdur. Bu meydanda imdiyə qədər ufaq-tüfək bəzi məqalə və qeydlərdən başqa, deyə bilərik ki, heç bir şey yox idi. Kovalski bu əsərində türk-tatar ədəbiyyatı şəkillərinin mənşəyindən zamanımıza qədər inkişaf və təkamülünü təqib edir. Bu əsərdə eyni zamanda məsələnin bibliografisinə – kitabıyyatına aid məlumat da vardır.

35. Collard F. Metodologie de l'enseignement moyen. Bruxelles, 1911.

"Orta dərəcə məktəblərdə tədris üsulu" ünvanını daşıyan bu əsərdə bu dərəcədəki məktəblərdə keçilən riyaziyyat, hikmət, tarix və ədəbiyyat-dil... kibi dərslərin üsuli-tədrisi haqqında məlumat verilməkdədir. Əsər bir çox ciddi mənbələrə istinad etməklə bərabər, bilxassə lisan və ədəbiyyat tədrisinə aid bəhslərində daha ziyadə müəllifin fikrincə faydalı bir taqım vəz və nəsihətlərdən ibarətdir.

36. Крыжановский А.С. Технические приемы ведения рефератов (Изучение литературы в школе).

Əsərimizin müəllifindən də anlaşılaçağı vəchlə, referat üsulu laborator sistemində böyük əhəmiyyəti haizdir. Zikr etdiyimiz məqalə bu xüsusda bəzi faydalı qeydləri ehtiva etməkdədir.

37. Евлахов А.М. Введение в философию художественного творчества, I-III, 1912-1917 гг.

Üç cildi nəşr edilməklə bərabər, əsər daha bitmiş deyildir. İndiyə qədər nəşr edilən cildlərində professor Yevlaxov elmi, qeyri-elmi, məqul, qeyri-məqul olmaq üzrə qisimlərə ayıraraq, təhlil etməkdədir. Ədəbiyyat tarixi üsulu haqqında yazılmış ən müfəssəl əsərdir. Bəzi üsulların tarixlərini və mahiyyətlərini anlamaqda türk ədəbiyyatı tarixçisinə faydalı ola bilər.

38. Лелевич Г. О принципах марксистской литературной критики, 1925 г.

Bu risalədə marksizm üsulu ilə tənqidin əsaslarından, Vorovski və Plexanovun bu xüsusdakı fikirlərindən, nəhayət, şəkil və mündəricə məsələlərindən bəhs edilməkdədir.

39. Литературная энциклопедия, I, II, 1925.

Ədəbiyyat məsələlərindən ən canlı və mühümlərini xülasə ehtiva edən, əksəriyyətlə mütəxəssislərin iştirakı ilə meydana gətirilmiş ədəbi qamusdur. Bütün ədəbiyyatçıların əlində bulunmaq icab edər.

40. Машкин А. Пути марксистской литературной критики, 1925.

Leleviçin yuxarıda zikr olunan əsərinin daha müxtəsər surətdə tərtib edilmiş quşağıdır. Ədəbi tənqid haqqında ədəbiyyat az olduğundan bu risalənin müəyyən bir qiyməti vardır.

41. Меринг Франц. Мировая литература и пролетариат, Москва, 1925.

Merinq Fransın bu əsərində: 1) Sənət və proletariat; 2) Sessinq; 3) Şiller və Gete; 4) Sosialist lirika; 5) Heybel; 6) Realizm və naturalizm; 7) Naturalizm və neoromantizm... kibi bəhslər bulunub cahan ədəbiyyatının bir çox mühüm məsələləri marksizm üsuli ilə parlaq surətdə şərh və təhlil olunmaqdadır. Bilxassə ədəbi məsləklərə aid bəhsləri faydalıdır.

42. Миллер Вс.Ф., акад. Очерки русской народной словесности, III т., Москва-Ленинград, 1924 г.

İki cildi inqilabdan əvvəl nəşr edilmiş olan bu böyük rus xalq ədəbiyyatı sahəsində imdiyə qədər nəşr olunmuş əsərlərin ən mühüm və ciddisidir, – deyə bilərik. Bu üçüncü cildi rus tarixi şərqilərinə və hekayələrinə həsr edilməsi etibarilə ayrı bir əhəmiyyətə malikdir. Çünki türk-tatar xalq ədəbiyyatının tədqiqində bu əsəri həman başdan-aşağıya qədər nümunə olaraq almaq mümkündür.

43. Мегрон Луи. Романтизм и нравы (пер. Т.Х.А., 1924).

Meqron bu əsərində romantizmin əxlaq və səciyyə üzərinə təsirini tədqiq edir ki, az-çox konkret faktlara dayanan bu tədqiq cəmiyyətin təsiri altında doğan ədəbiyyatın öz sırasında cəmiyyətə nə surətlə təsir etdiyini göstərir.

44. Майман Эрнст. Эстетика, часть II, Москва, 1922 г.

Məşhur alman pedaqoqlarından Maymanın məhsuli-qələmi olan bu əsərinin ikinci qismi estetik üsuluna həsr edilmişdir. Bilxassə bədii yaradıcılığın təhlilinə həsr edilmiş olan ikinci-beşinci cildləri maraqlıdır. Əsər bir çox yerlərində köhnəlmiş olmaqla bərabər, bu gün də həman bütün ədəbiyyat və sənət üsulçularının müraciətəgah və mənbələrindən birisini təşkil etməkdədir.

45. Paul. Neue Aufgaben der deutschen Literaturgeschichte, Berlin, 1921.

"Alman ədəbiyyat tarixinin yeni vəzifələri" namındakı bu əsərinə Merker bir təqim üsuli məsələlərdən başqa, alman ədəbiyyatının həcm və mündəricəsi haqqında söz yürüdərək, skandinav xalqları ədəbiyyatının da alman ədəbiyyatı çərçivəsinə alınmasını təklif edir.

46. Məhəmməd Fəhmi. Tarixi-ədəbiyyati-ərəbiyyə. İstanbul, 1919.

Əski üsulla yazılmış olmaqla bərabər, ərəb ədəbiyyatının bəzi nümunələri və bəzi məşahirin tərcümeyi-hali vardır.

47. Mahmud Cavad bin əş-Şeyx Nafe. Məarifi-ümumiyyə nəzarəti. Tarixçi-təşkilat və icraatı, 1338 hicri.

48. Марксистский метод исследования художественных произведений слова, Москва, 1925 г. (Под. ред. В.Д.Сперанского).

Müxtəsər surətdə bədii sözün mənşə və əhəmiyyətindən, şəkil və mündəricə, bədii əsərlərin təhlilindən bəhs edir.

49. Маркон И.Ю. Одно из названий Турции в еврейской литературе (Известия Российской Акад. Наук, 1-18, 1923 г.).

Ədəbi və tarixi əsərləri tədqiq edərkən falsifikasiya – təftiş işini necə meydana çıxarmaq lazım gəldiyinə bu məqalə üsuli-nümunə ola bilər.

50. Жирмунский В.М. Задачи поэтики, Ленинград, 1924 г.

Formalizm məktəbinin bəlli müəssillərindən olan Jirmunski poetikanın yeni – şəkli üsullarla tədqiqinə aid məsələləri təhlil edir. Ədəbi əsərlərin şəkli cəhətdən tədqiqinə girişildikdə mütləqən bilinməsi lazım əsərlərdəndir.

51. Жирмунский В.М. Введение в метрику, Ленинград, 1925 г.

Şeir ölçüsü – vəzn, yaxud metrik haqqında yazılmış elmi və mükəmməl əsərlərdən birisidir. Sonunda başlıca əsərlərdən mürekkəb qiymətli bibliqrafisi mövcuddur. Türk-tatar oxucusunun anlayış və ruhuna uydurularaq tərcüməsi arzu olunurdu.

52. Плеханов Г. Литература и критика. 1923 г.

Bu əsərin rus münəqqidlərinə həsr olunan və tənqidçilik üsul və əsaslarını şərh və izah edən birinci bəhsi çox mühümdür. Bu xüsusda Yakovlevin aşağıdakı əsərini gözdən keçirmək lazımdır.

53. Пешковский А.М. Стихи и проза с лингвистической точки зрения (Сборник статей), Ленинград, 1925 г.

Peşkovski öz məqalələrindən ibarət bu məcmuədə imdiyə qədər başqa məcmuələrdə keçmiş məlum məqalələrdən maəda ədəbi – mənzum və mənsur parçaların lisaniyyat nöqtəyi-nəzərindən tədqiqinə aid

yeni bir məqalə daha dərc etmişdir. İkinci dərəcəli məktəblərdə ədəbi tədqiqlərdə lisaniyyatın rolunu göstərir.

54. Первый Всероссийский съезд словесников о преподавании литературы в школе (Изучение литературы в школе).

Rusiyada inqilabdan sonra birinci dəfə toplanmış olan ədəbiyyatçıları Qurultayı ikinci dərəcəli məktəblərdə ədəbiyyat tədrisinə aid bir çox mühüm qərarlar qəbul etmişdir ki, bunların müxtəsər surətdə təsviri zikr etdiyimiz məcmuədə mündəricdir. Qurultayın ayrı hesabçası bu günə qədər nəşr olunmasa gərəkdir.

55. Первый Всесоюзный тюркологический съезд (стенографический отчет). Баку, 1926 г.

Keçən 1926 sənəsi mart ayında Bakıda olub keçən Birinci Türkoloji qurultayı türk-tatar lisan və ədəbiyyatlarına aid bir çox əməli və elmi məsələləri tənqid və təftiş gözündən keçirmişdir. Bu arada türk dili və ədəbiyyatının tədris üsuluna aid bəzi məruzələr və qərarlar da vardır. Ümumiyyətlə əməli və elmi türkoloji meydanında mühüm bir dövrənin yekunu demək olan bu əsərlə həman bütün ədəbiyyat və lisan müəllimlərimiz aşına olmaq lazımdır.

56. Перев В.Н., акад. Краткий очерк методологии истории русской литературы. Петербург, 1923 г.

"Rus ədəbiyyat tarixinin müxtəsər metodologiyası" namını daşıyan bu əsər həqiqət halda ədəbiyyat metodologiyasının ümumi məsələlərinə həsr edilmişdir. Faydalı bəhsləri əsərimizdə işarət edildiyindən burada təkrarına lüzum yoxdur.

57. Проблемы поэтики. Под ред. Брюсова, Москва, 1925 г.

Bu məcmuədə Lunaçarski, Bryusov və sair bəlli ədiblərin şərin şəkli məsələlərinə aid məqalələri vardır.

58. Поэзия первобытного общества и рядового строя. Москва-Ленинград, Госиздат, 1927.

İbtidai xalqların ədəbiyyatına aid Speranski, akademik Karskinin, Karl Büxerin ... bəzi izahatı və bu ədəbiyyatlardan nümunələr vardır.

59. Radloff W. Die alttürkische Jusschriften der Mongolie, 1927.

"Monqolustandan əski türk abidələri".

Radlovun bu əsərində Orxon kitabələrinin mətnləri, tərcüməsi və Orxon dilinin sərf və nəhvi vardır ki, bu dövr ədəbiyyat ilə məşğul olacaqlar üçün mühüm mənbələrdən birisidir.

60. Рыбникова М.А. Работа словесника в школе, Москва, 1922.

İkinci dərəcəli məktəblərdə ədəbiyyat tədrisinin əməli məsələlərinə təxsis edilmişdir. Ədəbiyyat sərgisi, yazı işləri, ədəbi dərnəklərə aid bəhsləri bilxassə tövsiyə oluna bilər.

61. Рыбникова М.А. Книга о языке, Москва, 1925.

Poetika və lisanın birləşdirilib keçilməsinə aid məktəb əməliyyatı nöqtəyi-nəzərindən qayət mühüm birinci əsərdir.

62. Русанов А.А. Курс литературы в связи с обществоведением. Самарский Губиздат, 1926.

Ədəbiyyat ilə ictimaiyyətin müvazi olaraq keçilməsinə tərəfdar olan müəllif bu fikrini əks etdirmək, ictimaiyyət dərsinə uyğun olaraq ədəbiyyat dərslərinin planını və bəzi nümunələr verməkdədir.

63. P.Risal. Les. Turcs a la recherche d'une ame nationale (Mercure de France, №364).

Rizalın bu məqaləsi əsası və təfərrüatı etibarilə bir çox yanlışlarla doludur. Zətən əsərimizdə bu rabitə ilə zikr olunmuşdur. Türkiyədəki yeni ədəbi cərəyanları yalnız siyasi amillərlə və siyasi axıntıları yalnız "milli vicdan" ilə izah etməyə çalışır.

64. Русская речь (Под ред. проф. Л.В.Щербы, Сборник, 1923).

Dilin tədrisinə aid bəzi qiymətli qeydlər vardır.

65. Rəhim Qaliyev, Q.Qaziz. Tatar ədəbiyyatı tarixi (feodalizm dövrü), Qazan, 1925.

Qazan-tatar ədəbiyyatının birinci dövrlərinə aid olduqca qiymətli bir əsərdir. Cığatay və Osmanlı ədəbiyyatlarının Volqaboyu türklər ədəbiyyatına təsiri də mövzui-bəhs edilir.

66. Сиповский В., проф. Лекции по истории русской литературы, Баку, 1921 (Первый выпуск).

Azərbaycan darülfünunu sabiq professorlarından Sipovskinin bu əsəri ünvanı etibarilə rus ədəbiyyatı tarixinə aid kibi görünərsə də, mündəricəsi yalnız ədəbiyyatın tədris və tədqiq üsuluna mütəəlləq məsələlərə təxsis edilmişdir. Üç əsasi qisimdən ibarətdir: 1) Tarix elmi idrakin növlərindən birisidir. 2) Şeir idrak növlərindən birisidir. 3) Ədəbiyyat tarixinin metodologiyası. Bu üç bəhsdən oxucu üçün ən faydalısı, şübhəsiz, birincisidir.

67. Сиповский В., проф. О методах естествознания в литературе и истории литературы (Баку, Известия АГУ, №1).

Sipovski bu uzun məqaləsində təbiət ilə şeir və sənət arasında mahiyyət etibarilə müşahidə olduğunu iddia edərək, ədəbiyyatda da

təbiyyat üsulunun tətbiq edilməsini tövsiyə edir. Bu fikir gərək lisançılar və gərəksə ədəbiyyatçılar arasında çoxdan bəri bulunmaqla bərabər, imdiyə qədər bir fərziyyədən ötəyə keçməmişdir.

68. Sədi Qabdurrahman. Tatar ədəbiyyatını, cəmiyyətini öyrənə bilən bağla və məsələsi. "Maarif" məcmuəsi, №8. 1926.

Mühərrir bu məqalədə ədəbiyyatın ictimaiyyətlə birlikdə oxudulmasını təklif edərək, bəzi nümunəvi dərslər və planlar da göstərir.

69. Sədi Qabdurrahman. Ədəbiyyat dərsləri. Daşkənd, 1925.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair özbək dilində yazılmış bir əsərdir. Avropa poetika əsasları ilə ərəb və fars ədəbi nəzəriyyələri tərkib edilmək istənmişdir. Bəzi ədəbi təhlil nümunələri də vardır.

70. Sədi Qabdurrahman. Tatar ədəbiyyatı tarixi. Tataristan Dövlət Nəşriyyatı basması, 1926.

Tatar ədəbiyyatı tarixi haqqında 26-cı ilin sonlarında nəşr olunan bu əsər bilxassə tatar ədəbiyyatının son dövrlərinə təxsis edilmişdir. Quru ədəbi hadisələr üzərində durmayaraq, müəllif eyni zamanda bütün ictimai və iqtisadi cərəyanları da əsərində mövzui-bəhs etmiş və olduqca müvəffəqiyyət qazanmışdır.

71. Сакулин П.Н. Социологический метод литературоведения, 1925.

Ədəbiyyatda ictimai üsulun nə surətlə tətbiq edilməsi lazım gəldiyinə dair yazılan əsərlərin ən ciddi və sisteməlik olanlarından. Türk ədəbiyyatı tarixçisi üçün hər bəhsi maraqlı və faydalıdır.

72. Сакулин П.Н. Синтетическое построение литературы, Москва, 1925.

Professor Sakulinin ədəbiyyatda xüsusidən ümumiyyə, fərdidən ictimaiyyə, təhlildən tərkibə nə yolla gedilə biləcəyini göstərən bu əsəri də, əvvəlkisi kibi, hər cəhətdən diqqətə və hətta türkcəyə birinci sırada tərcüməyə layiqdir. Türk oxucu üçün bilxassə periodizasiya məsələsinə aid yeddinci, ədəbiyyatın üfüqi və şaquli tətbiqinə dair beşinci bəhsləri maraqlıdır.

73. Самойлович А.Н. Опыт крымско-татарской грамматики. Петроград, 1916.

Professor Samoyloviçin bu sərfində elmi və əməli əsaslar olduqca müvəffəqiyyətli bir surətdə birləşdirildiyindən planı və tərkibi etibarilə türk lisan müəllimləri tərəfindən nümunə olaraq alın bilər. Eyni müəllifin 1926 sənəsi nəşr edilmiş olan "Müxtəsər Osmanlı – türk sərifi" də bu cəhətdən əlverişlidir.

MÜNDƏRİCAT

BİRİNCİ QISIM

Ön söz	4
Başlangıç	7
Dil və fəlsəfə	9
Dil bilgisinin və türk lisaniyyatının əsasları	42
Dilin məktəblərdə əski və yeni mövqeyi	49
Hərflər və səs	68
Əlifbanın öyrədilməsi	73
Əlifbasız oxuma	81
Əlifba dərsi nümunələri	86
Yazı və doğru yazma	101
İnşa və kitabət	113
Türk sərfinin tarixçəsi	121
Şimdiyə qədər Şərqdə və Qərbdə yazılan başlıca türk sərfiləri	141
Türk sərfinin tədrisi üsulu	150
Doğru söyləmə	162
Oxuma	166
Türk dili kabineti	171
Türk xalq ədəbiyyatı və onun məktəblərdəki yeri	173
Kitabiyyat	180

İKİNCİ QISIM

Bir neçə söz	183
Ədəbiyyatın mənşə və inkişafı	184
Köprülüzadə Məhəmməd Fuad əski türk ədəbiyyatı haqqında	191
Şəkil və mündəricə	195
Ədəbiyyat bir elmdir?	208
Ədəbiyyatın tədqiqindəki dövrlər	215
Ədəbiyyat tarixi üsulları	230
Yardımcı elmlər	244
Ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılması	250
Ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti və məktəblərdəki yeri	259
Ədəbiyyat dərsinin quruluşu	269
Ədəbiyyat tədrisindəki üsullar	279
Ədəbi əsərlərin təhlil və tənqidi	300
İkinci dərəcəli məktəblərdə dil tədrisi	316
Ədəbi məktəblər və ədəbi cərəyanlar	322
Kitabiyyat	329

BƏKİR ÇOBANZADƏ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ

III CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ

2007

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompüter səhifələyicisi: *Rəşid Əlimuradov*

Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musaqızı

Kompüter operatorları: *Suad Əhmədov*
Vaqif Məmmədoğlu
Hüsnüyyə Quliyeva
Mətanət Muradova
Nuranə Salmanova

Yığılmağa verilmişdir 28.09.2007. Çapa imzalanmışdır 28.12.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 21,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 266.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

W163

Q 67